

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ

ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

мавзусидаги халқаро илмий-амалий
конференция материаллари

Т Ў П Л А М И
2-ЖИЛД

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ

ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ
АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ
мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари
Т Ў П Л А М И
2-ЖИЛД

С Б О Р Н И К
материалов международной научно-практической
конференции на тему:

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ
НАУКИ И ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ
2-ТОМ

Тошкент -2025

ЎУК: 343.195.3:343.163(575.1)

КБК: 67.7+67.4

Ҳ 97

Мазкур тўплам Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Кенгашининг 2025 йил 29 августдаги 11 -сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

“Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусида халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. 2-жилд. // Масъул муҳаррир ю.ф.ф.д., проф. А.С.Одинаев, ю.ф.ф.д., доц. Ш.И.Шайзаков. – Т.: Lesson press. 2025.–474 б.

Масъул муҳаррир: ю.ф.ф.д., проф. А.С.Одинаев
ю.ф.ф.д., доц. Ш.И.Шайзаков

Таҳрир ҳайъати: ю.ф.д., проф. Б.Х.Пўлатов
ю.ф.д., проф. Ф.Х.Рахимов
ю.ф.д., проф. В.Каримов
ю.ф.д., проф. М.А.Аминжонова

Нашрга тайёрловчи: ю.ф.ф.д., доцент Ш.И.Шайзаков

Тўпламда Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Илмий инновацион тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий ходимларни тайёрлаш маркази томонидан “Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусида 2025 йил 20 май куни ўтказилган халқаро илмий амалий конференция материаллари ўрин олган. Унда илмий тадқиқотларни олиб боришда коррупциявий бюрократик тўсиқларни бартараф этиш масалалари, таълим, фан ва амалиёт интеграцияси масалалари: ретроспектива ва замонавий ёндашувлари, юридик мавзуда илмий ишлар ёзишда сунъий интеллектдан фойдаланишнинг айрим жихатлари, юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида ягона ёндашувни қўллаш масалалари, инсон ҳуқуқлари бўйича таълимни амалга оширишнинг халқаро-ҳуқуқий асослари, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган жиноятларни тергов қилишда сўроққа тайёргарлик кўриш тактикаси ва юридик фаннинг бошқа соҳаларида мавжуд муаммолар, уларнинг илмий ва амалий тажрибалари, фикрлар алмашинуви ўз ичига қамраб олинган.

Тўплам фан ва таълим соҳасини бошқаришга ваколатли давлат органлари, юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ хорижий давлатларнинг етук олимлари, мутасадди ташкилотлар ходимлари, Ўзбекистон Республикасининг юридик фанлар соҳасида кўзга кўринган етук олимлари, профессор-ўқитувчилар, мустақил изланувчилар, докторантлар, магистрлар бошқа ёш олимларнинг мақола ва тезислари баён этилган.

Мазкур тўпламга киритилган материалларнинг мазмуни, ундаги статистик ва бошқа маълумотлар, меъёрий ҳужжатлар санасининг тўғрилигига ҳамда танқидий фикр-мулоҳазаларга муаллифларнинг шахсан ўзлари масъулдирлар.

© Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси, 2025.

ББК: 343.195.3:343.163(575.1)

УДК: 67.7+67.4

Х 97

Данный сборник рекомендован к публикации решением №11 Совета Правоохранительной академии Республики Узбекистан от 29 августа 2025 года.

Сборник материалов международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы юридической науки и правоприменительной практики»./ Ответственные редакторы: д.ф.ю.н., профессор А.С. Одинаев; д.ф.ю.н., доцент Ш.И.Шайзаков. — Ташкент: Lesson press, 2025. — 474 с.

Ответственный редактор:

д.ф.ю.н., профессор **А.С.Одинаев**
д.ф.ю.н., доцент **Ш.И.Шайзаков**

Редакционная коллегия:

д.ю.н., профессор **Б.Х.Пулатов**
д.ю.н., профессор **Ф.Х.Рахимов**
д.ю.н., профессор **В.Каримов**
д.ю.н., профессор **М.А.Аминджанова**

Подготовка к изданию:

д.ф.ю.н., доцент **Ш.И.Шайзаков,**

В настоящий сборник включены материалы международной научно-практической конференции на тему «Актуальные вопросы юридической науки и правоприменительной практики», проведённой 20 мая 2025 года Центром координации научных инновационных исследований и подготовки научных кадров Правоохранительной академии Республики Узбекистан. В рамках конференции были охвачены такие направления, как устранение коррупционных и бюрократических препятствий в проведении научных исследований; вопросы интеграции образования, науки и практики: ретроспективный анализ и современные подходы; отдельные аспекты использования искусственного интеллекта при написании научных работ на юридическую тематику; применение единого подхода в юридической науке и правоприменительной практике; международно-правовые основы реализации образования в области прав человека; тактика подготовки к допросу при расследовании преступлений, совершённых с использованием информационно-коммуникационных технологий; а также актуальные проблемы других отраслей юридической науки, их научный и практический опыт и обмен мнениями между участниками.

В сборнике представлены статьи и тезисы ведущих зарубежных учёных, представителей профильных организаций, известных специалистов Республики Узбекистан в области юридических наук, профессорско-преподавательского состава, самостоятельных соискателей, докторантов, магистрантов и других молодых учёных.

За содержание материалов, включённых в сборник, достоверность приведённых статистических и иных данных, актуальность нормативных документов, а также за выраженные критические суждения ответственность несут сами авторы.

© Правоохранительная академия Республики Узбекистан, 2025.

ПУЛАТОВ БАХТИЁР ХАЛИЛОВИЧ
доктор юридических наук, профессор
Правоохранительной академии
Республики Узбекистан

ЗАДАЧА ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Аннотация: мақолада Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари, уларнинг такомиллашиши, ислохотлар, бундаги прокуратура органларининг вазифалари, амалга оширилган ишларнинг натижалари ва келажакдаги истиқболлари ёритилган.

Калит сўзлар: Конституция, қонунлар ва норматив ҳужжатлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси, прокуратура органларининг вазифаси, ислохотлар, уларнинг натижалари, қонунчиликнинг такомиллашиши.

Аннотация: в статье освещены правовые основы защиты прав и свобод граждан в Республике Узбекистан, их совершенствование, реформы, задачи органов прокуратуры, результаты проведенных работ, их перспективы.

Ключевые слова: Конституция, законы и нормативные акты, защита прав и свобод граждан, задачи органов прокуратуры, реформы, их результаты, совершенствования законодательства.

Abstract: The article highlights the legal basis of protection of human rights and freedoms in the Republic of Uzbekistan, its improvement, the tasks of prosecution bodies in the related reforms, the results of carried out works and their prospects

Key words: Constitution, laws and normative acts, protection of human rights and freedoms, tasks of prosecution bodies, reforms, results of reforms, improvement of legislation

Защита прав и свобод граждан является приоритетной задачей каждого демократического государства. С принятием Основного Закона нашей страны – Конституции Республики Узбекистан строительство гуманистического правового демократического государства определена как основная цель, а также, была объявлена преданность идеям прав человека и государственного суверенитета, демократии и социальной справедливости, было признано верховенство общепризнанных норм международного права.

Вот уже много лет в Узбекистане последовательно реализуются реформы, направленные на совершенствование механизмов защиты прав и свобод граждан, а также демократизацию общества. Основу реформирования составляют общепринятые стандарты в области защиты прав человека и рекомендации международных организаций, которые непосредственно нашли своё отражение в Стратегии развития Узбекистана на 2017-2021 годы. В основу всех реформ, независимо от того, в какой бы они сфере не осуществлялись, главой государства заложен один принцип - «Интересы человека превыше всего».

Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» от 28 января 2022 года за № УП-

60 предусматривает одним из приоритетных направлений реформ безусловное обеспечение прав и интересов человека, формирование активного гражданского общества в последующие годы на основе принципа «Во имя чести и достоинства человека». Этим же Указом утверждена Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы и Государственная программа по ее реализации в «Год обеспечения интересов человека и развития махали» включающее семь приоритетных направлений.

В целях формирования нового имиджа правоохранительных органов и ориентация их деятельности на эффективную защиту интересов, чести и достоинства, прав и свобод народа предусмотрено:- создание прочных правовых основ деятельности открытой и справедливой прокуратуры, строго обеспечивающей законность, а также превращение принципа «Верховенство закона — неотвратимость наказания» в главный критерий;- усиление контроля за оперативно-розыскной и следственной деятельностью, внедрение действенных механизмов эффективной защиты чести, достоинства и свобод граждан;- кардинальное реформирование системы учета сообщений о преступлениях в правоохранительных органах, использование современных методов предотвращения случаев сокрытия преступлений¹.

Особой сущностью Конституции нашей Республики является законодательное закрепление и гарантирование интересов граждан. Защита интересов личности возведена в ранг государственной политики. В республике выдвигается идея построения правового демократического светского государства. На основе нашей Конституции и осуществляемых в стране реформ появляются и совершенствуются законы, закрепляющие общемировые ценности и нормы, регулирующие общепризнанные международные отношения.

Следует отметить, что вся деятельность, направленная на совершенствования действующих законодательных актов направлена на построение демократического правового государства, основанного на гуманистических принципах, увеличения авторитета нашей страны на мировой арене, что в свою очередь приведет к безусловному обеспечению конституционно закрепленных прав человека.

Конституция Республики Узбекистан закрепляет такие основополагающие положения, как:

-демократия в Республики Узбекистан базируется на общечеловеческих принципах, согласно которым высшей ценностью является человек, его жизнь, свобода, честь достоинство и другие

¹ Приложение к Указу Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60 «Стратегия развития нового Узбекистана на «2022-2026 годы», Цель 17.

ценности. Демократические права и свободы защищаются Конституцией и законами;

-государство строит свою деятельность на принципах социальной справедливости и законности в интересах благосостояния человека и общества;

-в Республике Узбекистан признается безусловное верховенство Конституции и законов Республики Узбекистан;

-гражданин Республики Узбекистан и государство связаны взаимными правами и взаимной ответственностью. Права и свободы граждан, закрепленные в Конституции и законах, являются незыблемыми, и никто без суда лишить или ограничить их;

-Республика Узбекистан гарантирует правовую защиту и покровительство своим гражданам как на территории Республики Узбекистан, так и за её пределами¹.

Эти и другие положения Конституции, направленные на мирное и созидательное существование государства, являются одним из основных задач государственных органов и должностных лиц. Осуществление этих задач является залогом построения демократического государства и сильного гражданского общества, то их разрешение обеспечивается также посредством реализации судебной и правоохранительной деятельности. Функция судебной и правоохранительной деятельности направлена на охрану и защиту прав, свобод и законных интересов физических, юридических лиц и государства в целом, а также обеспечение законности и правопорядка путем применения юридических мер воздействия в соответствии с законом и при неуклонном соблюдении установленного порядка. Главным содержанием деятельности судебных и правоохранительных органов должно стать защита законных прав и свобод граждан.

Одним из таких органов является прокуратура. Конституция признает прокуратуру в качестве важнейшей составной части государственной власти, государственной системы. Так как, деятельность прокуратуры – это авторитет государственной власти, обязанной обеспечивать безопасные условия жизни каждому гражданину.

Как общеизвестно, Первый Закон «О прокуратуре» был принят сразу наследующий день после принятия Основного Закона страны, что свидетельствует о важности данного законодательного акта. Так как, без такого закона было бы невозможно осуществление главных конституционных принципов, невозможно было бы осуществлять надзор за соблюдением и надлежащим исполнением законов. Этот закон явился необходимым и важным толчком для развития социально-

¹ Конституция Республики Узбекистан ст. ст. 13 -15, 19, 22.

экономических реформ, непосредственно связанных с установлением высокого уровня законности и правопорядка в стране.

Данный закон развивался и совершенствовался в соответствии с требованиями времени, и в связи с этим, на шестой сессии второго созыва Олий Мажлиса Республики Узбекистана, а именно, 29 августа 2001 года Закон «О прокуратуре» в новой редакции был принят в третьем чтении. В соответствии этого закона органы прокуратуры, занимая особое место в системе государственных органов Республики Узбекистан, в своей деятельности опираются на принципы единство, централизации, законности, независимости и гласности. На основе вышеуказанного закона создана единая централизованная система органов прокуратуры, а также, было сформирована деятельность прокуроров независимо от других органов государственной власти, установлено подчинения и подотчётность их только вышестоящим прокурорам и Генеральному прокурору Республики Узбекистан и подотчетность Генерального прокурора Президенту и Сенату Олий Мажлиса Республики Узбекистан¹.

Закон «О прокуратуре» в новой редакции охватывает всю сущность демократических процессов, а также, включает в себе совершенствование правового статуса органов прокуратуры, пересматривает их цели и задачи, увеличивает компетенцию в сфере защиты прав и законных интересов граждан.

Первый Президент нашей страны И.А. Каримов в своем докладе «Справедливость – в приоритете закона» особо подчеркнул следующее: «Ещё и ещё раз хочу повторить: прокуратура должна служить народу, а не надзирать за ним. Именно с этих позиций необходимо определять объём полномочий прокуратуры, основные направления совершенствования её деятельности».

На сегодняшний день, если говорить простым языком задачи органов прокуратуры от «обвинителя» изменились в сторону всесторонней защиты прав и законных интересов граждан. Граждане перестали быть объектом надзора. В закон была добавлена вторая глава «Надзор за соблюдением прав и свобод граждан», в которой нашли свое правовое регулирование такие вопросы как предмет надзора, компетенция прокурора в данной сфере и порядок предъявления судебных исков прокурором. Таким образом, прокуратура начала проявлять себя как орган служащий защите прав и интересов личности.

Следует отметить, что принятие данного закона повысила ответственность сотрудников прокуратуры. Отныне, основным критерием оценки их деятельности стало состояние законности на вверенной им территории, обеспечения прав и свобод граждан, а также, государственных и общественных интересов.

¹ Закон Республики Узбекистан «О прокуратуре» ст.ст. 5, 14.

Согласно статье 2 настоящего закона основными задачами органов прокуратуры являются обеспечение верховенства закона, укрепление законности, защита прав и свобод граждан, охраняемых законом интересов общества и государства, конституционного строя Республики Узбекистан, предупреждение и профилактика правонарушений. А согласно статье 4 данного закона надзор за исполнением законов, направленных на обеспечение прав и свобод гражданина является одним из основных направлений деятельности прокуратуры в целом.

Данные задачи и направления вытекают из статьи 118 Конституции Республики Узбекистан, где говорится, что надзор за точным и единообразным исполнением законов на территории Республики Узбекистан осуществляют Генеральный прокурор Республики Узбекистан и подчиненные ему прокуроры. Осуществляя свои полномочия по надзору за точным и единообразным исполнением законов, прокуроры наблюдают за законностью деятельности всех государственных органов власти и управления, общественных организаций и должностных лиц, за соблюдением правопорядка, интересов общества, прав и свобод граждан.

В этой связи важно, чтобы государственные органы, общественные организации и объединения, должностные лица функционировали в соответствии с Конституцией и законами, чтобы принимаемые нормативно- правовые акты соответствовали Конституции и законам. Прокуратура – государственный орган, главным предназначением которого является надзор за точным и единообразным исполнением всех законов в стране. Усилия и деятельность органов прокуратуры направлены на укрепление верховенства закона, обеспечение его стабильности, единообразного применения, а также защиту политических, экономических и социальных и иных прав, и свобод граждан, провозглашенных Конституцией высшей ценностью в нашей стране. Деятельность органов прокуратуры в обеспечении каждым прокурором верховенства закона отражается в направленности их деятельности на обеспечение равенства всех людей перед законом на всей территории страны.

В различных сферах своей деятельности прокурор наделён такими полномочиями, применение которых позволяют ему эффективно осуществлять свою деятельность - в первую очередь, защиту прав и свобод человека. Реализация этих полномочий не столько право, сколько обязанность прокурора. К примеру, полномочия в сфере обеспечения прав и свобод человека и гражданина указывает на обязанность оперативного реагирования прокурора на ставшие ему известными факты незаконных действий должностных и иных лиц, органов государственного управления, органов самоуправления, нарушающих те или иные права граждан и т.д.

Несомненно, в большинстве случаев основанием для осуществления указанной деятельности прокурором являются какие-либо нарушения, о которых он узнаёт из поступивших жалоб и заявлений. Рассмотрение этих жалоб самый простейший и прямой способ активизации деятельности прокурора по реагированию на нарушения прав и свобод человека и гражданина. В этой связи статья 7 закона «О прокуратуре» предусматривает полномочия органов прокуратуры по рассмотрению заявлений, жалоб граждан, обращений юридических лиц и принятию мер к восстановлению их нарушенных прав и защите законных интересов.

В стране принят комплекс мер по совершенствованию правовых и практических механизмов защиты прав человека, и в данных вопросах большое внимание уделено рассмотрению обращений граждан. При этом, особый акцент в деятельности органов прокуратуры делается на организации прямого открытого диалога с населением и оперативном разрешении обращений граждан, повышении правовой культуры населения и формировании в обществе нетерпимого отношения к нарушениям закона.

В результате рассмотрения обращений отменено или приведено в соответствие с законом более 1,7 тыс. незаконных актов должностных лиц, в государственные органы и их должностным лицам направлено более 150 представления об устранении причин правонарушений, предостережено о недопустимости нарушения закона более 400, привлечено к дисциплинарной и административной ответственности более 300 лиц, в суды внесено более 3 тыс. исковых заявлений в пользу граждан.

Практически все направления деятельности прокуроров, будь то надзор за следствием, надзор за исполнением законодательства в учреждениях по исполнению наказания, участие в судах и другие направления, пронизаны общей задачей защиты прав и свобод граждан.

По итогам надзорных мероприятий:- применено более 87 тыс. акта прокурорского надзора, восстановлены права более 23 тыс. лиц; - по фактам грубых правонарушений возбуждено более 3,5 тыс. уголовных дел;- всего внесено около 30 тыс. протеста, в результате отменено более 7 тыс., приведено в соответствие с законом более 21 тыс. актов;- направлено более 13 тыс. представления об устранении причин правонарушений; - предостережено более 14 тыс., к дисциплинарной и административной ответственности привлечено более 30 тыс. лица;- в суды внесено более 9 тыс. заявления о взыскании ущерба.

Следует отметить, что одним из основных аспектов организации деятельности прокуратуры в этом направлении является максимально полное обеспечение её профилактической направленности. Она достигается на основе тщательного и полного установления причин и

условий правонарушений по каждому факту обращения лиц в прокуратуру, накопления и регулярного пополнения информации о фактическом состоянии законности, о факторах, приводящих к нарушениям прав и свобод граждан, стратегически выверенного, тактически обоснованного подхода к выбору средств прокурорского реагирования, позволяющих радикально решать задачи предупреждения правонарушений. Предупреждению нарушений прав и свобод гражданина служит вся надзорная и иная деятельность прокурора. Данная деятельность выражается также в проведении разъяснительных работ по повышению правовой культуры в обществе в виде лекций, бесед, выступлений в средствах массовой информации и т.д.

Особое внимание уделяется вопросам повышения правовой культуры и правовой грамотности населения, а также взаимодействия со средствами массовой информации. В рамках данной работы ведется активная работа со средствами массовой информации в сфере обеспечения открытости деятельности прокуратуры, конституционных прав граждан в сфере информации и донесении оперативной и достоверной информации о происходящих в стране социально-политических процессах, происшествиях и событиях.

Посредством телевидения, радио и других печатных изданий подготавливаются репортажи, ролики, оперативные сводки и статьи исходя из функциональных обязанностей органов прокуратуры. Налажена работа веб-сайта Генеральной прокуратуры и его страниц в социальных сетях «Facebook», «Instagram» и «Telegram».

В государственном механизме Республики Узбекистан прокуратура осуществляет свои полномочия независимо от любых государственных органов, общественных объединений и должностных лиц на основе таких основополагающих принципов, как единство, централизация, законность, независимость и гласность.

Особенно, были усилены требования по надзору за соблюдением законодательных актов в таких сферах, как обеспечение законности в сфере поддержки малообеспеченных слоев населения и лиц нуждающихся в материальной помощи; ликвидации задолженностей по заработным платам; поддержке лиц обратившихся за помощью в центры поддержки занятости; надзора за исполнением законодательных актов по правовой поддержке граждан занятых надомным трудом, а также, привлечение в данную сферу женщин, особенно, многодетных, инвалидов и других лиц с ограниченными трудовыми способностями.

Особенно вызывает живой интерес то, что по итогам проверок в сфере социальной защиты населения было применено более 2 тыс. актов прокурорского надзора, были привлечены к дисциплинарной, административной и материальной ответственности более 2,5 тыс.

должностных лиц, была обеспечена выплата более 2 млрд. сумов ущерба со стороны виновных лиц.

Также, был усилен надзор за исполнением законодательных актов в сфере обеспечения занятости населения. Кроме того, по итогам проверок в сфере создания новых рабочих мест и социальной поддержке безработных было применено более 1,6 тыс. актов прокурорского надзора, более 600 должностных лица были привлечены к дисциплинарной, административной и материальной ответственности, в отношении 25 были возбуждены уголовные дела.

В процессе осуществления мероприятий по надзору за своевременной выплатой заработных плат в министерствах, ведомствах и на предприятиях было применено более 700 актов прокурорского надзора. Была обеспечена выплата заработных плат более чем 22 млрд. сумов, также, было подано около 1,3 тыс. исковых заявлений на общую сумму более 21 млрд. сумов.

В целях своевременного исполнения государственных программ был усилен надзор за обеспечением занятости и улучшением быта население села, развитием инфраструктуры в сельской местности, соблюдением законности в сфере обеспечения природным газом и электроэнергией.

Кроме того, следует отметить, что был установлен жесткий надзор за беспрекословным исполнением законов в сфере малого бизнеса и частного предпринимательства; предотвращения необоснованных проверок и незаконного вмешательства в их деятельность, недопущению ущемления их прав, обеспечению защиты их законных интересов; в сфере создания местными хакимиятами и уполномоченными органами благоприятных условий для осуществления свободной предпринимательской деятельности.

В республике реализуются комплексные меры по обеспечению надежной защиты прав и свобод граждан, прежде всего на защиту личной неприкосновенности граждан, предотвращению случаев пыток и жестокого, унижающего честь и достоинство обращения с задержанными лицами со стороны правоохранительных органов, совершенствованию деятельности пенитенциарных учреждений.

Начиная с 2017 года в стране проведена серьезная работа по выявлению и искоренению недостатков в правоохранительной деятельности и в других сферах, существенно влияющих на уровень защищенности прав и свобод человека. Результатом данных реформ является Указ Президента Республики Узбекистан от 30 ноября 2017 года № УП-5268 «О дополнительных мерах по усилению гарантий прав и свобод граждан в судебной-следственной деятельности», которым закреплены важные положения, обеспечивающие надежную защиту прав и свобод граждан в уголовном процессе. Указом признано недопустимым

применение пыток, оказание физического, психологического давления и других жестоких бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения в отношении участников уголовного процесса либо их близких родственников. В рамках уголовных дел категорически запрещено использовать любые данные, полученные незаконным путем. Настоящим Указом введена уголовная ответственность за фальсификацию доказательств, полученных путем принуждения к даче показаний, предоставлено право обжалования в судебном порядке определения суда о применении меры пресечения в виде заключения под стражу.

Так, Законом от 4 апреля 2018 года Уголовный процессуальный кодекс дополнен новой статьей 95¹ (недопустимость доказательств), в соответствии с которой фактические данные признаются недопустимыми в качестве доказательств, если они получены незаконными методами или путем лишения, или ограничения гарантированных законом прав участников уголовного процесса либо с нарушением требований Кодекса, в том числе полученные с применением пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения.

Как следствие, вышеуказанные нововведения повлияли на результативность повышения ответственности судьями за принятие законных, обоснованных и справедливых решений. С тех пор заметно сократились случаи применения меры пресечения в виде заключения под стражу и назначений наказания, связанных с лишением свободы. Широкое разъяснение требований закона о невозможности применения наказания в виде лишения свободы в отношении лиц, полностью возместивших материальный ущерб, послужило реальному росту возмещения причиненного ущерба. Возмещения ущерба вследствие совершения преступлений является важнейшим направлением деятельности органов прокуратуры.

Кроме того, Закон «О прокуратуре» включает положения о механизме судебного контроля со стороны Конституционного суда за нормотворческой деятельностью Генерального прокурора и вмешательства прокурора непосредственно в хозяйственную и иную деятельность, а также подмена органов ведомственного управления и контроля не допускается¹.

Конституционное закрепление структуры органов прокуратуры Республики Узбекистан и осуществляемые ею полномочия по обеспечению соблюдения и пресечению нарушений прав и свобод гражданина свидетельствуют о роли прокуратуры как механизма демократического государства, обеспечивающего защиту прав и свобод человека и гражданина в новых политических и социально-экономических условиях Узбекистана.

¹ Закон Республики Узбекистан «О прокуратуре», ст. ст 5, 13 и 23.

Современная отечественная прокуратура развивается вместе с нашим обществом и государством, она – неотъемлемая часть национальной политической системы и, как все ее институты, должна отвечать вызовам времени. А это невозможно без совершенствования нормативных правовых основ ее организации и деятельности.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в докладе «Обеспечение верховенства закона и интересов человека – гарантия развития страны и благополучия народа» на торжественном собрании, посвященном 24-й годовщине принятия Конституции Республики Узбекистан, отмечал: «Прежде всего, исходя из основных целей и задач Года диалога с народом и интересов человека необходимо кардинально пересмотреть подход к взаимоотношениям государственных органов и граждан. Мы должны внедрить новые механизмы и эффективные методы для налаживания постоянной обратной связи с населением, решения волнующих людей проблем. Сегодня мы думаем над переходом на совершенно новую в качественном отношении систему работы с гражданами государственных органов, в которые поступает наибольшее количество обращений. В частности, начиная с 2017 года будет внедрена система отчетности перед населением хокимов всех уровней, руководителей органов прокуратуры и внутренних дел».

В соответствии Закона Республики Узбекистан от 14 сентября 2017 года введено положение обязывающее прокуроров Республики Каракалпакстан, областей, города Ташкента, районов, городов ежегодно представлять соответственно в Жокорги Кенгес Республики Каракалпакстан, Кенгаши народных депутатов отчет о своей деятельности, необходимых случаях информировать органы самоуправления граждан о состоянии законности и борьбы с преступностью, также гласно регулярно информировать общественность о своей деятельности по надзору за исполнением законов и борьбы с преступностью, обеспечения доступа физических и юридических лиц к информации о своей деятельности в порядке установленном законодательством.

Указом Президента Республики Узбекистан «Об усилении роли органов прокуратуры в реализации социально-экономических реформ и модернизации страны, обеспечении надежной защиты прав и свобод человека» от 18.04.2017 г. № УП-5019 усовершенствованы система и структура Генеральной прокуратуры Республики Узбекистан и ее подведомственных органов, также определено, что основными задачами органов прокуратуры является обеспечение реализации приоритетов, установленных в Указе Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 07.02.2017 г. № УП-4947.

Органами прокуратуры особое внимание уделяется исполнению законодательства об обращениях физических и юридических лиц. В настоящее время в Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан создан работающий круглосуточно «Call-центр для получения обращений», в который можно обратиться через короткий номер «1007» по всей стране.

Необходимо отметить, что, контроль за исполнением Указа Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы работы с обращениями физических и юридических лиц» от 28.12.2016г. № УП-4904 возложен на Премьер-министра и Генерального прокурора Республики Узбекистан.

Борьба и профилактика коррупции во всех областях государственной и общественной жизни является приоритетным направлением государственной политики Республики Узбекистан. В целях повышения её эффективности Указом Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия с коррупции в Республики Узбекистан» от 29 июня 2020 года была образована Агентство по противодействию Республики Узбекистан. Этим же Указом функционировавшая до этого периода Республиканская Межведомственная комиссия по коррупции и территориальные межведомственные комиссии преобразованы в Национальный совет по противодействию с коррупцией и её территориальные советы, новообразованное Агентство определено рабочим органом Национального совета. Также данным Указом утвержден состав Национального совета, в том числе членом совета Генеральный прокурор Республики Узбекистан. Борьба с коррупцией является профессиональной обязанностью органов прокуратуры, этот вопрос всегда был и останется приоритетным вопросом и органы прокуратуры во взаимодействии с другими государственными органами власти и общественностью на ранних этапах принимают и примут необходимые меры к борьбе, пресечению и профилактике коррупции в отраслях, где они нарастают и наблюдаются.

Генеральная прокуратура Республики Узбекистан в пределах своей компетенции осуществляет связи с органами прокуратуры, иными компетентными органами зарубежных стран, а также со специализированными международными организациями, что является важным направлением деятельности органов и учреждений прокуратуры Республики Узбекистан. Генеральная прокуратура направляет свои усилия на взаимодействие и объединение усилий правоохранительных органов других государств на сдерживание и преодоление организованной транснациональной преступности, торговли людьми, наркотрафика и иных правонарушений в сфере

экономики, экологии, затрагивающих интересы Узбекистана и его граждан.

Закон «О прокуратуре» в новой редакции, укрепляя демократические основы деятельности органов прокуратуры, установил подотчетность Генерального прокурора Республики Узбекистан перед Президентом Республики Узбекистан и Сенатом Олий Мажлиса Республики Узбекистан, общественный контроль за деятельностью органов прокуратуры. Также одним из важных решений, принятых в последние годы стало создание в Сенате специальной комиссии по контролю за деятельностью органов прокуратуры. Целью этой комиссии определено дальнейшее совершенствование организационно-правовых механизмов осуществления парламентского контроля за деятельностью органов прокуратуры, повышения эффективности их работы по обеспечению верховенства закона и законности в стране, надежной защиты прав и свобод граждан, интересов общества и государства.

Анализ изменений, внесенных в законодательство о деятельности прокуратуры, свидетельствует о том, что эти изменения, в первую очередь, направлены на защиту конституционных прав и интересов граждан, государства и общества, обеспечения верховенства закона, законности и правопорядка в стране.

К выполнению государственной политики по обеспечению гарантированной защиты прав и свобод человека послужил и Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении национальной стратегии Республики Узбекистан по правам человека» от 22 июня 2020 года за № УП-6012, которым в целях дальнейшего совершенствования механизма защиты прав и свобод человека, обеспечения исполнения Стратегий действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, а также эффективной и своевременной реализации задач определенных в Послании Президента Республики Узбекистан Олий Мажилису от 24 января 2020 года, где было предусмотрено:

- определить основные направления деятельности государственных органов и организации Республики Узбекистан ответственных за выполнение норм международных договоров по правам человека;

- обеспечение безусловного выполнения национальных планов действий (“дорожных карт”), направленных на реализацию рекомендации международных организаций по защите прав и свобод человека;

- выявление, анализ, а также устранение причин и условий, препятствующих выполнению рекомендации уставных органов и договорных комитетов по правам человека ООН, путем разработки и

реализации мер, направленных на совершенствование законодательства правоприменительной практики;

- осуществление эффективного сотрудничества с Общественной палатой при Президенте Республики Узбекистан и институтами гражданского общества в области выполнения международных обязательств Республики Узбекистан по правам человека¹.

В результате указанных реформ, за последние пять лет, в стране созданы политико-правовые, социально-экономические и научно-просветительские основы, необходимые для построения Нового Узбекистана².

Узбекистан находится на пути поэтапного реформирования каждой сферы нашей жизни, принятия новых нормативных актов и совершенствования, уже существующих является требованием времени. В данной ситуации следует всегда быть на чеку, принимать неотложные и необходимые меры. Масштабные реформы, реализация национальных проектов требует от нас и нового качества прокурорского надзора с тем, чтобы правозащитный и правоохранный потенциал прокуратуры реально способствовал развитию демократического правового государства. Следовательно, прокуроры, осуществляя возложенные на них обязанности должны быть неотъемлемой частью механизма по защите правопорядка и законности в стране.

Выполнение указанных выше требований и правил направленных на осуществлении государственной политики по защите прав и свобод человека в стране является неотъемлемой частью реформ отмеченных в Указе Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» от 28 января 2022 года за № УП-60 и запланированных целей Государственной программы по ее реализации в «Год обеспечения интересов человека и развития махалли» и формирование нового имиджа правоохранительных органов и ориентация их деятельности на эффективную защиту интересов, чести и достоинства, прав и свобод народа.

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении национальной стратегии Республики Узбекистан по правам человека» от 22 июня 2020 года за № УП-6012 п. IV и.- Дорожная карта по реализации Республики Узбекистан по правам человека.

² Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» от 28 января 2022 года за № УП-60.

**ФУҚАРОЛИК СУДЛАРИДА АТРОФ-ТАБИЙ МУҲИТГА НИСБАТАН
ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРЛАРНИ УНДИРИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ИШЛАРДА
ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддаси 3-қисмида “Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ, атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади”¹ деб белгиланган.

Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад, инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш, экология хавфсизлигини таъминлаш, табиат объектлари билан боғлиқ моддий маданий мерос объектларини асраб қолишдир.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунининг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборат².

Бош прокуратура томонидан сўнгги йилларда фуқаролик суд ишларини юритишда экологияга етказилган зарарларни ундириш билан боғлиқ ариза (даъво ариза)ларнинг кўриб чиқирилиши, зарарларнинг қопланиши, ундирилиши борасидаги суд амалиёти таҳлил қилинганда бу борадаги суд амалиёти турли хил эканлиги, даъвогарларнинг суд процессида асоссиз хулосалар билан иштирок этаётганлиги, асоссиз равишда даъводан воз кечганлиги ҳолатлари маълум бўлди.

2022 йил 2023 йил якунлари бўйича табиатга етказилган зарарни ундириш билан боғлиқ жами 15,7 млрд сўмлик 918 мингта даъво аризалар фуқаролик судларида кўрилган. Кўрилган даъволарнинг қиймати 11,6 млрд. Сўмни ташкил этади ва шундан 695 таси қаноатлантирилган. 394 млн. сўмлик 10 та даъво аризалар рад қилинган, 3 млрд 481 млн. сўмлик 200 та даъво аризалар кўрмасдан қолдирилган бўлса, 274 млн. сўмлик 13 та даъво аризалар иш юритишдан тугатилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2023 йил 20-Б.

² Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 07.02.2024й., 03/24/904/0102-сон

Қиймати 3 млрд. 481 млн. сўмлик кўрмасдан қолдирилган даъво аризаларнинг 2,8 млрд. сўм қийматидаги 201 таси бўйича судга қайта мурожаат қилинмаган. Қиймати 2,6 млрд. сўмлик 137 та даъво ариза ваколатли давлат органлари вакиллари суд мажлисига келмаганлиги сабабли кўрмасдан қолдирилган.

Мисол учун, Қашкадарё вилоят Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш бошқармасининг жавобгар Г.Хомидовдан табиатга етказилган 194 млн. сўмлик зарарни ундириш ҳақидаги даъвоси давогар судга келмаганлиги сабабли фуқаролик ишлари бўйича Шаҳрисабз туманлараро судида 2023 йил 8 июнь кунда кўрмасдан қолдирилган¹.

Табиатга етказилган зарар миқдорини камайтириш ҳолатлари даъво киритган давлат органларининг фаолиятида ҳам аниқланган.

Жумладан, Тошкент вилоят Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бошқармаси фуқаро С.Мирвалиевдан 35 млн. 3 млрд. 481 млн. сўмлик зарарни ундириш ҳақида судга даъво киритиб, суд мажлисида ўсимлик дунёсига етказилган зарарни жавобгарнинг ёшини асос қилиб камайтирган. Натижада ФИБ Зангиота туманлараро судининг 05.02.2021 йилдаги ҳал қилув қарори билан зарар суммаси 3 млн. 590 минг сўм этиб белгиланиб, 32 млн. сўм кам ундирилган².

Бу борада хорижий давлатлар қонунчилигини таҳлил қилганимизда, масалан, Молдова Республикаси ФПКнинг 71-моддасида прокурор томонидан қўзғатилиши мумкин бўлган фуқаролик ишларининг рўйхати белгиланган бўлиб, ушбу рўйхатга давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишни талаб этадиган ишлар киритилган.³

Мазкур ҳолатда прокурорга бошқа муҳим тоифадаги ишлар билан бир қаторда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ишлар ҳам киритилган. Миллий қонунчилигимиз билан қиёсий таҳлил этилганида бир мунча фарқ қилади. Масалан, амалдаги ФПКнинг 50-моддасида “Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишлардагина иштирок этиши мумкин. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас”. Бундан кўринадикки, прокурор фақат ўзи киритган даъво аризалар (аризалар) кўрилишида ҳамда фақат қонунда назарда тутилган ишлардагина фуқаролик суд ишларини юритишда иштирок эта олади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокини таъминлаш бошқармаси умумлашма маълумотномалари // 2024 йил январь.

² Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси умумлаштириши. 2022-2023 йиллар таҳлили.

³ Мамасиддиқов М.М., Шайзаков Ш.И., Шамшидинов У.Т. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш масалалари // Илмий-амалий қўлланма. –Тошкент, 2020. 43- б.

Экологияга етказилган зарарларни ундириш билан боғлиқ фуқаролик ишлари кўрилишида муқаддам прокурор иштироки мажбурийлигини белгиланмаган эди.

Бизнинг фикримизча, юқорида келтирилган суд қарорларига нисбатан ким фикр беради, уларнинг қонунийлигини ва адолатлилигини ким ўрганади, деган табиий савол туғулади. Чунки, бу маблағлар давлат бюджетига ундирилаётганлигини инобатга оладиган бўлсак, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг барқарор иқтисодиётга таянишини таъминлаш ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш каби вазифалар прокурорлар томонидан Конституциямизда белгиланган вазифаларни тўлиқ амалга оширишга тўсқинлиқ қилади.

Чунки, суд қарорларидан норози бўлиб ҳеч ким шикоят қилмайди. Шикоят келиб тушмаганда эса, амалдаги ФПКнинг 403-моддасида кўрсатилган “. . . шахсларнинг мурожаатлари мавжуд бўлган тақдирда¹ ёки прокурор иштирокида кўрилган ишлар бўйича кассация протести келтириш тўғрисидаги масалани ҳал этиш учун тегишли суддан ишни талаб қилиб олишга ҳақли. Шунингдек, “Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари, вилоят прокурори, унга тенглаштирилган прокурор ва унинг ўринбосарлари ФПК 419⁴-моддасида кўрсатилган шахсларнинг мурожаатлари мавжуд бўлган тақдирда ёки прокурор иштирокида кўрилган ишлар бўйича тафтиш тартибида протест келтириш тўғрисидаги масалани ҳал этиш учун тегишли суддан ўз ваколатлари доирасида ишни талаб қилиб олишга ҳақли”, деган талабга кўра ишни чақириб ўргана олмайди ҳамда суд қарорига нисбатан протест келтира олмайди.

Амалдаги фуқаролик процессуал қонунчилик талабларига кўра қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш учун судга мурожаат қилиш ваколати ишда иштирок этувчи шахсларга тегишли бўлиб, белгиланган муддатларда улар томонидан (апелляция, кассация, тафтиш тартибида) шикоятлар берилиши белгиланган. Аммо ишда иштирок этаётган шахснинг суд қарорини кўриб чиқишга қизиқиши йўқолиши мумкин ёки жисмоний шахс вафот этиши мумкин, юридик шахс ҳуқуқий вориси тугатилиши мумкин ва ҳақозо. Томонлар ҳар доим ҳам суд қарорини бекор қилишдан манфаатдор эмас.

Қонунчилигимизда қонуний кучга кирган суд қарорларини давлат манфаатларини кўзлаб қайта кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган процессуал шахс бўлмаса, бу суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш деярли имконсиз.

Бизнинг фикримизча, бундай шахс қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни таъминловчи, давлат манфаатларини ҳимоя қилувчи ҳамда ишда иштирок этувчи шахсларнинг хоҳиш иродасини мустақил равишда ҳимоя қила оладиган прокурор бўлиши керак.

Шу каби, Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 1996 йил 20 декабрда қабул қилинган¹ “Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида”ги 36-сонли Қарорининг 11-бандида “Табиатни муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларни бузиш билан боғлиқ фуқаролик, шунингдек, жиноят ишлари бўйича етказилган зарарни ундириш тўғрисидаги даъволарни кўришда судлар қонун зарарни тўлиқ ҳажмда ундиришни кўзда тутишидан келиб чиқишлари шарт. Зарарни ундириш миқдорини камайтиришга фақат алоҳида ҳолларда суд томонидан аниқланган ҳуқуқбузарнинг мулкӣ аҳволига қараб, жиноят ғараз ниятда содир этилмаган тақдирда, йўл қўйилади ва бу ҳолат қабул қилинган қарорда асослантирилган бўлиши шарт”лиги белгиланган.

Юқорида мисол тариқасида келтирилган судлар томонидан зарар миқдорини камайтиришга асос сифатида олинган мазкур Пленум қарори ҳам айнан қайси судларда зарарни камайтиришга йўл қўйилиши, давлатга ундирилиши лозим бўлган зарарни судлар қандай асосларга кўра камайтириши мумкинлиги мавҳум қолган.

Шунингдек, илмий тадқиқотлар жараёнида табиатга етказилган зарарларни ундириш ҳақида фуқаролик судларида кўрилган ишлар аҳволи ҳам таҳлил қилинди, унга кўра, 2022 - 2023 йиллар ва 2024 йил 6 ойида фуқаролик ишлари бўйича судларда табиатга етказилган зарарни ундириш билан боғлиқ 19,7 млрд. сўмлик 1.156 та ишлар кўрилганлиги, шундан 14,7 млрд. сўмлик 876 та даъво аризалари қаноатлантирилиб, 5 млрд. сўмлик 280 та даъволар қаноатлантирилмасдан қолдирилганлиги маълум бўлган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 22 августдаги 464-сонли қарорининг 4-иловасида, “Давлат ўрмон фондига кирмайдиган дарахтлар ва буталар қимматбаҳо навларининг кесилишига мораторий даврида дарахтлар ва буталарга етказилган зарар учун ундириш суммалари икки бараварга оширилган ҳолда қўлланилиши” белгиланган.

Бироқ, судлар томонидан 7 та ҳолатда табиатга етказилган зарар миқдори жавобгарларнинг ёши, моддий аҳволи кўрсатилиб, 193,1 млн. сўмдан 31,2 млн. сўмга камайтирилганлиги аниқланган.

Масалан, Сурхондарё вилояти Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши бошқармаси судга даъво ариза билан мурожаат қилиб, жавобгар З.Халимовдан 3 туп ёнғоқ ва 1 туп тут дарахтини ноқонуний кесганлиги учун табиатга етказилган 19,2 млн. сўм зарарни ундиришни сўраган.

Фуқаролик ишлари бўйича Сариосиё туманлараро судининг 2023 йил 12 октябрдаги ҳал қилув қарори билан даъво талаби қисман

¹ <https://Lex.uz@huquqiyaxborot>

қаноатлантирилиб, зарар миқдори 9,2 млн. сўмга асоссиз равишда камайтирилиб, 10 млн. сўм ундириш белгиланган.

Прокурор ушбу турдаги ишларга давлат ва жамият манфаатларини ҳисобга олиб судда қатнашиши лозим деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни (12-модда) ва ФПК асосида прокурор муайян ҳолатларда, хусусан, табиатга етказилган зарар жамоавий манфаатларга дахлдор бўлганида, фуқаролик ишларини судда кўришда даъвогар сифатида чиқиш ҳуқуқига эга. Бироқ, ФПКнинг 122-моддаси 1-қисми 6-банди мазмунига кўра, фуқаролик иши муҳокамасига даъвогар келмаса, суд аризани кўрмасдан қолдиради.

Аниқланишича, вазирлик органларининг масъул ходимлари судларга ўзлари берган 2,6 млрд. сўм зарарни ундириш ҳақидаги 137 та даъво аризаларни кўриш вақтида сабабсиз судга бормаганликлари учун кўриб чиқилмаган.

Оқибатда 2,6 млрд. сўм табиатга етказилган зарар бюджетга ундирилмасдан қолган.

Булар, Қашқадарё вилоятида 26 та, Фарғона вилоятида 22 та, Сурхондарё вилоятида 21 та, Қорақалпоғистон Республикасида 14 та, Хоразм вилоятида 12 та, Тошкент вилоятида 10 та, Самарқанд вилоятида 8 та, Наманган вилоятида 7 та, Сирдарё вилоятида 6 та, Жиззах вилоятида 5 та, Бухоро вилоятида 4 та, Тошкент шаҳрида 2 тани ташкил этган.

Юқоридаги каби суд амалиётида ва мутасадди идораларда экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги, яъни давлат ва жамият манфаатларига дахлдор ишларни юритишда бюджетга ундирилиши лозим бўлган маблағларни ундириш чораларини кўриш билан боғлиқ суд қарорларидан тарафлар ҳар доим ҳам манфаатдор бўлавермайди. Шунингдек, бу тоифадаги ишлар кўрилишида прокурор иштироки мажбурийлигини қонунчиликда мустаҳкамлаш, одил судловни таъминлашда судларга кўмаклашиш, тарафларнинг масъулиятини ошириш ҳамда уларнинг одил судловга ва қонунга ҳурмат ва итоат билан ёндошиш каби профилактик вазифаларни ҳам бир вақтнинг ўзида амалга ошириш лозимлигини кўрсатди.

Олиб борилган илмий ва амалий тадқиқотлар натижаларида экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги қонунбузилишларни ўз вақтида аниқлаш, уларни бартараф этиш ҳамда етказилган зарарларни ундиришни ташкил этиш тартибини белгилаш борасида Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори мавжуд эмаслиги маълум бўлди.

Глобаллашув жараёнлари ва технологиялар жадаллик билан ривожланиб бораётган бир вақтда янги Ўзбекистон шароитида жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, қонунларнинг ижро этилишини назорат қилишга масъул бўлган прокуратура органлари фаолиятида, айниқса, ерга оид қонунбузилишлар, экологияга етказилган зарарларни

ундириш билан боғлиқ ишларда, зарарларни аниқлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва давлат идоралари ўртасида ахборот алмашинувини йўлга қўйишда сунъий интеллект имкониятларидан фойдаланиш, бу борада хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бу борада Хитой прокуратура органларида Сунъий интеллект (кейинги уринларда СИ деб юритилади) технологияларидан унумли фойдаланаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир.

Хитой Халқ Республикасининг прокуратура органлари ўз фаолиятида СИ технологияларини жадал равишда жорий этишни устувор йўналиш сифатида белгиланган². “Ақлли прокуратура” номли стратегик дастур Хитой Олий халқ прокуратураси томонидан расман ишга тушурилган бўлиб, унда 2025 йилга қадар прокуратура фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш ва интеллектуаллаштириш мақсади белгилаб қўйилган эди.

СИ қанчалар ривожланган бўлмасин, ҳуқуқни қўллаш амалиётида инсон урнини тўлиқ босолмайди. Хитой прокуратурасида очиқ-ойдин таъкидланишича: “СИ қандай юксак даражага чиқмасин, у адолатни таъминлаш соҳасида инсонни ўрнини алмаштирувчи эмас, фақат адолатни таъминлашда бир восита холос¹”.

Фуқаролик процессида СИни қўллаш айрим муаммоларни келтириб чиқариши, махфийлик ва жавобгарлик масалалари, маълумотларни муҳофаза қилиш борасидаги хавф-хатарларни юзага келтириши мумкинлигини эътибордан чиқариш мумкин эмас албатта.

Бу борада профессор М.М.Мамасиддиковнинг фикрича, “прокуратура органларида СИни куллаш тажрибаси фойдали натижалар бериши мумкин. Хусусан, иш юритишнинг тезкорлигини таъминлаш орқали ҳуқуқни қўллаш самарадорлигини ошириб, қонун устуворлигини таъминлаш ва адолатга эришиш имкониятларини кенгайтириши мумкин. Бироқ, бу борада Хитой тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳуқуқий тартибга солиш, ахлоқий тамойиллар ва инсон омилини сақлаш – булар СИ адолат ва ҳақиқат олдида таҳдид эмас, аксинча унга хизмат қиладиган восита бўлиши учун муҳим шартлардан ҳисобланади²”.

Юқоридагилардан хулоса шуки, амалдаги қонунчиликда экологияни ҳимоя қилиш, унга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уни ҳимоя қилиш мақсадида суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ҳамда адолатлилигини таъминлаш учун бу каби тоифадаги ишларни судларда кўрилишида прокурор иштироки масалаларини қайта кўриб чиқиш ҳамда такомиллаштириш, айниқса табиатга етказилган зарарларни аниқлашда идоралараро маълумотлар алмашинувини

¹China launches artificial intelligence platform to boost judicial efficiency
<https://www.chinadaily.com.cn/a/202412/02/WS674di673a310fi265ald0785.html>

² Мамасиддиков М.М. “Хитой прокуратура органларида сунъий интеллектни жорий этиш: тажриба, муаммо ва чиқаришлар”. “Одил судлов”. Ҳукукий, илмий-амалий нашр. 2025 йил 10.04.

интеграция қилиш, суд жараёнларини соддалаштириб, суд мажлисларида масофавий қатнашиш имкониятларини кенгайтириш, замонавий технологиялардан унумли фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш ҳамда етказилган зарарларни ундириш билан боғлиқ фуқаролик ишлари кўрилишига оид суд амалиёти тўғрисида”ги Олий суд Пленум қарорини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ қилиш лозим бўлади.

ХОЛИКУЛОВА ҲУЛКАР ЮЛДАШЕВНА

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
“Ижтимоий-гуманитар фанлар”
кафедраси доценти

АЁЛЛАР ҲУҚУҚЛАРИ СОҲАСИДА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР

Аннотация: Ушбу мақолада аёллар ҳуқуқларини халқаро-ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш нормаларининг шаклланиш жараёни, уларнинг тарихий ривожланиш босқичлари ҳамда замонавий халқаро амалиётдаги тенденциялар таҳлил қилинган. Мақолада "Аёлларга нисбатан камситишни тугатиш тўғрисидаги Конвенция" (CEDAW), Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Женева ва Стамбул конвенциялари каби асосий халқаро ҳужжатларнинг мазмун-моҳияти ва уларнинг амалдаги аҳамияти кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Аёллар ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ, гендер тенглиги, CEDAW, БМТ, Инсон ҳуқуқлари декларацияси, гендер зўравонлиги, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, конвенциялар, халқаро ташкилотлар.

Аннотация: В данной статье рассмотрен процесс формирования норм международно-правовой защиты прав женщин, проанализированы исторические этапы их развития, а также современные тенденции в международной практике. Особое внимание уделено содержанию и практической значимости ключевых международных документов, таких как Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW), Всеобщая декларация прав человека, Женевские и Стамбульская конвенции.

Ключевые слова: Права женщин, международное право, гендерное равенство, CEDAW, ООН, Декларация прав человека, гендерное насилие, гражданские и политические права, конвенции, международные организации

Abstract: This article examines the formation of international legal norms for the protection of women's rights, analyzes the historical stages of their development, and explores current trends in international practice. Special attention is given to the content and practical significance of key international documents such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), the Universal Declaration of Human Rights, the Geneva Conventions, and the Istanbul Convention.

Keywords: Women's rights, international law, gender equality, CEDAW, United Nations, Human Rights Declaration, gender-based violence, civil and political rights, conventions, international organizations.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ва ҳозирги вақтгача аёлларнинг дунёдаги ҳуқуқий ҳолатини ҳимоя қилишга қаратилган нормаларнинг ўрни ортиб бормоқда. Айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Гендер тенглиги принципини халқаро миқёсда мустаҳкамлаш ва ундан келиб чиқадиган аёллар ҳуқуқлари тизимини ҳар томонлама ривожлантириш жараёни бошланиб кетди. Бугунги кунда аёллар ҳуқуқлари бўйича йирик халқаро ҳужжатлар амал қилмоқда ва улар аёллар ҳуқуқларини таъминлаш учун мустаҳкам ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Ушбу ҳужжатлар декларациялар, тавсиялар, конвенциялар ва ҳаракат дастурлари ёки стратегиялари каби мажбурий ёки тавсиявий характердаги ҳужжатлар шаклида қабул қилинган. Узоқ шаклланиш жараёнини босиб ўтган аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган халқаро-ҳуқуқий меъёрлар БМТ томонидан ишлаб чиқилган кўплаб ҳужжатларда ўз аксини топган ва ушбу норматив ҳужжатларнинг такомили ҳозирги кунгача давом этмоқда¹.

Аёллар ҳуқуқлари бўйича махсус ҳужжатларни универсал ва минтақавий характерга эга бўлган ҳужжатларга ажратиш мумкин. Шунини таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон асосан универсал ҳужжатларда (хусусан, БМТ доирасида қабул қилинган ҳужжатларда), минтақавий ҳужжатларда нисбатан кўпроқ иштирок этмоқда.

Гендер тенглиги учун кураш ҳамда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш БМТ ташкил топганининг дастлабки кунларидаёқ бошланган. Масалан, ушбу халқаро ташкилотнинг таркибидаги 51 давлатнинг фақат 30 тасидагина аёлларга сиёсий, шу жумладан, сайлов ҳуқуқлари берилган эди. Халқаро қонунчиликда ҳам аёллар учун сиёсий ҳуқуқни таъминловчи нормалар белгилаб қўйилмаган². Шу боис, гендер тенглик принципи шаклланишининг дастлабки босқичларидаёқ аёллар давлат лавозимларини эркактар билан тенг даражада эгаллаш имкониятига эга бўлмаган. Натижада халқаро ҳужжатларда “аёллар ҳуқуқлари” тушунчасини мустаҳкамлаш зарурати туғилди. Илк бора БМТ Низомининг 3-моддасида, жинсий белгилар бўйича камситишни тақиқловчи биринчи универсал халқаро-ҳуқуқий қоидалар белгилаб қўйилган. БМТ Низомининг қоидаларида «инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишни рағбатлантириш ва ривожлантириш» роли жинсидан қатъи назар барча учун бир хил қилиб белгилаб қўйилди³.

1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида ҳам “барча инсонлар туғилганидан бошлаб ўз қадр-

¹ Воскобитова М.Р. Подходы Европейского суда по правам человека к рассмотрению дел о домашнем насилии в отношении женщин // Международное правосудие. 2017. No 1 (21). С. 85–95.

² Cohen D. Domestic Violence on the World Stage: Using International Standards as a Framework for Change in United States // Journal on Gender, Race and Justice. 2014. Vol. 4. 1. 1.

³ Cusack S., Pusey L. Cedaw and the rights to non-discrimination and equality // Melbourne Journal of International Law. 2013. Vol. 14. No. 1. P. 56. 55 10.25136/2644-5514.2023.1.37410 Международное право, 2023 - 1

қиммати ва ҳуқуқларида тенг” эканлиги мустаҳкамланди. Бу, жумладан, жинсга оид фарқларга нисбатан ҳам амал қилган¹.

БМТ экспертлари кейинчалик аёллар масаласига доир турли муаммоларни қайд этдилар. Масалан, аёлларнинг саводсизлиги, уларнинг ижтимоий-иқтисодий имкониятларини чеклаб қўйган. Ҳатто урушдан кейинги даврларда аёллар жамиятнинг умумий даромадларининг 1/10 қисмига эгалик қилган ва умумий мулкнинг ҳам шунча қисмини бошқарган. Бу ҳолат БМТни аёллар ҳуқуқларини қўшимча ривожлантириш ва таълим, оила ва оналикни муҳофаза қилиш, шунингдек, иқтисодий ҳуқуқларни кенгайтиришга доир қоидаларни ишлаб чиқишга ундади². Натижада 1960-йилларга келиб, илк бора аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилди. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт (1966 йил) ҳамда иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966 йил) жинсга оид камситишларнинг ҳар қандай шаклига барҳам берди. Натижада, 1950-йилга келиб БМТ Бош Ассамблеяси томонидан аёлларнинг сиёсий ҳуқуқларини кенгайтириш бўйича **“Аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция”**, қабул қилинди³.

Бугунги кунда гендер тенглиги ва аёллар ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар ишлаб чиқилган ва уларнинг амалиёти мунтазам такомиллашиб бормоқда. БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар мазкур соҳадаги асосий ташаббускорлар бўлиб, аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Шунингдек, мамлакатимиз мазкур ҳужжатни ратификация қилган биринчи давлатлардан бири ҳисобланади. Ушбу конвенцияда илк бора аёлларнинг сайлов ҳуқуқига эга эканликлари ҳамда жамоат ва давлат ташкилотларида ишлашлари мумкинлиги белгилаб қўйилган. Бу ўз навбатида лидер аёллар етишиб чиқишига мустаҳкам ҳуқуқий асос яратди.

1960-1970 йилларда аёллар ҳуқуқларини халқаро тартибга солишнинг янги босқичи бошланди. Хусусан, 1967 йилда қабул қилинган «Аёлларга нисбатан камситишни тугатиш тўғрисидаги декларация»ни алоҳида таъкидлаш мумкин. Кейинчалик бу ҳужжат конвенция шаклида расмийлаштирилди.

¹Устав Организации Объединенных наций от 26 июня 1945 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов / Сост. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашина. М., 1999. З. Всеобщая декларация прав человека // Российская газета. 1995. 5 апр. С.31

² Кротова Н.В. ООН и проблема международно-правовой защиты женщин // Гражданин и право. 2007. № 11. С. 12

³ Агеева А.В. Международные правовые стандарты и проблемы защиты прав женщин // Современные научные исследования: теория, методология, практика. 2013. №3 (3). Т.1. С.9; Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах // Права человека. Сборник международных документов. М., 1986. 7. Конвенция о политических правах женщин // Права человека. Сборник международных документов. М., 1986. С. 122-126.

Конвенциянинг 1-моддасида, 2-моддаси 3-қисмида “аёлларнинг ҳуқуқларини эркаклар билан тенг асосда ҳуқуқий ҳимоя қилиш” кафолатланган. Конвенцияда ҳар қандай, ҳатто яширин камситиш кўринишларини тугатиш зарурати илк бор аниқ белгиланган. Қайд этиш жоизки, ушбу ҳуқуқий ҳужжатни ратификация қилган давлатларнинг ҳуқуқий жавобгарлиги ҳам аниқ белгилаб қўйилган. Бу кафолатлар аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларининг илк ёрқин намунаси ҳисобланади¹.

Гендер тенглиги ва аёллар ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги янги ташаббуслар янги минг йилликда амалга оширилди. 2000 йилда БМТ “2000 йилдаги аёллар: ХХI асрда эркаклар ва аёллар тенглиги, ривожланиш ва тинчлик” лойиҳасини амалга оширди. Бу лойиҳа доирасида Нью-Йоркда ўтказилган сессияда аёлларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий ҳолатини ривожлантириш бўйича комиссия ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ушбу ташкилотнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолияти доимий асосга эга бўлди ва сессиялар ҳар йили ўтказила бошлади².

2015 йил март ойида Аёллар ҳолати бўйича Тўртинчи Жаҳон конференциясининг йигирма йиллиги муносабати билан сиёсий декларация қабул қилинди. Бу декларацияда 2030 йилга келиб жамиятнинг барча соҳаларида эркаклар ва аёллар тенглигига эришиш мақсад қилинган³.

БМТ ХХI асрни демократия ва аёллар асри деб эълон қилди. 2010 йилда ташкил этилган “БМТ-Аёллар” тузилмаси бу соҳада муҳим роль ўйнамоқда. Гендер тенглиги инсон ҳуқуқлари ва БМТнинг инсонпарварлик қадриятлари марказида туради.

Шунингдек, 2021 йилда БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича олий комиссари гендер тенглигини таъминлашнинг янги йўналишлари бўйича ҳисобот берди. Ушбу фаолият доирасида қонунларни трансформация қилиш, гендер зўравонликни тугатиш ва аёллар ва эркакларнинг ҳаётнинг барча соҳаларида тенг иштирокини таъминлаш каби вазифалар белгиланди.

Бугунги кунда Гендер тенглиги ва аёлларнинг меҳнат фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган қатор халқаро қонунчилик ҳужжатлари мавжуд бўлиб бу ҳужжатлар аёлларга эркаклар билан тенг ҳуқуқ ва имкониятлар яратиб бериш, ижтимоий-иқтисодий имкониятларини кенгайтириш мақсадида ишлаб чиқилган. Масалан, “Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида”ги

¹ Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин // Права человека. Сборник международных документов. М., 1986. С.126-144

² Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Специальные сессии. URL: <http://www.un.org/ru/ga/sessions/special.shtml#22spec> (дата обращения: 28.12. 2021.)

³ Бачелет М. Права женщин и гендерное равенство [Электронный ресурс]. URL: http://nbpublish.com/library_read_article.php?id=37271 <https://www.ohchr.org/ru/Issues/Women/WRGS/Pages/WRGSIndex.aspx> (дата обращения 03.02.2022)

конвенция гендер тенглигини таъминлаш ва аёлларга нисбатан камситишнинг ҳар қандай турининг олдини олишга қаратилган. Ушбу ҳужжат аёлларга сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлиши ҳуқуқини кафолатлайди. Аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган яна бир ҳужжатлардан бири Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидир. Ушбу декларациянинг биринчи моддасида эркаклар билан бир қаторда аёллар ҳам тенг ҳуқуқга эга эканлиги таъкидланади. 2-моддасида жинс, ирқ, миллат ва бошқа белгилар бўйича камситишлар таъқиқланиши белгилаб қўйилган. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ICESCR, 1966 йил) ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (ICCPR, 1966 йил) ҳам барча шахслар учун тенг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни таъминлайди. Хотин-қизлар ва болаларнинг можароларда ҳимоясини таъминлаш бўйича Женева конвенцияси 1949 йилда қабул қилинган бўлиб уруш бўлаётган мамлакатларда аёллар ва болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида қабул қилинган. Гендер зўравонлигига қарши Стамбул конвенцияси (2011 йил) ҳам хотин-қизларга нисбатан зўравонликнинг барча шакллари тугатиш ва жабрланганларни ҳимоя қилишга қаратилган. Бундан ташқари Пекин декларацияси ва Ҳаракатлар платформаси (1995 йил), Халқаро меҳнат ташкилоти конвенциялари аёлларга эркаклар билан тенг иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқларни беради. Аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан шуғулланадиган халқаро йирик ташкилотлар бор. Улардан бири Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг гендер тенглигини таъминлаш агентлиги ҳисобланади. Ушбу ташкилот бевосита халқаро ҳамжамиятда аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташаббускори ҳисобланади. Бундан ташқари CEDAW қўмитаси ҳамда ЮНИСЕФ аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилишда катта роль ўйнайди. Ушбу халқаро ҳужжатлар ва ташкилотлар аёлларнинг ижтимоий, иқтисодий, ва сиёсий ҳаётда тўлиқ иштирокини таъминлаш, уларни тазйиқ ва зўравонликлардан ҳимоя қилиш, жамиятда тенг имкониятлар яратиб бериш йўлида муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

SHONAZAROV ULFAT IBROGIM UGLI

Associate Professor of the Department
of State and Legal Sciences
at the Law Enforcement Academy
of the Republic of Uzbekistan

SPECIFIC FEATURES OF VALUATION OF REAL ESTATE OBJECTS WHEN EXPROPRIATING LAND PLOTS FOR PUBLIC NEEDS

***Abstract:** In this article, the author examines the specific characteristics of real estate valuation when land plots are expropriated for public needs, as well as the valuation*

procedures used in developed foreign countries and the methods applied in such valuations. In addition, the author conducts an analysis of national legislation that regulates the activities related to property valuation.

Keywords: *Land plot, public need, real estate, property owner, valuation, market value, compensation, appraisal organization.*

The valuation of immovable property objects, including rights to land plots, that are subject to expropriation for state needs is carried out in accordance with the procedures established by current legislation. According to Part 1 of Article 29 of Law № 781 “On Expropriation of Land Plots for State or Public Needs,” when a decision is made to expropriate a land plot for public needs and an agreement is concluded on this basis, the following must be appraised: Movable property subject to demolition or removal; Perennial plantations (such as fruit trees); Rights related to the expropriated land plot.

In this situation, two timeframes are taken into account for the purpose of valuation: From the moment the expropriation procedure begins, the valuation is conducted up to the point in time when the decision on expropriation is made; From the moment the notice of expropriation is issued, which may have affected the value of the real estate or land rights.

Furthermore, according to Part 2 of Article 29 of Law № 781, valuation must be carried out not only in relation to real estate owned by the property owner and the land plot for which the owner is registered, but also in cases involving ownerless real estate and the land plot on which it is located.

According to Part 5 of Article 29 of Law № 781, “Valuation of rights related to an expropriated land plot is carried out only based on documents confirming that the rights to the land plot have been entered into the state register.”

According to Part 2 of Article 4 of the Law № 811-I dated August 19, 1999 “On Valuation Activities”, “an appraisal organization independently carries out its activities, and consumers or clients of valuation services, as well as other interested parties, are not entitled to interfere with the appraiser's work.”

This principle is also reflected in Part 3 of Article 29 of Law № 781, which stipulates that “during the valuation process, interested parties or initiators have no right to interfere in the appraisal organization’s activities related to the assessment of the objects subject to expropriation.”

These legal provisions ensure the independence, impartiality, and objectivity of appraisal organizations during the expropriation process.

It is known that methods for evaluating immovable property may vary and can be carried out according to different rules. Such evaluations are usually based on the average value of a specific object, from which its actual value is determined.

In legal practice, valuation is generally based on the market value of the property. However, this can lead to various interpretations and misunderstandings, especially when determining what constitutes fair

compensation or when different valuation methods yield conflicting results. These discrepancies highlight the importance of standardized procedures and independent appraisal to ensure transparency and fairness in the process.

It should be noted that several methods can be used to assess the value of property, and these methods may yield different results. If we pay attention to the legislation of foreign countries in this regard, we can see that there are many valuation methods, each of which can produce a different value for the same property. For example, in the United Kingdom, there are five main methods used for property valuation:

1. Comparison Method (Comparative Approach) – The comparison method is a classic approach based on direct use of existing price data from transactions involving similar properties.

The core idea of the comparison method lies in collecting, systematizing, and analyzing transaction statistics within segments of the real estate market, and ensuring the selection of comparable analogs. In addition, the value of the appraisal object is determined by the prices (or rental rates) of identical properties sold (or leased) recently under similar market conditions.

The quality of the valuation depends on the appraiser having complete and reliable information about transactions involving similar properties.

Since fully identical objects are rarely available, in practice, the following approach is often used: the property is divided into components, and for each component, a comparable one can be found.

2. Investment Method (Capitalization of Income Approach) – In terms of its content, the investment method is based on the principles and tools used in the comparative approach. This method is typically applied when it is necessary to assess the value of real estate properties from which the owner receives income (profit) by leasing them to various tenants. Such income is considered as a return on the owner's investment in real estate. Therefore, this method is called the "investment method."

To convert the amount of rental income into the value of the real estate, a certain rate of return (yield) is applied. The level of this rate is determined by comparing it with the performance indicators of other similar real estate investments. The use of data from these analogs is a distinctive feature of the investment method and places it within the group of comparable methods.

The algorithms of the investment method consist of capitalizing the current level of rental income (more precisely, capitalizing the investor's profit derived from the rental payments). At that, the yield observed in the market for such investments in the given type of business is applied.

When determining the value of this indicator, recent transactions involving similar properties are taken into account. All these transactions are generally considered together, without going into detailed differences based on specific contractual conditions — this leads to the term "all risks yield." This term refers to the market yield calculated based on all existing risks and

conditions. Nevertheless, since the transaction data may relate to different time periods, efforts are made to adjust (discount) them accordingly.

3. Contractor's Method (Cost Approach) – The contractor's method is used to assess the value of real estate objects for which there is no market transaction data available. This typically occurs due to the unique or non-commercial characteristics of such properties.

This method is applied in the valuation of the following types of properties: Non-commercial municipal real estate; Residential buildings; Educational institutions; Large industrial complexes.

According to the contractor's method, the value of the object is considered as the sum of the value of the land and the value of the buildings, adjusted for depreciation. Therefore, this method is regarded as a combined approach.

The main algorithm of the contractor's method involves: Calculating the restoration cost of the buildings (adjusted for depreciation); Adding the value of the land to that amount.

The land value is usually determined based on comparable sales of similar plots or by evaluating its best possible alternative use.

In summary, the contractor's method is especially useful when valuing unique or specialized properties where traditional market-based methods cannot be applied.

4. Residual Method (Development Method) – The residual method is commonly used in the valuation of land with development potential. In such cases, the land cannot always be assessed using comparison methods, because various factors — such as the individual characteristics of each development option, urban planning restrictions, and the presence or absence of a planning permit — significantly influence its value.

This method calculates the land value based on the potential profit that could be obtained from its development, after deducting all related costs such as construction expenses, taxes, and developer fees. It is especially relevant in urban areas where land can be redeveloped for more profitable uses.

5. Entrepreneurial Valuation Method. The entrepreneurial valuation method is a combined approach, based on three types of valuation: Valuation according to the restoration cost method; Valuation according to the discounted net income method; Valuation of the sales value, determined based on market or regulatory methods.

This method combines various classes of valuation methods and is based on a cost-oriented approach as well as an approach grounded in calculating economic efficiency indicators. In Western practice, the entrepreneurial valuation method was used during the privatization of state-owned companies in the United Kingdom, as well as in valuing privatized production enterprises in Eastern regions during the reunification period in Germany.

In the United States, three main methods are used: the cost approach, the comparative sales analysis approach, and the income approach. Each method has its own preferred area of application. However, in accordance with appraisal standards, all three methods or at least two of them must be applied in valuation, and the appraiser is required to justify the choice of methods used.

Cost Approach is a set of real estate valuation methods based on calculating the costs required to restore or rebuild an identical or similar property. In this approach, the degree of depreciation of the property is also taken into account. The cost approach is based on the principle of substitution, which assumes that a rational buyer would not pay more for the subject property than the cost of constructing a new property with the same utility.

Comparative Sales Analysis Approach is based on data regarding recent transactions involving similar properties on the market. The subject real estate object is compared with these analogs. The main condition for applying this method is the presence of a well-developed real estate market. If the real estate market is underdeveloped, or if the subject property is specialized or has unique characteristics or burdens that do not reflect general market conditions, then the use of this approach is not appropriate.

Let's examine the main stages of real estate valuation according to the Comparative Sales Analysis Approach:

Stage 1. The current state and development trends of the real estate market, as well as the specific segment to which the subject property belongs, are studied. Real estate properties that have been sold relatively recently and are most similar to the subject property are identified.

Stage 2. Data on the identified comparable properties is collected and verified. The collected data is analyzed, and each comparable property is compared with the subject property.

Stage 3. Differences in price-determining characteristics between the comparable and subject properties are identified, and appropriate adjustments are made to the sale prices of the comparable properties.

Stage 4. Adjusted prices of comparable properties are reconciled, and the final market value of the subject real estate object is determined based on the comparative approach.

Income Approach to Valuation of Real Estate Objects is a set of valuation methods based on estimating the expected income from the subject property. This approach is applied only for income-generating real estate, that is, properties whose main purpose is to generate revenue.

This approach is based on the following real estate valuation principles:

- **Principle of Expectation** – The value of an income-generating property is determined by the present value of the future income it is expected to produce.

– Principle of Substitution – The value of a real estate object tends to be at a level equal to the amount of effective investment required to acquire another similar property that would generate the same level of income.

The methodology for determining the valuation of real estate in foreign countries is based on one of the following approaches:

Comparative Sales Approach – This involves analyzing market transaction prices related to real estate objects. It is used in countries such as Australia, Denmark, Sweden, as well as for land plots in Indonesia and Japan.

Income Capitalization Approach – This approach capitalizes income derived from the most efficient and profitable use of real estate. It is applied in some cantons of Switzerland, and for certain properties in Denmark and Sweden.

Cost Approach – This involves calculating the cost required to fully reconstruct or restore a real estate object. It is commonly used for buildings and structures in Indonesia, Japan, and South Korea.

Combined Use of All Three Methods – In countries such as the United States, Canada, the Netherlands, and others, all three methods are often used together to arrive at a more accurate valuation.

The choice of valuation method depends on the level of development of the real estate market in the region.

For example, in South Korea, Canadian provinces, the Netherlands, and Sweden, for structures that do not have a direct market equivalent, the cost approach is used based on current market construction prices in the area to estimate the cost of recreating a similar object.

In some cantons of Switzerland, U.S. states, and in Denmark, this method is used as a supporting tool, to compare with other valuation methods based on data collection and sales price analysis.

The final conclusion regarding the value of a property should not simply be based on the arithmetic average of results obtained from different methods. Instead, it must be derived by taking into account the relative significance of each method in the specific case (this process is known as the reconciliation process).

It is important to note that applying two or even better — all three valuation methods is not just a requirement for compliance with existing rules and standards. On the contrary, the standard requires the use of multiple methods precisely because this is necessary to determine the most accurate monetary value of the real estate.

This necessity arises from the fact that no single valuation method can absolutely and accurately determine the true value of a property. Each method provides only one perspective on the subject of valuation. Therefore, even if there are no calculation errors, each method inherently carries a possibility of error.

Using multiple methods allows for overcoming the one-sidedness of any individual approach and thus increases the accuracy of the final valuation conclusion.

According to Article 23 of Law № 781, compensation is provided for the market value of the following: Immovable property subject to demolition or removal; Rights related to the land plot being expropriated; Perennial plantations (such as fruit trees).

The concept of “market value” is defined in Part 1 of Article 7 of Law № 811-I, which states:

“The market value of an appraisal object refers to its most probable selling price, under the assumption that the transaction takes place in an open market under competitive conditions, where both parties are fully informed, act rationally and voluntarily in their own interests, and the transaction price is not influenced by any extraordinary circumstances, including the compulsory participation of either party in the transaction.¹”

The requirements, rules, and approaches related to valuation are established in the “Single National Valuation Standards of the Republic of Uzbekistan”, approved by Order № 01/11-14/29-2023 of October 25, 2023, issued by the Director of the State Agency for Asset Management. It should be noted that these standards provide for the possibility of determining not only market value, but also value other than market value, depending on the valuation methods and approaches applied.

Therefore, it is of significant importance to clearly define and establish a specific approach when calculating the market value of rights related to land plots expropriated for public needs, as well as for demolished real estate and perennial plantations.

It is worth noting that, according to civil law doctrine, the category of “damage” is defined as: Expenses incurred to restore a violated right (actual damage) and Lost profit, i.e., income that could normally have been obtained under civil transactions but was not (Article 14, Part 2 of the Civil Code).

Although this study does not focus on the nature and interpretation of the concept of damage, we believe it is necessary to pay primary attention to the relationship between compensation payment and damage recovery in cases of land expropriation for public needs within the scope of this research.

According to N.K.Basmanova, “the legal relations of compensation and reimbursement are relative civil-law relations, which arise as a result of lawful or unlawful actions (legal acts) or events (acts not dependent on a person’s will and consciousness), in cases where property or non-property benefits have been damaged (absolute decrease). The essence of these relations consists of one person's obligation to reimburse or compensate for the damage caused to

¹ <https://lex.uz/docs/24703>

another person, and the right of the injured party to demand such reimbursement (compensation).¹”

In cases where a land plot is expropriated for state or municipal needs, the same legal rules apply to landowners and users, particularly when the land was held under the right of inheritable ownership or permanent (indefinite) use.

In this context, E.L.Sidorova, after analyzing the grounds for expropriation of land plots for state or public needs, comes to the following conclusion:

“The protective measures applied in cases of termination of property rights also apply to situations where permanent (indefinite) use rights or inheritable lifetime ownership rights are terminated due to expropriation for state or public needs. This is consistent with legislative provisions; however, the level of protection afforded to the property owner remains higher. This can be explained by the completeness of these rights, meaning that the market value of the land plot being expropriated is added to the compensation amount payable to the owner. At the same time, individuals who hold other types of property rights over land plots have only the right to claim compensation for damages caused as a result of the expropriation.²”

It should especially be emphasized that, in accordance with the provisions of the Law “On Valuation Activities”, an appraisal must be conducted in cases where a dispute arises over the value of the property being assessed. This includes situations such as: The purchase of property for state or public needs, Expropriation as provided by other legislation, And even in cases where regulatory legal documents refer to types of value not specifically mentioned in the Law or in valuation standards — such terms as “practical value,” “reasonable value,” “equivalent value,” “real value,” and others.

In other words, whenever such concepts are used in normative or legal documents to determine value, a formal appraisal is mandatory, carried out in compliance with established legal requirements and professional standards.

In her study of the issue of expropriating land plots for public needs, S.D. Afanasyeva emphasizes that “the main definitions of compensation should not be declarative or value-oriented, and terms such as “fair,” “adequate,” or “appropriate,” which carry evaluative characteristics, must be avoided.³”

In other words, she stresses the importance of keeping legal definitions of compensation objective and based on clear, measurable criteria rather than subjective or moral judgments. This approach ensures that compensation is determined in a legally sound and practically applicable manner.

¹ Басманова Н.К. Сущность и особенности возникновения правоотношений возмещения и компенсации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск: 2008. – 9 с.

² Сидорова Е.Л. Защита прав и интересов физических и юридических лиц при изъятии земельных участков для государственных или муниципальных нужд : дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2010. – 90 с.

³ Афанасьева С.Д. Конституционно-правовой институт изъятия земельных участков для публичных нужд: сравнительный анализ опыта Российской Федерации и США : дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2016. – С. 184-185.

According to Parts 6–8 of Law №781, the issue of repeated valuation is regulated. It is established that a revaluation cannot be conducted earlier than six months from the date the initial valuation report was prepared. Additionally, revaluation may be carried out if the court finds the original valuation report unreliable, based on grounds specified by law.

Generally, valuation must be carried out in accordance with methods and approaches established by legislation. However, analysis of legal practice shows that there are significant discrepancies between the values determined by private appraisal organizations and those conducted by state institutions through expert evaluation.

These differences usually stem from variations in valuation methods and approaches applied. Moreover, it would be appropriate at the legislative level to establish clear guidelines on which specific approaches should be used when determining market value, in order to ensure consistency, transparency, and fairness in valuation practices.

ШАМСИДДИНОВА ОЗОДА БЎРИЕВНА
Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий
кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий
мактабининг Илмий-тадқиқот ишларини
мувофиқлаштириш бўлими бош
мутахассиси, ю.ф.ф.д., доцент в.б.

ШАЙЗАКОВ ШОДИЁР ИБРАГИМОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси Илмий-инновацион
тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий
кадрлар тайёрлаш маркази бошлиғи,
ю.ф.ф.д., доцент

ЖИНОЙ ТАЪҚИБ ОСТИДАГИ ШАХСЛАР ВА ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИ ИШТИРОКЧИЛАРИ ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ

Аннотация: *Жиноий таъқиб остидаги шахслар ҳуқуқларини хавфсизлигини таъминлаш масалалари замонавий жиноят процессида энг долзарб масалалардан биридир. Ушбу мақолада жиноят процессининг барча иштирокчиларини ҳимоя қилишнинг самарали тизими инсон ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини олий қадрият сифатида рўйбга чиқариши ҳуқуқий илмий таҳлил қилинган.*

Шунингдек, мақолада жиноят процесси иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш бўйича хориж амалиёти қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *жиноий таъқиб, жиноят процесси, гувоҳ, суд, суд муҳокамаси, хавфсизлик, таъминлаш, ҳуқуқ, иштирокчилар, халқаро нормалар*

МДҲнинг айрим мамлакатлари ҳамда англо-саксон ва роман-герман ҳуқуқ тизимига кирган давлатларнинг қонунчилиги таҳлил

қилинганимизда жиноий таъқиб остидаги шахслар ҳуқуқларини таъминлаш билан боғлиқ хорижий мамлакатлар қонунчилигини ўрганиш орқали, бизнинг миллий жиноят процессуал қонунчиликдаги бўшлиқларни ва институтлар ўртасидаги ўзига хос ва баъзи бир фарқларни таҳлил қилишимизга имкон беради.

Жиноий таъқиб остидаги шахслар ҳуқуқларини хавфсизлигини таъминлаш масалалари замонавий жиноят процессида энг долзарб масалалардан биридир.

Россиялик ҳуқушунос Ю.В. Паукованинг таъкидлашича, бугунги кунда жиноят процесси иштирокчиларини турли жиноий таҳдидлардан ҳимоя қилиш глобал муаммолардан бирига айланди, чунки жаҳон статистикасига кўра, ҳар тўртинчи гувоҳ судда кўрсатма беришдан бош тортади¹.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу алоҳида масала нафақат дастлабки тергов босқичида, балки жиноят процессининг суд босқичида ҳам энг муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, умумжаҳон тенденциялари, тўпланган тажрибалар, умумэътироф этилган инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурматни ҳисобга олмасдан туриб, замонавий давлатни самарали ривожлантириш мумкин эмас.

Жиноят процесси иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ дастлабки халқаро ҳуқуқий ҳужжат, бу БМТ VI Конгресси доирасида қабул қилинган 1980 йил 15 декабрдаги БМТ Каракас Декларацияси ҳисобланади². Мазкур ҳужжат, жаҳон ҳамжамиятига кирувчи давлатларга одил судловни амалга оширишнинг ҳеч қандай камситишларсиз барчанинг қонун олдида тенглигини, айбланувчиларнинг ҳимояланиш ҳуқуқини амалга ошириш самарадорлигини кафолатлайдиган шундай механизмни шакллантириш лозимлиги, одил судловни тез ва адолатли амалга ошириш, ҳар кимнинг хавфсизлигига бўлган ҳуқуқини кафолатлаш бўйича ғоявий принципларини илгари сурди. Бундан ташқари, барча иштирокчи давлатларни ушбу амал қилиниши лозим бўлган ғояларнинг миллий ҳуқуқ тизимида ўз аксини топишига ундади. Халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормаларида ўз ифодасини топган ғоялар асосида, 1984 йил 10 декабрда “Қийноқларга ҳамда муомала ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситадиган турларига қарши” Конвенцияси қабул қилинди³. Ушбу ҳужжатда

¹ Паукова Ю.В. Законодательство в сфере государственной защиты потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства // Вестник российской правовой академии. 2005. № 4. С. 66.

² Утверждена Резолюцией 35/171, принятой на 96-ом пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН // Сборник стандартов и норм организации объединенных наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. Нью-Йорк, 1992. С. 15-16.

³ Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги 130-I-сонли «1984 йил 10 декабрдаги Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши конвенцияга қўшилиш ҳақида»ги қарорига мувофиқ қўшилган.

иштирокчи давлатлар суд процесси иштирокчиларини қўрқитиш, мажбурлаш ва оғдиришга қарши зурур чораларни кўриш ва бу борада халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлашга чақирилган¹, суд процесси иштирокчиларни ва зарур ҳолларда, уларнинг оила аъзолари, яқин қариндошлари ва уларга яқин бўлган шахсларни хавфсизлигини таъминлашга оид дастурлар қабул қилиш ва уни бажаришга алоҳида эътибор қаратилган (24-модда).

Худди шунга ўхшаш қоидалар 2003 йил 31 октябрда Нью-Йорк шаҳрида БМТнинг Коррупцияга қарши Конвенцияси қабул қилинган². Мазкур Конвенциянинг 32-моддасида “Жабрланувчилар, гувоҳлар ва экспертларни ҳимоя қилиш”да ҳар бир иштирокчи давлатнинг ўз ички ҳуқуқий тизимига мувофиқ ва ўз имкониятлари доирасида тегишли чораларни кўриши бўйича тавсияларни беради.

Таъкидлаш жоизки, мигрантлар ва одам савдоси қурбонларининг тегишли ҳуқуқий мақомини таъминлаш механизмларини белгиловчи қўшимча баённомаларида бундай қоидалар мавжуд эмас. Фақат, Конвенциянинг³ 6- моддаси 3-бандида, ҳар бир давлат, мигрант ва одам савдоси қурбонларини хавфсизлигини таъминлаш чораларини кўриш, яъни қасддан ёки билвосита ёки бошқа моддий фойда олиш мақсадида содир этилган жиноятлар учун ўз миллий қонунчилигида бундай жиноятларни оғирлаштирувчи ҳолат деб топиш ҳақида тавсияларни беради.

Жиноят процессининг барча иштирокчиларини ҳимоя қилишнинг самарали тизими инсон ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини олий қадрият сифатида рўёбга чиқаришни таъминлабгина қолмай, балки одил судловнинг асосий вазифаларини амалга оширишига ҳам хизмат қилади. Бу тоифадаги шахсларнинг давлат ҳимоясини кафолатловчи яхлит институт ва механизмлар тизими яратилгани, кўплаб ривожланган мамлакатлар қонунчилигининг ютуқларидан бири ҳисобланади. Ривожланган мамлакатлар ушбу ҳимоя чораларини бир неча ўн йиллар давомида ўз ҳуқуқ тизимида қўллаб келмоқдалар.

Айтиш жоизки, халқаро нормалар у ёки бу давлатнинг ҳуқуқий тизимлари, ҳуқуқнинг характерли белгилари, хусусиятлари, соҳалари, функциялари, принциплари ва ҳуқуқий институтларни шакллантиради. Бугунги кунда, замонавий ҳуқуқ тизимларлардан бири бўлган англо-саксон ва роман-герман ҳуқуқ тизимлари кўпгина давлатларнинг ҳуқуқ тизимидан ўрин олган. Масалан, роман-герман ҳуқуқ тизимида дедукция (умумий хусусий ҳулосаларга таяниш) ҳукмрон бўлса, англо-саксон ҳуқуқ

¹ Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. <https://lex.uz/docs/1304112>.

² Конвенция против транснациональной организованной преступности (Заключена в г. Нью-Йорке 15 ноября 2000 г.)

³ Протокол против незаконного ввоза мигрантов по суше, морю и воздуху, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Принят резолюцией 55\25 генеральной Ассамблеи от ноября 2000 года.

тизимида ишни мазмунан кўриш асосан жамоатчилик вакиллари томонидан профессионал судьянинг раҳбарлиги остида амалга оширилади¹. Шунингдек англо-саксон ҳуқуқ манбалари орасида суд прецеденти устундир ҳамда ҳуқуқнинг мазмуни мураккаб ва казуистикдир.

Россиялик ҳуқуқшунос С.Л.Будылиннинг таъкидлашича, англо-саксон ва роман-герман юрисдикцияларида далилларни баҳолаш қоидалари бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Англо-сакслар ишнинг тавсифидан келиб чиқиб, объектив исботлаш стандартларини ўрнатадилар. Роман-герман ҳуқуқ тизимида кирувчи давлатларда эса, фактнинг ҳақиқатга мос келиши ёки келмаслигига қараб баҳоланади. Шунингдек, бу тизимда судьянинг “ички ишончига” асосланган ҳолда ҳукм чиқарилади, яъни субъектив принциплар катта ўрин эгаллайди. Шумуносабат билан ҳақиқатни аниқлашда роман-герман ҳуқуқ тизими бошқа ҳуқуқ тизимида қараганда катта устинликка эга².

АҚШ ҳуқуқий тизими ҳам Буюк Британия умумий ҳуқуқ принципларига асосланади. Масалан, АҚШ судьялари уюшган жиноий гуруҳларнинг хусусиятлари ҳақида олинган (босим ўтказишга қодир бўлган шахслар) маълумотларга (суд муҳокамаси жараёнида жиноий гуруҳлар қўллаётган имо-ишора тили, кийим-кечак ранги, ўзини тутиши ҳақида маълумотлар берилиб турилади) асосланиб, суд муҳокамасида иштирок этаётган бошқа шахсларга ҳимоя чораларини қўллаш тўғрисида масалани ҳал қилади³. Шу билан бирга, АҚШнинг Род-Айленд штати қонунига биноан, прокурорининг илтимоси билан процесс иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ишларни биринчи навбатда кўриб чиқиши мумкин⁴. АҚШ қонунчилиги (Witness Safety Enhancement Act, 1984 йил) миллий жиноят процессуал қонунчилигимиз каби, нафақат гувоҳ, жабрланувчига хавфсизлик чораларини қўллаш мумкинлигини назарда тутган, балки судланувчига ҳам бундай ҳимоя чорасини қўллаш мумкинлигини белгилаган. Аммо, давлат ҳимоя чораларини қўллаш учун маълум талабларни қўяди. Масалан, давлат ҳимоя чораси қўлланилаётган шахсга, жиноят содир этишда бевосита ўзи иштирок этган бўлса ҳам, террористик ташкилотлар, уюшган ва жиноий тўдалар фаолияти тўғрисида маълумотларни тақдим этиш шартлиги кўрсатилган. Шундай бўлсада, тақдим этилган далиллар синчиклаб текширилади. Хавф даражасига

¹ Б.Мўминов. Англо-саксон ҳуқуқ тизимида суд назорати. <https://sud.uz/anglo-sakson-huquq-tizimida-sud-nazorati/>.

² Будылин С.Л. Внутреннее убеждение или баланс вероятностей? Стандарты доказывания в России и за рубежом // Вестник ВАС РФ. 2014. № 3. С. 25-57.

³ Зайцев О.А. Механизмы обеспечения безопасности свидетелей в Соединенных Штатах Америки // Международное уголовное право и международная юстиция. 2012. № 2. С. 21-23.

⁴ Келли К.М. Запугивание потерпевших и свидетелей. Исследование проблемы и результаты // Зарубежный опыт правового регулирования по вопросам защиты участников уголовного судопроизводства и практика его применения. М., 2000. С. 238-245.

қараб, шахсга (оила аъзоларига, яқин қариндошлари, яқинлари) хавфсизлик чоралари узоқ муддатга ҳам қўлланилиши мумкин. Бундай вазиятларда тахаллус остида қатнашаётган шахслар қуйидаги хавфсизлик чоралари қўлланилиши мумкин: шахсга доир маълумотларни ошкор қилмаслик, қиёфасини ўзгартириш, яшаш манзилини ўзгартириш, тасдиқловчи ҳужжатларни ўзгартириш, молиявий маблағлар билан таъминлаш, тармоқларда кузатишни истисно этиш чораларини кўриш ва шу кабилар.

Суд муҳокамаси жараёнида ҳимоячининг илтимосига кўра гувоҳ билан учрашиш истаги билдирилса, суд ҳимоя остига олинган шахсларни сўроқ қилишни лозим топса, қоидага кўра, адлия хонасида сўроқ қилинади, гувоҳнинг манзили ҳимоячидан сир сақланади¹.

Баъзи штатлар мисол учун (Иллинойс, Калифорния, Нью-Йорк) гувоҳларни ҳимоя қилиш бўйича ўз дастурларини қабул қилганлар. Мазкур дастурда, жиноят судловида ҳимоя қилиниши лозим бўлган шахсларнинг рўйхатда анча кенгроқ келтирган. Бинобарин, ушбу рўйхатда вояга етмаганлар, аёллар, нафақахўрлар, ногиронлар, жинсий зўравонлик қурбонлари ва полиция ходимлари ҳам ҳимоя қилувчи тоифаларига киритилган².

Шунингдек, жабрланувчилар, гувоҳлар ҳақидаги маълумотларни ошкор қилганлик учун жиноий жавобгарлик кенгайтирилди (жарима ёки қамоққа олиш). Жиноят қурбонларига компенсация тўлаш механизми ҳам такомиллаштирилди.

Худди шунга ўхшаш дастур Канада қонунчилигида ҳам жорий қилинган (Witness Protection Program 1996 йил). Ҳар бир провинцияда гувоҳларни дастурга киритиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш учун масъул бўлган мувофиқлаштирувчи шахслар мавжуд³.

Бу масалада, Буюк Британияда гувоҳларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Судлов иштирокчиларига ҳимоя чораларини қўллаш учун асос сифатида, миллий хавфсизлик манфаатлари, жиноят тергов қилиш усуллари сир сақлаш, гувоҳларни кўрқитиш, зўрлаш каби таъкиблардан ҳимоя қилиш зарурияти вужудга келганда қўлланилади.

Агар гувоҳ судга узрсиз сабабга кўра келмаган тақдирда, суд ҳозир бўлмаган сабабининг асослилигини аниқлаши шарт бўлади. Асосли сабаб деб, хусусан, айбланувчи ёки унинг манфаатларини кўзлаган шахсларнинг гувоҳларга нисбатан зўрлаш, кўрқитиш, ўлими ёки хорижга чиқиб кетиши кўрсатилган. Агар гувоҳнинг келмаганлиги айбланувчи

¹ Брусницын Л.В. Обеспечение безопасности лиц, содействующих... С. 170.

² Witness intimidation: Showdown in the stress — breakdown in the courts: Hearing before the Subcommittee on crime and criminal justice of the Committee on the judiciary, House of representatives one hundred third congress second session, August 4, 1994, Serial № 81. Wash-ington, 1994. — P. 78.

³ Брусницын Л.В. Обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: мировой опыт и развитие российского законодательства (процессуальное исследование). — М., 2010 — 463 с.

ёки унинг вакиллари томонидан таҳдидлар билан бевосита аниқланган бўлса, судда гувоҳ кўрсатма беришдан озод бўлиши мумкин¹. Бундай ҳуқуқ нафақат англо-саксон ҳуқуқ тизимидаги кирувчи давлатларда, балки роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи давлатларда ҳам кузатилиши мумкин. Мисол учун, худди шу қоидалар Нидерландия жиноят процессуал қонунчилигида ўз аксини топган (Нидерландия ЖПКнинг 187-модда). Беларусь Республикаси Жиноят-процессуал кодекси 68-моддасида шунга ўхшаш қоидаларини кўришимиз мумкин, яъни хавфсизлиги таъминланган жабрланувчи ёки гувоҳ суд мажлисига кўрсатма бериш учун келишдан озод қилиниши мумкин, бунда судья фақат ҳимоя чоралари қўлланилган шахслар иштирокида ўтказилган тергов ҳаракатларининг баённомаларини ўқиб эшиттиради.

Бундан ташқари, судья суд босқичи иштирокчиларига нисбатан ҳимоя қилиш чораларини кўриш муносабати билан уларга оид анкета маълумотлари ва яшаш манзили тўғрисидаги маълумотларни ёзма равишда хабар беришларини сўраши мумкин. Шунингдек, судья ҳимоя чоралари қўлланилган шахсларга оид маълумотларни ошкор этилишига йўл қўймаслик учун оммавий ахборот воситаларда нашр қилишни таъқиқлаш ҳуқуқига эга.

Юқоридаги қоидаларни миллий жиноят процессуал қонунчилигига татбиқ этиш бизнинг фикримизча ўринлидир, шу мақсадда ЖПКнинг 114-моддаси 2-қисмига *жабрланувчига, гувоҳга ёки жиноят процесси бошқа иштирокчиларига (оила аъзолари, яқин қариндошларига) ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатлар (ҳаёти, саломатлиги, мол мулки) билан таҳдид қилинаётир дейиш учун асосли маълумотлар бўлса, ҳамда уларга давлат томонидан зарур ҳимоя чоралари қўрилмаса, дастлабки тергов ёки суд босқичида (гувоҳ, жабрланувчи) кўрсатма бермаслик ёки судланувчининг гувоҳга савол бериш ва унинг кўрсатмаларини ўрганишда иштирок этиш ҳуқуқи чеклаш ёки тўлиқ маҳрум қилиш лозим.*

Шундай қилиб, англо-саксон ҳуқуқ тизими таҳаллус остида қатнашаётган шахснинг хавфсизлигини таъминлашнинг ижобий воситаларини аниқлаш имконини берди: жумладан, суд томонидан ушбу тоифадаги ишларни тезкорлик билан кўриб чиқиш шартларини аниқлаш; жиноий гуруҳ аъзоси бўлган судланувчи ҳимоя чораларини қўллаш учун муайян жиноий гуруҳ ҳақида маълумотларни судьяларга тақдим этиш; гувоҳга ғайриқонуний таъсир кўрсатилиши муносабати билан кўрсатма беришдан озод бўлиш ва судланувчи гувоҳга саволлар бериш ҳуқуқини чеклаш каби масалалар атрофлича кўриб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизими роман-герман ҳуқуқ оиласи билан ўхшашлик жиҳатлари мавжуд. Шу муносабат билан,

¹ Қаранг.: Постановление ЕСПЧ от 16 февраля 2000 г. «Дело Фитт (Fitt) против Соединенного Королевства» (жалоба N 29777/96).

жиноят процесси иштирокчилари хавфсизлигини ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ хусусиятларини солиштириш алоҳида эътиборга моликдир.

Жиноят процесси иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш бўйича ҳимоя чора-тадбирлари қисқа ва узоқ муддатли бўлиши мумкин ва барча ҳимоя усуллари билан амалга оширилади. Қонунга кўра, ҳимоя чоралари кўрилган шахс ҳақидаги маълумотлар (яшаш жойи, иш жойи, жамоат жойи, суд залида) полиция томонидан кўриқланади. Бу ҳаракатлар жабрланувчини, гувоҳни нафақат айбланувчи ёки унинг атрофидагилар томонидан ноқонуний таъсирлардан ҳимоя қилишга ёрдам беради, балки уни кутилмаган ҳолатлардан ҳам ҳимоя қилади.

Суд муҳокамасида қўлланилиши мумкин бўлган хавфсизлик чоралари тизими Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодекси 11-моддаси 3-қисмида кўрсатилган процессуал воситалар билан чекланмайди. Россиянинг амалдаги жиноят процессуал кодексининг нормалари судьянинг (суднинг) суд босқичларида хавфсизлик чораларини қўллаш, ўзгартириш, узайтириш ёки бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш ёхуд ҳукмнинг мазмунида ҳам таҳаллус остидаги шахсга доир маълумотларни кўрсатмасликни тартибга солади. Яъни, процесс иштирокчисининг хавфсизлигини таъминлаш тўғрисидаги қарор жиноят ишини юритиш тугатилган тақдирда ҳам суд томонидан муҳокама қилиниши мумкин. Таъкидлаш жоизки, шахсларни хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ суд фаолияти фақат ёпиқ суд мажлиси ёки суд мажлисида ҳақиқий маълумотларни ошкор қилмасдан ва жараённинг бошқа иштирокчилари томонидан визуал назоратни чеклайдиган шароитларда сўроқ қилиш билан чекланмайди.

Амалдаги Россия жиноят процессуал қонунчилиги процессуал хавфсизлик чораларини дастлабки тергов даврида ҳам суд босқичида ҳам қўллашни назарда тутади. Жумладан, ёпиқ суд мажлиси шароитида ўтказиш; суд мажлиси даврида таҳаллус остидаги шахсни бошқа иштирокчилардан визуал кузатишни истисно этадиган шароитда ўтказиш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 278-моддаси 5-қисми); таҳаллус бериш ва жиноят иши материалларидан (баённомалар, шу жумладан суд мажлиси баённомаси) ҳақиқий маълумотларни олиб ташлаш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 166-моддаси 9-қисми); телефон сўзлашувларни эшитиб туриш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 186-моддаси 2-қисми); суд мажлисида сўроқни таниб олувчини таниб олиш визуал шароитида ўтказиш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 193-моддаси 8-қисми); судда видеоконференцалоқа тизими орқали сўроқ қилиш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 278-моддаси 1-қисми); жиноят ишини судда кўриш учун тайинлаш (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 278-

моддаси 1-қисми); жиноят иши юритишни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилганда (Россия Федерацияси Жиноят-процессуал кодексининг 227-моддаси 3.1-қисми).

Жиноят процессида шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назаридан, Арманистон, Молдова, Туркменистон, Қирғизистон, Қозоғистон Республикаларининг жиноят-процессуал қонунчилиги алоҳида қизиқиш уйғотади. Чунки, ушбу давлатларда хавфсизлик чоралари алоҳида боб билан тартибга солинган. Мазкур боб одил судловга кўмаклашувчи шахсларга ҳам, жиноят процессида иштирок этувчи бошқа шахсларга нисбатан ҳам хавфсизлик чораларини қўллаш асосларини белгилаган. Бундан ташқари, мазкур давлатлар қонунчилигида суд жараёнларида хавфсизлик чораларини таъминлаш масаласи алоҳида моддаларда ҳам кўрсатилган. Юқорида келтирилган давлатларда хавфсизлик чораларини қўллаш билан боғлиқ қоидаларни асосий ажралиб турадиган жиҳатларини келтирамиз.

Жумладан: ҳимоя чораларини кўриш тўғрисидаги қарор жиноят ишини юритувчи орган томонидан кечиктирмасдан, лекин у олинган пайтдан эътиборан 24 соатдан кечиктирмай кўриб чиқиш (*Арманистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 98-моддаси*); умумий турар жойни вақтинча тарк этишга ёки жабрланувчининг турар жойига яқинлашмасликка, мулкка тегишли бўлишидан қатъи назар; жабрланувчининг хавфсизлигини таъминлаган ҳолда, унинг болалари, унга қарам бўлган бошқа шахслар билан ҳар қандай кўз билан алоқа қилишни истисно қилган ҳолда, унинг жойлашган жойидан узоқроқда туришга мажбурлаш; жабрланувчи ёки унинг болалари, унга қарам бўлган бошқа шахслар билан ҳар қандай алоқани, шу жумладан телефон орқали, ёзишмалар орқали ёки бошқа йўл билан алоқа қилишни таъқиқлаш; маълум жойларга яқинлашишни таъқиқлаш: жабрланувчининг иш жойи, болаларнинг ўқиш жойи, ҳимояланган шахс борадиган бошқа аниқ жойлар; умумий мулкни бир томонлама тасарруф этиш ҳуқуқини чеклаш; махсус даволаш ёки маслаҳат дастурларини бажаришга мажбурлаш, агар бундай зарурат суд томонидан зўравонликни камайтириш ёки йўқ қилиш воситаси сифатида аниқланса; қурол сақлаш ва олиб юришни таъқиқлаш; электрон кузатув тизимини кийиши мумкин (*Молдова Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 215-моддаси*); судья, суд терговчиси, халқ маслаҳатчилари, прокурор, терговчи, суриштирувчи, ҳимоячи, эксперт, мутахассис, суд мажлисининг котиби, суд ижрочиси, шунингдек уларнинг оила аъзолари ва яқин қариндошларини ҳимоя қилиш (*Қозоғистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 95-моддаси*); жабрланувчининг фарзандини психолог ёки ўқитувчи иштирокида сўроқ қилиш ва кейинчалик суд муҳокамасида фойдаланиш учун уни аудио ва видео ёзувларда қайд қилиш; жабрланувчининг, гувоҳнинг фарзандини сўроқ қилиш чоғида

айбланувчини суд залидан чиқариш тўғрисида; овоз ва ташқи маълумотларга кўра ҳимояланган шахсни тан олишни истисно қиладиган шароитларда: шева, жинс, миллат, ёши, бўйи, жисмоний ҳолати, туриши, юриши (*Қирғизистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 78-моддаси*); суд муҳокамаси жараёнида гувоҳга оид маълумотларни ошкор қилмасдан ўтказиш; судда қарама-қарши томон иштирокисиз гувоҳни сўроқ қилиш; суд муҳокамаси жараёнида гувоҳни кўрсатмалари мазмунини ўқиб эшиттириш (*Туркменистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 109-моддаси*).

Шундай қилиб, Арманистон, Молдова, Туркменистон, Қирғизистон, Қозоғистон Республикалари Жиноят-процессуал кодексининг мазмун томонининг афзаллиги шундаки, жиноят процесси иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш институти, хавфсизликни таъминлашнинг асослари ва механизмини белгиладиган мустақил бобда бирлаштирилганлигидадир.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда жиноят процесси иштирокчиларини ҳимоя қилиш бўйича қонунчилик чоралари тизими кўп йиллардан буён кенгайиш ва такомиллаштириш тенденцияси билан фаолият кўрсатмоқда. Шунинг учун бундай шахсларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш механизми етарлича ривожланган. Хорижий тажрибани доимий равишда таҳлил қилиш ва уни миллий қонунчилик тизимига жорий қилиш зарур ҳисобланади. Демак, самарали, вақт синовидан ўтган нормаларни миллий қонунчиликка киритиш имконияти кўринади.

АКРАМОВ ХУСАН ФУРКАТОВИЧ
Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси
“Ижтимоий-гуманитар фанлар”
кафедраси доценти, соц.ф.ф.д

АҲОЛИ ЎРТАСИДА ГИЁҲВАНДЛИКНИ ОЛДИНИ ОЛИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

Аннотация: Мазкур мақолада аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида гиёҳвандликнинг кенгайиш сабаблари, ижтимоий-психологик омиллари ва бундай иллатнинг тарқалиш йўллари чуқур таҳлил қилинган. Шу билан бирга, мутахассислар фикри асосида профилактика тадбирларининг самарадорлиги ва ҳуқуқий чора-тадбирлар муҳокама қилинган. Илмий-амалий тадқиқот сифатида, Сурхондарё вилоятидаги наркологик марказ экспертлари билан ўтказилган интервьюлар асосида муҳим хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: гиёҳвандлик, ёшлар, ижтимоий омиллар, психологик ҳасталиклар, профилактика, эксперт сўрови, ҳуқуқий чоралар, репродуктив саломатлик.

Аннотация: В данной статье подробно проанализированы причины распространения наркомании среди населения, особенно среди молодежи, а также её

социально-психологические факторы и пути распространения. На основе мнений экспертов наркологических учреждений рассмотрена эффективность профилактических мероприятий и юридических мер. Исследование опирается на интервью с экспертами Наркологического центра Сурхандарьинской области Республики Узбекистан.

Ключевые слова: наркомания, молодежь, социальные факторы, психологические расстройства, профилактика, экспертный опрос, юридические меры, репродуктивное здоровье.

Abstract: This article presents an in-depth analysis of the causes of drug addiction among the population, particularly youth, focusing on socio-psychological factors and distribution channels. It further discusses the effectiveness of preventive strategies and legal measures based on expert insights. The study is supported by expert interviews conducted at the Narcological Center of Surkhandarya Region in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: drug addiction, youth, social factors, psychological disorders, prevention, expert interview, legal measures, reproductive health.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солаётган глобал муаммолардан бири бу — гиёҳвандликдир. У нафақат инсон саломатлиги, балки жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий барқарорлигига ҳам таҳдид солмоқда. Хусусан, ёшлар ўртасида гиёҳванд моддалардан фойдаланишнинг ўсиши борасида огоҳликни ошириш, таълим-тарбия ва профилактик тадбирларни кучайтириш зарурати кун тартибига қўйилмоқда.

Гиёҳвандлик нафақат шахсий, балки оилавий ва жамият миқёсида ҳам ҳалокатли оқибатларга олиб келади. Ижтимоий тузилмаларда бундай иллатнинг кенгайиши жиноятчиликнинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигининг пасайиши ва аҳолида руҳий беқарорликнинг кучайишига сабаб бўлади¹. Айниқса, ёш авлод орасида гиёҳвандликнинг кенгайиши уларнинг таълим олиши, иш билан банд бўлиши ва ижтимоий интеграциясига тўсқинлик қилади².

Гиёҳвандлик кассалиги билан шуғулланувчи респондентларни жалб қилиш учун табақалашган мақсадли саралаш усулидан фойдаланилган ҳолда, мақсадли саралаш асосида биз репрезентативликни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси наркология илмий амалий марказининг Сурхондарё вилояти филиалининг экспертлардан чуқурлаштирилган интервью ўтказдик. Жами экспертларнинг сони 9 нафарни ташкил этган бўлиб, уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилдик.

Энг аввало мутахассислар ҳақидаги маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг ёшлари бўйича **1 таси 30 – 39 ёшларда, 4 таси 40 – 49 ёшларда, 3 таси 60 ва ундан юқори ёшда, 3 таси 50 – 59 ёшларда ва 1 тасининг ёши 20 – 29 ёшлар** оралиғида бўлиб, барча экспертларнинг маълумоти олий, маълумоти бўйича мутахассислиги 7

¹ Abdullayeva, Z. (2022). Giyohvandlikning ijtimoiy oqibatlar. Sotsiologiya va hayot, №3, 18–22.

² World Health Organization (2021). Global status report on drugs and health. Geneva: WHO.

таси нарколог, **1 таси** психотерапевт, **1 таси** психолог бўлиб фаолият юритишади.

Экспертларнинг **5 таси 15 ва ундан ортиқ, 1 таси 5-10 йил, 1 таси 10-15 йил ва 2 таси 1-5 йил** оралиғида гиёҳвандлар билан ишлаб келмоқдалар.

Аҳоли ўртасида гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилиш омилларини ижтимоий жиҳатларини ўрганиш мақсадида **“Айтингчи, нима учун инсонлар гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилишади?”** деган саволга экспертларнинг кўпчилиги энг **Биринчи навбатда** яшаш жойида гиёҳвандлик муҳитининг шаклланганлиги, **Иккинчи навбатда** атрофдаги дўстларининг бунга мойиллиги мавжудлигини, биринчи марта истеъмол қилиш мия фаолияти ва танага салбий таъсир ўтказмаганлиги туфайли ўрганиб қолиш хусусиятининг пайдо бўлиши ва . Психологик кассаликларнинг (интермиттацион ўзини бошқара олмаслик, эътибор етишмаслиги синдроми, биполяр бузилишлар, ҳулқадаги деструктив бузилишлар, оппозицион қарашлардаги бузилишлар, посттравматик стресслар, шахсдаги антисоциал бузилишлар, ҳар қандай ҳавотирланишлар бўйича бузилишлар) мавжуд бўлиши кабиларни киритишмоқда, **Учинчи навбатда** ёшликдаги қизиқиш сабабли бу кассаликдан чиқиб кета олмаслик ва оила фаровонлигининг юқори даражада бўлганлиги деб таъкидланган, **Тўртинчи навбатда** гиёҳвандлик истеъмол қилиш бу генетик хусусиятга эгалигини ва уйдаги мураккаб муҳит мавжудлигиданлигини белгилашганлиги қайд этилган.

Кўшимча сифатида экспертлар гиёҳванд моддаларни топиш осонлашганлигини, ушбу моддаларни дорихоналардан сотиб олиш мумкинлигини ҳамда гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиш асосан 1) генетик, 2) биологик, 3) психологик, 4) ижтимоий омиллар, 5) болаликда олинган травмалар, 6) оила аъзоларининг эътиборсизлигига таянишини тушунтиришган.

Жамиятимиздаги гиёҳвандлик гирдобига кириб қолган аҳолининг қандай кириб қолаётганлигини аниқлаш мақсадида берилган **“Айтингчи, гиёҳвандлик гирдобига кўпроқ қандай тоифадаги инсонлар дучор бўлмоқда?”** деган саволга экспертларнинг кўпчилиги **биринчи навбатда** психологик кассаликлари мавжуд бўлган аҳолини қайд этишган, **иккинчи навбатда** оилавий муаммоларга эга бўлган, зўравонликка учраганлар, эътиборсиз қолган ёлғизларни, антисоциал хатти-ҳаракатларга эга оилалар фарзандларини киритишган, **учинчи навбатда** шоу бизнесдагилар (ижтимоий тармоқларда ўзини кўрсатишга ҳаракат қилаётганлар) юқори даражада ҳаяжонланишни ҳоҳлайдиганлар, енгил табиатга эга бўлган хотин-қизлар яъни, фохишалик билан шуғулланувчилар **тўртинчи навбатда** жуфтини

танлашда адашадиган, алданишга мойиллиги бор инсонларни белгилашган.

Қўшимча сифатида девиант ҳуқ атвор, биологик, психологик ва генетик мойилликка эга бўлган инсонларга кўпроқ генетик ва оиладаги муҳит таъсир этиши таъкидланган.

Экспертлардан **“Инсонларнинг гиёҳвандликка қизиқиши ва тобеълигининг асосий омиллари нималардан иборат?”** деган савол билан мурожаат қилганимизда, экспертларнинг кўпчилиги **биринчи навбатда** психологик кассаликларга (интермиттацион ўзини бошқара олмаслик, эътибор етишмаслиги синдроми, биполяр бузилишлар, ҳуқдаги деструктив бузилишлар, оппозицион қарашлардаги бузилишлар, посттравматик стресслар, шахсдаги антисоциал бузилишлар, ҳар қандай ҳавотирланишлар бўйича бузилишлар) эга бўлганларда кўроқ учраши таъкидланган, **иккинчи навбатда** енгил табиатга эга бўлганлик яъни фохишабозликка мойиллиги бор аёлларда учраши қайд этилган, **учинчи навбатда** жамиятимиздаги мавжуд зўравонлик, шоу бизнесда ўз ўрнини топиш мақсадида олиб борилаётган айрим ҳатти-ҳаракатлар қайд этилган, **тўртинчи навбатда** оиладаги муаммолар, эътиборсиз қолиш, айрим инсонлардаги антисоциал хатти-ҳаракатлар, яъни одоб ахлоқ нормаларини доимий бузувчилар, юқори даражада ҳаяжонланишга мойиллиги бўлган инсонлар, ва **бешинчи навбатда** алданишга мойиллиги бор инсонлар ва ОИТС касаллигига чалинганларда гиёҳвандликка қизиқиш ва тобеълик пайдо бўлаётганлигини таъкидлашган.

Қўшимча сифатида экспертлар генетик, психологик ва ижтимоий омилларга таяниб, оиладаги муҳитга кўпроқ эътибор бериш кераклигини ва қизиқувчанлик, интернет плашадкалардаги реклама роликлари орқали кириб келаётганини таъкидлашган.

Экспертларга **“Айтингчи, гиёҳвандлик инсонларнинг репродуктив саломатлигига таъсир этадими?”** деган савол билан мурожаат қилинганида бир овозда инсон ўйлаб кўрганидан ҳам юқори даражада жуда салбий таъсир этади деб жавоб беришган. Бу мамлакат генофондига кескин зарба бўлиб, бундай ҳолатларни олди олинмаса кейинчаликка миллатимиз мавжудлигига хавф солади.

Ҳозирги кунда гиёҳвандлик воситалари қаерларда тарқалиши ҳақида маълумот ўрганилганда экспертлардан **“Сизнингча, аҳоли орасида гиёҳвандлик воситалари қаерларда кўпроқ тарқалади?”** деган савол билан мурожаат қилганимизда, экспертлар **биринчи навбатда** кўнгил очар масканларда, **иккинчи навбатда** интернет плошадкаларда, **учинчи навбатда** дўстлар даврасида ва **тўртинчи навбатда** дорихоналарда тарқалаётганини таъкидлашган.

Қўшимча сифатида экспертлар аҳолининг жамоавий йиғилишларида (гапларида) ва айрим интернет тармоқ БОТларда ҳам

гиёҳванд моддалар ҳақида маълумотлар берилишини таъкидлашган. Экспертлар имкони борича дорихоналарни назоратга олишни тавсия қилишмоқда.

“Айтингчи, аҳоли орасида гиёҳвандлик воситалари қандай вазиятларда тарқалади?” деган савол билан мурожаат қилганимизда, экспертларнинг кўпчилиги **биринчи навбатда** эътиборсиз қолган вақтда, антисоциал хатти-ҳаракатлар вужудга келган вақтда яъни, инсонларда девиант, деликвент ва криминоген ҳуқ атвор шакллари авж олганда ва психологик кассаликлар авж олган вақтларда, **иккинчи навбатда** шоу бизнесдаги мураккаб вазиятлар вақтида яъни, медиа тизимларда бир-бирлари билан зиддитларга борилган вақтларда, юқори даражадаги ҳаяжонланиш пайдо бўлган вақтларда, **учинчи навбатда** оилавий муаммолар юқори даражага чиққан вақтда ва инсонларда зўравонликдан кўрқувни (фобия) авж олган вақтларда, **тўртинчи навбатда** енгил табиатга эга бўлганлик вақтида яъни фохишалик қилаётган вақтда, ОИТС касаллигига чалинганликни билганлиги учун ва ўта оғир касалликларга чалинганлик вақтларида тарқалиш эҳтимоллиги юқори бўлишини таъкидлашган.

Қўшимча сифатида биологик ва психологик муҳиит гиёҳвандликни тарқалишига асосий омил бўлиб хизмат қилишини таъкидлашган. Шу билан биргаликда вақт ҳам аҳамиятга эгаллигини тушунтиришга ҳаракат қилишган.

Экспертлардан **“Айтингчи, аҳоли орасида гиёҳвандлик воситаларининг тарқалиш усуллар қандай омилларга таянади?”** деган савол билан мурожаат қилганимизда, экспертларнинг кўпчилиги **биринчи навбатда** дўстлар орқали тарқалишини таъкидлашган, **иккинчи навбатда** кўнгил очар масканлар орқали, **учинчи навбатда** интернет площадкалар орқали ва **тўртинчи навбатда** дорихоналар орқали тарқалиш усуллари сифатида қайд этишган.

Гиёҳвандлар гиёҳвандлик воситаларини қандай шаклларда истеъмол қилишлигини аниқлаш мақсадида экспертлардан **“Айтингчи, гиёҳвандлар кўпроқ гиёҳвандлик воситаларини қандай истеъмол қилишади?”** деган савол билан мурожаат қилганимизда, экспертларнинг кўпчилиги энг **биринчи навбатда** нафас олиш йўли орқали порошок шаклидаги воситаларни хидлаш орқали, **иккинчи навбатда** тамаки шаклидаги воситаларни чекиш орқали, **учинчи навбатда** шприцлар ёрдамида қон томирга инъекциялар юбориш орқали, **тўртинчи навбатда** таблеткалар шаклида ошқозонда эрувчи воситалар орқали қабул қилиш ва **бшинчи навбатда** токсин воситалар буғларини ингалация қилиш орқали гиёҳвандлар кенг фойдаланилаётганлигини таъкидлашган.

Гиёҳвандликка қарши самарали курашнинг асосий йўлларида бири — уни олдини олиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга оширишдир. Бу жараёнда қуйидаги усуллар муҳим аҳамиятга эга:

1. Маълумот ва маърифатни ошириш: Мактаб, коллеж ва университетларда гиёҳвандликка оид маърифий дарслар, тренинглар ва амалий учрашувлар ўтказиш¹.

2. Оиладаги тарбиянинг аҳамияти: Ота-оналарнинг фарзандлар билан очиқ мулоқоти, уларни тинглаш ва тушуниш маданияти профилактиканинг илк ва энг самарали босқичидир².

3. ОАВ ва интернет имкониятларидан фойдаланиш: Гиёҳвандликнинг зарари ҳақида жонли мисоллар асосида тайёрланган видеороликлар, мақолалар ва ижтимоий акциялар орқали аҳолини хабардор қилиш³.

Ўзбекистон Республикасида гиёҳвандликка қарши кураш соҳасида қатор қонунлар ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган. Хусусан, “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида”ги Қонун, шунингдек, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари орқали соҳада тартиб белгиланган⁴. Ички ишлар органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги ўртасидаги ҳамкорлик бундан буён ҳам мустаҳкамланмоғи лозим.

Гиёҳвандликка қарши курашда жамиятнинг барча қатламлари, жумладан, таълим муассасалари, оила, давлат идоралари ва фуқаролик жамияти ташкилотлари ўзаро ҳамкорликда иш олиб бориши зарур. Қуйидаги таклифларни илгари суриш мумкин:

- Ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш бўйича доимий тадбирларни ташкил этиш;
- Ижтимоий тармоқлардаги таъсирчан профилактик контентларни яратиш;
- Гиёҳванд моддаларга оид жиноятлар юзасидан жамоатчилик назоратини кучайтириш;
- Республикамизда наркологик ёрдам марказлари сонини ошириш ва сифатини яхшилаш.

¹ Tursunov, A. (2023). Ta'lim tizimida giyohvandlikka qarshi kurashning metodik asoslari. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, №2, 44–49.

² Islomova, M. (2020). Oila tarbiyasining yoshlar ongiga ta'siri. *Oilaviy psixologiya*, №1, 11–15.

³ United Nations Office on Drugs and Crime (2022). Social media campaigns to prevent drug use. Vienna: UNODC.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида”ги Қонуни, 1999 йил 19 апрель.

KENJAEV TIMUR ISOMOVICH
Associate professor/ Independent
Applicant Law Enforcement Academy
of the Republic of Uzbekistan, Doctor
of Law (PhD)

HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF ANTI-CORRUPTION EXPERTISE OF DRAFT LEGISLATION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

***Annotation:** this material was prepared as part of writing a dissertation for the degree of Doctor of Science (DSc). First of all, the author notes the importance of having such a tool as an independent anti-corruption expertise of draft regulations. The moment of appearance in the Republic of Uzbekistan of mechanisms for such examination is described, as well as the requirements for experts in this field are described in detail. In conclusion, based on the experience of neighboring countries, proposals were made to further improve the independent anti-corruption expertise of draft legislation in Uzbekistan.*

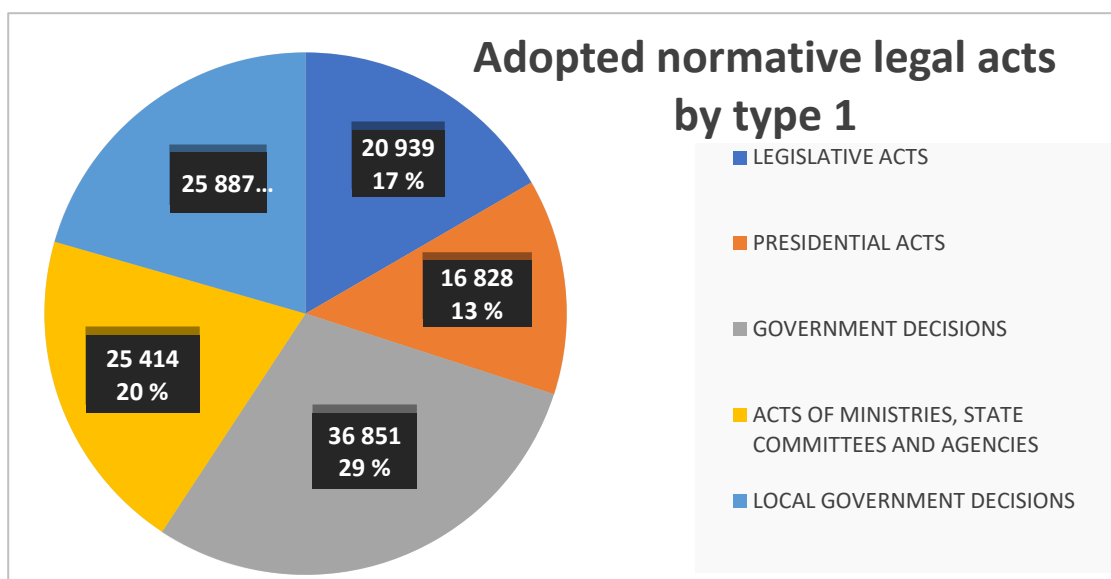
***Key words:** anti-corruption examination, draft of normative legal acts, corruption, legislation, fight against corruption, independent experts, scientific expertise.*

With the attainment of State independence, the people of Uzbekistan, represented by their plenipotentiary representatives, chose the path of building a democratic State based on the rule of law, where the highest value is defined as the human being, his or her life, freedom, honor, dignity and other inalienable rights. In this connection, over the more than thirty-year history of independent Uzbekistan, based on the fundamental document - the Constitution of the Republic of Uzbekistan - a substantial legal framework has been established in the country to regulate various relations.

Thus, to date, the National Legislation Base of the Republic of Uzbekistan includes about 150,000 acts, of which about 125,000 relate to normative-legal acts.¹

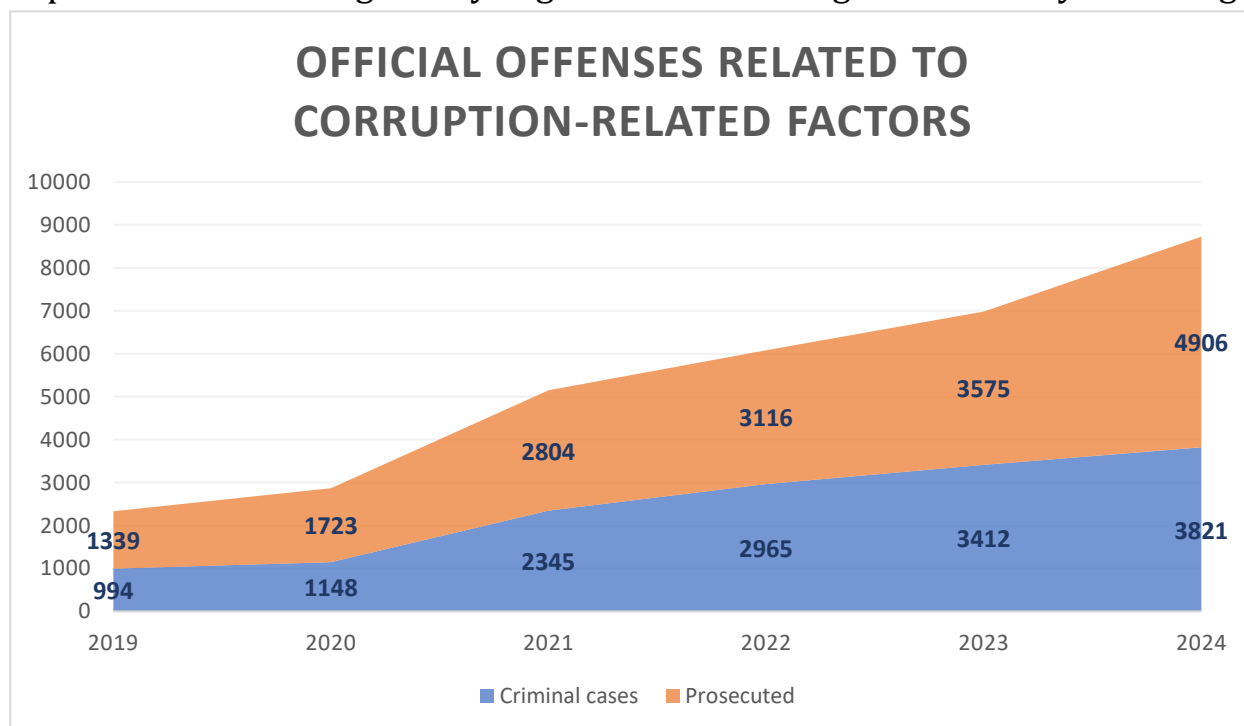
At the same time, the requirements of the time, the ongoing reforms in the country, the daily desire to improve the quality of life of the population, necessarily imply the improvement of the legislative framework and the normative process itself. There is no doubt that the effectiveness and efficiency of reforms carried out in the country directly depend on the quality of normative-legal acts adopted in the country. In this regard, it should be taken into account that the risks of corruption influence on the level of legal regulation of social relations are traditionally high.

¹ Statistics of the National Legislation Database of the Republic of Uzbekistan. <https://www.lex.uz/ru/statistic>.
Date of reference: 05.05.2025.

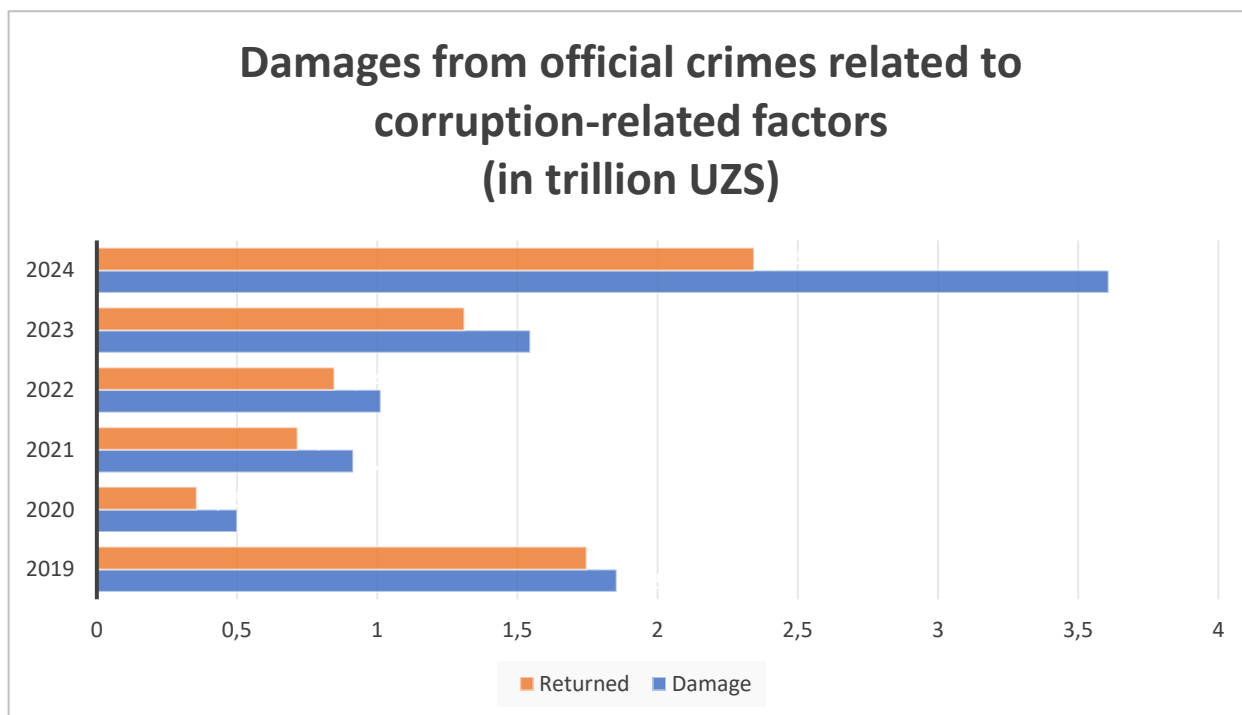
In recent years, our country, which has entered a period of profound reforms, has been consistently fighting corruption, a serious vice that hinders development. Despite the measures taken, we can see disappointing statistics for the period of 2019-2024¹, which further confirms the need to develop scientific research in this area.

Thus, one of the most priority areas of reforms carried out in our country is the fight against such a negative phenomenon as corruption. Such opposition, in turn, has a wide range of mechanisms of counteraction and prevention, among which we will separately emphasize and consider the anti-corruption expertise of draft regulatory legal acts. According to the study of foreign

¹ Official Telegram channel of the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan. @uzbprokuratura.

experience and legislation in the field of anti-corruption expertise of normative legal acts, we can see that today anti-corruption expertise is widely used in many foreign countries - members of the UN, EU, CIS, as well as in Asian and African countries.¹ This expertise serves as an important tool in the prevention of corrupt practices at the stage of drafting. The special significance of the tool lies in the fact that its anti-corruption effect covers not only the sphere of execution, but also the initial stage, the stage of development and adoption of normative legal acts. The anti-corruption expertise serves as an effective filter to exclude the possibility of establishing norms in normative legal acts that create opportunities for corruption in practice.

“Anti-corruption expertise of normative legal acts is an activity of specialists (experts) to identify and describe corruptionogenic factors related to existing normative legal acts and their drafts, as well as to develop recommendations aimed at eliminating or limiting the effect of such factors”². This concept, as well as the definition of expertise as one of the measures to prevent corruption offenses in the post-Soviet space was first enshrined in the Model Law of the CIS Member States “Fundamentals of Legislation on Anti-Corruption Policy”, adopted in 2003 at the twenty-second plenary session of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States. Thus, the need to

¹ Ismoilov B.I. Improvement of mechanisms of realization of anti-corruption expertise of normative-legal acts in the Republic of Uzbekistan, 2016. http://www.uzmarkaz.uz/www_data/articles/file/sovershensstvovanie_mehanizmov_osuschestvleniya_anitikorruptsionnoy_ekspertizy_normativno.pdf. Date of circulation: 06.12.2021.

² Model Law of the CIS Member States of 15.11.2003 No. 22-15 "Fundamentals of Legislation on Anti-Corruption Policy". Official website of the Interparliamentary Assembly of the Member States of the Commonwealth of Independent States. <https://iacis.ru/public/upload/files/1/1>. Date of circulation: 06.05.2025.

introduce anti-corruption expertise mechanisms at the level of national legislation has quite a long history.

At the same time, the key factors in the formation and development of this area both at the international and national levels in the context of our country are the accession of Uzbekistan to the UN Convention against Corruption in July 2008 (New York, October 31, 2003), as well as in 2010 - to the Istanbul Action Plan of the Anti-Corruption Network of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 31 October 2003) and in 2010 to the Istanbul Action Plan of the Anti-Corruption Network of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). Thus, Article 5, paragraph 3 of the UN Convention against Corruption states that each State Party to the Convention shall endeavor to periodically evaluate relevant legal instruments and administrative measures to determine their adequacy in preventing and combating corruption.¹

A significant impetus in the development of the institution of anti-corruption expertise was provided by the recommendations adopted for Uzbekistan during the review of the country within the framework of the Istanbul Action Plan of the OECD Anti-Corruption Network in December 2010. In particular, Recommendation 3.3 provided for the establishment of a legal requirement for mandatory anti-corruption expertise of legal acts, approval of the procedure regulating the conduct of this procedure, as well as further actions in case of identification of provisions that contribute to the creation of grounds for corruption.²

At that time, the body conducting a unified State policy in the area of law-making and law-enforcement practice, according to the Regulations on the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan of 2003, was the Ministry, which was authorized to conduct a legal expert examination of draft laws and other normative legal acts. of 2003³, was the Ministry, which was authorized to conduct a legal review of draft laws and other normative and legal acts. In this connection, as part of further reform of the activities of the Ministry of Justice, the OECD recommendation related to the introduction of anti-corruption expertise mechanisms at the national level was taken into account to a certain extent in the preparation of a new version of the Ministry's regulations in 2011.

Thus, In August 2011, a new version of the Regulation on the Ministry of Justice was adopted, approved by Presidential Decree⁴, according to which the

¹ UN Convention against Corruption.

https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml.

² Assessment and Recommendations for Uzbekistan, OECD Istanbul Anti-Corruption Action Plan, 2010. <http://www.oecd.org/corruption/acn/istanbulactionplan/46822558.pdf>. Date of circulation: 06.05.2025.

³ Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan from 27.08.2003 № 370 "On measures for further improvement of the activity of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan". <https://lex.uz/ru/docs/245917>. Date of circulation: 06.05.2025.

⁴ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan from 23.08.2011 № PP-1602 "On measures to further improve the activity of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan". <https://lex.uz/ru/docs/1857298>. Date of circulation: 06.05.2025.

Ministry was given the function of legal expertise to analyze draft legislative and other normative legal acts in order to identify provisions and norms in them that create conditions for corruption.

This event is the starting point in the establishment of the institution of anti-corruption expertise at the level of national legislation. Subsequently, within three months, work was done to develop a special Methodology for anti-corruption expertise of draft legal acts, which was approved by the order of the Minister of Justice in October 2011. It should be noted that at that time this methodology was adopted as a document for internal use and was not a normative legal act, as the range of subjects of its application did not go beyond the Ministry, even one can say the Main Department of Legislation*, because it was only this unit that was engaged in anti-corruption expertise of draft normative legal acts.

In this regard, we cannot speak about the specific consolidation of the term “anti-corruption expertise” in the national legislation, but the most important thing is that the process was launched, and as a logical continuation, only its improvement was ahead. This was confirmed by the monitoring report approved at the plenary meeting of the Istanbul Action Plan in February 2012 at the OECD headquarters in Paris, which analyzes the progress made by Uzbekistan in preventing and combating corruption by implementing the recommendations adopted for Uzbekistan during the review of the country within the framework of the Istanbul Action Plan in 2010. This report indicates that the above methodology has been launched and that it will be used not only in the Ministry of Justice, but also in other institutions.¹

Not only local authorities, but also foreign organizations were interested in further developing anti-corruption expertise mechanisms at the national level. Thus, cooperation in this area was actively pursued not only with the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), but also, for example, with the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). As evidence of this, we can cite the jointly implemented project “Assistance in the development of anti-corruption system. Phase 2” for the amount of 130 thousand US dollars. This project envisaged the implementation of measures, in particular, aimed at introducing modern forms and methods of anti-corruption expertise of normative and legal acts. The project under consideration was included in the List of projects of gratuitous technical assistance (grants), previously agreed upon and elaborated with donor countries, international and foreign governmental and non-governmental organizations.²

¹ First and second rounds of monitoring on Uzbekistan, OECD Istanbul Anti-Corruption Action Plan, 2012. <http://www.oecd.org/corruption/acn/49882450.pdf>. Date of access: 06.05.2025.

² Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan from 11.07.2014 № 190 "On measures to attract to the Republic of Uzbekistan funds of gratuitous technical assistance (grants) of donor countries, international and foreign governmental and non-governmental organizations in 2014-2016". <https://lex.uz/ru/docs/2428327>. Date of circulation: 06.05.2025.

A further significant step in the development of this area was the granting of the status of a normative legal act to the Methodology of anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts. Thus, on December 25, 2015, the above Methodology was registered with the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan under registration number 2745. This event can be considered the moment when the term “anti-corruption expertise” appeared in the domestic legislation.

Thus, the concept of “anti-corruption expertise” was enshrined in Uzbekistan at the level of a by-law in 2015. If we consider this situation from the point of view of enshrining this concept at the level of law, it was done for the first time in January 2017 by dedicating an entire article in the Law of the Republic of Uzbekistan “On Combating Corruption” to the anti-corruption expertise of normative-legal acts and their drafts. The Law of the Republic of Uzbekistan “On Combating Corruption”, according to which it is established that anti-corruption expertise is one of the measures to prevent corruption.

It should be noted that the Law of the Republic of Uzbekistan “The Anti-Corruption Act not only established anti-corruption expertise at the legislative level, but also expanded the range of subjects for its application. Thus, under article 24 of the Act, the right to conduct an anti-corruption expert examination of draft legal acts was granted not only to the Ministry of Justice, but also to the legal services of the drafters or bodies adopting legal acts, as well as to other organizations in accordance with the law.”¹

If we consider the expansion of the range of subjects of anti-corruption expertise from the point of view of its mandatory nature, we will come to the conclusion that at that time it was mandatory only for the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan, while for the legal services of the developers or bodies adopting normative legal acts, the conduct of this expertise was not mandatory. However, this omission was almost immediately resolved by radically improving the activities of the legal services of State bodies. Thus, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of 2017, it was established that the legal services of state bodies and organizations organize the systematic implementation of anti-corruption expertise of draft normative-legal acts on the relevant area of activity of state bodies and organizations.²

The procedure for conducting an anti-corruption expert review was subjected to significant changes after the adoption of a number of legislative acts of strategic importance, each of which to a greater or lesser extent provided for the mandate to further develop this institution. For example, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of

¹ Law of the Republic of Uzbekistan dated 03.01.2017 No. ZRU-419 "On Combating Corruption". <http://lex.uz/ru/docs/3088013>. Date of circulation: 06.05.2025.

² Decree of the President of the Republic of Uzbekistan from 19.01.2017 № PP-2733 "On measures to radically improve the activities of the legal service. <http://lex.uz/ru/docs/3098961>. Date of circulation: 06.05.2025.

2018¹ the Methodology for conducting an anti-corruption expert examination of draft normative-legal acts was subjected to significant changes and additions, the main of which can be named the following:

extending this procedure not only to drafts, but also to existing normative legal acts;

the definition of such concept as "legal service" is given, according to which, legal service is an independent structural subdivision or a position created or introduced in a mandatory manner for the purpose of legal support of the activities of a state body and organization in accordance with the norms and criteria defined by the legislation;

for the first time in the legislation it was enshrined that independent experts and specialized specialists can also be involved in the process of anti-corruption expertise. At the same time, this direction was practically not used and was not developed until recently, which we will discuss in more detail later;

the practice of preparing not just a conclusion based on the results of the legal review, but a conclusion on the inexpediency of adopting a project if corruption factors are identified in the project has been introduced.

It is well known that the process of improvement is a continuous process. Thus, the improvement of the institute of anti-corruption expertise has continued in the subsequent years, continues at the present time and, God willing, will continue in the future.

Further ongoing reforms in the area of improving anti-corruption mechanisms and the rule-making process have made it possible to fundamentally improve the process of conducting an anti-corruption expert examination of draft legal acts. This improvement was reflected in the development and adoption in 2021 of a new procedure for conducting anti-corruption expert reviews of legal acts and their drafts.

The new procedure included a significant number of innovations based on the best practices of foreign countries, among which it is proposed to highlight the following:

1. For the first time, a specific definition was given to the concept of "anti-corruption expertise" – "a set of measures aimed at identifying corruption-related factors in legal acts and their drafts, developing recommendations and taking measures aimed at eliminating the identified corruption-related factors"².

By tracing the stages, the following conclusions can be drawn:

- consolidation of the concept of "anti-corruption expertise":

¹ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan from 13.04.2018 № PP-3666 "On organizational measures to further improve the activity of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan". <https://lex.uz/ru/docs/3681788>. Date of circulation: 06.05.2025.

² Regulations on the procedure for conducting anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts, approved by Order of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan dated February 24, 2021. № 2-mx. Registration No. 3287. <https://lex.uz/ru/docs/5306924>. Date of circulation: 12.05.2025.

(a) At the level of a by-law - 2015 (Methodology of anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts);

b) at the level of law - January 2017 (Law "On Combating Corruption");
- providing a definition of the concept of "anti-corruption expertise":

(a) At the level of a by-law - 2021 (Regulation on the Procedure for Conducting an Anti-Corruption Expert Review of Legal and Regulatory Acts and their Drafts);

b) at the level of law - January 2017 (Law "On Combating Corruption").

In our opinion, the two legal documents provide for different definitions of the concept of "anti-corruption expertise", but we will dwell on this issue in more detail in the relevant chapter of our work. However, this circumstance allows us to propose the need to harmonize the provisions of the two legislative acts in order to prevent ambiguous understanding and different interpretations.

2. The scheme of anti-corruption expertise of regulatory legal acts and their drafts, providing an exhaustive list of stages, responsible persons, specific activities, as well as deadlines for their implementation.

3 The methodology for identifying corruption risk factors in legal acts and their drafts, which in a convenient format shows specific areas, corruption risk factors and their values, as well as an example of the use of corruption risk factors. In the author's opinion, this innovation significantly simplifies the process of understanding the mechanisms of anti-corruption expertise for relevant actors.

4. A checklist for identification of corruption factors, which is signed by the first head of the developer (in exceptional cases - by his first deputy) and attached by the developer to the project at the stages of its public discussion, interagency coordination and legal review. At the same time, it is stipulated that the public may assess projects posted on the portal for discussion of draft regulatory legal acts (regulation.gov.uz) from the point of view of identifying corruption factors by filling out this checklist.

The introduction of the practice of filling in the checklist at the initial stage was a novelty for the ministries and agencies drafting legislation, and perhaps this, as well as the lack of proper explanation of practical application, was the main reason for the problems at the initial stage. According to the statistics of the Ministry of Justice of Uzbekistan, checklists were not completed for 708 drafts (39%) submitted in 2021¹. These circumstances suggest that this number of projects did not undergo an anti-corruption expert review at all in the organization that is the developer. We assume that in the future this situation was significantly improved by the Ministry of Justice through roundtables and other explanatory activities for the legal services of ministries

¹ Data from the Information Service of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan. <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/103552/>. Date of circulation: 22.04.2022.

and agencies, as no such data was presented in subsequent reports of the Ministry of Justice.

Presidential Decree № PP-5263 of October 22, 2021 "On measures to further improve the conduct of anti-corruption examination of normative legal acts and their drafts" deserves special attention. The adoption of this document can be considered the beginning of the stage of development of scientific and independent anti-corruption expertise of normative-legal acts and their drafts.

Thus, this decision gave the right to representatives of scientific organizations and higher educational institutions, as well as individuals - independent experts - the right to conduct scientific and independent anti-corruption expertise from 1 January 2022. At the same time, it is established that conclusions on the results of scientific and independent anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts are subject to mandatory review by the relevant state bodies and organizations.

At the same time, a procedure has been established according to which these persons should be entered in the Register of experts for conducting anti-corruption expert examination of legislative acts and their drafts at their own expense and (or) at the expense of customers.

The right to maintain this register has so far been granted to the Ministry of Justice, while conclusions based on the results of scientific and independent anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts are subject to mandatory review by the relevant state bodies and organizations, and the certificate drawn up as a result of their review must be sent to the persons who conducted the expertise and to the Ministry of Justice.

At the same time, it is proposed to note the lack of development and any initiative on the part of the Ministry of Justice for the full-fledged establishment of independent anti-corruption expertise, although there were attempts in this direction at the very beginning. More specifically, in early 2022, the Ministry of Justice sent letters to scientific and educational organizations in order to find experts and include them in the Register. Thus, the Academy of the General Prosecutor's Office (now the Law Enforcement Academy) met the requirements and sent two candidates to the Ministry of Justice: Ismailov B.I., a well-known and authoritative jurist, and Ismailov B.I., who was relatively young at the time. and Kenjaev T.I., who was relatively young in the scientific field at that time, but had considerable practical experience in the field of legal, including anti-corruption expertise. However, none of these specialists was included in the Register of Experts, moreover, from that time until now, i.e. for more than three years, only one expert was included in the Register in 2022.¹

¹ Register of experts on anti-corruption expertise of legislative acts and their drafts. Official website of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan. <https://adliya.uz/uzb/posts/qonunchilik-hujjatlari-valarning-loyihalarini-ko>. Date of circulation: 01.04.2025.

The above-mentioned circumstances, fundamental reforms in the field of anti-corruption, as well as the experience of foreign countries, emphasize the need for further improvement of independent anti-corruption expertise.

A further and one of the most important steps in the institutional development of anti-corruption expertise in our country was the adoption in 2023 of a specialized Law of the Republic of Uzbekistan "On anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts". In our works since 2019 we have been talking about the need to adopt this Law and finally we have waited for this significant event.

In brief, the content of the 2021 anti-corruption due diligence procedure was divided and moved. The parts concerning the procedure for conducting an anti-corruption expert review, as well as the checklist for identifying corruption risk factors, were set out in the aforementioned Law¹. However, the Methodology for Identification of Corruption-Related Factors in Normative Legal Acts and their Drafts was reissued in a new Order of the Minister of Justice.²

At the same time, the specialized law also included substantially new provisions, including incorporating our proposals set forth in our dissertation work for the degree of Doctor of Philosophy of Law (PhD) and other scientific works. For example:

- The Agency for Combating Corruption was added to the list of entities conducting anti-corruption reviews of legal acts and their drafts;
- Provision is made for the participation of Uzbek citizens, non-governmental non-profit organizations, citizens' self-governance bodies and the media in the public examination of draft legal and regulatory instruments, in the course of which they may formulate proposals and recommendations for the elimination of corruption-related factors.

In addition, these persons may participate in the process of anti-corruption expertise of normative legal acts and their drafts conducted by state bodies and organizations;³

In this case, it should also be noted that the adopted Law has some significant differences from its version adopted in the first reading by the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. Thus, for example, the norm on the definition of a single body (was the Agency for Counteraction to Corruption of the Republic of Uzbekistan) to coordinate action in the field of anti-corruption expertise of normative-legal acts and their drafts was excluded. First of all, this was a "stumbling block" between the Ministry of

¹ Law of the Republic of Uzbekistan No. ZRU-860 of 08.08.2023 "On anti-corruption expertise of normative-legal acts and their drafts". <https://lex.uz/ru/docs/6561898>. Date of circulation: 14.05.2025.

² Order of the Minister of Justice of the Republic of Uzbekistan dated 30.10.2023 No. 17-mh "On normative legal acts and confirmation of the methodology for determining factors provoking corruption in their drafts". Reg. No. 3470 dated 31.10.2023 <https://lex.uz/docs/6649238>. Date of circulation: 14.05.2025.

³ See Article 10 of the Law of the Republic of Uzbekistan No. ZRU-860 of 08.08.2023 "On anti-corruption expertise of normative-legal acts and their drafts". <https://lex.uz/ru/docs/6561898>. Date of circulation: 29.05.2025.

Justice and the Anti-Corruption Agency, as the former was categorically against this order. However, in our opinion, it is the Anti-Corruption Agency that should coordinate this activity, as it is neutral, unlike the Ministry of Justice. Moreover, this process should be carried out in test cooperation with the General Prosecutor's Office (on current legislation) and the Ministry of Justice (on draft regulations).

Thus, the formation of the institution of anti-corruption expertise of draft legislation in the Republic of Uzbekistan has its own unique history, which continues to this day.

MENGLIQULOV UMID MAMADIYEVICH

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
kafedra dotsenti, falsafa doktori

ILMIY TADQIQOT VA YURIDIK JAVOBGARLIK

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilmiy tadqiqotlar bilan bog'liq yuridik javobgarlik masalalariga oid ilmiy tahlillar yoritiladi. Hozirgi kunda tadqiqotlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yuridik javobgarlikning turli shakllari – fuqarolik, ma'muriy va jinoiy javobgarlik tahlil qilinib, ularning ijtimoiy ahamiyati va huquqiy mexanizmlari o'rganiladi. Shuningdek, intellektual mulk huquqlari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, axloqiy me'yorlarga rioya qilish kabi asosiy qonuniy talablar va ularning buzilishi oqibatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ilmiy tadqiqot, metod, metodologiya, yuridik javobgarlik, plagiat.

Аннотация: в данной статье рассматриваются научные аспекты юридической ответственности, связанной с научными исследованиями. Анализируются различные формы юридической ответственности, которые могут возникнуть в ходе исследований – гражданская, административная и уголовная, изучается их социальная значимость и правовые механизмы. Кроме того, обсуждаются основные правовые требования, такие как защита интеллектуальной собственности, конфиденциальность персональных данных, соблюдение этических норм, а также последствия их нарушения.

Ключевые слова: научное исследование, метод, методология, юридическая ответственность, плагиат.

Abstract: This article examines scholarly aspects of legal liability related to scientific research. It analyzes various forms of legal liability that may arise in research – civil, administrative, and criminal – exploring their social significance and legal mechanisms. Additionally, it discusses key legal requirements, including intellectual property rights, personal data protection, adherence to ethical standards, and the consequences of their violation.

Keywords: scientific research, method, methodology, legal liability, plagiarism.

Kirish. Ilmiy tadqiqotlar zamonaviy jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Ular yangi bilimlarni yaratish, texnologik yutuqlarni hayotga tatbiq etish, shuningdek, murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muammolarga innovatsion yechimlar topishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bilan birga, ilmiy izlanishlar insoniyatning ma'naviy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida ham e'tirof etiladi. Biroq,

ilmiy faoliyat faqat texnik va metodologik jihatlar bilangina cheklanmaydi. U huquqiy va axloqiy mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar va ilmiy muassasalar faoliyati ko'pincha huquqiy me'yorlar doirasida amalga oshiriladi. Bu me'yorlar ilmiy sohada yuzaga keladigan qonunbuzarliklarning oldini olish va mas'uliyatni belgilashga xizmat qiladi. Shu sababli, ilmiy tadqiqotlar jarayonida huquqiy javobgarlik masalalari nafaqat alohida tadqiqotchilar, balki butun ilmiy hamjamiyat va ijtimoiy tizim uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy faoliyatda yuzaga keladigan yuridik javobgarlik ko'p qirrali bo'lib, u intellektual mulk huquqlari, axborotning haqqoniyligi, tadqiqot etikasi, moliyalashtirish shartlari va grant bitimlarining buzilishi kabi masalalarni qamrab oladi. Ayniqsa, ilmiy natijalarning noto'g'ri taqdim etilishi yoki soxtalashtirilishi ilmiy hamjamiyat va keng jamoatchilik ishonchiga putur yetkazishi, natijada yuridik choralar ko'rilishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois ilmiy tadqiqotlar jarayonida yuridik javobgarlikning mohiyati, shakllari va qo'llanilish mexanizmlarini chuqur o'rganish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, bugungi kunda ilmiy faoliyat innovatsiyalar, texnologiyalar va ilmiy bilimlarni rivojlantirishning asosiy omiliga aylangani bois, ko'plab mamlakatlarda bu soha maxsus qonunchilik bilan tartibga solinmoqda. Bu esa tadqiqotchilar, ilmiy muassasalar hamda jamiyat manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslari bir qator muhim yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ular jumlasiga intellektual mulk huquqi, axloqiy me'yorlar, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, tajriba ishtirokchilarining huquqlari va xavfsizligini ta'minlash kabi sohalar kiradi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ilmiy faoliyatda huquqiy javobgarlik va etika tamoyillar bir-birini to'ldiruvchi asosiy elementlar sifatida qaraladi. Ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslarini ishlab chiqishda xalqaro normalar va konvensiyalar, xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, YuNESKO, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti kabi xalqaro institutlar tomonidan qabul qilingan qoidalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu huquqiy asoslar orqali ilmiy izlanishlarda ishtirok etuvchi shaxslarning huquqlari, ma'lumotlarning maxfiyligi, tajribalar o'tkazishda inson xavfsizligi hamda natijalarning haqqoniyligi ta'minlanadi.

Ilmiy faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy mexanizmlarning mavjudligi bir nechta maqsadlarga xizmat qiladi. Ulardan asosiylari quyidagilardir:

- Tadqiqot ishtirokchilarining huquq va manfaatlarini himoya qilish – bu, ayniqsa, tibbiyot va ijtimoiy sohalarda o'tkaziladigan ilmiy ishlar uchun dolzarb hisoblanadi;

- Ilmiy natijalarning haqqoniyligi va ishonchliligini ta'minlash – yolg'on yoki soxtalashtirilgan ma'lumotlar tarqalishining oldini olish orqali ilmiy hamjamiyatga va keng jamoatchilikka nisbatan ishonchni mustahkamlash;

- Mualliflik va intellektual mulk huquqlarini kafolatlash – tadqiqotchilarning mehnatini munosib qadrlash va rag'batlantirish orqali ilmiy innovatsiyalarni rivojlantirish;

- Moliyaviy resurslardan samarali va shaffof foydalanishni ta'minlash – grantlar va byudjet mablag'lari hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarda javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish. Shunday qilib, ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslarini mustahkamlash nafaqat tadqiqotchilar faoliyatini qonuniy asosda olib borishga xizmat qiladi, balki jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi ilmiy-innovatsion muhitni shakllantirishda ham muhim omil hisoblanadi.

Kelgusida mamlakatimizda ham ilmiy faoliyat bilan bog'liq huquqiy asoslarni xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish, ilmiy etikani kuchaytirish va ilmiy natijalarning jamoatchilik bilan ochiq ulashilishini ta'minlash orqali ushbu sohaning samaradorligini oshirish mumkin bo'ladi. Xususan, grantlar monitoringi, ilmiy hisobotlar shaffofligi, mustaqil ekspertizalar instituti kabi mexanizmlarni joriy qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ilmiy tadqiqotlar faoliyati 2006-yil 20-iyulda qabul qilingan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'RQ-42-son qonuni ¹, 2019-yil 29-oktabrda qabul qilingan "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi O'RQ-576-sonli qonunlari bilan tartibga solinadi ² Mazkur qonunlar ilmiy faoliyatni moliyalashtirish, axloqiy va huquqiy me'yorlarni belgilash, shuningdek, intellektual mulk huquqlarini himoya qilish bo'yicha asosiy tamoyillarni o'z ichiga oladi. Jumladan, quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratilgan:

- ilmiy tadqiqotlarning qonuniy va axloqiy tamoyillarga rioya etilgan holda amalga oshirilishi;

- tadqiqot natijalarining intellektual mulk ob'yekti sifatida himoya qilinishi;

- tadqiqot jarayonida shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligi va himoyalinishi;

- tajriba ishtirokchilarining xavfsizligi va ularning roziligi.

Mazkur qonunchilik bazasi ilmiy faoliyatni tartibga solish orqali jamiyat manfaatlarini ta'minlash, mualliflik huquqlarini himoya qilish va ilmiy natijalarni ijtimoiy foydaga aylantirish imkonini yaratadi.

Ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslari nafaqat O'zbekistonda, balki dunyoning rivojlangan davlatlarida ham keng qamrovli va mukammal normativ-huquqiy bazaga ega. Jumladan, AQShda ilmiy tadqiqotlar bir qator federal qonunlar va qoidalar orqali tartibga solinadi. Ular orasida "The Bayh-Dole Act" ³ alohida o'rin tutadi. Ushbu hujjat universitetlar va davlat tomonidan moliyalashtirilgan ilmiy tadqiqotlar natijalarining patentlash huquqini ta'minlab, intellektual mulk huquqlarini tartibga soladi. Bundan tashqari, "Health Insurance Portability and Accountability Act" (HIPAA) hamda "Common Rule" ⁴ kabi normalar tadqiqotlarda shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi va etika talablarni belgilovchi asosiy huquqiy hujjatlardir.

Yevropa Ittifoqida ham ilmiy tadqiqotlarni tartibga soluvchi huquqiy tizim keng qamrovga ega bo'lib, ayniqsa shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga katta e'tibor qaratiladi. 2018-yilda kuchga kirgan "General Data Protection

Regulation” (GDPR) ⁵ hujjati ilmiy tadqiqotlarda shaxsiy ma’lumotlarning yig’ilishi, saqlanishi va foydalanilishiga qat’iy talablar qo’yadi. Shu bilan birga, “European Code of Conduct for Research Integrity” ⁶ (Ilmiy halollik bo’yicha Yevropa davlatlarining etika kodeksi) Yevropa ilmiy hamjamiyati uchun muhim axloqiy va kasbiy tamoyillarni belgilaydi.

Yaponiya esa ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar sohasida huquqiy va etika normalarni joriy qilishda o’ziga xos yondashuvga ega. Davlat tomonidan intellektual mulkni himoya qilish va bioetika bo’yicha qat’iy tartibga solish tizimi yo’lga qo’yilgan. Bundan tashqari, tadqiqotlarda ishtirok etuvchi sub’ektlarning huquqlarini himoya qilish uchun maxsus qonunlar va standartlar ishlab chiqilgan bo’lib, ular ilmiy faoliyatning xavfsiz, qonuniy va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan holda amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Xalqaro tajriba shuni ko’rsatmoqdaki, ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslari bir qator umumiy va muhim tamoyillar atrofida shakllanadi. Ular quyidagilardan iborat:

- Intellektual mulk huquqlarini himoya qilish — mualliflik huquqlari, patentlar, savdo sirlari kabi intellektual mulk ob’yektlarini qonuniy jihatdan himoyalash;

- Tadqiqot etikasi va mas’uliyati — ilmiy halollik, ya’ni ma’lumotlarni soxtalashtirish, plagiat va boshqa etiket buzilishlarga qarshi kurashish;

- Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish — tadqiqot ishtirokchilarining roziligini olish, ularning maxfiy ma’lumotlarini yig’ish, saqlash va qayta ishlashda xavfsizlikni ta’minlash;

- Tajribalar xavfsizligi va roziligi — inson yoki hayvonlar ustida o’tkaziladigan tajribalarda qatnashuvchilarning huquqlarini himoya qilish va ularning roziligini huquqiy jihatdan ta’minlash.

Shunga qaramay, ilmiy tadqiqotlar sohasida huquqiy tartibga solish bilan bog’liq muammolar ham mavjud. Xususan, quyidagi muammolar dolzarb hisoblanadi:

- qonunchilik bazasining tez-tez o’zgarib turishi;
- milliy va xalqaro me’yorlarning o’zaro mos kelmasligi;
- texnologik rivojlanishlarga huquqiy javoblarning sustligi yoki kechikishi.

Ilmiy tadqiqotlarning huquqiy asoslari har bir mamlakatda o’ziga xos shakllanadi. Biroq, umumiy jihatdan ularni intellektual mulkni muhofaza qilish, axloqiy me’yorlarga rioya etish, shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash va tajriba ishtirokchilarining huquqlarini ta’minlash yo’nalishlari birlashtiradi.

So’nggi yillarda mamlakatimizda ham ilmiy faoliyatni tartibga soluvchi milliy qonunchilikni takomillashtirish bo’yicha muhim qadamlar qo’yilmoqda. Bunda xalqaro standartlarga moslashuv, huquqiy normalarni uyg’unlashtirish va zamonaviy ehtiyojlarga javob beruvchi huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish asosiy yo’nalish bo’lib qolmoqda.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi esa ilmiy tadqiqotning huquqiy asoslarini rivojlantirishda foydali model va mexanizmlarni taklif etadi. Shu bilan birga, ilmiy faoliyat doimo o'zgarib borayotgan texnologik va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq bo'lgani sababli, yangi muammolarga tezkor va samarali yuridik javoblar ishlab chiqish zarurati doimiy dolzarblik kasb etmoqda.

Ilmiy tadqiqotlarning yuridik javobgarlikka ta'sir qiluvchi asosiy jihatlari

Ilmiy tadqiqot jarayonida yuzaga keladigan yuridik javobgarlik ko'plab jihatlar orqali namoyon bo'ladi. Eng asosiy jihatlar quyidagilardan iborat bo'lib, ular nafaqat tadqiqotning qonuniyligini, balki uning axloqiy va ijtimoiy maqbul ekanligini ta'minlaydi.

1. Intellektual mulk huquqlari

Ilmiy tadqiqotlarning natijalari ko'pincha yangi ixtirolar, kashfiyotlar va ilmiy ishlanmalarni o'z ichiga oladi. Ushbu natijalar mualliflik huquqi, patent va boshqa intellektual mulk huquqlari bilan himoyalaniishi shart. Bunda ilmiy hamjamiyat va qonunchilik sohasida plagiat — boshqalar mehnatini o'zlashtirish — jiddiy yuridik va axloqiy huquqbuzarlik sifatida ko'riladi. Plagiat natijasida tadqiqotchi intellektual mulk huquqlari buzilishi bo'yicha sudga tortilishi, moddiy jarimalar va ilmiy maqolalarining bekor qilinishi kabi jiddiy oqibatlarga duch keladi.

Xalqaro tajribada, masalan, AQShda va Yevropa mamlakatlarida intellektual mulkni himoya qilish qonunlari aniq va qat'iy hisoblanadi. "Bayh-Dole Act" kabi qonunlar universitetlar va tadqiqot institutlariga ixtirolar ustidan huquq berib, ularni tijoratlashtirish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, plagiatga qarshi kurashish uchun ilmiy jurnallar va ilmiy muassasalar maxsus dasturlar va siyosatlarini joriy qilgan.

2. Shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligi

Tibbiyot, ijtimoiy fanlar va boshqa sohalaridagi tadqiqotlarda shaxsiy ma'lumotlarni yig'ish va ishlatish keng tarqalgan. Bunday holatlarda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va maxfiylik talablariga qat'iy rioya qilish zarur. "Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risida"gi qonunlar — O'zbekistonda ham — tadqiqotlarda respondentlar yoki bemorlarning roziligi, ma'lumotlarning anonimligi va xavfsizligi bo'yicha talablarni belgilaydi.

Xorijiy mamlakatlarda bu borada huquqiy mexanizmlar ancha rivojlangan. Masalan, Yevropa Ittifoqining GDPR qoidalari tadqiqot jarayonida shaxsiy ma'lumotlarni yig'ishda rozilik olish, ma'lumotlarni minimal darajada ishlatish va ularni xavfsiz saqlashni ta'minlashni shart qiladi. AQShda esa HIPAA qonuni tibbiy ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlashga yo'naltirilgan.

Shaxsiy ma'lumotlarning noto'g'ri ishlatilishi, maxfiylikning buzilishi esa nafaqat etika jihatdan, balki yuridik javobgarlikka ham sabab bo'ladi. Bu holatlar tadqiqotchilar va ilmiy tashkilotlarning obro'siga putur yetkazishi mumkin.

3. Axloqiy me'yorlar

Insonlar yoki hayvonlar ishtirokidagi tadqiqotlarda axloqiy me'yorlarga amal qilish eng muhim shart hisoblanadi. Xalqaro darajada biomedikal tadqiqotlarda qo'llaniladigan Xelsinki deklaratsiyasi tadqiqotchilarga inson sub'ektlari bilan ishlashda qat'iy axloqiy tamoyillarni belgilaydi. Ular orasida sub'ektlarning roziligi, zarar yetkazmaslik, maxfiylik, va xavfsizlikni ta'minlash mavjud.

Shuningdek, hayvonlar bilan olib boriladigan tadqiqotlarda ham maxsus axloqiy standartlar — masalan, "3R tamoyillari" qo'llaniladi. Ushbu tamoyillar hayvonlarga zarar yetkazmaslik va tadqiqot jarayonini iloji boricha yumshatishni nazarda tutadi.

Axloqiy me'yorlarga rioya qilmaslik, masalan, majburiy yoki noto'g'ri rozilik olish, zarar yetkazish, tadqiqot natijalarini soxtalashtirish yuridik va ma'muriy javobgarlikka sabab bo'ladi. Bunday holatlar ilmiy hamjamiyat tomonidan qat'iy qoralanadi va qonuniy sanksiyalarni keltirib chiqaradi.

Ilmiy tadqiqotlarda yuridik javobgarlikning uchta asosiy jihat — intellektual mulk huquqlari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va axloqiy me'yorlarga rioya qilish — tadqiqotning qonuniyligi va ijtimoiy maqbulligini ta'minlaydi. Zamonaviy huquqiy tizimlar va xalqaro standartlar ushbu sohalarni mukammal tartibga solgan bo'lib, tadqiqotchilar va muassasalar faoliyatining huquqiy asoslarini mustahkamlaydi. Shu bois, ilmiy tadqiqotlar jarayonida ushbu jihatlarga qat'iy rioya qilish har bir mutaxassis va muassasa uchun fundamental talab hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yuridik javobgarlik shakllari ko'p qirrali bo'lib, har birining o'ziga xos huquqiy asoslari, shartlari va oqibatlari mavjud. Bu javobgarlik turlari tadqiqotning turiga, natijalariga va qonuniy me'yorlarga rioya qilinishiga bog'liq holda yuzaga keladi. Quyida eng ko'p uchraydigan uchta yuridik javobgarlik turi ko'rib chiqiladi.

1. Fuqarolik javobgarligi

Fuqarolik javobgarligi — bu bir tomonning boshqa tomonga yetkazilgan zarar uchun kompensatsiya to'lash majburiyatidir. Ilmiy tadqiqotlar jarayonida, masalan, noto'g'ri o'tkazilgan tibbiy sinovlar yoki kimyoviy moddalarning salbiy ta'siri sababli uchinchi shaxslarga zarar yetkazilgan taqdirda, tadqiqotchi yoki uni moliyalashtirgan muassasa zararlarni qoplashga majbur bo'ladi.

Xalqaro amaliyotda, ayniqsa AQShda, bunday holatlar uchun fuqarolik da'volari keng tarqalgan. Masalan, farmatsevtika kompaniyalari tomonidan noto'g'ri sinov o'tkazilishi natijasida bemorlar zarar ko'rgan taqdirda sudda katta moliyaviy kompensatsiyalar to'lanishi talab qilinadi. Shu bilan birga, tadqiqotchi shaxsiy javobgarlikni kamaytirish uchun sug'urta qilish va aniq protokollarni bajarish zarurati borligini hisobga olishi lozim.

2. Ma'muriy javobgarlik

Ma'muriy javobgarlik ilmiy tadqiqot jarayonida qonun hujjatlarining talablariga rioya qilinmasligi natijasida yuzaga keladi. Misol uchun, litsenziyasiz yoki ruxsatsiz tajribalar o'tkazish, xavfsizlik qoidalarini buzish, shaxsiy ma'lumotlarni noto'g'ri ishlatish kabi holatlar ma'muriy jarima yoki tadqiqot faoliyatining vaqtincha to'xtatilishiga olib keladi.

Yevropa Ittifoqida ma'muriy javobgarlik tizimi tadqiqotlar ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida rivojlangan. Masalan, GDPR talablariga rioya qilmaslik ma'muriy jarimalarni keltirib chiqaradi, ularning miqdori kompaniyaning yillik daromadining 4% gacha yetishi mumkin. Shu tariqa, ma'muriy javobgarlik tadqiqotchi va muassasalarning qonunlarga qat'iy rioya qilishini ta'minlaydi.

3. Jinoiy javobgarlik

Jinoiy javobgarlik ilmiy tadqiqotlar jarayonida yuzaga keladigan eng jiddiy yuridik javobgarlik shaklidir. Agar tadqiqotlar odamlar hayotiga yoki sog'lig'iga bevosita xavf tug'diradigan noqonuniy tajribalar o'tkazish, soxta ma'lumotlar taqdim etish yoki boshqa jiddiy qonunbuzarliklar sodir etilsa, tadqiqotchilar yoki muassasalar jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Masalan, tarixda insonlar ustida noqonuniy tajribalar o'tkazgan ba'zi olimlar jinoiy javobgarlikka tortilgan. Zamonaviy qonunchilik esa bunday holatlarga qarshi aniq jazo choralarini belgilaydi. Shu bois, tadqiqotchilar jinoiy javobgarlikdan saqlanish uchun etika qo'mitalari va huquqiy organlar tomonidan belgilangan tartib-qoidalariga qat'iy rioya qilishlari zarur.

Ilmiy tadqiqot jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yuridik javobgarlik turlari – fuqarolik, ma'muriy va jinoiy javobgarlik – har biri tadqiqotning turiga, oqibatlariga va qonuniy talablariga mos ravishda qo'llaniladi. Zamonaviy huquqiy tizimlar ushbu javobgarliklarni tartibga solib, tadqiqotlarning qonuniy va axloqiy asosda olib borilishini ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotchilar va ilmiy muassasalar ushbu javobgarlik shakllarini chuqur anglab, faoliyatlarini shunga muvofiq tashkil etishlari zarur.

Ilmiy tadqiqotlarda yuridik javobgarlik ko'pincha axloqiy muammolar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har biri ilmiy faoliyat sifatini va ishonchliligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Quyida bu muammolarning eng dolzarb jihatlari ko'rib chiqiladi.

1. Plagiat va ilmiy yolg'on

Plagiat — bu boshqa olimlarning ishlarini o'zlashtirish yoki ularni mos ravishda ko'rsatmasdan ishlatish bo'lib, ilmiy axloqiy normalarga zid. Ilmiy yolg'on esa ma'lumotlarni soxtalashtirish, ma'lumotlarni noto'g'ri taqdim etish yoki natijalarni manipulyatsiya qilishdir.

Axloqiy nuqtai nazardan bunday amallar ilmiy hamjamiyat ishonchini zaiflashtiradi, ilmiy bilimlarning haqiqiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Yuridik jihatdan, plagiat intellektual mulk huquqlarining buzilishi sifatida qaraladi va ko'plab mamlakatlarda sudda jiddiy oqibatlarga olib keladi. Masalan, AQSh va

Yevropa universitetlarida plagiat uchun o'qishdan chetlatish, moliyalashtirishni to'xtatish va sud jarayoni qo'llaniladi.

2. Tajriba ishtirokchilarining huquqlari

Tibbiy va ijtimoiy tadqiqotlarda inson ishtirokchilarning huquqlari alohida ahamiyatga ega. Informed consent (rozilik olish) — bu ishtirokchilarning o'zlari to'liq va aniq ma'lumotlarga asoslangan holda tadqiqotda qatnashishga rozilik berishi. Rozilik olinmasligi inson huquqlarining buzilishi sifatida qaralib, jiddiy axloqiy va yuridik muammolarni keltirib chiqaradi.

Xalqaro huquqda, jumladan, Xelsinki deklaratsiyasi va Nyu-Yorkda joylashgan Milliy Bioetik Komissiyaning qoidalari bu tamoyillarni belgilaydi. AQShda HIPAA qonuni shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va ishtirokchilar huquqlarini ta'minlash bo'yicha qat'iy talablarni o'rnatadi.

3. Moliyaviy mas'uliyat va shaffoflik

Ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirishda shaffoflik va moliyaviy javobgarlik talab qilinadi. Grant mablag'larini noto'g'ri ishlatish, xususiy yoki davlat fondlarini suiiste'mol qilish nafaqat axloqiy jihatdan noto'g'ri, balki yuridik javobgarlikka olib keladi.

Masalan, Yevropa Ittifoqida Horizon Europe dasturida moliyaviy nazorat va hisobotlar qat'iy amalga oshiriladi, moliyaviy buzilishlar aniqlanganda jarimalar va moliyaviy to'lovlarni qaytarish majburiyati yuzaga keladi. AQShda esa Federal Grant va Kontraktlarni Suiiste'mol qilish to'g'risidagi qonunlar mavjud bo'lib, ular buzilgan taqdirda jinoiy va ma'muriy javobgarlik qo'llanadi.

Ilmiy tadqiqotlarda axloqiy va yuridik muammolar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, plagiat va ilmiy yolg'on, tajriba ishtirokchilarining huquqlari va moliyaviy shaffoflik kabi muammolar tadqiqot sifatiga va ishonchliligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro tajriba ko'rsatadiki, ushbu sohalarda qat'iy qonuniy va etika me'yorlari joriy etilishi tadqiqotlarning barqaror va ishonchli rivojlanishini ta'minlaydi.

Xulosa. Ilmiy tadqiqot faoliyati zamonaviy jamiyatning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etsa-da, u qat'iy yuridik va axloqiy me'yorlarga asoslangan holda olib borilishi shart. Intellektual mulk huquqlarining himoyasi, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlash va axloqiy tamoyillarga qat'iy rioya qilish — bu ilmiy jarayonning qonuniyligi va ijtimoiy maqbulligini kafolatlovchi asosiy omillardir.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish orqali nafaqat ilmiy natijalarning sifati oshadi, balki ilmiy hamjamiyatga bo'lgan ishonch ham mustahkamlanadi. Shu bois, ilmiy tadqiqot subyektlarining yuridik javobgarligini aniqlashtirish, qonun hujjatlarini xalqaro standartlarga moslashtirish va ilmiy-axloqiy madaniyatni shakllantirish zamonaviy davrda dolzarb vazifalardan biridir.

Ilmiy izlanishlar faqat ilmiy natijalargagina emas, balki huquqiy va axloqiy asosga ega bo'lgan yondashuv orqali haqiqiy ilmiy yutuqlarga olib

keladi. Shu nuqtai nazardan, yuridik javobgarlikni chuqur tushunish va unga amal qilish ilmiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

MATCHANOV SHERZOD KAMILOVICH

Senior lecturer of the Department of
Criminal Law and Criminology of the
Law Enforcement Academy

THE CONCEPT OF TAX-RELATED OFFENSE AND SCIENTIFIC VIEWS ON IT: ANALYSIS OF TERMS

Abstract: *This article analyzes issues such as the definition of the concept of a tax-related offense, the views of legal scholars on it, as well as the distinction between the terms "tax-related offense" and "violation of tax legislation."*

Аннотация: *Ушбу мақолада солиққа оид ҳуқуқбузарлик тушунчасига таъриф, унга нисбатан ҳуқуқшунос олимларнинг қарашлари, солиққа оид ҳуқуқбузарлик атамасининг солиқ тўғрисидаги қонунчиликни бузиш атамасидан фарқи каби масалалар таҳлил қилинган.*

Аннотация: *В данной статье анализируются такие вопросы, как определение понятия налогового правонарушения, взгляды правоведов на него, а также различие между термином «налоговое правонарушение» и термином «нарушение налогового законодательства».*

Key words: *tax-related offense, tax offense, tax violation, tax legislation, violation of tax legislation, financial sanctions, punishment, liability for tax violations, administrative liability, criminal liability, substantive law norms.*

Калит сўзлар: *солиққа оид ҳуқуқбузарлик, солиқ ҳуқуқбузарлиги, солиқ тўғрисидаги қонунчилик, солиқ тўғрисидаги қонунчиликни бузиш, молиявий санкция, жазо, солиққа оид ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик, жиноий жавобгарлик, моддий ҳуқуқ нормалари.*

Ключевые слова: *налоговое правонарушение, налоговое законодательство, нарушение налогового законодательства, финансовые санкции, наказание, ответственность за налоговые правонарушения, административная ответственность, уголовная ответственность, нормы материального права.*

Tax-related offense is committed in the form of shadow economic activities, which negatively impacts the state budget and the economic security of the country. The shadow economy is carried out in a manner that contradicts the economic and financial interests of businesses, consumers, and the state, leading to legal liability.

As we see tax-related offenses have the potential to negatively impact not only the economic stability of a country, but also the legitimate interests of businesses and consumers.

In this context, it is important to determine the concept of the term "tax-related offense" and find out its initial appearance in national legislation.

In this regard, it is worth mentioning that the term and concept of "tax-related offense" was first defined in the old version of the Tax Code that adopted on December 25, 2007. According to Article 106 of that Code, a tax-

related offense is recognized as “an unlawful, culpable act (action or inaction) of a taxpayer, for which liability is established by this Code.”

The current Tax Code, adopted on December 30, 2019, also provides a legal definition of the concept. Specifically, Article 210 of the Code defines a *tax-related offense* as “an unlawful, culpable act (action or inaction) of a taxpayer, tax agent, or other person, for which liability is established by this Code.”

Moreover, Section VIII of the current Tax Code is titled “Tax-related Offenses and Liability for Their Commission,” which expresses the substantive legal norms. This section is structured into general and special parts and includes chapters titled “General provisions on liability for committing tax-related offenses” and “Liability for committing tax-related offenses.”

It is important to distinguish between the concepts of *tax-related offense* and *violation of tax legislation*. The latter is a broader term encompassing not only tax-related offenses, but also administrative offenses, criminal acts, and other violations within the field of taxation. The inclusion of the term *tax-related offense* in the Tax Code, and the provision of its legal definition, is justified as it clarifies the scope and application of liability for breaches of tax legislation. This clarification has both theoretical and practical significance.

A closer examination of the term *violation of tax legislation* reveals that, in its legal nature, it is broader than the notion of *tax-related offense* or *tax infringement*.

In this case, we can also recognize tax-related offense as violating tax legislation, meaning this concept also encompasses tax-related offense.

“Violating tax legislation” includes not only “tax-related offense” but also administrative offenses, criminal acts, and other violations in the field of taxation.

Moreover, analyses shows us that scholars give various definitions for the concept of “tax-related offense” and we can also observe that this term is being used differently.

In particular, among scholars, terms such as “tax violation”, “tax offense”, “violating tax legal provisions”, “violating tax legislation”, “tax-related offenses” and “financial offense” are being used.

At this point, a valid question arises: do these terms convey the same meaning? Are they referring to the “tax-related offense” mentioned in Article 210 of the Tax Code, or are they attempting to express administrative offenses or criminal acts?

In our scientific research, we have attempted to find answers to these questions.

In particular, as noted by V.S. Nersesyants, in legal theory, a violation is understood as “an unlawful, socially harmful, culpable act committed by a person capable of bearing responsibility, for which legal liability is established by the applicable law.”

According to Yu.A. Krokhina, the grounds for holding someone liable for violating tax legislation include the following:

- First, committing a tax offense;
- Second, Violations of tax and fee legislation that exhibit the characteristics of administrative offenses (improper tax conduct);
- Third, violating of tax and fee legislation that reflect the characteristics of criminal acts (tax crime)¹.

As we can see, Yu.A. Krokhina considers three types of liability for violating tax legislation.

Legal scholar E.T. Khojiyev raises important objections regarding the interchangeable use of the terms *violation of tax legislation* and *tax offense*.

Not every breach of tax legislation qualifies as a tax offense, although every tax offense can indeed be regarded as a violation of tax legislation.

According to legal scholar E.T. Khojiyev, the use of the terms "violating tax legislation" and "tax offense" in the same sense raises certain objections.

In his view, the concept of *violation of tax legislation* is broader in both content and meaning than that of a *tax offense*.

Because of not every breach of tax legislation qualifies as a tax offense, although every tax offense can be considered a violation of tax legislation.

The maintenance of legality and order in the field of taxation, as Khojiyev notes, is ensured not solely through a unified legislative framework, but through the application of various legal mechanisms.

Secondly, liability, by its nature, is a form of state coercion, and the measures of liability are a specific type of coercive measures. State coercion can be manifested not only as punitive measures but also as warnings, restrictions, or restorative actions.

Thirdly, punishment for the violation of tax and fee legislation established not only by the Tax Code but also by the provisions of other legal documents (such as the Code of Administrative Liability or the Criminal Code).

For example, as E.T.Khojiev further explains, an offense (crime) that leads to liability established by criminal law can be recognized as a violation of tax legislation. However, such socially dangerous acts are not categorized as *tax offenses* but rather as *tax crimes*.

An offense in the field of taxation that leads to liability established by administrative law is a form of violation of tax legislation, and in terms of its content and characteristics, it is considered an administrative offense².

Legal scholar A.V.Demin defines the concept of a tax-related offense as a wrongful and culpable act or omission that expresses the failure to fulfill, or the improper fulfillment of, tax obligations, for which the application of financial sanctions is envisaged as a legal measure³.

¹ Krokhina Yu.A. Financial Law (Финансовое право).- М.: Moscow: Norma, (2004) p. 488.

² Khojiyeva E.T. Legal liability for violation of tax legislation (Солиқ қонунчилигини бузганлик учун юридик жавобгарлик). Monograph: Tashkent, 2006. - pp. 53-54

³Demin A.V. Tax Law of Russia (Налоговое право России). Textbook. – Krasnoyarsk, 2006, p. 267

Although he seems to have provided a complete definition of the concept of tax offense, in our opinion, this definition cannot be considered justified based on the following reasons.

In particular, Financial sanctions are, in fact, a measure of legal liability and, by their nature, constitute a form of punishment. Liability, as a rule, arises from the moment an offense is committed, meaning that the violation is the legal fact that causes liability, not the financial sanction.

In this case, we may refer to A.G.Chernyavsky's statement that one of the four purposes of legal liability and one of its five functions is punishment¹. This demonstrates that the sole purpose and function of legal liability is not punishment.

For this reason, we believe that using the term “financial sanctions”, which is considered a punishment, instead of the term “liability” which is the consequence of a violation, is not sufficient in revealing the essence of the concept of tax-related offense.

According to R.T.Berdiyarov and Z.N.Qurbnov, a tax-related offense is an unlawful, culpable act (or omission) that is envisaged by tax legislation, directly related to the violation of the rights and legitimate interests of participants in tax relations and the failure to fulfill tax obligations. When a tax offense is committed, state coercive measures are directly applied².

In their definition, liability for a tax-related offense is considered to be established by the tax legislation. However, in our view, the definition provided by them, broadens the source of liability.

The initial legal definition of a *tax-related offense* was provided in the Tax Code of the Republic of Uzbekistan, adopted on December 25, 2007. This Code explicitly identifies the Tax Code itself as the source of liability for tax-related offenses. The same approach is retained in the current Tax Code, as well as in the Tax Code of the Russian Federation, where it is clearly stated that the source of liability for a tax offense is the Tax Code.

Therefore, while liability for a tax-related offense is explicitly established by the Tax Code, it is inappropriate to obscure the legal source by broadly referring to it as *tax legislation*.

Furthermore, R.T.Berdiyarov and Z.N.Qurbunov's use of the term *tax legislation* raises additional questions. Specifically, it is necessary to clarify what this term encompasses and whether it has a precise legal foundation.

Academic literature reveals the use of various similar terms, including *tax legislation*, *tax law*, *tax-related legal documents*, *legal documents on taxes*, *tax laws*, and *legal acts on taxes*.

¹ Chernyavskiy, A.G. (2018). Legal Liability (Юридическая ответственность): A Textbook (in Russian). Moscow: INFRA-M, p. 58.

² Berdiyarov R.T., Qurbnov Z.N.. Tax law (Солиқ ҳуқуқи). Textbook. Tashkent, 2010, p. 231.

It means that these terms need to be analyzed, and it is essential to clarify their meanings and determine which one is scientifically and practically justified for use.

The concepts of *tax-related offense* and *violation of tax legislation* are closely linked. While every tax-related offense constitutes a violation of tax legislation, not every violation of tax legislation qualifies as a tax-related offense.

According to O.N.Beknazarov, a tax-related offense is a culpable and unlawful act (action or inaction) committed intentionally or through negligence by participants of tax relations, for which financial restrictions are envisaged as a result of violating tax legislation¹.

In our view, however, the use of the term *financial restrictions* in this context is inappropriate. The term *financial restrictions* typically refers to limitations on the use of financial resources for specific purposes, regulating how and to what extent financial resources may be allocated or spent. Financial restrictions, therefore, do not equate to *financial sanctions* as a form of liability. It is likely that the author intended to refer to *financial sanctions* rather than *financial restrictions*.

According to L.B.Khvan, a tax offense is an unlawful and culpable act (action or inaction), expressed in the failure to comply with legal norms or in their improper fulfillment, for which legal liability is envisaged under legislative acts from various branches of law².

According to E.T.Khojiyev, the definition provided by L.B.Khvan leads to a generalization of social relations regulated by tax law, administrative law, and criminal law. This, in turn, may undermine the independence of this branch of law³.

We share Khojiyev's view, as Khvan's definition does not adequately distinguish the specific features of a tax offense from violations falling under administrative or criminal law.

In particular, although legislation requires that a tax-related offense be an unlawful and culpable act (action or inaction) of the taxpayer for which liability is established specifically by the Tax Code, L.B. Khvan, in his definition, emphasizes that legal liability is envisaged by legislative acts from various branches of law.

Based on the foregoing and the results of our analysis, we conclude that the terms *tax-related offense* and *tax offense* should be understood as conveying the same meaning.

¹ Beknazarov, O. N. (2024). Tax-related Offenses [Солиққа оид ҳуқуқбузарликлар]. All rights are protected. Qashqadaryo Regional Administrative Court. Retrieved from <https://qashqadaryo-mamuriy.sud.uz/солиққа-оид-ҳуқуқбузарликлар/>

² Khvan, L.B. Tax Law (Солиқ ҳуқуқи). Tashkent: Konsauditinform, . (2001 y.) pp. 116–118.

³ Khojiyev, E.T. (2006). Legal Liability for Violations of Tax Legislation (Солиқ қонунчилигини бузганлик учун юридик жавобгарлик): A Monograph. Tashkent, p. 56.

In particular, the term “tax-related offense” was first officially introduced in the Tax Code adopted on December 25, 2007. Prior to the adoption of this Code, the term “tax offense” had been commonly used by various authors.

In addition, the Russian-language version of the current Tax Code uses the term “налоговое правонарушение,” which is also being translated as “tax offense”.

This linguistic and legal consistency supports the conclusion that the two terms are synonymous.

Accordingly, we propose the following authorial definition of *tax-related offense*:

A tax-related offense is an unlawful, guilty, and socially harmful act (action or inaction) expressed in the violation of tax legislation, for which liability is established in the Tax Code.

This definition encompasses all the essential elements of a tax-related offense and serves to fully reveal its meaning and legal nature.

ALIMOV SARDOR KOMIL O'G'LI

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi, Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi o'qituvchisi, f.f.d.(PhD), dotsent,

GLOBAL MIGRATSIYA SHAROITIDA OILANING HUQUQIY MAQOMI VA IJTIMOIY HIMOYASI MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada global migratsiya sharoitida oila institutining huquqiy maqomi va ijtimoiy himoyasi bilan bog'liq muammolar tahlil qilingan. Migratsiya jarayonlarining kuchayishi natijasida vujudga kelayotgan transmilliy oilalar, oilaviy ajralishlar, huquqiy maqom va ijtimoiy himoyadan cheklanish holatlari zamonaviy jamiyatda chuqur ijtimoiy-huquqiy oqibatlarga sabab bo'layotganiga e'tibor qaratilgan.

Tayanch so'zlar: migratsiya, transmilliy oilalar, oila, oila huquqi, huquqiy maqom, ijtimoiy himoya, migrant ayollar, bolalar huquqlari, oilalar birlashuvi

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы, связанные с правовым статусом и социальной защитой института семьи в условиях глобальной миграции. Обращено внимание на то, что возникающие в результате усиления миграционных процессов транснациональные семьи, семейные разводы, случаи ограничения правового статуса и социальной защиты вызывают глубокие социально-правовые последствия в современном обществе.

Ключевые слова: миграция, транснациональные семьи, семья, семейное право, правовой статус, социальная защита, женщины-мигранты, права детей, воссоединение семей

Annotation. This article analyzes the problems related to the legal status and social protection of the family institution in the context of global migration. Attention was drawn to the fact that transnational families, family divorces, restrictions on legal status, and cases of social protection arising as a result of the intensification of migration processes are causing profound socio-legal consequences in modern society.

Keywords: migration, transnational families, family, family law, legal status, social protection, migrant women, children's rights, family reunification

Bugungi kunda migratsiya kabi global tendensiyalarning ta'siri dunyoning barcha mintaqalarida, barcha insonlarning hayotida sezilmoqda. Xususan, migratsiyaning ta'siri oila kabi an'anaviy sotsial institut faoliyatida ham sezilib, hozirda migratsiya tufayli oilalarning sotsial, iqtisodiy, reproduktiv, axloqiy maqomi bilan bir qatorda, huquqiy tuzilishida ham yangicha transformatsion jarayonlar kuzatilmoqda. Migratsiya sababli transmilliy oilalarning paydo bo'layotganligi, oilaviy ajralishlarning soni ortishi, farzandlarning ota-onasi bilan birga yashamasligi, turli mamlakatlarda oilalarning hech qanday huquqiy maqomsiz yashash holatlari, natijada esa huquqiy va ijtimoiy himoyadan mahrum bo'lish kabilarning ortayotganligi global migratsiyaning faqat iqtisodiy yoki demografik hodisa emas, balki oilalar uchun huquqiy va ijtimoiy oqibatlariga ega bo'lgan murakkab ijtimoiy-huquqiy fenomen ekanligini anglatadi. Migratsiya sababli oila huquqida transmilliy oilalarning vujudga kelishi, turli davlatlar fuqarolari orasidagi xalqaro nikohlar, oilaviy migratsiya va ushbu jarayonlarni huquqiy jihatdan tartibga solish kabi muammolar paydo bo'lmoqda.

Bugungi kunda global migratsiya sharoitida oila huquqini mehnat huquqi, migratsion huquq, ijtimoiy xavfsizlik kabi huquq sohalaridan ajralgan holatda o'rganib bo'lmaydi. Qolaversa, oilaviy munosabatlar faqatgina huquqiy normalar bilan emas, balki diniy, milliy mezonlar asosida ham tartibga solinadi. Global migratsiya ko'lami turli dinga e'tiqod qiluvchi, turli millat, elatga mansub bo'lgan insonlar o'rtasida oilalar vujudga kelishiga olib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida xalqaro oila huquqi oldida yangi muammolarni yuzaga keltiradi.

Xalqaro migratsiya tashkilotining 2024-yil uchun taqdim etgan jahon migratsiya hisobotiga ko'ra, 2020-yilda global migrantlarning soni 280 milliondan ortiqroqni yoki umumiy Yer aholisining 3,6 foizini tashkil etgan¹. Migrantlarning katta qismi ishlash, iqtisodiy farovonlik, oilaviy sabablar, xavfsizlik yoki insonparvarlik yordamini izlab boshqa mamlakatlarga ko'chmoqda. Migratsiya nafaqat shaxsiy tanlov yoki iqtisodiy zarurat, balki ba'zi hollarda oila birligi, bolalarning kelajagi yoki qarindoshlarning xavfsizligini ta'minlash istagidan kelib chiqadi.

Bunday migratsion jarayonlar natijasida transmilliy oilalar keng tarqalmoqda². Odatda transmilliy oila deganda oila a'zolari turli mamlakatlarda doimiy yoki ma'lum muddat oralig'ida yashovchi yoki turli millat va fuqarolikka mansub insonlarning uchinchi mamlakatdagi ijtimoiy birligi, oilasi nazarda tutiladi³. XXI asrning boshidan shunday transmilliy oilalar madaniy, siyosiy,

¹ International Organization for Migration. (2024). World migration report 2024 [Russian version] (p. 23). <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024-russian>

² Carling, J. (2014). Scripting remittances: Making sense of money transfers in transnational relationships. *International Migration Review*, 48(1), 218–262. <https://doi.org/10.1111/imre.12068>

³ Bryceson, D., & Vuorela, U. (Eds.). (2020). *The transnational family: New European frontiers and global networks*. Routledge.

huquqiy, psixologik tadqiqotlar obyektiga aylana boshladi¹. Bunday oila a'zolari doimiy ravishda bir-biri bilan aloqada bo'lib, odatda oila boquvchisi yoki boquvchilari moddiy tomondan oilaning ahvolini yaxshilash niyatida mehnat migrantiga aylanadi. Yoki mehnat migranti immigrant mamlakatda oila quradi va transmilliy oila vujudga keladi. Transmilliy oilalarda oila birligi doimiy xavf ostida bo'lib, huquqiy maqom, migratsiya siyosati va chegara nazoratlari tufayli oilaviy ajralish holatlari ko'paymoqda.

Umuman olganda, oilalar va ularning a'zolarini huquqiy maqomiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy migratsion tendensiyalar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

1) Migratsiyaning davomiyligi. Agarda migrant boshqa mamlakatda doimiy yashash maqsadida ko'chayotgan bo'lsa, u o'z oilasini ham olib ketishga harakat qiladi. Vaqtinchalik migratsiya holatlarida ko'pincha oila a'zolarining olib ketilishi huquqi mavjud bo'lmaydi.

2) Migrantning huquqiy maqomi. Qochqinlar, fuqaroligi mavjud bo'lmagan shaxslar (apadritlar) yoki boshpana izlovchi (asylum seeker) maqomidagilar ko'pincha oilasi bilan yashash huquqiga ega bo'lmaydi. BMTning Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi ma'lumotiga ko'ra, qochqinlar o'z oila a'zolarini olib kelishda yoki ular bilan uchrashishda jiddiy huquqiy to'siqlarga duch kelishi mumkin².

3) Migratsiya jarayonining legalligi. Noqonuniy migrantlarning oilalari retsipiient davlatdagi eng zaif toifani tashkil etadi. Ular nafaqat deportatsiya xavfi ostida, balki turli ekspluatatsiya va ijtimoiy cheklovlar tahdidida yashaydilar, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya xizmatlaridan erkin foydalana olmaydilar.

Global migratsiya sharoitida oila institutining huquqiy maqomini belgilashda xalqaro huquqiy me'yorlarning o'рни alohida ahamiyatga ega. Inson huquqlari bilan bog'liq xalqaro hujjatlarda oila jamiyatning "asosiy hujayrasi" sifatida e'tirof etiladi va uni himoya qilish davlatlarning majburiyati sifatida belgilanadi.

Bugungi kunda migrant oilalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishda asosiy xalqaro-huquqiy manbalar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948);
- Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966);
- Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya (1989);
- Xalqaro mehnat tashkilotining (ILO) konvensiyalari;
- Migratsiya ishchilari va ularning oila a'zolari huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi xalqaro konvensiya (1990) va boshqalar.

¹ Frenyo, E. (2018). Transnational families: The right to family life in the age of global migration (Doctoral dissertation). [p. 43].

² UNHCR. (2018). Refugee Family Reunification: International legal standards and practices. <https://www.unhcr.org>

Mazkur hujjatlar xalqaro huquq nuqtayi nazaridan oilaning ajralmas birlik sifatida e'tirof etilishini va har bir inson, jumladan migrantlar oilasi va uning har bir a'zosining ham asosiy huquqlari himoyalaniishi lozimligini belgilaydi.

Migratsiya bilan bog'liq yan bir jarayon "oila birlashuvi" hisoblanadi. Ma'lumki migratsiya sharoitida oilaning huquqiy maqomi ko'pincha "oila birlashuvi" (family reunification) tamoyili orqali tartibga solinadi. Bu tamoyil insoniylik, axloq va ijtimoiy barqarorlik nuqtayi nazaridan asosiy xalqaro prinsip hisoblanadi. Yevropa Ittifoqining Fundamental huquqlar agentligi (FRA) ma'lumotlariga ko'ra, bir qator rivojlangan davlatlar bu tamoyil asosida migrantlarga oila a'zolarini o'zlari bilan olib kelish imkonini beradi¹.

Oilalarni birlashtirish dasturlari migratsiya jarayonlarida oila institutini saqlab qolish, farzandlarning to'liq oilada voyaga yetishlarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin o'z navbatida mazkur dasturlar turli mamlakatlarda turlicha bo'lib, davlatlarning immigratsion siyosati va qonunchilik tizimidan kelib chiqadi. Asosiy muammolardan biri, bu oila tushunchasining turli mamlakatla yurisdiksiyasida turlicha talqin etilishi hisoblanadi. Ba'zi mamlakatlar oila sifatida er va xotin hamda ularning farzandlarini tushunishsa, ba'zi jamiyatlarda oila tarkibiga bobo va buvilar, xola va tog'a, amma va amaki, nevaralar hamda boshqa darajadagi qarindoshlarni kiritishadi. Shuning uchun ham mamlakatlarning oila birlashuvi borasida yakdil qarori mavjud emas.

Migrant oilalarni birlashtirish borasidagi mamlakatlarning qiyosiy ma'lumotlarini Migrantlar integratsiyasi siyosati indeksi (MIPEX) orqali ham olish mumkin. Mazkur indeksga faqatgina 45 ta davlat ma'lumotlari kiritilgan bo'lsada², migrant oilalar uchun mavjud migratsion siyosatning qanchalik qulay ekanligi bo'yicha tahliliy ma'lumotlarni ko'rish mumkin. Oilaviy birlashish dasturlari doirasida eng keng qamrovga ega, eng oson tartibda tegishli maqomni oluvchi qarindoshlar – voyaga yetmagan farzandlar (jumladan, asrab olingan bolalar ham) hisoblanadi. Barcha mamlakatlarning to'rttdan uch qismi (45 davlatdan 34 tasi) mazkur ko'rsatkich bo'yicha maksimal natija ko'rsatishgan. Turmush o'rtoqlar uchun oilaviy birlashish dasturlaridan foydalanishning maksimal ko'rsatkichi atiga 29 foizni tashkil etadi (13 mamlakatda). 21 mamlakatda migrant qaramog'idagi ota-onalar hamda bobo-buvilarni oilalarni birlashtirish dasturlaridan foydalanishlarida cheklovlar mavjud bo'lib, faqatgina istisno holatlarida bunga ruxsat beriladi.

Migratsiyaning oila institutiga yana bir huquqiy ta'siri oilalarning ijtimoiy himoyasida namoyon bo'ladi. Global migratsiya sharoitida migrant oilalar sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy xizmatlar, ish bilan ta'minlash va bolalarni parvarish qilish kabi asosiy ijtimoiy huquqlardan foydalana olish imkoniyatiga

¹ FRA – European Union Agency for Fundamental Rights. (2021). Legal entry and family life: migrants and their families. <https://fra.europa.eu>

² UNHCR. (2018). Global trends: Forced displacement in 2017. United Nations High Commissioner for Refugees. <https://www.unhcr.org/5b27be547.pdf>

ega bo'lishlari zarur. Migratsiya sharoitida ijtimoiy himoyaga eng muhtoj bo'lgan qatlamlar sifatida ayollar, bolalar, keksa yoshdagi insonlar, nogironligi bo'lgan shaxslarni ko'rsatish mumkin.

Har qanday migrant ayol, u qaysi mamlakatdan kelganligidan qat'i nazar, ijtimoiy himoya qilinishga, ta'lim va tibbiy xizmatlar, huquqiy yordamga muhtoj bo'ladi. Odatda, migrant ayollar tashqi migratsiyada ikki marotaba ko'proq bosimga duch kelishadi, bir tomondan ayol ekanligi tufayli salbiy gender stereotiplar, stigma va diskriminatsiyaga uchrasa, ikkinchi tomondan esa xorijlik ishchi kuchi sifatida resipient jamiyat bosimini his qiladi. "Gender tafovut" va "migratsiya tafovuti" tufayli sodir bo'ladigan ikki barobar ko'p ijtimoiy bosim fenomeni yevropalik tadqiqotchilar tomonidan "double disadvantage" ya'ni "ikki barobar noqulaylik" sifatida talqin etiladi¹. Bu ikki omilning o'zaro qo'shib ketishi migrant ayollarni ijtimoiy himoya qilish tizimida ham ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi.

Umuman olganda, migratsiya tufayli oilalarni ijtimoiy himoya qilish bilan bog'liq vujudga keladigan asosiy yo'nalishlar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- **Sog'liqni saqlash.** Ko'plab retsipyent davlatlarda noqonuniy yoki vaqtinchalik maqomdagi migrantlar sog'liqni saqlash tizimidan foydalanishda cheklovlarga duch keladilar. Bu holat, ayniqsa, homilador ayollar, bolalar va nogironligi mavjud bo'lgan migrantlar uchun jiddiy xavf tug'diradi². Aksariyat migrant ayollar farzand ko'rish yoshida bo'lganligi sababli doimiy ravishda tibbiy xizmatlardan foydalanishga ehtiyoj sezadi. Lekin donor va retsipient mamlakatlardagi tibbiyot tizimi, xususan, ijtimoiy tibbiy xizmat ko'rsatish sohasida farqlar katta bo'lganligi tufayli migrant ayollarning tibbiy xizmatdan foydalanish bilan bog'liq huquqlari to'liq ta'minlanmaydi. Misol uchun, Rossiyadagi mavjud qonunchilik tizimida, mehnat migranti sifatida mamlakatga tashrif buyurgan ayollarning 60 foizdan ortig'i faol reproduktiv yoshda bo'lsada³, homilador migrant ayollarning tug'ruqqa qadar bepul tibbiy xizmatlardan foydalanishi belgilanmagan⁴. Bu esa migrant ayollarning homiladorlik davrida ijtimoiy himoyadan foydalana olmasligiga yoki mahalliy aholi ayollariga nisbatan qimmat narxda foydalanishiga olib keladi. Ba'zi holatlarda mazkur omil migrant ayollar uchun homiladorlik va tug'ruqning qiyinlashuviga, ona va bola salomatligi xavf ostida qolishiga, xatto onalar va bolalar o'limiga sabab bo'lishi mumkin.

¹ Grubanov-Boskovic, S., Tintori, G., & Biagi, F. (2020). Gaps in the EU labour market participation rates. European Commission, Joint Research Centre. <https://doi.org/10.2760/479004>

² Piper, N. (2008). Feminisation of migration and the social dimensions of development: The Asian case. *Third World Quarterly*, 29(7), 1287–1303.

³ Tyuryukanova, E. V. (Ed.). (2011). *Zhenshchiny-migranty iz stran SNG v Rossii* [Women migrants from CIS countries in Russia]. Moscow: MAX Press.

⁴ Ilimbetova, A. A. (2013). *Sotsial'nye aspekty zhenskoy trudovoy migratsii v Rossiyu* [Social aspects of female labor migration to Russia]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Sotsiologiya. Ekonomika. Politika*, (2), 71–75.

- **Ta'lim olish.** Bola huquqlari konvensiyasiga binoan, har bir bola, migratsion maqomidan qat'i nazar, ta'lim olish huquqiga ega. Biroq, ayrim davlatlarda migrant bolalar ta'lim tizimiga integratsiyalashishda til, madaniy farqlar, hujjat yo'qligi sababli chetda qolib ketmoqda.

UNICEF hisoboti shuni ko'rsatadiki¹, ayrim davlatlarda, masalan, Germaniyada, migrant bolalarni maktablarga qabul qilish majburiy hisoblanadi va ular uchun til kurslari, psixologik yordam, ijtimoiy integratsion dasturlar yo'lga qo'yilgan. Boshqa ko'plab davlatlarda esa bu yondashuvlar mavjud emas yoki faqat qisman amalga oshirilgan.

- **Ish bilan ta'minlash.** Migrantlarning bandligini ta'minlash ularni ijtimoiy himoya qilishning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mehnat migrantlarini bandligini ta'minlashda muammoning gender jihatlarini yuzaga chiqib qoladi. Migrant ayollar odatda erkaklarga nisbatan kam haq to'lanuvchi, jismoniy jihatdan katta kuch talab qilmaydigan ishlar, masalan, xizmat ko'rsatish sohasida, umumiy ovqatlanish tizimi, uy ishlari, jamoatchilik ishlarida faoliyat olib borishadi. Ko'p holatlarda bunday ishlar uchun mehnat shartnomasi tuzilmaydi yoki kuchli ijtimoiy himoya bilan ta'minlanmaydi, ijtimoiy sug'urtalanmaydi. Butun dunyo bo'yicha 2019-yilda mehnatga layoqatli yoshdagi erkaklar (128 mln – 52,1%) va ayollar (117,6 mln – 47,9%) ulushi deyarli teng bo'lsa ham, mehnat migranti sifatida faoliyat yuritayotgan erkaklarning soni ayollar sonidan 28,8 millionga ko'proq². Bunga asosiy sabablardan biri sifatida ayol migrantlar orasida ishsizlik darajasining yuqoriligi, ba'zida esa ularning ro'yxatdan o'tmasdan mehnat faoliyati olib borishini ko'rsatish mumkin. Bu esa ayollar migrantlarning mehnat huquqlarini himoya qilishda muammolar keltirib chiqaradi.

- **Ijtimoiy xizmatlar va moliyaviy yordam.** Qonuniy maqomga ega bo'lmagan migrant oilalar ijtimoiy yordam (bolalar nafaqasi, uy-joy uchun subsidiyalar va boshqalar)dan foydalana olmaydi. Mazkur yo'nalishda ijtimoiy himoya olish barcha migrantlarning huquqi hisoblanadi. Lekin buni ta'minlash oson ish emas. Chunki aksariyat holatda mazkur nafaqalardan mamlakatning ijtimoiy himoyaga muhtoj o'z fuqarolari foydalanishadi. Migrantlarning keksalik nafaqasini olishlari uchun yoki donor mamlakat fuqaroligini olishi yoki uzoq muddat (ko'p mamlakatlarda 15 yil) mamlakat hududida qonuniy asoslarga ko'ra yashagan bo'lishi³ talab etiladi. Mazkur yo'nalishda migrantlarni ijtimoiy himoya qilishda mamlakatlar orasida ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama shartnomalar imzolash, tegishli xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish orqali huquqiy asoslar yaratilishi talab etiladi.

- **Zo'ravonlik va ekspluatatsiyadan himoya.** Migrant ayollar va bolalar ko'pincha ijtimoiy izolyatsiya, jinsiy ekspluatatsiya, majburiy mehnat, oilaviy

¹ UNICEF. (2019). Protecting the rights of migrant children and families. <https://www.unicef.org>

² OECD. (2020, November). How to strengthen the integration of migrant women? (Migration Policy Debates No. 25). <https://www.oecd.org/migration/mig/migration-policy-debates-25.pdf>

³ Hirose, K., Nikac, M., & Tamagno, E. (2011). Social security for migrant workers: A rights-based approach (p. 9). International Labour Organization.

zo'raonlik kabi xavflarga duch keladilar. Bunday xavflar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Oilaviy (maishiy) zo'raonlik. Migrant ayollar hujjatlarining mavjud emasligi, iqtisodiy qaramlik yoki til bilmaslik sababli oilaviy zo'raonlik tufayli yordam so'ray olmaydi.
- Jinsiy ekspluatatsiya. Ishsiz migrant ayollar, ayniqsa hujjatsiz bo'lsa, noqonuniy mehnatga yoki jinsiy ekspluatatsiya (fohishabozlik)ga majbur bo'ladi.
- Majburiy mehnat va bolalar ekspluatatsiyasi. Migrant bolalar ko'pincha rasmiy maktabdan chetda qolishi tufayli arzon ishchi kuchi sifatida foydalanilishi mumkin.

Shunday qilib, xalqaro huquqiy normalar mavjud bo'lsa-da, amalda migrant oilalar ko'plab muammolarga duch kelmoqda. Bu esa huquqiy me'yorlar va ijtimoiy himoya standartlarini davlatlarning milliy siyosatlari bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash o'rinliki, bugungi kunda butun dunyoda migratsiyaning global to'liqini kuzatilmoqda, turli davlatlar fuqarolari o'zaro oilaviy munosabatlarga kirishmoqda. Bu esa oilaviy-huquqiy munosabatlar va fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishni talab etmoqda. Shu sababli davlatlarning migratsion siyosati hamda mazkur jarayonda oilalar huquqlarining uyg'unligi faqat milliy emas, balki global hamkorlik va xalqaro yondashuv orqali amalga oshirilishi mumkin.

ZOIROVA IRODABEGIM FAYZI QIZI

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF A JUVENILE VICTIM

Abstract: *The article aims to analyze the legal status of juvenile victims in the criminal justice system of the Republic of Uzbekistan and the legislative mechanisms designed for their protection. It examines research conducted by local and foreign scientists, legal definitions, the role of the concepts of child and minor in civil, criminal, and procedural law. The research work focuses on an in-depth analysis of these concepts' place in Uzbek and foreign legislation and attitudes towards them, emphasizing the importance of addressing the development of laws protecting minors' rights in criminal justice and their implementation across different countries. Additionally, the article proposes recommendations and practical solutions for improving the legal protection of minors in Uzbekistan.*

Keywords: *Child, juvenile, criminal justice, legal status, participation, victims, injured, crime, violence, protection, convention.*

Introduction. The essence of the legislation of all states is that the main goal of the criminal justice system is the prevention of crimes and the identification of perpetrators, the imposition of a just punishment on them.

Since criminal justice has historically been based on the relationship between the "state and the criminal", the situation of victims of crime, their rights and interests have been neglected for many years. The category of victims of crime is also divided into certain types, among which minors, that is, children, are also recognized as a separate subject of law.

In accordance with the legislation of Uzbekistan, along with the concept of "child", the concept of "minors" is also defined. Although there is no difference in their meaning, according to the legal system, the term "child" is used in general legislation, and the term "minor" is used in justice, mainly in criminal procedure legislation. In our country, the legal basis for the concept of "child" is defined in the Law of the Republic of Uzbekistan "On Guarantees of the Rights of the Child", according to Article 3 of which a child (children) is a person or persons who have reached the age of eighteen, that is, adulthood.

According to Uzbek scientists A.Muminov, M.Tillabayev, G.Yuldasheva¹, it was in accordance with this norm that the concept of "child" was defined for the first time in the legislation of Uzbekistan, and before the adoption of the above law, when the concepts of "child" and "children" were used, their content was not covered. In addition, although they explain the importance of the legal definition given to the child and acknowledge that the Law "On Guarantees of the Rights of the Child" and other children's laws clearly define whom they are aimed at protecting, they do not substantiate why two different phrases are used in the laws.

Materials and Methods. In this research, comparative legal methods, as well as techniques of analysis, synthesis, observation, generalization, induction, and deduction were employed to examine the concept of juvenile victims during the criminal proceedings stage. The UN Convention on the Rights of the Child was used as the international standard, and a comparative legal analysis of the legislation of the Republic of Uzbekistan and foreign countries was conducted. Additionally, the scientific and theoretical perspectives of domestic and foreign legal scholars (D.R. Karimova, Sh.K. Ganibayeva, G. Yuldasheva, F.S. Ahmedov, Sh.K. Raximov, D.T. Amanova, S.M. Abijanov, B. Neale, C. Smart) were utilized, and conclusions were drawn using the method of generalization.

Research analysis. One of the issues that most researchers object to is the issue of the legal definition of the concept of a child. In particular, D. Karimova emphasizes that the national-cultural areal, the development of philosophical-social and spiritual-educational thought and its main guiding ideas, the system of national values of the people, as well as folk wisdom, and the foundations of national education and upbringing are of great importance in determining the scientific interpretation of the concept of "child" in the territory of Uzbekistan and developing its definition. In this matter, Sh.Ganibaeva explained that when defining the concept of a child, it is necessary

¹Муминов А.Р., Тиллабаев М.А., Юлдашева Г. Бола ҳуқуқлари: Дарслик. Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2019. 410 б.

to take into account the stage of personality development underlying this concept¹.

In our opinion, in the everyday life of our society, this concept was formed as a more national criterion and valued as a form of family tradition, in relation to the concept of "child", based on folk traditions and family values. However, the opinion of the above-mentioned scholars does not fully reveal the legal essence of the concept of "child".

Along with the concept of "child", a clear legal definition of the concept of "minor" is given in Article 3 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On the Prevention of Neglect and Delinquency among Minors", adopted on September 29, 2010, which states that "minor - a person under the age of eighteen". However, based on this definition, we cannot conclude that the terms "child" and "minor" have different meanings, since this law is aimed at regulating social relations related to the prevention of neglect and delinquency among a narrow circle of minors, and not general social relations related to the rights of the child. From this it follows that, although two different terms are used in relation to a certain subject of law, the different aspects of the concepts of "child" and "minor" are not understood in the sentences in the norms of the above-mentioned laws as legal grounds.

In order to fully substantiate our conclusion, if we turn to scientific sources, then in the sources of national-historical statehood and law, that is, in the "Avesta", in the fragdads of Vandidot, it is established that the period of juvenility includes the period from the appearance of the child in the mother's womb to the age of fifteen. After the age of fifteen, it is mandatory for him to tie a special belt signifying maturity and wear a drapery dress².

In contemporary research, Uzbek scientists F.Akhmedov and Sh.Rakhimov³, in their scientific research, discussed the issues of protecting the rights and freedoms of minors, as well as the causes and conditions that negatively affect them, but did not dwell on the concept of "minors". In this regard, J.Urokov, in his research, recognizing the importance of the specific characteristics of minors, listed such factors as "the influence of the external environment on minors", "the personality of a minor", "the place of minors in the community" in their entry into legal relations⁴. In our opinion, there are

¹Ш.К. Ганибаева, "Ўзбекистон республикасида бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни амалга оширилишининг халқаро-ҳуқуқий масалалари (назария ва амалиёт муаммолари)" 12.00.10 - Халқаро ҳуқуқ юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент 2009. 18 б.

²Г.У. Тўйчиева, "Мовароуннаҳр маданиятида гендер тенглик тамойиллари ва амалиёти. Оилавий-ҳуқуқий муносабатларда гендер тенглиги" [Матн]: Конференция материаллари тўплами / Ф. Бабашев, Б. Мавлонов. – Тошкент: «Mahalla va Oila nashriyoti», 2021. – 90 б.

³Ф.С. Аҳмедов, Ш.К. Рахимов. "Вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг ҳуқуқий асослари". Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке». № 23(100), Часть 1, Июль, 2024. 121-131 б.

⁴Ж.Р. Ўроқов, Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасини ташкил этиш ва амалга оширишнинг муаммолари. JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS, Volume-21_Issue-4_January_2023. 44-50 б.

misunderstandings in the sentences used by J.Urakov, and the phrases "child" and "minor" have two different meanings. If an adolescent is considered an adult, normative legal acts on the rights of the child do not apply to them, since the adult is not an object of the jurisdiction of social relations.

Kazakh scientists D.Amanova, S.Abijanov, paying attention to the concept of "minor", expressed the opinion that a minor in the general legal sense is a child or adolescent who has not reached a certain age established by law, the law connects him with the beginning of legal capacity, and also bears full responsibility for the offenses committed by them¹. From this it follows that the concept of "minor" differs from the concept of "child" and is concluded more as an adolescent, that is, a person who partially independently exercises his rights and obligations. However, in our opinion, we cannot confirm this opinion in accordance with the social relations covered by the rights of the child.

According to foreign researchers, the terms "children" are used in the current legislation of states as "child", "infant", "young child", "adolescent" (from 14 to 18 years old), "minor children" (under 18 years old). Usually, underage children are understood to be children under the age of eighteen. The rights of the child, established by current legislation, arise with their birth. They expressed the opinion that their legal capacity is regulated by the relevant laws of each state². In addition to this opinion, other scholars note: "in some countries, the fact of maturity is determined not by the age census, but by the commission of a certain legal fact in a person's life. For example, in some African countries, a person is considered to have reached adulthood only after marriage"³. According to our analysis, the above considerations also determine the concept of "minor" not by the age limit (18 years), but by the presence or absence of certain rights and obligations.

If we pay attention to the historical stage of the legal regulation of this concept in international relations, the "Universal Declaration of Human Rights", the "Geneva Convention on the Rights of the Child" of September 26, 1924, and the "Declaration on the Rights of the Child" of November 20, 1959, are distinguished by the absence of a norm defining the circle of minors⁴. In the new era, that is, in the UN Convention on the Rights of the Child of 1989, the concept of "child" is defined. According to the definition given in Article 1 of this Convention, a child is any person who has not reached the age of 18, unless the age of majority is predetermined by law for that child. Also, in accordance with the Convention, children are considered not only as objects of passive care, but also as persons with a special set of rights.

¹Д.Т. Аманова, С.М. Абижанов. "Превентивная профилактика как главное направление борьбы с преступностью несовершеннолетних". Научный журнал «ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ» № 4 (30) 2023. 50 с.

² Neale, B. And C. Smart. (1997). "Experiments with Parenthood?" Journal of Sociology, 38 (2), 201-219.

³ Yhoga zaw of persons//Rwading in African Zaw.<http://books.google.co.uz>.

⁴ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. –Тошкент. Адолат, 1999. -80б.

In the international community, the above concepts are used in the same sense in the laws of states, and the term "child" is widely used in regulatory frameworks. If we consider examples from the national legislation of foreign countries, then the fifth paragraph of Article 1 of the rules for the implementation of the Law of Saudi Arabia "On the Protection of Children" defines the concept of a child as follows: "Child: every person under the age of eighteen. In the absence of official identity documents, the age is confirmed by a birth certificate, a national certificate, a family register, or any other official document. The age is determined by one of the accredited medical institutions"¹.

According to Article 2 of the Law of the Republic of Lithuania "On the Protection of Children", the concept of a child is defined as "A child means any person who has not reached the age of 18², except as an exception in cases of adulthood in accordance with the law applicable to children".

If we analyze the concepts of "child" and "minors" in a generalized way, then, like the above, the concept of "child" is used in a broad sense, and the concept of "minors" is used in criminal procedural documents and in practice related to the process. Although the essence of these concepts creates different hypotheses in terms of vocabulary, they lead to the same content in the regulation of social relations within the framework of law.

In the legislation of Uzbekistan, the term "minor victims" is used in criminal proceedings in relation to persons under 18 years of age who have suffered damage as a result of a crime. At the same time, in legal fields, there are concepts of "victims of crime" and "victim". The difference lies in the fact that the concept of "victim" is a procedural legal status, and according to Article 54 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan, a victim is recognized as a victim if there are grounds to believe that a crime, as well as a socially dangerous act of a mentally incompetent person, caused moral, physical, or property damage to a person. It is also indicated that the investigator, inquiry officer, prosecutor shall issue a decision, and the court shall issue a ruling on recognition as a victim. If, in accordance with this article, the victim is a minor or a person declared legally incompetent in the prescribed manner, their legal representative participates in the case together with them or on their behalf. However, in the absence of a decision or ruling by an "officially" authorized person, we cannot acknowledge that a person who has suffered harm due to an offense is not a victim. In this situation, regardless of whether the person affected by the offense is involved in the case through procedural means, we need to clarify the issue of their legal status.

Continuing our analysis of the concepts, victims are individuals who have suffered physical or mental injuries, emotional distress, economic losses, or

¹Executive Regulations of Child Protection Law. <https://www.hrsd.gov.sa> Date of access: 16.03.2025

²REPUBLIC OF LITHUANIA LAW ON CHILD GUARDIANSHIP Seimas. https://e-seimas.lrs.lt/TAD/format/ISO_PDF

significant violations of their fundamental rights as a result of crimes or inactions within the court's jurisdiction, including those who have been harmed individually or collectively.

The term is used in international documents in the form of the word "victim". The lexical meaning of this term is derived from the Latin word "*victima*", which was originally used to describe animals sacrificed in religious ceremonies¹. When analyzing words related to this term in the explanatory dictionary of the Uzbek language², *jabr ko'rmq (or chekmoq, tortmoq)* is defined as, firstly, to suffer, to endure hardship, to be oppressed; to be crushed under oppression, to face difficulties, and secondly, to incur material damage, to suffer losses.

In the historical criminal procedure practice of our country, the institution of "victim" is reflected in the Criminal Procedure Charter of Turkistan. In particular, D.Turayeva, clarifying this issue, noted that the concept of "victim" is derived from the verb "jabr ko'rmq" (to suffer), and was first recorded in the Judicial Charter. Although the Charter does not provide a definition for the concept of a victim, this concept was introduced by law, and individuals in this category are considered "victims of a crime", "physically and materially damaged", and "aggrieved"³. According to S.Achilov⁴, the current criminal procedure law does not answer the question of who exactly is the victim, but it is necessary to distinguish between such concepts as "victim" and "victim". If he substantiated that the "victim" in the status of a participant in criminal proceedings appears at the stage of preliminary investigation only after the issuance of a corresponding decision by the investigator, inquiry officer, and prosecutor, then A.Abzalov proposed to strengthen the concept of "victim" in the legislation, in particular, that the victim at the stage of initiating a criminal case should be called a victim⁵.

If we turn to the opinions of foreign scientists, then, according to A.Tolstykh⁶, the phrases "victim" and "victim" are considered synonyms, that is, synonyms, while S.Ozhegov interprets the verb "victim" as "to encounter an unpleasant situation, to suffer harm from something, to suffer damage". In other words, a person can become a victim from the moment various damages are inflicted upon them.

¹ OXFORD LATIN DICTIONARY 2057 (1982) (defining "*victima*" as "[a]n animal offered in sacrifice").

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. <https://izoh.uz/uz/word/jabr> Date of access: 21.02.2025

³ Д.Р. Тураева. "Жиноят процессида жабрланувчининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш механизмини такомиллаштириш". 12.00.09 - Жиноят процесси. Криминалистика, тезкор-қидирув ҳуқуқи ва суд экспертизаси. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация, Тошкент 2020. 19 б.

⁴ С.М. Ачилов. Усиление защиты прав потерпевшего в уголовном процессе. Монография / подобчей редакцией д.ю.н., проф. Г. Абдумажидова. – Т.:ТГЮИ, 2011. – 50 с.

⁵ А.Э. Абзалов. Жабрланувчининг ожиз аҳволидан фойдаланиб содир этиладиган жиноятлар бўйича дастлабки терговнинг хусусиятлари. Юридик фан номзоди диссертацияси автореферати. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. - 14 б.

⁶ А.С. Толстых. Об использовании понятий «потерпевший», «пострадавший», «жертва» в российском законодательстве. Правовая политика и правовая жизнь, №3 2014 г. 126 с.

Although these concepts are expressed in two different forms, in the field of victimology in the CIS member states, including Uzbekistan, the term "victim" is used in the same sense as the term "victim". In the literature, the victim is distinguished by the essence of the legal criterion and belonging to the system of substantive law.

The term "victim", adopted unanimously by the United Nations General Assembly in the 1985 Declaration on Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power (GA/RES/40/34), also includes those directly dependent on or dependent on the victim and those affected by intervention to assist or prevent victimization¹.

The legal definition of this concept in procedural legislation is directly related to the historical development of states. Due to the lack of victim-oriented provisions in Western criminal law, US courts at the beginning of the 19th century did not use this term explicitly. On the contrary, factual descriptions of US courts using the term "victim" begin to emerge. The conclusion of the Supreme Court of California in 1860 provided the first detailed discussion by the U.S. court of the meaning of the word "victim"². As this brief history reflects, although victims have always existed, the US criminal law has not used the term "victim" as a legal concept for more than several decades.

According to a comparative analysis, in comparison with the modern foreign legal system, according to Canadian criminal law, a victim is a person who has suffered physical or mental harm, property damage, or economic damage as a result of a crime. The rights are granted to a victim who is located in Canada or is a citizen or permanent resident of Canada. If the victim has died or cannot act on their behalf, their close relatives may exercise the victim's rights³.

Research results. According to our analysis, the terms "child" and "minor" have different meanings. However, in our examination of legislation, we found that the concept of "child" is used in a broad sense, while the concept of "minor" is primarily used in criminal procedural documents and in practice related to legal processes. Furthermore, there is no specific norm regarding this distinction in Uzbek legislation. As a result, the issue of using these terms remains unresolved. Moreover, the definition provided in the first paragraph of Article 3, Part 1 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Guarantees of the Rights of the Child," which states "a child (children) - a person (persons) under eighteen years of age (until reaching adulthood)", is causing confusion among law enforcement students and citizens. This confusion stems from the

¹ The Working Group on Procedural Matters during the Rome Conference adopted a footnote to Articles 68 and 75 indicating that for the purpose of interpreting 'victim' the definition is contained in the UN Declaration. PURL: <https://www.legal-tools.org/doc/6be113/> Date of access: 26.02.2025

² Turney v. State, 16 Miss. 104, 118 (Miss. Err. & App. 1847) (Sharkey, C.J., concurring) (stating how circumstances suggested that an allegedly raped woman was a "willing victim to the perfidy of a seducer, rather than a resisting subject of a brutal outrage").

³ <https://www.justice.gc.ca/eng/cj-jp/victims-victimes/rights-droits/who-qui.html> Date of access: 26.02.2025

perception that the terms "child" and "minor" have two distinct meanings in legal theory and practice. Such cases are also encountered in the system of state bodies and in the naming of certain legal institutions. For example, "Commissioner for Children's Rights (Children's Ombudsman)", "National Commission on Children's Issues", "Inspector-psychologists for juvenile affairs" in the system of internal affairs bodies, and so on. According to our proposal, it is advisable to supplement the first paragraph of the first part of Article 3 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Guarantees of the Rights of the Child", adopted on January 7, 2008, with the following content: "A child (children) is a person (persons) under the age of eighteen (until reaching adulthood). The terms 'child' and 'minor' established in legislative documents convey the same meaning".

When analyzing the aforementioned concepts of "victims" in a generalized manner, their legal status and the reflection of their rights and legitimate interests in criminal procedural documents distinguish "victims" more broadly from "complainants" among the categories of persons whose rights have been violated. Minor victims within the scope of the topic emerge as a distinct subjective type of victims based on their age level.

Furthermore, in accordance with the legal system of each state, crime victims are differentiated according to the criminological characteristics of specific regions. Additionally, besides the national legislation of states, international standards, which are common to all, also distinguish victims based on the types of crimes, namely forms of violence.

Conclusion. Based on the above considerations, we can conclude that while the concept of a minor victim is indirectly defined in the substantive law system, the term "minor victim" is used in the criminal procedural law system, as shown in our examples above. Although substantive law distinguishes minor victims based on physiological and other grounds using various expressions, in procedural law, specifically the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan, this category of process participants has a clearly defined procedural status. Nevertheless, in the overall legal system, their legal status is maintained under the terms "minor victim" or "child victim".

DJUMAYEV SHOKHJAKHON

BEGIMKUL UGLI

The doctoral student of the Law
Enforcement Academy of the Republic of
Uzbekistan Senior lecturer of Training
Institute for lawyers

THE CONCEPT OF PROSECUTORIAL VERIFICATION OF LAW ENFORCEMENT AND ITS REGULATION IN LEGAL ACTS

Annotation. *This article researches about the concept of prosecutorial verifications, the grounds for their conduct, legal issues related to their regulation by law, and also offers suggestions for improving legislation, taking into account foreign experience.*

Keywords: *the prosecutor, prosecutor's verification, grounds for verification, the concept of prosecutor's check.*

Аннотация. *В данной статье исследуются понятие прокурорских расследований, основания их проведения, правовые вопросы, связанные с их регулированием законодательством, а также предлагаются предложения по совершенствованию законодательства с учетом зарубежного опыта*

Ключевые слова: *прокурор, прокурорская проверка, основания для проверки, понятие прокурорская проверка.*

Comprehensive reforms are being carried out in the country aimed at improving and democratizing public administration, raising the standard and quality of living of the population, and ensuring the integrated development of regions.

In this process, measures are being taken by the prosecution authorities to ensure the implementation of adopted legal acts, as well as to strengthen legality and law and order in society.

Likewise, the “Development Strategy of New Uzbekistan for 2022–2026,” approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 dated January 28, 2022, outlines 100 specific goals, one of which—Goal 17—is dedicated to improving the activities of the prosecution bodies.

It sets the task of establishing a solid legal foundation for an open, fair, and strictly law-abiding prosecutorial system, and of turning the principle “Law – Supreme, Punishment – Inevitable” into a core guideline. As noted by the President of our country, Shavkat Mirziyoyev: “The role of the prosecution bodies is significant in comprehensively strengthening the legislative framework and ensuring strict compliance with laws, raising the legal awareness of citizens, developing a democratic rule-of-law state, supporting private property and entrepreneurial activity, and ensuring their reliable protection”¹.

¹Speech by President Shavkat Mirziyoyev during a meeting with prosecutors.
URL: <https://president.uz/uz/lists/view/178>

“The activities of the prosecutor’s offices are an important mechanism for ensuring legality in our country, promptly identifying and eliminating violations of citizens’ rights and legitimate interests. The special legal status of the prosecutor’s office — the function of supervising the precise and uniform execution of the Constitution and laws throughout the country — indicates that the prosecutor’s office is a key body in coordinating efforts to uphold the rule of law”¹.

Legal scholar B. Kh. Polatov also stated: *“The work of the Prosecutor’s Offices of the Republic of Uzbekistan is also organized based on sectoral orders of the Prosecutor General. These are based on the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Law ‘On the Prosecutor’s Office’, and other laws of the Republic of Uzbekistan.”*

Indeed, according to Article 1 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prosecutor’s Office”, the prosecutor’s offices oversee the strict and uniform execution of laws in the Republic of Uzbekistan. According to Article 2 of the same Law, the main tasks of the prosecutor’s offices of the Republic of Uzbekistan are to ensure the rule of law, strengthen legality, protect the rights and freedoms of citizens, safeguard the interests of society and the state protected by law, defend the constitutional order of the Republic of Uzbekistan, and prevent and provide prophylaxis against legal violations.

In order to carry out these tasks effectively and meaningfully, conducting high-quality prosecutorial inspections is of great importance.

To explain the essence and meaning of prosecutorial inspection, it is first necessary to pay special attention to the concept of inspection itself, its types, and its purpose.

Verification is a form of control carried out by supervisory and law enforcement agencies over the compliance with laws and other legal acts regulating the activities of specific enterprises, institutions, or organizations.

The following types of inspections exist:

- *Comprehensive inspection;*
- *Financial and economic activity inspection;*
- *Planned inspection;*
- *Unscheduled inspection;*
- *Short-term inspection;*
- *Cross-check inspection;*
- *Follow-up inspection.*
- *Comprehensive inspection – an inspection conducted simultaneously by two or more supervisory bodies.*

Planned inspection – an inspection included in the annual (quarterly) inspection plan approved by the Council for Coordination of the Activities of the Republic’s Supervisory Bodies.

¹ Otajonov, F. The Constitutional Status of the Prosecutor's Office and Its Role in Ensuring Legality. Bulletin of the Academy of the Prosecutor General's Office of the Republic of Uzbekistan, No. 1 (49), 2022.

Unscheduled inspection – an inspection not included in the annual (quarterly) inspection plans, conducted by supervisory bodies under the procedures and circumstances provided by law (including short-term inspections).

Short-term inspection – an inspection carried out by supervisory bodies within a single working day, not related to the financial and economic activities of business entities (in business entities operating during evening and/or nighttime hours—from 6:00 PM on the day of inspection until 6:00 AM the next day—a short-term inspection is conducted for up to eight hours from the moment it begins).

Cross-check inspection – an inspection involving the comparison of documents located in different business entities or in different departments of the same entity, connected by similar operations.

Follow-up inspection – an inspection conducted by supervisory bodies to verify whether legal violations identified in a previous inspection have been eliminated by the business entity.

Prosecutorial inspections are an important instrument for establishing prosecutorial supervision over the execution of laws and for identifying legal violations¹.

Prosecutorial inspections manifest as a mandatory attribute of the “general supervision” activity.

As noted by N.R.Koreshnikova in her dissertation for the Candidate of Legal Sciences degree, prosecutorial inspections are conducted, on the one hand, to evaluate the actions of authorized officials, identify violations of the law, and detect offenses committed in connection with the powers reflected in their charters.

In our view, this opinion cannot be fully agreed with. Since the prosecutor supervises the strict and uniform execution of laws, inspections are carried out not only regarding the powers outlined in charters but also from the standpoint of the enforcement of other legal acts that have higher legal force than the charter. Therefore, it must be acknowledged that the scope of prosecutorial inspections is quite broad.

The following characteristics of prosecutorial inspections stand out:

Legality: prosecutorial inspections are conducted on the basis of law and aimed at its enforcement;

Imperative nature: the prosecutor’s inspections have mandatory significance;

Objectivity and independence: the prosecutor’s inspection activities are not influenced by any opinions; the inspections are targeted at specific goals and regulated solely by legal acts. Furthermore, departmental normative legal acts related to prosecutorial activities prohibit assessing prosecutors’

¹ Belousova, D.S. Further Proceduralization of Prosecutorial Inspection: Whim or Necessity? 2019, p. 56.

performance based on the number of inspections conducted or the documents of prosecutorial supervision applied;

Inspections are carried out within the timeframes established by law;

They are conducted on the basis of transparency.

“In the theory and practice of prosecutorial supervision, there are several types of inspections conducted by prosecutors to check the enforcement of laws. In particular, in prosecutorial supervision practice, types such as planned and current inspections, targeted (subject-specific) and comprehensive inspections, detailed inspections, joint inspections, and follow-up inspections are carried out”¹.

According to the scope of participants, prosecutorial inspections can be classified into the following types:

Inspections conducted by a single prosecutor;

Inspections conducted by a group of prosecutors;

Inspections conducted by a prosecutor (or prosecutors) with the participation of specialists. This classification has significant methodological importance².

An inspection conducted by a single prosecutor is mainly carried out on relatively simple cases regarding the strict and uniform enforcement of a specific law in a particular inspection object.

In our opinion, prosecutorial inspections conducted by several prosecutors are carried out on complex and more significant cases. For example, complex and significant cases refer to situations involving legal violations that cause serious harm to the interests of the state and society, which require immediate elimination; otherwise, they harm the interests of the majority. Here, “majority” means two or more persons

Specialists are involved in prosecutorial inspections at the request of the prosecutor. When conducting prosecutorial inspections, the prosecutor encounters issues related to various fields, including medicine, accounting, finance, construction, and other areas with which they may not be well acquainted. Naturally, in such cases, it is necessary to utilize the knowledge of persons who have specialized expertise in certain professions or fields of knowledge. Specialists involved in prosecutorial inspections upon the lawful request of the prosecutor provide their opinions based on their expertise in a particular matter or are assigned to conduct inspections and examinations. The opinions of specialists and the reports they prepare as a result of examinations are not binding on the prosecutor. The prosecutor may disregard them if there are sufficient grounds and may decide not to apply prosecutorial supervision documents based on these opinions.

¹ Komilov, A.B. Urgent Issues of Regulating Prosecutorial Inspections on the Enforcement of Laws in Legal Acts. // Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2021, pp. 229–235.

² Korshunova, O.N. Prosecutorial Inspection: Methods and Tactics of Conducting It. 2019, p. 11.

According to legal scholar I.V.Kachalov, prosecutorial inspection is a lawful means used during prosecutorial supervision to detect violations of rules¹.

Similarly, other theorist scholars explain prosecutorial inspection as follows.

Prosecutorial inspection is a supervisory activity and a method for identifying violations of laws, encompassing the concept of "legal means of prosecutorial supervision," through which supervision is exercised by actions prescribed by law².

In our opinion, prosecutorial inspection, as emphasized above, is not only a method for detecting violations of laws but also a means to eliminate offenses and the conditions enabling them by applying relevant prosecutorial supervision documents.

In modern educational literature on prosecutorial supervision, prosecutorial inspection is usually understood as a means of resolving problems or as a method for exercising prosecutorial supervision over the enforcement of laws³.

Although the phrase "checking the enforcement of laws" is used in the Law "On the Prosecutor's Office," the nature of prosecutorial inspections themselves is not defined, nor is a definition provided. Without understanding the essence and content of this concept, it would be illogical to determine its grounds and procedures for conducting it. Therefore, we believe that the Law "On the Prosecutor's Office" should include a clear and complete definition that reveals the meaning and essence of the concept of "prosecutorial inspection.

Taking into account all the above-mentioned opinions, we propose the following definition of the concept of "Prosecutorial inspection over the enforcement of laws" to be included in the Law "On the Prosecutor's Office":

"Prosecutorial inspection over the enforcement of laws" is an inspection conducted by the prosecutorial authorities in accordance with the grounds, timeframes, and procedures established by legislation, to verify the strict and uniform enforcement of certain legislative acts in state bodies, enterprises, institutions, and organizations.

It is worth noting that Article 21 of the Law 'On the Prosecutor's Office' is specifically dedicated to prosecutorial inspections over the enforcement of laws. According to this Article, such inspections are carried out based on complaints and other information indicating violations of the law, as well as when the situation requires the prosecutor to take measures to restore legality, and in accordance with procedures established by law.

It can be observed that the norms set out in this article dedicated to prosecutorial inspections over the enforcement of laws are quite limited in

¹ Kachalov, V.I., Kachalov, O.I. Prosecutorial Supervision in the Russian Federation. Moscow: Norma, 2001, p. 72.

² Berezovskaya, S.G. Prosecutorial Supervision in Soviet State Administration. Moscow: Gosyurizdat, 1954, p.

³ Prosecutorial Supervision: Textbook, edited by E.Yu. Vinokurov. Moscow: Yurayt, 2010, p. 114.

scope. That is, the grounds for conducting prosecutorial inspections are not fully or strictly specified in the law. However, the Model Regulation, approved by the sectoral order of the Prosecutor General of the Republic of Uzbekistan, establishes specific and strict grounds for conducting prosecutorial inspections.

According to this Regulation, prosecutorial inspections over the enforcement of laws may be conducted on the following grounds:

Work plans of structural divisions;

Decisions of collegial bodies;

Instructions from leadership;

Appeals from individuals and legal entities;

Information about violations of the law;

Reports from mass media outlets.

According to Part 2 of Article 21 of the Law of the Russian Federation No. 2202-I "On the Prosecutor's Office," adopted on January 17, 1992, a prosecutor's inspection of the enforcement of laws shall be carried out based on information about a violation of the law, as well as in cases where the prosecutor is required to take measures to ensure legality.

Furthermore, the law stipulates that grounds for conducting prosecutorial inspections may also include information published on the internet information and communication network, data from federal state information systems, information obtained through unmanned aerial vehicles, and aerial photographs

However, such grounds are not included among the legally established bases for prosecutorial inspections in our national legislation.

In today's world, where most information is exchanged via modern technological tools, we believe that messages published on the internet and data obtained through unmanned aerial vehicles should also be considered as valid grounds for initiating prosecutorial inspections. Therefore, if the above-mentioned sources were added to the list of grounds for conducting prosecutorial inspections specified in Article 21 of the Law "On the Prosecutor's Office," it would enhance the effectiveness of inspections and allow for the timely elimination of violations and the conditions that enable them.

Taking the above into account, we arrive at the following conclusions

Firstly, *based on the analysis of foreign experience and the doctrinal views of legal scholars, it is necessary to include a clear definition of the concept of "prosecutorial inspection" in the Law of the Republic of Uzbekistan "On the Prosecutor's Office."*

Secondly, *given that in today's world a large volume of information is received and transmitted through technological means, there is a need to include as legitimate grounds for conducting prosecutorial inspections both information published on the internet information and communication networks and data obtained via unmanned aerial vehicles.*

**ELMURZAYEV BILOLIDDIN
NURMON O'G'LI**

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF EXPANDING THE PROCEDURAL INDEPENDENCE AND GUARANTEES OF THE INVESTIGATOR

Annotation: *This dissertation examines the legal status of the investigator as a key participant in criminal proceedings and analyses their role and powers in conducting preliminary investigations. Particular attention is given to the investigator's authority as an official responsible for proving the criminal case, as well as the influence of departmental, prosecutorial, and judicial oversight on the exercise of their powers. The research explores the current state of national criminal procedure legislation on this issue and conducts a comparative analysis with the practices of developed foreign countries. Based on the existing legal framework, scientific research, textbooks, academic articles, monographs, and international experience, the study offers scientifically grounded and practically significant recommendations aimed at strengthening the investigator's procedural independence.*

Keywords: *Investigator, legal status of the investigator, preliminary investigation, powers of the investigator, procedural independence of the investigator.*

Аннотация: В данной диссертационной работе рассматривается правовой статус следователя как ключевого участника уголовного процесса, а также анализируются его роль и полномочия при осуществлении досудебного расследования. Особое внимание уделяется полномочиям следователя как должностного лица, на которое возложена обязанность доказывания по уголовному делу, а также влиянию ведомственного, прокурорского и судебного контроля на реализацию этих полномочий. В исследовании изучается текущее состояние национального уголовно-процессуального законодательства по рассматриваемому вопросу, проводится сравнительный анализ с практикой развитых зарубежных государств. На основе действующего законодательства, научных исследований, учебников, научных статей, монографий и международного опыта в работе сформулированы научно обоснованные и практически значимые предложения, направленные на укрепление процессуальной независимости следователя.

Ключевые слова: *следователь, правовой статус следователя, досудебное расследование, полномочия следователя, процессуальная независимость следователя*

Аннотация: Мазкур диссертация ишида жиноят ишлари юритувида муҳим аҳамиятга эга бўлган жиноят процесси иштирокчиси сифатида терговчининг ҳуқуқий мақоми, унинг жиноят иши бўйича дастлабки терговни олиб боришдаги ўрни, ваколатлари таҳлил қилинган. Бундан ташқари, исботлаш мажбурияти юклатилган мансабдор шахс сифатида терговчининг ваколатлари, унинг ўз ваколатларини амалга оширишда идоравий, прокурор ва суд назоратининг таъсири ҳам ўрганилган. Тадқиқот иши миллий жиноят-процессуал қонунчилигимизнинг тегишли масала бўйича амалдаги ҳолати, ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси қиёсий таҳлил қилинган ҳолда ўрганилган. Ушбу диссертация иши амалдаги қонунчилик, соҳа бўйича илмий изланишлар, мавзуга оид дарслик, мақола, рисоалар ҳамда хориж тажрибаси асосида таҳлил этилиб, илмий асосланган ва муҳим амалий аҳамият касб этувчи таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Терговчи, терговчининг ҳуқуқий мақоми, дастлабки тергов, терговчининг ваколатлари, терговчининг протсессуал мустақиллиги.

At present, the prospects for expanding the procedural independence of the investigator, as one of the key actors in the pre-trial proceedings of a criminal case, are considered highly relevant. This is due to the amendments and additions being introduced to the criminal procedure legislation, ongoing reforms in the law enforcement system, as well as a number of other factors. These issues remain at the center of continuous scholarly discussions and debates.

According to the theory of criminal procedure law, the investigator is considered an official authorized to carry out the preliminary investigation within the scope of powers granted to them. However, such a provision is not explicitly stipulated in the criminal procedure legislation. In other words, Article 35 of the Criminal Procedure Code states only that preliminary investigations in criminal cases are conducted by investigators of the prosecution authorities, the Department for Combating Economic Crimes under the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan, the internal affairs bodies, and the State Security Service.

At this point, if we examine the legislation of foreign countries, it becomes evident that the legal status of the investigator is also clearly defined and secured by law in their legal systems.

In particular, according to Article 38 of the Criminal Procedure Code of the Russian Federation — one of the member states of the CIS — the investigator is recognized as an official authorized to conduct the preliminary investigation within the scope of powers provided by this Code¹.

According to Article 36 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus, the investigator is an official of the Investigative Committee of the Republic of Belarus or of the state security bodies, and conducts the preliminary investigation within the scope of powers provided by this Code².

According to Article 54 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the investigator is an official authorized to conduct the preliminary investigation in a criminal case within the limits of their powers³.

Among European countries, according to Article 40-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the investigator exercises their powers in accordance with legal requirements and remains independent in their procedural activities. Interference by persons not authorized by law is prohibited. State authorities, local self-government bodies, enterprises,

¹https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/d2ded67827ac27e40c418f749b9fbecb89ec1d84/

² <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=HK9900295>

³ <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

institutions, organizations, officials, and other individuals are obliged to comply with the lawful demands and procedural decisions of the investigator¹.

From this point of view, it is necessary to introduce a clear provision into Article 35 of our Criminal Procedure Code, explicitly defining the investigator as an official authorized to conduct the preliminary investigation within the scope of their powers. This would serve to more clearly and precisely establish the procedural status of the investigator within criminal proceedings.

In addition, the Criminal Procedure Code should include a provision granting the investigator the authority to submit a motion to the court requesting the temporary restriction of a person's right to leave the Republic of Uzbekistan. It is necessary to establish by law that such a motion must be reviewed by an investigative judge individually, in a closed court session, no later than eight hours from the moment the motion is received.

After reviewing the motion, the investigative judge shall issue a ruling either on temporarily restricting the right to leave the Republic of Uzbekistan or on denying the motion for such a restriction.

In addition, the purpose and grounds for temporarily restricting the right to leave the Republic of Uzbekistan, the procedure for initiating and reviewing the motion, as well as the legal grounds for suspending or lifting such a restriction, should be comprehensively defined by law.

According to the Criminal Procedure Code, the investigator is considered a participant in the criminal process. In this regard, Z.Begmatova also emphasizes that "the investigator, like the prosecutor, the inquiry officer, and the official of the body conducting the pre-investigation inquiry, is a participant in the criminal process who carries out criminal prosecution"². At this point, it is worth turning to Article 2 of the Criminal Procedure Code, which defines the main objectives of criminal procedural legislation. Specifically, the tasks of criminal procedural law include the prompt and complete detection of crimes, ensuring that every person who has committed a crime receives a fair punishment, preventing the prosecution and conviction of anyone who is not guilty, identifying offenders, and ensuring the correct application of the law.

In addition, the procedure for conducting criminal proceedings, as defined by the criminal procedural legislation, should contribute to the strengthening of the rule of law, the prevention of crimes, and the protection of the interests of the individual, the state, and society"³. Clearly defining the procedural status of the investigator in the Criminal Procedure Code is of great importance in ensuring the effective implementation of these tasks. This is because the legal status, powers, and degree of independence of the

¹ https://continent-online.com/Document/?doc_id=31197178#pos=1200;-30

² Бегматова З. Ўзбекистон республикасининг жиноят процессида жиноий таъқиб функциясининг шаклланиши ва уни такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. - Тошкент - 2020. -116.

<https://sudyalari.uz/uploads/abstracts/6d1dd5f9022c8ef5f32246662639faec.pdf>

³ <https://www.lex.uz/uz/docs/-111460>

investigator are among the key factors in conducting criminal proceedings in a lawful, impartial, and efficient manner. From this point of view, strengthening and guaranteeing the procedural status of the investigator serves to ensure the fair and effective administration of the criminal process.

All procedural activities related to the preliminary investigation are carried out by special officials — investigators. The law does not grant the authority to conduct investigations to any other agencies or individuals, with the exception of the prosecutor. The initiation of an inquiry by inquiry bodies (Article 340 of the Criminal Procedure Code) does not constitute a preliminary investigation.

According to Article 344 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan, preliminary investigations are conducted by investigators of the prosecutor's office, the Department for Combating Economic Crimes under the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan, the internal affairs bodies, and the State Security Service. The prosecutor may also conduct a preliminary investigation. These investigators possess the same level of procedural independence, and their jurisdiction is determined solely based on the relevance of the case under investigation.

At present, the issue of the position of investigators within the state apparatus remains a subject of extensive debate in legal literature. Different viewpoints have been expressed regarding the question of which institution should be responsible for conducting preliminary investigations.

Some scholars advocate for the consolidation of all investigators under the authority of the prosecutor's office, while others believe they should be placed under the internal affairs bodies. A third group of authors argues that investigators should be concentrated within specialized investigative agencies.¹ Each of the aforementioned proposals has both advantages and disadvantages. At present, the legislature has determined that investigative bodies should operate under the Prosecutor's Office, the Department for Combating Economic Crimes under the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan, the Ministry of Internal Affairs, and the State Security Service.

While agreeing with certain aspects of the views expressed by the aforementioned scholars, we propose the idea of strengthening the independence of investigative bodies by establishing investigators as a separate Investigative Department or Investigative Committee under the Prosecutor's Office. This approach would not only ensure an impartial and effective investigative process but also serve to enhance the procedural independence of investigators.

¹Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата / Горюнов В. В. // Юридическая наука: история и современность. – 2012. – № 10. – С. 98-102. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19694216>

Furthermore, such a system would help eliminate external influence in the investigation of criminal cases, promote transparency, and lay the groundwork for the realization of justice.

In addition, Article 121 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan explicitly prohibits the establishment and operation of private cooperative organizations, public associations, and their subdivisions that independently carry out operational-search, investigative, and other special tasks in the territory of the Republic of Uzbekistan in the fight against crime.

When defining the legal status of an investigator, it is essential to determine what role or function they perform within the scope of a criminal case. According to the current criminal procedure legislation, participants in the criminal process carry out one or more of the following three main functions: defense, prosecution, and adjudication. According to A.P.Blinkov and V.M.Bykov, the investigator performs exclusively the prosecutorial function through the investigation of a criminal case¹. According to S.A.Sheyfer, the investigator, within the framework of a criminal case, partially performs the function of defense by studying the mitigating circumstances². Because all the circumstances that must be proven in a case should be examined thoroughly, comprehensively, completely, and objectively. In resolving any issue that arises in the case, circumstances that both incriminate and exonerate the accused, as well as those that either mitigate or aggravate their liability, must be identified and taken into account. The functions of the criminal process define the roles of participants in criminal proceedings and the directions of criminal procedural activity. In turn, this gives rise to the necessary procedural status of these participants. With the help of authorized state bodies, the person who committed the crime is identified, formal charges are brought against them, and the parties substantiate their positions with evidence. In this way, the accusatory function is carried out. One of the main figures responsible for fulfilling this task is the investigator.

It is worth emphasizing that it is precisely through the accusatory function that a person's guilt in committing a crime is revealed, and they are brought to criminal responsibility. The accusatory function has significant procedural importance and requires regulation exclusively by procedural legislation. It is through this function that the guilty person is identified, and all necessary actions are taken to establish that the criminal act was committed by that person. As the official responsible for conducting the criminal case, the investigator's independence is enshrined in our criminal procedure legislation.

¹Блинков А.П. Принципы состязательного и объективно-истинного уголовного процесса в деятельности следователя: сравнительный анализ: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2018. С. 84-85. Быков В.М. Правовое положение следователя в уголовном процессе России (часть 1) // Право и политика. № 5 (149). 2012. С. 880

² Шейфер, С. А. Российский следователь - исследователь или преследователь? / С. А. Шейфер // Российская юстиция. – 2010. – № 11. – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=15594436&>

Moreover, recent reforms in the judicial and legal sphere show that improving the quality of investigation has become one of the priority directions.

Based on the current criminal procedure legislation, it can be stated that preliminary investigation remains the main form of investigating crimes today, consisting of a detailed, comprehensive, and thorough examination of facts. The preliminary investigation must be conducted strictly, comprehensively, and objectively. It serves to fully solve crimes, identify and locate all participants involved in the crime, collect and verify the necessary evidence for the case, clarify the circumstances of the case, and prevent the unfounded accusation of innocent individuals.

Procedural law scholars regard the investigator's independence as an element of their procedural status, where the decisive criterion is independence in decision-making. Independence should not be considered solely a characteristic of the participant's external activity in the criminal process; it also encompasses the participant's status within procedural relations and their internal conviction. A.E.Zharova explains this concept as the investigator's ability to independently make any decision regarding the conduct of investigative actions and the direction of the preliminary investigation¹. According to her, within the framework of criminal proceedings, the investigator must be able to make decisions freely, act based on their internal conviction, and take full responsibility for the outcomes of the case. V.V. Goryunov uses the concept of the investigator's procedural independence in two senses². In a broad sense, this independence refers to the freedom in the investigator's professional activities within the institution where they serve. However, considering that the investigator is a public servant and is subordinate to the head of the investigative body, the full realization of such freedom is not entirely possible. In a narrow sense, the investigator's independence is reflected in their relationship with other participants in the criminal process.

Overall, the lack of a clear and strict regulation of the investigator's independence in our legislation, as well as the existence of multiple layers of institutional subordination, negatively affects the investigative process and its quality. Moreover, such regulations affecting the investigator's procedural independence also influence their creativity, activity, and initiative.

An investigator must act not only based on legal norms but also guided by ethical criteria such as justice and conscience. Therefore, enhancing the status of this profession also contributes to improving the quality of investigations.

¹Жарова А.Е. Процессуальная самостоятельность следователя в уголовном процессе. ЧОУ ВО «Сибирский юридический университет», г. Омск. <https://conf.siblu.ru/processualnaya-samostoyatelnost-sledovatelya-v-ugolovnom-processe>

²Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата. <https://wiselawyer.ru/poleznoe/58817-processualnaya-samostoyatelnost-sledovatelya-svete-reformy-sledstvennogo-apparata>

From the above, it can be concluded that the investigator's procedural independence is manifested in making decisions based on the materials of the criminal case and guided by their internal conviction.

The investigator independently makes all decisions regarding the direction of the investigation and the conduct of investigative actions, except in cases where the law requires prior approval from the prosecutor. However, in our opinion, the investigator's independence is also manifested in resolving issues beyond those mentioned above. During the course of the preliminary investigation, the investigator's interactions with other participants in the process also demonstrate signs of independence.

For example, if the investigator disagrees with the prosecutor's instructions as provided in Article 36, Part 3 of the Criminal Procedure Code, they have the right to express their objections in writing and submit the case to a higher-ranking prosecutor — this is one of the guarantees ensuring the investigator's procedural independence. A similar guarantee is provided in Article 37 of the Criminal Procedure Code, which allows the investigator to file a complaint with the prosecutor against instructions given by the head, deputy head, or supervisor of the investigation department, division, or group.

It should be emphasized that the head of the investigative body holds several powers that, in essence, affect the investigator's independence. In particular, the fact that instructions issued by the head of the investigative body, which are mandatory for execution by the investigator, can only be challenged through the chain of command, and that the law does not provide a clear mechanism for reviewing such complaints by higher authorities, as well as the head's authority to remove the investigator from the proceedings within a criminal case — all of these impact the investigator's independence.

Although the criminal procedure legislation grants the court, the prosecutor, and the head of the investigative body certain powers to supervise the investigator's activities, these officials are not permitted to interfere with the investigator's independence within the framework of a criminal case. Supervision exists, but it should not obstruct the investigator from carrying out procedural actions or making procedural decisions.

Instead, they must support the investigator's efforts to uncover the crime, respect their internal conviction, and avoid interfering with the investigator's working methods by imposing various administrative procedures. All procedural actions undertaken in the pursuit of establishing the truth must be supported.

The investigator's independence is also reflected in their responsibility for the conduct of the preliminary investigation in a criminal case. In other words, responsibility is one of the indicators of an investigator's independence. During the preliminary investigation, the exercise of the investigative function may involve combating crime and, in certain cases, restricting the rights and freedoms of participants involved in the case. However, such restrictions must

be carried out in strict accordance with the guarantees provided by the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Criminal Procedure Code, and other relevant laws.

The preliminary investigation includes procedural duties that are common to all investigators and define the main directions of their activities. These duties are derived from the general objectives set forth in Article 2 of the Criminal Procedure Code.

Some scholars limit the investigator's role to the general rule of "investigating the criminal case." However, such an approach does not help to reveal the content and essence of the preliminary investigation. An analysis of the current legislation shows that there are several specific tasks assigned to this stage, which define the main directions of the investigator's procedural activity.

According to D.B.Bazarova and S.B.Rossinsky, the primary task of the investigator should be the proper implementation of legal coordination activities, the qualified investigation of criminal cases, and the correct application of jurisdictional powers in order to prepare the position of the state prosecution for the subsequent court proceedings. Otherwise, they emphasize, the phenomena associated with the investigator's procedural independence lose their meaning¹.

The concept of the investigator's procedural independence, its essence, and the meaning of this notion are not clearly defined in the criminal procedure legislation. Therefore, there is no definitive consensus on the substance of this issue. It should be noted that the approval of the indictment by the prosecutor at the conclusion of the investigation is one such instance. According to the current procedure, the prosecutor may either approve the indictment or return the case for additional investigation in order to eliminate deficiencies (Article 384 of the Criminal Procedure Code).

One important point to consider is that, due to the institutional structure of the criminal process, the investigator cannot operate completely independently from the prosecutor and the court. Prosecutorial and judicial oversight serve to protect against potential arbitrariness by investigators and safeguard citizens' rights and legitimate interests.

In general, the investigator's independence can be observed in several aspects:

Freedom from any influence by state bodies, officials, public associations, and their representatives;

Independence from superiors within the law enforcement body in which the investigator operates, provided those superiors do not directly supervise the investigator's activities.

¹ Bazarova D.B., Rossinskiy S.B. The American Journal of Political Science Law and Criminology (ISSN -2693-0803)VOLUME05ISSUE06 PAGES:44-56
<https://www.theamericanjournals.com/index.php/taipslc/article/view/4187/3903>

In this context, it is also important to consider the opinion of A.V. Smirnov, who argues that an investigator should not operate within the structure of an executive authority¹. At the same time, the establishment of a completely independent state body responsible for investigating crimes — with its own head, deputies, and numerous other supervisors — also cannot fully guarantee the investigator's independence. This is because ensuring independence within a system built on hierarchical authority and subordination remains a problematic issue.

In our opinion, the investigator's independence is a broader concept and holds paramount importance in the criminal process. Conducting the preliminary investigation without adherence to this principle can seriously undermine the objectives of criminal procedural legislation. The principles of the criminal process embody the general rules that serve as the foundation for activities carried out in this field. Since the directions of activity in this area are implemented according to procedures established by law, the fundamental principles (rules) underlying these activities must also be enshrined.

Based on this, we believe that the issue of the investigator's independence should be equated with a principle of the criminal process and must be secured at the legislative level. In particular, a new Article 141 entitled "Procedural Independence of the Investigator" should be added to the Criminal Procedure Code, which would stipulate that:

1) Investigators, when conducting preliminary investigations in a criminal case, are subordinate only to the Constitution and the law;

2) The investigator shall carry out the investigation independently, make decisions regarding the conduct of investigative and other procedural actions, except in cases where permission from the prosecutor or court is required under this Code;

3) Any interference in the investigator's activity in investigating crimes shall not be allowed, and such interference should entail legal liability in accordance with the law.

During the preliminary investigation, the investigator enters into legal relations with other participants in the criminal proceedings. The investigator independently makes decisions regarding the initiation or refusal to initiate a criminal case, the detention of the suspect, the selection of preventive measures (excluding arrest and house arrest), involving a person as an accused in the case, ordering expert examinations, and other procedural decisions.

The investigator independently plans the investigation, conducts investigative and other procedural actions, evaluates the collected evidence, and makes decisions on the criminal case.

The procedural relationship between the investigator and their superior (the prosecutor or the head of the investigative department) is clearly

¹ Смирнов А. В. Современные проблемы следственной власти в России. <https://center-bereg.ru/j1535.html>

regulated by the Criminal Procedure Code. In this regard, it is important to support the investigator's initiative and professional skills in uncovering crimes, to strengthen their independence, and to increase their responsibility for conducting the preliminary investigation in a timely and lawful manner.

The prosecutor's supervision of the preliminary investigation does not deprive the investigator of independence or diminish their authority. On the contrary, it ensures that all actions of the investigator are strictly regulated by legal norms and that the investigation is conducted in compliance with the law. The investigator bears full responsibility for the legality and justification of their decisions. The prosecutor, in turn, must monitor the investigator's adherence to the procedures prescribed by law for conducting criminal investigations and, through this, ensure that each case is examined thoroughly, completely, and objectively.

From this, it can be concluded that improving criminal procedural legislation should follow a path of reasonably limiting the requirement for investigators to seek permission from other officials before making decisions. As an authorized person, the investigator must remain independent in making decisions and conducting procedural actions, acting within the scope of their powers as established by law.

YUMATOV BOGDAN OLEGOVICH

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF ANTI-CORRUPTION MONITORING

Abstract: *this article is devoted to a comprehensive analysis of the stages of formation and development of anti-corruption monitoring, taking into account the theoretical understanding of this instrument. It is noted that direct normative consolidation of monitoring is absent in most international legal acts; however, its key conceptual elements are indirectly reflected in their content. The conducted analysis of binding and recommendatory documents allowed the author to conclude that anti-corruption monitoring has gradually transformed from a tool for tracking the implementation by states of the provisions of anti-corruption conventions and resolutions, and for ensuring compliance with the obligations arising from these documents, into a mechanism used by states to observe, analyze, assess, and forecast data on corruption, corruption-inducing factors and risks, as well as the effectiveness and impact of the anti-corruption measures. From the stage of fragmentary reflection of individual monitoring processes to the stage of developing specialized model laws, several decades have passed. In this regard, the author proposes distinguishing five stages in the formation and development of anti-corruption monitoring, highlighting key events that influenced the transformation of this instrument.*

Keywords: *anti-corruption monitoring, international conventions, international documents, model legislation, resolutions, retrospective analysis, stages.*

Аннотация: данная статья посвящена комплексному анализу этапов формирования и развития антикоррупционного мониторинга с учетом теоретического осмысления данного инструмента. Отмечается, что прямое нормативное закрепление мониторинга в большинстве международных актов отсутствует, однако его ключевые концептуальные элементы находят косвенное отражение в их содержании. Проведенное исследование документов обязательного и рекомендательного характера позволило автору сделать выводы о постепенной трансформации антикоррупционного мониторинга из инструмента для отслеживания результатов имплементации государствами положений антикоррупционных конвенций и резолюций и выполнения ими требований и обязательств, исходящих из этих документов в механизм, используемый государствами для наблюдения, анализа, оценки и прогнозирования данных о коррупции, коррупциогенных факторах и коррупционных рисках, а также результативности и эффективности применяемых антикоррупционных мер. От этапа фрагментарного отражения отдельных процессов мониторинговой деятельности до этапа разработки специализированных модельных законов прошло несколько десятилетий, в связи с чем автор предлагает выделение пяти этапов формирования и развития антикоррупционного мониторинга, отмечая ключевые события, которые повлияли на трансформацию данного инструмента.

Ключевые слова: антикоррупционный мониторинг, международные конвенции, международные документы, модельное законодательство, резолюции, ретроспективный анализ, этапы.

Annotatsiya: mazkur maqola korrupsiyaga qarshi monitoring shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini nazariy tahlil asosida kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Monitoring tushunchasi ko'plab xalqaro hujjatlarda bevosita normativ tarzda mustahkamlanmagan bo'lsa-da, uning asosiy konseptual elementlari ushbu hujjatlar mazmunida bilvosita aks etgan. Majburiy va tavsiya etiluvchi xususiyatga ega hujjatlarni tahlil qilish natijasida muallif korrupsiyaga qarshi monitoringning transformatsiyasi to'g'risida xulosa chiqargan: u dastlab davlatlar tomonidan antikorrupsiya konvensiyalari va rezolyutsiyalarining ijrosini kuzatish vositasi sifatida shakllangan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan korrupsiyaga oid ma'lumotlar, korrupsiyaviy omillar va xatarlar, shuningdek, qo'llanilgan choralar natijadorligi va samaradorligini kuzatish, tahlil qilish, baholash hamda prognozlashga xizmat qiluvchi mexanizmga aylangan. Monitoring faoliyatining alohida jarayonlarini fragmentar tarzda yoritish bosqichidan boshlab, maxsus namunaviy qonunlar ishlab chiqish bosqichigacha bir necha o'n yillar o'tgan. Shu munosabat bilan muallif ushbu jarayonning besh bosqichini ajratib ko'rsatishni taklif etadi va monitoring vositasining transformatsiyasiga ta'sir ko'rsatgan asosiy voqealarni sanab o'tadi.

Kalit so'zlar: korrupsiyaga qarshi monitoring, xalqaro konvensiyalar, xalqaro hujjatlar, namunaviy qonunchilik, rezolyutsiyalar, retrospektiv tahlil, bosqichlar.

Modern approaches to the management public and state processes require a high degree of adaptability and scientific validity in decision-making. As a result, the effective governance of complex, dynamically evolving systems is possible only through the continuous collection, analysis, and interpretation of reliable and up-to-date information about their current state, as well as objective patterns in the development of the processes occurring within them. Accordingly, a necessary condition for ensuring justified, timely, and effective management impact is the constant monitoring of the system status in real time. In the context of rapidly changing external and internal environments,

increasing complexity of management tasks, and heightened risks associated with insufficient or distorted information, the importance of mechanisms capable of providing systematic monitoring and analysis of ongoing changes is increasing. One such mechanism, widely recognized in both scientific and practical fields, is monitoring. At present, monitoring should be regarded as one of the key tools used for observation, analytical processing, and predictive modeling aimed at the formulation of well-founded and appropriate management decisions.

Before proceeding to a retrospective analysis of the formation and development of anti-corruption monitoring itself, it seems necessary to turn to the historical origins of the very concept of "monitoring" and the stages of its formation in a broader context. This will allow us to understand how and why this instrument began to be applied, in what historical and sectoral conditions it emerged, and what prerequisites contributed to its spread across various spheres of human activity.

The substantive beginning of the scientific conceptualization of monitoring dates back to the mid-50s of the XX century¹, while its widespread usage began in the second half of the XX century². One of the first official international references to this instrument was made by Canadian climatologist and meteorologist R.E. Munn in 1972 during the United Nations Conference on the Human Environment in Stockholm³. In the definition presented at that time, monitoring was understood as a system of repeated observations of one or more environmental elements across space and time, conducted according to a pre-established program⁴. The conference also introduced an initiative called "Earthwatch", one of the key provisions of which was the proposal to establish a unified monitoring system in this field. This proposal was later realized in the form of the Global Environmental Monitoring System (GEMS), established under the auspices of the United Nations. The objective of GEMS was defined by the United Nations Environment Programme (UNEP) Governing Council in 1974 during the first intergovernmental meeting on monitoring, held in Nairobi, Kenya. Its aim was to collect information on the baseline state of the environment, levels of pollution, the pathways and rates of

¹ Negrobov V.L. Monitoring rossiyskogo zakonodatel'stva kak element pravovoy politiki: obshcheteoreticheskiy aspekt: Diss. ... cand. legal sciences: 12.00.01 / V.L. Negrobov. – Belgorod, 2008. – p. 42. (in Russian).

² Storozhenko I.V. Antikorruptsionnyy monitoring v kriminologicheskoy znachenii: Diss. ... cand. legal sciences: 12.00.08 / I.V. Storozhenko. – Moskva, 2011. – p. 14. (in Russian).

³ Negrobov V.L. Monitoring rossiyskogo zakonodatel'stva kak element pravovoy politiki: obshcheteoreticheskiy aspekt: Diss. ... cand. legal sciences: 12.00.01 / V.L. Negrobov. – Belgorod, 2008. – p. 42. (in Russian).

⁴ Kuroshev G.D. Rol' kartografo-geodezicheskogo monitoringa v issledovanii geograficheskogo prostranstva // Bulletin of St. Petersburg University (Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta). Series 7. Geology. Geography. – Vol. 4. - 2016. - p. 112. (in Russian).

dispersion of pollutants around the globe, and trends in environmental quality¹.

Based on the facts presented, it can be stated that the monitoring instrument initially found its application in areas related to the environment, natural phenomena, and disasters, as humanity began to recognize the necessity of tracking the state of the environment and the changes caused by human activity.

Monitoring was initially applied in ecology, soil science, meteorology, and biology. Over time, its areas of application expanded significantly to encompass disciplines in the humanities and social sciences, including sociology, cultural studies, psychology, pedagogy, economics, and management theory. Today, monitoring is a universal interdisciplinary instrument that is in demand both in the process of scientific inquiry and in practical activities.

The universality and adaptability of monitoring, confirmed by many years of practical application across a wide range of fields, have led to the gradual expansion of this instrument into areas such as public administration, law enforcement, and anti-corruption efforts.

Corruption, as a deeply rooted and entrenched phenomenon in our social, legal, and economic reality, has long ceased to be merely a national issue². As a complex and multifaceted occurrence, it continues to expand to increasingly visible, tangible, and alarming proportions worldwide. In response, intensive efforts have been undertaken over several decades to establish effective international mechanisms to counter this phenomenon^{3,4}. Recognizing the potential negative consequences that could arise from the absence or insufficiency of timely and coordinated anti-corruption measures, the international community began to develop corresponding approaches at various levels, which eventually led to the adoption of numerous anti-corruption instruments, including resolutions, recommendations, declarations, conventions, and others.

This article adopts a step-by-step chronological approach, with the analysis conducted separately for each organization.

The initial concern of the international community centered on corruption within the context of transnational financial and investment activities, which led to the adoption of UN General Assembly **Resolution No.**

¹ Blinov L.N., Perfilova I.L., Yumasheva L.V., Sokolova T.V. Ekologicheskiy monitoring atmosfernogo vozdukha v megapolisakh planety // Health is the basis of human potential: problems and ways to solve them (Zdorov'e – osnova chelovecheskogo potentsiala: problemy i puti ikh resheniya.). - Vol. 9 (2). - 2014. - p. 813. (in Russian).

² Okhotskiy E.V. Sistema mezhdunarodnogo antikorrupsionnogo vzaimodeystviya: pravovye osnovy, printsipy, priority // Bulletin of the Moscow University (Vestnik Moskovskogo universiteta). Series 21. Governance (State and society). - № 4. - 2019. - p. 42. (in Russian).

³ Sarsenov A.M. Monitoring mezhdunarodnykh dokumentov, prinyatykh v ramkakh organizatsii ob"edinennykh natsiy v sfere bor'by s korruptsiyey // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan (Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoy informatsii Respubliki Kazakhstan). - № 4 (20). - 2010. - p. 104. (in Russian).

⁴ Skorobogatova A.V. Mezhdunarodnye antikorrupsionnye initsiativy // Questions of political science (Voprosy politologii). - № 2 (22). - 2016. - p. 211. (in Russian).

3514, titled "Measures Against Corrupt Practices of Transnational and other Corporations"¹, on December 15, 1975. This document condemned all forms of corruption and called upon governments to take all necessary measures to prevent such corruption and to punish those responsible. Although the resolution did not establish formal mechanisms for anti-corruption monitoring, it outlined key directions for information exchange. In particular, states were encouraged to collect data on instances of corruption involving transnational corporations, their intermediaries, and other involved parties, as well as on the anti-corruption measures undertaken, with subsequent information sharing on both bilateral and multilateral levels. Furthermore, the resolution called for the development of recommendations concerning possible methods and means of effectively combating transnational corruption.

In the subsequent period, the international community's concern increasingly shifted toward corruption in the sphere of public administration. This issue received wide attention during **the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders**, held from August 27 to September 7, 1990, in Havana, Cuba. During the Congress, it was affirmed that corruption among public officials not only undermines the effective implementation of government programs but also poses a serious threat to social and governmental development as a whole. Although there were no direct references to anti-corruption monitoring, several fundamentally important directions of anti-corruption policy were identified. In particular, the Congress recommended the development of comprehensive anti-corruption strategies as an integral part of social and economic development plans and the implementation of accountability measures within governmental institutions; strongly urged Member States to adopt procedures and allocate appropriate resources for the identification of corrupt officials; and called for the establishment of forums for the exchange and joint use of information on anti-corruption methods, legislation, and research findings.

Anti-corruption issues have continued to be addressed at all subsequent United Nations Congresses (referred to since 2005 as the United Nations Congresses on Crime Prevention and Criminal Justice).

The continuation of the anti-corruption agenda within the framework of the United Nations led to the adoption by the General Assembly, at its 82nd plenary meeting on 12 December 1996, of **Resolution No. 51/59 titled "Action against corruption"**², as well as, at its 86th plenary meeting on 16 December 1996, of **Resolution No. 51/191 titled "United Nations Declaration against Corruption and Bribery in International Commercial**

¹ <https://digitallibrary.un.org/record/189574?v=pdf> – U.N. General Assembly Resolution on Measures Against Corrupt Practices of Transnational and other Corporations (A/RES/3514(XXX))

² <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/n97/762/75/img/n9776275.pdf> - Action against corruption (A/RES/51/59)

Transactions"¹. Both documents represented significant steps toward the development of universal international standards for combating corruption. Nevertheless, they again lacked any direct references to anti-corruption monitoring.

Although the central element of **Resolution 51/59** was **the International Code of Conduct for Public Officials**, the document also included a request by the General Assembly to the UN Secretary-General to continue collecting information, as well as legislative and regulatory acts related to anti-corruption measures, within the framework of the ongoing analytical study of the issue. This formulation indicates a recognition of the need for systematic information support for anti-corruption policy, which may be regarded as one of the conceptual precursors to the development of international monitoring mechanisms in this field.

The key substantive element of **Resolution No. 51/191**, as the title suggests, was **the United Nations Declaration against Corruption and Bribery in International Commercial Transactions**. According to the Declaration, Member States were obligated to develop or apply accounting standards and methods that enhance transparency in international commercial transactions and encourage private and public corporations, transnational corporations, and individuals engaged in such transactions to avoid corruption, bribery, and related unlawful conduct, as well as to combat them.

Additionally, the resolution itself included a request by the General Assembly for the UN Secretary-General to prepare a report on progress in the implementation of the Declaration's provisions. This report was expected to reflect: measures taken by Member States, international and regional organizations, and other institutions; the outcomes of the work of the Commission on Crime Prevention and Criminal Justice and other bodies of the UN system; and actions aimed at strengthening corporate social responsibility and eradicating corrupt practices in international economic activity. Furthermore, Member States, as well as competent international, regional, and non-governmental organizations, were invited to submit relevant information to facilitate the preparation of the report.

One of the significant milestones in the development of international anti-corruption regulation was the adoption by the United Nations General Assembly of **Resolution No. 54/128, titled "Action against corruption"**², on 17 December 1999. This document included a request to the Ad Hoc Committee on the Elaboration of a Convention against Transnational Organized Crime (established pursuant to Resolution No. 53/111 of 9 December 1998) to consider the advisability of developing an international legal instrument against corruption, either as a supplement to the Convention against

¹<https://documents.un.org/doc/resolution/gen/n97/768/75/img/n9776875.pdf> - United Nations Declaration against Corruption and Bribery in International Commercial Transactions (A/RES/51/191)

² <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n00/246/70/pdf/n0024670.pdf> - Action against corruption (A/RES/54/128)

Transnational Organized Crime then under development, or independently of it.

The resolution also emphasized the need to develop a global strategy for strengthening international cooperation in the prevention and suppression of corruption, corrupt ties with organized crime, and money laundering. It proposed that Member States consider the possibility of establishing a global system to allow states to review the adequacy of their practical measures in the anti-corruption sphere. Thus, Resolution No. 54/128 conceptually outlined the direction toward the creation of an international anti-corruption review system – an idea that was later realized through the United Nations Convention against Corruption and its corresponding Implementation Review Mechanism.

The next important document to be addressed in the context of this article is **the United Nations Convention against Transnational Organized Crime**¹, adopted by the General Assembly on 15 November 2000 through **Resolution 55/25**. Among the most relevant provisions of this Convention in the context of anti-corruption monitoring are **Article 8** (Criminalization of corruption), **Article 9** (Measures against corruption), and **Article 28** (Collection, exchange and analysis of information on the nature of organized crime). **Article 28** contains provisions that bring the Convention closer to the concept of monitoring as a multi-level analytical instrument. Specifically, it offers State Parties the opportunity to: conduct analyses of trends in organized crime and the conditions in which such crime occurs, as well as to study the professional groups involved and the technologies employed; expand analytical knowledge on organized criminal activity and exchange this knowledge among themselves and through international and regional organizations; and monitor their own policies and practical measures to combat organized crime, along with evaluating their effectiveness and impact.

However, due to the scale of corruption as a global threat, a more tailored approach was deemed necessary. Consequently, in **Resolution 55/61** titled **"An effective international legal instrument against corruption"**², adopted by the UN General Assembly on 4 December 2000, the advisability of preparing a separate, universal international treaty devoted exclusively to combating corruption – independent of the existing Convention against Transnational Organized Crime – was officially recognized.

This resolution also included a request to the Secretary-General to prepare a report containing an analysis of all existing international legal and other instruments and recommendations concerning corruption. Based on this report, recommendations and guiding principles were to be formulated for the future development of an international legal instrument against corruption.

¹ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml - United Nations Convention against Transnational Organized Crime (A/RES/55/25)

² <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n00/563/07/pdf/n0056307.pdf> - An effective international legal instrument against corruption (A/RES/55/61)

Additionally, the resolution established a special committee tasked with drafting the aforementioned document.

On 31 October 2003, the United Nations General Assembly adopted **Resolution 58/4**¹, which was accompanied by the United Nations Convention against Corruption – the first universal international legal instrument entirely devoted to combating corruption. Given the overall importance of this international legal document, certain of its provisions are of particular relevance in the context of this article.

According to **Article 5**, each State Party is obliged to develop and implement effective and coordinated anti-corruption policies. In addition to adopting anti-corruption practices, States are required to periodically evaluate relevant legal instruments and administrative measures to determine their adequacy and effectiveness in preventing and combating corruption – this implicitly involves the establishment of internal monitoring mechanisms. **Article 6** requires States to ensure the existence of one or more bodies responsible for overseeing the implementation of anti-corruption policies, including, where appropriate, functions of coordination and supervision. These bodies form the institutional foundation for the implementation of monitoring functions at the national level.

Pursuant to **Article 10**, each State Party must take measures to enhance the transparency of public administration, particularly regarding its organization, functioning, and, where appropriate, decision-making processes. One such measure includes the publication of information, which may also comprise periodic reports on corruption risks within public institutions.

Article 13 obliges States Parties to take necessary measures to promote the active participation of individuals and groups outside the public sector in the prevention of and fight against corruption, as well as to enhance public understanding of the existence, causes, nature, and consequences of corruption. Such measures include ensuring effective public access to information and respecting, encouraging, and protecting the freedom to seek, receive, publish, and spread information concerning corruption.

Article 60 encourages States Parties to consider supporting evaluations, studies, and research on the types, causes, consequences, and costs of corruption, with the aim of developing anti-corruption strategies and action plans.

Of particular importance are the provisions of **Article 61**, which most closely align with the concept of anti-corruption monitoring. This article calls on States Parties to consider possibilities such as: analyzing trends in corruption and the conditions under which corrupt acts are committed; expanding statistical and analytical knowledge on corruption and sharing best

¹ <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n03/453/17/pdf/n0345317.pdf> - United Nations Convention against Corruption (A/RES/58/4)

practices among States; monitoring their anti-corruption policies and practical measures; and assessing their effectiveness and impact.

In accordance with **Article 63, the Conference of the States Parties to the Convention** was established to promote the implementation and review of the Convention's provisions. Key functions of this body include: facilitating the exchange of information on corruption trends and successful practices; periodically reviewing the implementation of the Convention; and issuing recommendations for its improvement.

The Mechanism for the Review of Implementation of the United Nations Convention against Corruption was outlined in **Resolution 3/1**, adopted by the Conference of the States Parties at its third session held from 9 to 13 November 2009 in Doha, Qatar. This mechanism represents a formalized system of multilateral monitoring based on mutual assessment of States' implementation of the Convention, including procedures for self-assessment, expert review, and the submission of country reports.

Efforts aimed at developing instruments for the prevention and suppression of corruption were undertaken not only within the framework of the United Nations, but also beyond it. Corruption was recognized as a significant threat by **the Council of Europe**. Among the first regional actors to consistently acknowledge corruption as a serious danger to democratic stability and the rule of law was the Council of Europe itself.

Conferences of Ministers of Justice, initiated in 1961, often served as platforms for discussion, exchange of views, and coordination of legal policy at the European level. However, it was only at **the 19th Conference of Ministers of Justice** held on 14 – 15 June 1994 in Valletta, Malta, under the theme "Administrative, Civil and Criminal Aspects of the Fight against Corruption, including the Role of the Judiciary", that a strong consensus emerged regarding the need for resolute, joint action and an interdisciplinary approach – encompassing all areas of law – to combat corruption in order to safeguard and strengthen democratic security in Europe.

During the event, an initiative was also proposed to develop a convention that would provide a legal foundation for cooperation between competent authorities of interested states in the field of anti-corruption. Moreover, the ministers adopted **Resolution No. 1 "On the Civil, Administrative and Criminal Aspects of Corruption"**, which recommended the establishment, under the Council of Europe, of a **Multidisciplinary Group on Corruption** (GMC) under the guidance of the European Committee on Crime Problems (CDPC) and the European Committee on Legal Cooperation (CDCJ). This group was envisioned as a coordination hub for the exchange of information and ideas in the anti-corruption field. The Group was tasked with exploring which measures should be included in an international anti-corruption action plan. It was also assigned to consider: the development of an international anti-corruption convention; the feasibility of establishing a monitoring (follow-up)

mechanism to ensure compliance with such instruments; and the promotion of research projects, training programs, and the exchange of anti-corruption practices.

Through these steps, the Council of Europe became one of the first regional organizations to institutionalize anti-corruption monitoring as a key component of its long-term legal cooperation policy and standards compliance review.

In September 1994, the Committee of Ministers of the Council of Europe decided to establish the **Multidisciplinary Group on Corruption (GMC)**, which began its work in March 1995. One of the Group's first and most ambitious initiatives was the drafting of an **Anti-Corruption Action Plan**, completed in the same year and adopted by the Committee of Ministers in 1996. The Action Plan included significant initiatives such as the development of several international anti-corruption instruments, a monitoring mechanism to ensure compliance with their provisions, and the organization of meetings for national anti-corruption authorities. The urgency of implementing the Action Plan was further discussed during the 21st Conference of Ministers of Justice, held in Prague, Czech Republic, on 10 – 11 June 1997 under the theme "Links between Corruption and Organized Crime".

At the **Second Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe**, held in Strasbourg on 10 – 11 October 1997, the Committee of Ministers was tasked with, inter alia, adopting Guiding Principles for the Fight against Corruption for application in national legislation and practice; finalizing international legal instruments under the Anti-Corruption Action Plan; and establishing an effective monitoring mechanism to oversee compliance with these principles and implementation of the adopted legal instruments.

In response, the GMC prepared the **Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption**, which were adopted by the Committee of Ministers in **Resolution (97) 24**¹ on 6 November 1997 at its 101st Session. Among these principles was the promotion of corruption-related research. The resolution also mandated the GMC to urgently submit a proposal for creating an appropriate and effective mechanism under the Council of Europe to monitor compliance with these principles and implementation of future legal instruments.

Based on the proposal drafted by the GMC, the Committee of Ministers adopted **Resolution (98) 7** on 5 May 1998 at its 102nd Session, authorizing the creation of the **Group of States against Corruption (GRECO)**.

On 1 May 1999, **Resolution (99) 5** formally established **GRECO**. According to its Statute, GRECO's goal is to enhance the capacity, effectiveness, and accountability of its members in combating corruption by monitoring their

¹<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806cc17c> - Resolution (97) 24 on the twenty Guiding Principles for the fight against corruption

compliance with anti-corruption commitments through a dynamic process of mutual evaluation and peer pressure. GRECO was tasked with monitoring compliance with the Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption, as well as implementation of international legal instruments developed under the Anti-Corruption Action Plan, in accordance with the provisions set forth in such instruments. GRECO held its first meeting from 4 to 6 October 1999, and its first evaluation round commenced on 1 January 2000.

In line with the Anti-Corruption Action Plan, the GMC's working group on criminal law aspects of corruption initiated the drafting of **the Criminal Law Convention on Corruption** in February 1996, which was signed on 27 January 1999 after several rounds of discussion. The same working group also contributed to the development of **the Additional Protocol to the Criminal Law Convention on Corruption**, signed on 15 May 2003. Furthermore, the working group on civil law aspects of corruption drafted **the Civil Law Convention on Corruption**, which was signed on 1 November 1999. Under the provisions of the aforementioned conventions and the Additional Protocol, GRECO was entrusted with monitoring their implementation. GRECO also monitors compliance with Committee of Ministers **Recommendation No. R (2000) 10** to Member States on **Codes of Conduct for Public Officials** (adopted on 11 May 2000), and **Recommendation No. R (2003) 4** on **Common Rules against Corruption in the Funding of Political Parties and Electoral Campaigns** (adopted on 8 April 2003).

Thus, GRECO became the first specialized regional body to provide systematic oversight of the implementation of comprehensive anti-corruption standards, encompassing criminal, civil, and ethical dimensions, through procedures of mutual evaluation and formalized monitoring of international commitments.

Active participation in the international anti-corruption arena has also been undertaken by the Organization of American States (OAS), the European Union (EU), the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), the African Union, and the League of Arab States.

On 29 March 1996, the Organization of American States adopted **the Inter-American Convention against Corruption** – the world's first regional treaty specifically dedicated to the fight against corruption. However, this document did not contain any direct references to anti-corruption monitoring, nor did it include provisions for monitoring the implementation of the Convention. This gap was addressed only after the adoption of subsequent resolutions: **AG/RES. 1723 (XXX-O/00) "Enhancement of probity in the hemisphere and follow-up on the Inter-American program for cooperation in the fight against corruption"** (5 June 2000); **CP/RES. 783 (1260/01) "Recommendation of the Permanent Council to States Parties on the mechanism for follow-up of implementation of the Inter-American convention against corruption"** (18 January 2001); and **AG/RES. 1784**

(XXXI-O/01) “Mechanism for Follow-Up of the Implementation of the Inter-American Convention against Corruption” (5 June 2001). The latter is of particular interest, as it sets out the goals, guiding principles, description of the monitoring mechanism for the Convention’s implementation, the structure and duties of the Conference of States Parties and the Committee of Experts, the sequence and procedures of monitoring processes, cooperation frameworks, observer status and civil society participation, as well as resource provision.

On 26 May 1997, **the Convention on the Fight against Corruption involving Officials of the European Communities or Officials of Member States of the European Union** was signed. Despite its legal status, this document did not establish any mechanisms for monitoring its implementation, significantly limiting its practical effectiveness compared to other international instruments.

On 21 November 1997, under the auspices of the OECD, **the Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions**¹ was adopted. Of particular interest in this document is **Article 12**, which states that the parties agree to cooperate in carrying out a program of systematic follow-up to monitor and promote full implementation of the Convention. Responsibility for this monitoring was assigned to **the OECD Working Group on Bribery in International Business Transactions**, which had been established in 1994. In 1998, this Working Group launched a regionally focused initiative called the Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia. The goals of this initiative included supporting participating countries in their anti-corruption efforts through country reviews, creating practitioner networks, and providing technical assistance to specific countries. Later, in 2003, the program of peer review and monitoring of anti-corruption efforts and reforms was formalized under the name **Istanbul Anti-Corruption Action Plan**.

On 1 July 2003, the African Union adopted **the African Union Convention on Preventing and Combating Corruption**². Within the context of this article, the most important provisions of the Convention are the following: **Article 9** requires each State Party to adopt such legislative and other measures as may be necessary to give effect to the right of access to any information required to assist in the fight against corruption and related offences; **Article 12** obliges States Parties to ensure the participation of civil society in the monitoring process and to consult with civil society on matters relating to the implementation of the Convention; **Article 18** provides for cooperation among States Parties in conducting research into methods of combating corruption and related offences and in exchanging experiences on the prevention and suppression of such offences.

¹ <https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/205/205.en.pdf> - Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions

² <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-preventing-and-combating-corruption> - African Union Convention on Preventing and Combating Corruption

To implement the Convention, the establishment of the African Union **Advisory Board on Corruption (AUABC)** was provided for. Its functions include: collecting and documenting information on the nature and extent of corruption and related offences in Africa; developing methodologies for analyzing the nature and extent of corruption on the continent; disseminating information and raising public awareness of the negative effects of corruption and related offences; advising governments on how to combat corruption and related offences within their jurisdictions; gathering and analyzing information on the behavior of multinational corporations operating in Africa and sharing such information with relevant national authorities; and submitting regular progress reports to the Executive Council on each State Party's compliance with the provisions of the Convention. To support the work of this body, States Parties are required to report to the Board on progress made in implementing the Convention.

On 21 December 2010, **the Arab Convention against Corruption**¹ was signed, which contains the following relevant provisions: **paragraph 3 of Article 10** obliges each State Party to periodically review its legislation and relevant administrative measures to ensure their adequacy in preventing and combating corruption; **Article 32** requires each State Party to: analyze the extent of corruption within its territory and the circumstances surrounding the commission of corruption-related offences; consider the collection of data, analytical expertise, and information relevant to anti-corruption efforts, and the exchange of such data, expertise, and information through international and regional organizations to identify joint actions, harmonized methodologies, and best practices in preventing and combating corruption; and consider ensuring the enforcement of its anti-corruption measures and strategies, as well as evaluating their effectiveness; to facilitate the implementation of the Convention, **Article 33** provides for the establishment of **the Conference of the States Parties**. Its functions include: facilitating the exchange of information among States Parties regarding forms and trends of corruption and successful practices in its prevention and suppression, as well as the recovery of illicit assets through the dissemination of relevant information; reviewing the implementation of the Convention by States Parties; and adopting recommendations to improve its implementation.

Despite the fragmented nature of approaches and the lack of a unified vision of anti-corruption monitoring in several of the aforementioned documents, these efforts have undoubtedly contributed to the creation of an extensive legal framework and the strengthening of anti-corruption cooperation at both international and regional levels. While some of these instruments address aspects of anti-corruption monitoring only indirectly or

¹ <https://star.worldbank.org/sites/star/files/Arab-Convention-Against-Corruption.pdf> - The Arabic Convention for Combating Corruption

partially, a review of the regulatory corpus of **the Commonwealth of Independent States (CIS)** reveals a different specificity¹.

Since its founding in 1991, the CIS has actively engaged in large-scale initiatives, including those focused on combating corruption. The fight against corruption is an integral part of the interstate system of crime prevention across the CIS region².

Particularly important in this context has been the practice of developing model legislative acts aimed at harmonizing the national legal systems of the member states. These documents, while advisory in nature, offer ready-made mechanisms that may be adapted in accordance with the specificities of national legislation. This approach strengthens legal harmonization, facilitates the creation of a shared normative space, and supports the implementation of unified standards. To date, model legislation has been developed on numerous key issues.

By Resolution No. 13-4 of 3 April 1999, **the Model Law “On Combating Corruption”** was adopted, but this document did not include any direct or indirect references to anti-corruption monitoring.

By Resolution No. 22-15 of 15 November 2003, **the Model Law “Fundamentals of Legislation on Anti-Corruption Policy”**³ was adopted. This document not only contains a definition of anti-corruption monitoring – as observation, analysis, assessment, and forecasting of corruption offences, corruption risk factors, and the implementation of anti-corruption policy measures – but also includes **Article 15**, which details the procedure for conducting the main types of anti-corruption monitoring, their funding, the use of their results, and identifies the actors and objectives of this activity. One of the key areas of international cooperation in anti-corruption policy was identified as conducting anti-corruption research. Monitoring of corruption offences – both in general and in specific forms – and the publication of reports on the state of corruption and the implementation of anti-corruption measures are presented as preventive tools. Special attention is given to reports on the state of corruption and the implementation of anti-corruption policies.

By Resolution No. 31-20 of 25 November 2008, a **new edition of the Model Law “On Counteracting Corruption”**⁴ was adopted. This document defined **anti-corruption monitoring** as the observation, analysis, assessment, and forecasting of corruption offences, corruption factors and risks, and the

¹ Astakhova M.A. Mezhdunarodnye normativnye osnovy antikorrupsionnogo monitoringa: osobennosti struktury i soderzhaniya // International Scientific Research Journal (Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal). - № 11 (137). - 2023. - p. 2. (in Russian).

² <https://cis.minsk.by/news/8590> - Formirovanie effektivnoy sistemy sotrudnichestva v protivodeystvii korruptsii – vazhnaya zadacha, stoyashchaya pered stranami Sodruzhestva. (in Russian).

³ <https://docs.cntd.ru/document/901898824> - The Model Law "Fundamentals of Legislation on Anti-Corruption Policy", adopted at the twenty-second plenary session of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States (Resolution No. 22-15 of November 15, 2003)

⁴ <https://docs.cntd.ru/document/902157723> - The Model Law "On Combating Corruption", adopted at the thirty-first plenary session of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States (Resolution No. 31-20 of November 25, 2008)

implementation of anti-corruption plans, programs, and strategies. The organization of anti-corruption monitoring was designated as one of the state's powers in the field of combating corruption. The analysis of the state of corruption-related crime and the exchange of information between states on anti-corruption measures were identified as tasks of international anti-corruption cooperation. The publication of reports on anti-corruption measures and their outcomes was classified as an anti-corruption measure. Certain monitoring processes were also listed as part of the competence of national anti-corruption bodies, specialized anti-corruption units, and the prosecutor general's office.

By Resolution No. 37-12 of 17 May 2012, the **Model Law "On Anti-Corruption Expertise of Normative Legal Acts and Draft Normative Legal Acts"** was adopted, although this document contained no direct or indirect references to anti-corruption monitoring.

The most comprehensive treatment of anti-corruption monitoring within the framework of CIS model legislation is found in the **Model Law "On Anti-Corruption Monitoring"**¹, adopted by Resolution No. 39-21 of 29 November 2013.

This act regulates legal, organizational, and other public relations arising in the process of organizing and conducting anti-corruption monitoring. The definition of monitoring was expanded to encompass a scientifically grounded, complex, and planned activity conducted by authorized entities and participants involving the collection, aggregation, analysis, and evaluation of information related to the effectiveness of anti-corruption legislation and measures taken by the state, law enforcement practices in the field of anti-corruption, public and civil society perception and assessment of corruption levels, as well as the conduct of anti-corruption expertise of legal acts. The law also defines the legal foundations, objectives, principles, subjects (and their competencies), participants (and their activities), objects, information support, planning, presentation and use of results, oversight, and liability for violations in this area.

In addition to this law, **Recommendations on the Conduct of Anti-Corruption Monitoring in the CIS Member States** were adopted by Resolution No. 39-22 of 29 November 2013. These recommendations include provisions on the grounds for conducting anti-corruption monitoring, its main stages, organizational requirements, and indicators.

The need for further systemic and coordinated development of anti-corruption cooperation among CIS countries led to the signing of the **Agreement on Cooperation of the CIS Member States in Combating Corruption** on 14 October 2022. One of the primary objectives of this

¹ <https://iacis.ru/public/upload/files/1/537.pdf> - The Model Law "On Anti-Corruption Monitoring", adopted at the thirty-ninth plenary session of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States (Resolution No. 39-21 of November 29, 2013)

cooperation was identified as the development and implementation of a coordinated policy, joint programs, and activities in the area of anti-corruption monitoring. The exchange of anti-corruption monitoring results was defined as one of the key areas of collaboration.

The Commonwealth of Independent States (CIS) is one of the few intergovernmental organizations in which a normative architecture for anti-corruption monitoring has been institutionally and systematically developed. The transition from an initial absence of references to the adoption of a specialized model law and an intergovernmental agreement reflects a high level of maturity in the CIS's approach to the legal and organizational support of anti-corruption monitoring.

Taking into account the aforementioned anti-corruption initiatives, it should be noted that a broad documentary framework for combating corruption has been established worldwide at various levels. Through joint efforts at the global, regional, and intergovernmental levels, a range of instruments with varying degrees of legal force have entered into effect.

An analysis of the relevant provisions of these documents, in conjunction with the theoretical conceptualization of the content and structural elements of anti-corruption monitoring, reveals that this institution is not explicitly regulated in all instruments. However, even in cases where monitoring is not formally defined, its conceptual components can be identified – such as the collection and analysis of information, the assessment of enforcement practices, the formulation of recommendations, and the international exchange of data. All of this indicates the growing importance of monitoring as an integral tool of anti-corruption policy.

The evolution of anti-corruption monitoring reflects the international community's growing recognition of the need to develop and apply effective mechanisms for observing the implementation by states of anti-corruption requirements and obligations. Several decades have passed from the stage of fragmentary references to elements of anti-corruption monitoring, the establishment of organizations authorized to conduct monitoring activities, and the adoption of international instruments calling for monitoring mechanisms, to the stage of developing specialized model laws of a recommendatory nature. In this regard, it is appropriate to identify the following stages in the formation and development of anti-corruption monitoring:

Stage I: 1975 – 1994

During this period, the international community began to realize that corruption was assuming increasingly visible, tangible, and alarming proportions worldwide. This led to the emergence of anti-corruption initiatives at various levels aimed at promoting a more coordinated approach to combating this phenomenon. The documents developed during this phase indirectly addressed elements of anti-corruption monitoring such as the

collection of information on corruption and anti-corruption measures, the study of corruption-related issues, the exchange of information, and the formulation of recommendations.

Stage II: 1994 – 1999

Within the framework of the Council of Europe's anti-corruption activities, the Multidisciplinary Group on Corruption (GMC) was established. Its active work led to the development of the Anti-Corruption Action Plan, the Twenty Guiding Principles for the Fight against Corruption, the Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption, the Council of Europe Civil Law Convention on Corruption, and the establishment of the Group of States against Corruption (GRECO).

Stage III: 1999 – 2003

The formal establishment of GRECO marked the beginning of this stage and served as clear evidence of the acknowledged necessity for monitoring the implementation of international anti-corruption initiatives.

Stage IV: 2003 – 2013

This stage was marked by the adoption of the United Nations Convention against Corruption (UNCAC), which, among other provisions, encourages States Parties to: analyze corruption trends and the conditions under which corruption offences occur; expand statistical and analytical knowledge on corruption and share best practices among states; and monitor their anti-corruption policies and practical measures, including assessments of their effectiveness and impact. These elements most closely align with our theoretical understanding of anti-corruption monitoring.

Stage V: 2013 – present time

This stage began with the adoption of the Model Law "On Anti-Corruption Monitoring" within the framework of the CIS. This document provides the most comprehensive elaboration of anti-corruption monitoring to date.

In conclusion, it should be noted that almost all key international and regional anti-corruption instruments contain only fragmented, and at times indirect, references to aspects of anti-corruption monitoring. These references are most often related to international or conventional anti-corruption monitoring – that is, the activity of tracking how states implement provisions of anti-corruption conventions and fulfill the obligations arising from them. By contrast, the CIS model legislation offers a more individualized approach, framing anti-corruption monitoring as a tool to be utilized by states at the national level. Universal monitoring approaches should be further developed at the regional level through enhanced interaction among states within relevant regional anti-corruption frameworks. At the same time, regional approaches must be developed with due regard for the particularities of the national legal systems of individual states.

**ҚАНДАҲОРОВА ДИЛНОЗА
СОТТОРОВНА**

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
Академияси Судларда прокурор
ваколатини таъминлаш ҳамда ижро
иши юритуви кафедраси катта
ўқитувчиси, магистратура тингловчиси

**ҲИМОЯГА МУҲТОЖ БОЛАЛАРНИ ЖОЙЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ:
ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ ВА
МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИК**

Аннотация: мақолада тутинган ота-она тушунчаси, уларнинг мақоми, тутинган оилада тарбияланаётган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш масалалари, бу борада жаҳон тажрибаси республикаимизнинг амалдаги қонун ҳужжатлари билан қиёсланган ҳолда ўрганилган ва тегишли қонун ҳужжатларига таклифлар берилган.

Калим сўзлар: бола, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган бола, тутинган ота-она, тутинган оила, васийлик ва ҳомийлик.

Аннотация: в статье рассмотрены понятие приемных родителей, их статус, вопросы защиты прав и интересов детей, воспитывающихся в приемной семье. Изучен мировой опыт в этой сфере в сопоставлении с действующим законодательством республики, а также представлены предложения по совершенствованию соответствующих законодательных актов.

Ключевые слова: ребенок, ребенок оставшегося без попечения родителей, приемных родителей, приемной семьи, опеки и попечительства.

Annotation: the article shows the concept of foster parents, their legal status, and issues surrounding the protection of rights and interests of children raised in foster families. It compares global practices in this area with the current legislation of our republic and provides proposals for relevant legislative acts.

Keys words: children, children deprived of parental care, foster parent, foster family, guardianship and trusteeship.

Янги Ўзбекистонда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни улар учун энг мақбул ва манфаатли шаклда, яъни тутинган оила тарбиясига бериш масаласига давлат сиёсати даражасида устуворлик берилди.

Шу ўринда президентимиз Ш.М.Мирзиёев етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янги тизимини жорий этиш чора-тадбирлари бўйича йиғилишда шундай деганлар: “Ҳар бир гўдак бу ёруғ дунёга келар экан, унга ҳамма ота-онаси бағрида яйраб ўссин, бахтли-саодатли бўлсин, деб тилак билдиради. Лекин, тақдир тақозоси билан уларнинг айримлари ота-она меҳридан бенасиб қолади. Бундай ҳолатда бу норасида болаларнинг айби йўқ эканини тушунамиз, албатта. Лекин, бир ўзимизга

савол берайлик, ушбу меҳрга муҳтож болалар ғамхўрликни тўлиқ ҳис қиляптими? Афсуски, йўқ”¹.

Меҳрибонлик уйларида эмас, балки айнан оила муҳотида ота-она, ака-укалар билан биргаликда, ўзаро меҳр-оқибатда, илиқ муносабатларда ўсиб улғайиш, албатта боланинг энг яхши манфаатларини ифодалайди.

Оиладаги муҳит, унинг ҳаётнинг турли ўнқир-чўнқирликлари, қийинчиликларига нисбатан кўникма ҳосил қилиши, турли ёт ғояларга нисбатан унда маънавий иммунитет ҳосил бўлиши учун ҳам муҳим.

Боланинг бу каби ҳаётда тобланиши учун унинг махсус муассасада, яъни Меҳрибонлик уйида бўлиши ва тарбияланиши етарли имконият бермайди.

Дарҳақиқат юртимизда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оила тарбиясига қайтариш борасида мисли кўрилмаган даражада ўзгаришлар амалга оширилди.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оилага яқин муҳитда тарбиялаш шакллари кенгроқ жорий қилиш йўлида, 2023 йилда Республикада фаолият юритган 23 та “Меҳрибонлик уйи” фаолияти тугатилиб, 2448 нафар тарбияланувчидан 694 нафари ота-онаси ва яқин қариндошлари тарбиясига қайтарилди, 516 нафари фарзандликка, васийликка, ҳомийликка, патронатга берилди, 753 нафари ёки 33 фоизи “Оилавий болалар уйлари”га жойлаштирилди².

Болаларни тутинган оилага тарбияга бериш тартибларини белгилаш билан боғлиқ норматив ҳуқуқий асосни яратиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 16 августдаги 451-сонли қарори билан “Оилавий болалар уйлари тўғрисида”ги Низом тасдиқланди. Жорий йилнинг 1 январидан бошлаб, Оилавий болалар уйлари Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги тизимига ўтказилди³.

Етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни тутинган ота-она тарбиясига беришга алоҳида эътибор қаратилаётган бир даврда, бу борада узоқ йиллик амалий тажрибага эга хорижий давлатлар тажрибасини қиёсий ўрганиш, ижобий тажрибани миллий қонунчилигимизни такомиллаштириш йўлида фойдаланиш, соҳадаги ишларни ташкил этиш самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Европа давлатларида етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштиришда энг аввало яқин қариндошларга васийликка

¹ Газета.uz.28 июль 2021 йил Сиекат. “Болалар ғамхўрликни тўлиқ ҳис қиляптими? “Етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни кўллаб-қувватлашга бағишланган видеоселектор йиғилишидан

² https://t.me/oaka_uz. Август 17, 2023

³ “Аҳолига сифатли ижтимоий хизмат ва ёрдам кўрсатиш ҳамда унинг самарали назорат тизимини йўлга қўйиш бўйича комплекс чора-тадбирлари” тўғрисидаги 01.06.2023 йил ПФ-82-сонли Фармон.

бериш, бунинг имкони бўлмаганда эса бошқа оилага тарбияга беришга алоҳида аҳамият қаратилади.

Мисол учун Германияда болалар ва ёшлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳукуматнинг энг асосий устивор вазифаси сифатида қаралади. Асосий қонунда ота-она болаларига ғамхўрлик қилишликлари ва уларни тарбиялашга мажбур эканликлари бунда назорат давлат ва жамият томонидан амалга оширилиши назарда тутилган ¹.

Германияда болани фарзандликка беришдан кўра уларни тутинган ота-она тарбиясига бериш кўпроқ мақсад қилинади. Шунга кўра боланинг қондош ота-онаси билан мулоқоти чекланмайди ва ўз оиласи тарбиясига қайтиш имконияти сақланиб қолади. Қонун боланинг қондош оилавий муҳитида сақлаб қолиш билан боғлиқ охирги имконият ҳам қолмаган тақдирда уни тутинган оила ёки махсус муассаса тарбиясига беришни назарда тутади².

Яна бир ўзига хос жиҳат шундаки, бу давлатда етим болаларни SOS³ болалар шаҳарчасига жойлаштириш амалиёти ҳам мавжуд. Бу педагогик ғоя Австриялик олим ва амалиётчи Герман Гмайнерники бўлиб, унда оила тамойили асосида болалар меҳрибонлик уйлари ташкил этилган. Шаҳарчада болалар ўз оилалари, ота-оналари, ака-укалари ва оилавий муҳитда тарбияланиш имконига эга бўлишган.

Бу халқаро хайрия ташкилоти фақат ҳомийлик маблағлари ҳисобига фаолият олиб боради ва ўзида бутун дунё бўйлаб 132 мамлакатда 500 та болалар шаҳарчасини бирлаштиради⁴.

Бундан ташқари, Германияда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни тарбиялаш учун жойлаштиришнинг замонавий шакли-фостер оилаларга (Foster care) тарбияга бериш амалиёти ҳам кенг қўлланилади.

Статистик маълумотлар болаларни жойлаштириш шакллари таллашда қарийиб 80 фоиз ҳолларда уларни айнан тутинган ота-оналар тарбиясига бериш амалга оширилганлигини кўрсатади.

Буюк Британияда эса болани биринчи навбатда ўзининг яқин қариндошлари ҳимоясига топшириш имкониятлари аниқланади, агар улар бўлмаса ёки болани васийликка олиш истагини билдирмаса, бошқа ихтиёрий васийни топишга киришилади. Агар суд болага тутинган оилани топиш лозим деган тўхтамга келса, унда болани тарбиясига олиши мумкин бўлган оила ахтарилади, бу оралиқ даврда эса бола меҳрибонлик уйи шаклидаги муассасага вақтинчалик жойлаштирилади. Агар шу муддатда ижтимоий хизматлар болани қондош оиласида вазият

¹ Германия асосий қонуни.Grundgesetz. 6-модда.

² Европа давлатларида ёшлар ва болаларни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари. И.Долгова. “Ёшлар ҳуқуқлари: имкониятлар, ва ҳимоя қилиш механизмлари” Республика илмий-амалий анжумани материаллар тўплами. 2024 йил 26 март.

³“Save Our Souls” инглиз тилидан таржимаси “Бизнинг жонимизни қутқаринг”.Википедия.https://ru.wikipedia.org/wiki/Save_Our_Souls

⁴ Гайсина Г.И. Семейное устройство детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: Российский и зарубежный опыт. 2013.URL:<http://www.rth.ru/downloads/Books/134693008/.cnh> 124.

яхши томонга ўзгарган деган хулосага келса, бола ўз ота-онасининг тарбиясига қайтарилади. Шунингдек васийга муҳтож болаларни ишдан дам олиш кунларида тутинган оилага тарбияга бериш амалиёти ҳам мавжуд¹.

Етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш масаласида АҚШнинг кўп асрлик, ғоятда улкан тажрибаси бор десак муболаға бўлмайди. 1853 йилда дин идораси вакили бўлган Чарльз Лоринг Брейс Нью-Йоркда мамлакатнинг ғарбий қисмидаги (Мичиган, Огайо, Айова, Индиана, Канзас, Миссури штатлари) фермерлар оилаларига ота-она қарамоғисиз қолган болаларни текинга яшаш учун жойлаштиришни асосий мақсад йўналиши сифатида белгилаган “Болаларга ёрдам жамияти”га асос солади². Бироқ, кейинчалик бутун давлат миқёсида ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни тутинган оилаларга жойлаштириш кенг миқёсда қўлланилади.

Замонавий Америкада ҳам ижтимоий етим болаларни профилактика қилиш, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оила тарбиясига бериш борасида таъсирчан ва самарали сиёсат олиб борилади³. Бу тоифа болаларни алоҳида меҳрибонлик уйларига эмас, балки улар вояга етгунига қадар вақтинчалик тарбия учун тутинган ота-оналар тарбиясига беришга устиворлик берилади. Эътиборли жиҳати, ижтимоий хизмат ходимлари боланинг қондош оиласидаги кризис вазиятини бартараф қилиш бўйича ҳам алоҳида индивидуал режалар ишлаб чиқиб, уни амалга оширишга мажбурдирлар. Болани тутинган оила тарбиясига бериш ҳақидаги қарор ижтимоий хизмат округ депатраментининг директори томонидан қабул қилинади. Шунингдек қондош ота-она ва махсус агентлик ўртасидаги ихтиёрий келишув, боланинг васийи аризаси ёки суд қарори билан ҳам бола тутинган оилага жойлаштирилиши мумкин.

Статистика маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, тутинган оила тарбиясига берилган болаларнинг фақат 10 фоизигина токи вояга етгунига қадар шу оилада қолиши, қарийиб ярмидан кўпи ўзининг қондошлари оиласига қайтганлигини кўриш мумкин⁴. Бу эса ўз навбатида боланинг қондош ота-онасининг оиласидаги кризис ҳолатини бартараф қилиш ва болани ўз ота-онасининг оиласига қайтариш учун нормал шарт-шароитни таъминлашга қаратилган фаолият самарали йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

Россия Федерациясида ҳам бу борада алоҳида Стратегик тадбирлар режаси ишлаб чиқилган ва режадан кўзланган асосий мақсад, тутинган

¹ Татаринцева Е.А. Новые тенденции в развитии законодательства об усыновлении в Англии. 2009. URL: <http://www.juristlib.ru/book.4883.html> (дата обращения: 17.01.2015)

² Бессчетнова О.В. Фостерная семья как способ устройства детей, оставшихся без попечения родителей.

³ О.В.Бессчетнова “Пиетная семья как форма устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в США. Человек, общество, культура. 2009 г

⁴ Гайсина Г.И. указ.соч.С.103.

оилаларда тарбияланаётган болалар сонини 50 фоизга камайтириб, бундан иқтисод қилинган пул маблағларини оилани мустаҳкамлашга қаратилган методларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этишга йўналтиришни назарда тутди¹.

Халқаро амалиётни ўрганиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оила тарбиясига жойлаштириш шакли сифатида “тутинган оила” мустақил институт сифатида қаралади ва бу шаклга алоҳида устиворлик берилади.

Фикримизча, миллий қонунчилигимизда ҳам мазкур тоифа болаларни жойлаштириш шакллари танлашда, аввало бола қондош оиласида тарбияланган муҳитга яқин бўлган қариндошлари васий ёки ҳомийлигига бериш, агар бунга имкон бўлмаган тақдирда уларни тутинган оилага, оилавий болалар уйига ёки патронатга тарбияга бериш, болани қондош оиласидаги муҳит яхшиланган тақдирда унинг манфаатларидан келиб чиқиб, ўз ота-онаси тарбиясига қайтариш имкониятини сақлаб қолиш нуқтаи назаридан уни оилага тарбияга бериш имкони бўлмаган ҳолатлардагина фарзандликка бериш ва ниҳоят охирги чора сифатида болани махсус давлат муассасасига жойлаштириш тартибларини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Юқоридагиларга асосан қуйидаги таклифларни илгари суришни лозим деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, Оила кодексининг 150-моддасининг 1-қисмини янги таҳрирда, яъни ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни оила тарбиясига (*васийлик, ҳомийлик белгиланиши, агар васийлик ёки ҳомийлик белгилаш имкони бўлмаганда тутинган оила, оилавий болалар уйи ёки патронатга тарбияга берилиши ёки фарзандликка олиниши*), бундай имконият бўлмаганда, етим болалар ёхуд ота-оналар қарамоғидан маҳрум бўлган болалар учун тайинланган муассасаларга тарбияга берилиши лозимлиги таҳририда баён қилиш;

Иккинчидан, Оила кодексида оилавий болалар уйи ва тутинган оилага болаларни тарбияга бериш билан боғлиқ нормани 22-бобда, патронатни алоҳида янги боб сифатида киритиш, болани тутинган оилага тарбияга беришда муддатни токи бола 18 ёшга тўлгунига қадар, болани патронатга тарбияга беришда шартнома муддатини 3 ойдан бир йилгача белгилаш, патронат тарбиячилар сифатида педагогик, психологик, тиббиёт маълумотига эга шахсларга устиворлик бериш ва улар билан ўзини-ўзи банд қилган шахс сифатида меҳнат шартномаларини тузиш ва ҳақ тўлаш, тутинган оиладан фарқли равишда патронатга бериладиган болалар сонини уч нафар чегарасида белгилаш;

Учинчидан, оилавий болалар уйини ташкил этган эр ва хотинга нисбатан Оила кодексида “оилавий болалар уйи тарбиячилари”,

¹ Савенко О.Е. “Формы устройства детей оставшихся без попечения родителей в зарубежных странах” Вестник Университета имени О.Е.Кутафина. стр 131

тутинган оилага нисбатан “тутинган ота-она” тушунчасини қўллаш, тарбияга берилаётган болалар сонини оилавий болалар уйида камида 3 нафардан 5 нафаргача, тутинган оилада 3 нафаргача чегарасида белгилаш;

Тўртинчидан, иккала тарбия шаклида ҳам болаларга тўланаётган нафақадан ташқари, оилавий болалар уйи тарбиячилари ва тутинган ота-оналарни меҳнатига ҳақ тўлаш ва улар билан Васийлик ва ҳомийлик органининг иш берувчи сифатида меҳнат шартномаси тузиш тартибини белгилаш (Бу орқали тарбиячиларнинг бошқа ҳақ тўланувчи ишда ишламасдан, тўлиқ кун давомида болаларнинг тарбияси ва назорати билан шуғулланишларига имкон яратилади);

Бешинчидан, Оила кодексида ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни ўз тарбиясига олиш истагини билдирган шахсларни, оилага тарбияга олишнинг қайси шакли бўлишидан қатъий назар, номзодларни талабгор сифатида чиқишига монелик қилувчи ҳолатларни бирхиллаштириш (Бунда фарзандликка олишга монелик қилувчи ҳолатлар, тутинган ота-оналар, оилавий болалар уйи тарбиячилари ва патронат тарбиячисига нисбатан ҳам қўлланиши, келгусида болаларнинг мазкур оилаларда рисоладагидек тарбияланиши ва уларга нисбатан тазйиқ ва зўравонлик ва эҳтимолий бошқа қонунга зид ҳатти-ҳаракатлар содир этилишини олдини олишга хизмат қилади);

Хулоса ўрнида, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шаклини танлашда босқичма-босқич устиворлик тамойилини қўллаш, болаларнинг қондош оиласидаги бола учун хавфли вазиятни бартараф қилиш, ота-онани турли ҳаётий оғир вазиятлар ва кризисдан чиқариш йўлида улар билан мақсадли ишлар олиб бориш орқали тутинган оила тарбиясидаги болани ўз ота-онаси тарбиясига қайтаришга эришиш чораларини кўриш, келгусида ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларни Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинган ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш йўлидаги муҳим қадам сифатида хизмат қилади.

IBRAGIMOV DIYORBEBK SHUXRAT O'G'LI

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi
Davlat-huquqiy fanlar kafedrası
katta o'qituvchisi (PhD),

NARZULLAYEV TURDIMUROD

MUZAFFAR O'GLI

Huquqni muhofaza qilish
akademiyasi magistratura tinglovchisi

RAQAMLI MUHITDA BOLA HUQUQLARINI MUHOFAZA QILISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI VA HUQUQIY MUAMMOLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli muhitda bola huquqlarini himoya qilishning ilmiy-nazariy asoslari va huquqiy muammolari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bolalar uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan birga, ularning huquq va manfaatlariga tahdid soluvchi xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarmoqda. Tadqiqotda xalqaro va milliy huquqiy me'yorlar asosida raqamli muhitda bola huquqlarini ta'minlash masalalari ko'rib chiqilib, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Raqamli muhit, bola huquqlari, huquqiy muhofaza, raqamli xavfsizlik, internet tahdidlari, kiberjinoyatchilik, bola huquqlariga doir xalqaro va mintaqaviy huquq, milliy qonunchilik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, onlayn tahdidlar.

Аннотация: В данной статье анализируются научно-теоретические основы и правовые проблемы защиты прав ребенка в цифровой среде. Стремительное развитие цифровых технологий открывает новые возможности для детей, но в то же время создает риски, угрожающие их правам и интересам. В исследовании рассматриваются вопросы обеспечения прав ребенка в цифровой среде на основе международных и национальных правовых норм, а также анализируются существующие проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: Цифровая среда, права ребенка, правовая защита, цифровая безопасность, интернет-угрозы, киберпреступность, международное право, национальное законодательство, защита персональных данных, онлайн-угрозы.

Abstract: This article analyzes the scientific-theoretical foundations and legal issues of protecting children's rights in the digital environment. The rapid development of digital technologies creates new opportunities for children while also posing risks that threaten their rights and interests. The study examines the protection of children's rights in the digital environment based on international and national legal norms, analyzing existing problems and possible solutions.

Keywords: Digital environment, children's right, legal protection, digital security, internet threats, cybercrime, international law, national legislation, personal data protection, online threats.

Bola huquqlari uzoq davrdan buyon umuminsoniy qadriyat ekanligiga dunyo davlatlari tomonidan e'tibor berib kelishiga qaramasdan, bola huquqlarini himoya qilish global muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Bunga sabab shundan iboratki, xalqaro maydonda davlatlar raqamli asrda bolalar ahvolini va ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlamay turib,

davlatlarning taraqqiyoti va barqaror rivojlanishi mumkin emasligiga ishonch hosil qilganligida edi.

Bola huquqlarining himoyasi tarixiga yuzlanadigan bo'lsak, bola huquqlarini muhofaza qilishning xalqaro tizimi shakllanishida xalqaro hamkorlik ikkinchi jahon urushiga qadar XX asrning boshlarida rivojlana boshlandi. Mazkur davrda bola huquqlarini muhofaza qilishning alohida toifalari, ya'ni qulchilikka, ayollar va bolalar savdosiga qarshi kurash va shuningdek bolalar va o'smirlar mehnatini xalqaro tartibga solishni qamrab olgan edi. Shuningdek, 1923-yilda bolalarni qutqarish Britaniya ittifoqi hamda Shvetsariyadagi ushbu masala bilan shug'ullanuvchi "Rada Barnen" tashkiloti bolalar hayoti faravonligini ta'minlash va g'amxo'rlik qilishni qamrab qolgan deklaratsiyani ishlab chiqdilar¹.

Biroq shunga qaramasdan, BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yil 20-noyabrda bolalar huquqlarini himoya qilish sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjat – "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiya qabul qilinganligi bola huquqlari bilan bog'liq muammolarni hal qilish yo'lidagi muhim qadamlardan biri hisoblanadi. Mazkur konvensiyada bolaga ilk bor faqat maxsus himoyani talab qiluvchi obyekt sifatida emas, balki insonlarga taalluqli barcha huquqlar berilgan to'la huquqli subyekt sifatida ham qaralishi ta'kidlangan.

Bola huquqlari bo'yicha xalqaro huquqiy normalarga to'xtaladigan bo'lsak, "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Paktning 24-moddasi 1-bandiga ko'ra, har bir bolaning irqi, jinsi, rangi, dini, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar, hech bir kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi, uning oilasi, jamiyat va davlat tomonidan balog'atga yetmagan shaxs sifatida himoya qilinishiga bo'lgan huquqi o'rnatilgan². Shuningdek, "Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida"gi xalqaro Paktning 10-moddasiga ko'ra, barcha bolalar va o'smirlarga hech bir kamsitishsiz, oilaviy kelib chiqishi yoki boshqa belgilaridan qat'i nazar, alohida himoya choralari va yordam ko'rsatilishi shart ekanligi, shuningdek, bolalar va o'smirlar iqtisodiy va ijtimoiy ekspluatatsiyadan himoyalangan bo'lishi ularning mehnatini axloqiy va salomatligi uchun zararli bo'lgan yoki hayot uchun xavfli sohalarda yoki ularning normal o'sishi uchun zarar keltirishi mumkin bo'lgan sohalarda qo'llash qonun bilan jazolanishi; bundan tashqari, davlat tomonidan belgilab qo'yilgan yoshdan quyi yoshdagi bolalarning mehnatidan foydalanish taqiqlanishi va jazolanishi kerak ekanligi ta'kidlangan³.

Bundan tashqari, bola huquqlari doirasida xalqaro standartlarga to'xtaladigan bo'lsak, YUNESKO hujjatlari, "Ta'lim sohasida kamsitishga qarshi kurash to'g'risida"gi konvensiya (1960y.), XMT hujjatlari, "Ishga qabul qilishning eng kichik yoshi to'g'risida"gi 138-sonli konvensiya (1973y.),

¹ Hilaire Barnett. Children's rights and the law. 2022. p:33

² <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

³ <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>

“Bolalar mehnatining eng yomon shakllari to‘g‘risida”gi 182-sonli konvensiya (1999y.), “Mehnat sohasida asosiy tamoyillar hamda huquqlar va ularni amalga oshirish mexanizmi to‘g‘risida”gi deklarasiya (1998y.)ni qamrab oladi¹. Misol uchun, Xalqaro Mehnat Tashkilotining 77-78-sonli konvensiyalarida bolalar va o‘smirlarning sanoatdagi va sanoat bilan bog‘liq bo‘lmagan korxonalarda ishlashga yaroqli ekanligini aniqlash uchun ularni majburiy tibbiy ko‘rikdan o‘tkazishni nazarda tutilgan edi². Shuningdek, qurolli mojarolar davrida bolalarni himoya qilishga qaratilgan hujjatlar, urush paytida fuqaro aholini himoya qilishga qaratilgan 1949-yildagi IV – Jeneva konvensiyasi va Jeneva konvensiyalariga 1977-yildagi I-II Qo‘shimcha protokollarda bolalarga harbiy harakatlar oqibatlaridan maxsus himoya taqdim etishni ko‘zda tutadi. 1974 yildagi Favqulodda holatlar va qurolli mojarolar davrida ayollar va bolalarni himoya qilish to‘g‘risidagi deklarasiyada davlatlarga bolalarga alohida himoya taqdim etish tavsiya qilinishi ta’kidlangan edi

Shuningdek, muayyan huquqiy sohalarda bola huquqlarini himoya qilishga to‘xtaladigan bo‘lsak, “Xalqaro farzandlikka olish sohasida bolalarni himoya qilishga oid 33-sonli Gaaga konvensiyasi” va “Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash to‘g‘risida”gi BMT konvensiyasiga ko‘ra, “Insonlar, xususan, ayollar, bolalar trafikining oldini olish, taqiqlash va jazolashga doir Palermo protokoli” qabul qilingan edi³.

Bundan tashqari, bola huquqlarini ta’minlashda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan yunual yustitsiyaviy hujjatlarga to‘xtaladigan bo‘lsak, “Balog‘atga etmagan bolalarga nisbatan odil sudlov yuritishga doir minimal standart qoidalari (“Pekin qoidalari”, 1985y.)”, “Balog‘atga etmagan bolalar o‘rtasida jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan dasturiy tamoyillari (“Ar-Riyod dasturiy tamoyillari”, 1990y.), “Ozodlikdan mahrum etilgan balog‘atga etmagan bolalarni himoya qilishga doir qoidalar (1990y.)”, “Qamoqda saqlash bilan bog‘liq bo‘lmagan choralarga doir minimal standart qoidalari (“Tokio qoidalari”, 1990y.)”ni qamrab oladi. Shuningdek, bola huquqlarini mahsus tartibga solishga qaratilgan deklaratsiya va konvensiyalar doirasiga, 1924-yildagi “Bola huquqlari to‘g‘risida”gi Jeneva deklarasiyasi, 1959-yildagi “Bola huquqlari to‘g‘risida”gi deklarasiya, 1989-yildagi “Bola huquqlari konvensiyasi va ushbu konvensiya”ga 2002-yildagi ikkita: “Qurolli mojarolarda ishtirok etuvchi bolalar to‘g‘risida”gi fakulitativ protokol va Bolalar savdosi, bolalar fohishabozligi va pornografiyasiga taalluqli fakulitativ protokollarni qamrab oladi⁴.

Yuqorida keltirilgan konvensiya va deklaratsiyalar asosida bola huquqlarini ta’minlash sohasida O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ham bir qator o‘zgarishlar joriy qilinmoqda. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 64-moddasida ota-onalar o‘z

¹ Douglas Lee Donoho. International Human Rights Law. Carolina Academic press. 2024. p: 158

² https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312222

³ <https://www.unodc.org/unodc/en/organized-crime/intro/UNTOC.html>

⁴ Hilaire Barnett. Children’s rights and the law. 2022. p:169

farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburlarlar, davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantirishi va shuningdek, 65-moddasida farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar, onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinishi ta'kidlangan¹. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining XIV bob "Yoshlar uchun qo'shimcha kafolatlar" nomli 2-paragrafining 239-247-moddalarida mehnat-huquqiy munosabatlarda voyaga yetmaganlar huquqlarini muhofaza qilish masalalari tartibga solingan. 240-moddasida: "O'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar mehnatga oid huquqiy munosabatlarda katta yoshdagi xodimlar bilan teng huquqda bo'ladilar, mehnatni muhofaza qilish, ish vaqti, ta'tillar va boshqa mehnat shartlari sohasida ular uchun mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari va boshqa normativ hujjatlarda belgilangan qo'shimcha imtiyozlardan foydalanadilar". 241-moddasida o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar mehnatidan foydalanish taqiqlanadigan ishlar ko'rsatib o'tilgan².

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 27-29-moddalarda o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning muomala layoqati va emansipatsiya masalalarini ko'zda tutadi. 32-modda voyaga yetmaganlarag nisbatan vasiylik va homiylik masalalarini tartibga solish va shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi bolaning turli yo'nalishlar bo'yicha huquqlarini nazarda tutib, o'zaro majburiyatlarni belgilab berishi ta'kidlangan.

O'zbekiston Respublikasida bola huquqlarini himoya qilish sohasidagi so'nggi qonun hujjatlariga to'xtaladigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 22-apreldagi "Bolalar huquqlari kafolatlarini yanada mustahkamlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-4296 sonli Farmoni bilan Ombudsmanning bola huquqlari bo'yicha vakil lavozimi joriy etildi³. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-maydagi "Bola huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida bola huquqlari bo'yicha vakilining asosiy vazifalari va faoliyati yo'nalishlari belgilandi⁴.

Yuqorida ta'kidlangan xalqaro konvensiyalar, deklaratsiyalar, xalqaro shartnomalar va shuningdek, milliy qonunchilik hujjatlari bola huquqlarini real muhitda muhoza qilishga qaratilgan. Ya'ni, real muhitda bolaning ta'lim olish huquqi, kamsitmaslik, so'z, fikr va vijdon erkinligini ta'minlash, bolalar pornografiyasiga, bolalar savdosiga va bolalar o'rtasidagi givohvandlik savdposiga chek qo'yishga, shuningdek bolalar mehnatini tartibga solish,

¹ <https://lex.uz/docs/-6445145>

² <https://lex.uz/ru/docs/-6257288>

³ <https://lex.uz/docs/-4302023>

⁴ <https://lex.uz/ru/docs/-4831107>

bolalarni guvoh, ayblanuvchi, gumonlanuvchi tariqasida jinoyat ishiga jalb qilish va shuningdek, farzandlikka olish masalalari tartibga solingan

Ammo, hozirgi raqamli texnologiyalar rivojlangan zamonda bola huquqlarini virtual muhitda muhofaza qilish xalqaro hamjamiyat oldida yirik muammoga aylanib bormoqda. Mazkur muammoning dolzarbligi haqida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi Antoniu Guterrish shunday ta'kidlagan edi; Biz raqamlashtirishning salbiy tomoniga e'tibor qaratishimiz kerak. Chunki, yangi texnologiyalar shu qadar rivojlanmoqdaki, bizda nafaqat ularga javob berishga, balki ba'zan ularning mohiyatini anglab yetishga ham vaqtimiz yo'q ekanligini ta'kidlagan edi. Misol qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda virtual dunyoda bolalar pornografiyasi, bolalar o'rtasida giyohvandlik vositalari savdosi, bolalar transplantatsiyasi, online o'yinlar orqali o'z joniga qasd qilish, bolalar shaxsiy ma'lumotlarining tarqalishi, bolalarga nisbatan kiberhujumlar sodir etilishi, shuningdek, bolalarning ruhiyatiga salbiy ta'sir etish, onlayn bulling va shuningdek, kibergrumminglarning avj olishi virtual muhitda bola huquqlarini muhofaza qilishni dolzabr ekanligini ta'kidlamoqda.

E'tiborimizni raqamli makonda bolalarda uchrashi mumkin kiberbulling, kibergrumming kabi bir qator zamonaviy xavf va tahdidlarga bog'liq bo'lgan statistik ma'lumotlarga qaratadigan bo'lsak, Qozog'istonda 13 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarning 13 foizi, Gruziyada 16 foizi, Saudiya Arabistonida 27 foizi, Avstraliyada 34 foizi, Janubiy Afrikada 47 foizi bezorilik, jumladan, kiberbullingga duchor bo'lmoqda. Rossiyada o'rtacha hisobda internetdan foydalanadigan bolalarning 23 foizi so'nggi 12 oy ichida onlayn yoki oflayn rejimda zo'ravonlik qurboni bo'lgan. Shunga o'xshash ma'lumotlar o'rtacha 25 ta Evropa mamlakatlarida (19%) olinganini kuzatilganini ko'rishimiz mumkin¹.

Hozirgi kunda Internet orqali kirib kelayotgan xavflarning bolalar ongiga ko'proq ta'sir qiluvchi usuli bu komputer o'yinlaridir. Bugungi kunda komputer o'yinlarining eng ommalashgan janrlari, masalan, Mortal Kombat, Kol of dyuti, Pubg kabi o'yinlar bolalar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ma'naviy xurujlardir. Ular orasida shunday mazmundagi o'yinlar borki, unda "sen o'ldirmasang, seni o'ldiraman" aqidasi ilgari surilgan.

Bu borada mavjud statistik ma'lumotlar ham havotirning naqadar asosli ekanini isbotlaydi. Mutaxassislar ma'lumotlariga ko'ra, internet orqali tarqatiladigan komputer o'yinlarining 49 foizi sezilarli darajada zo'ravonlik va yovuzlik ko'rinishiga ega, 41 foizi jangari (turli otishmalar va portlashlarga asoslangan) o'yinlarda esa o'yin qahramoni o'z maqsadiga yetishish uchun shunday zo'ravonlik va yovuzlik sodir etadi. Bir qarashda ular oddiy o'yindek ko'ringani bilan zo'ravonlik g'oyalari, yovuzlik kayfiyatini uyg'otishi juda ko'p

¹HIDDEN IN PLAIN SIGHT: A statistical analysis of violence against children, UNICEF, 2014; Школа без насилия. Методическое пособие, 2015 г.; A Familiar Face: Violence in the lives of children and adolescents, UNICEF, 2017.

salbiy oqibatlarga olib kelgani xususida ko'plab hayotiy misollarni keltirishimiz mumkin.

2018 yilda Tunisda o'z joniga qasd qilgan yetti nafar o'smirning ota-onasi "Ko'k kit" va unga o'xshash mahalliy "Miriam" o'yinini ta'qiqlashni so'rab sudga murojaat qilgan edi. Natijada, Sus shahri sudi mamlakat hududida bu o'yinlarni ta'qiqlagan edi.

Buni internet tarmog'idagi "Ko'k kit" deb nomlangan o'yin misolida ham ko'rish mumkin. To'rt-besh yil muqaddam MDHning qator mamlakatlari, xususan, Ukraina, Qozog'iston, Rossiya va Qirg'izistonda o'smirlar o'rtasida o'z joniga suiqaqd qilish hollari ko'payib borayotganligi haqida gapirilgan edi. Saudiyalik 13 yoshli qiz bola va 12 yoshli o'g'il bola ijtimoiy tarmoqlar orqali ommalashgan "Ko'k kit" o'yini ta'sirida o'zlarini o'ldirishgan. Natijada, Saudiya Arabistoni hukumati 47 ta video o'yinni mamlakatda ta'qiqlab qo'ygani haqida gapirilgan edi. Hatto, Toshkent shahar Ichki ishlar bosh boshqarmasi vakilining bergan ma'lumotlariga ko'ra, Toshkent shahrida ham "Ko'k kit" o'yini domiga tushib qolgan 31 nafar maktab, 5 nafar kasb-hunar kolleji o'quvchisi aniqlangani haqida xabar berilgan edi.

Xalqaro ekspertlar dunyo miqyosida 38 foiz yoshlar zo'ravonlik ruhidagi saytlarni, 26 foizi millatchilik xarakteridagi veb-sahifalarni muntazam kuzatib borishini aniqlagan. Shuningdek, UNICEFning "Дети в цифровом мире" nomli nashri ma'lumotlariga ko'ra, 2017 yil holatiga ko'ra, dunyo bo'ylab tarmoqqa ulanuvchilar umumiy sonining asosiy qismini yoshlar guruhining 15-24 yoshdagi o'g'il va qizlar egallamoqda. 18 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar dunyo bo'ylab Internet foydalanuvchilarining uchdan bir qismini tashkil etadi. 2018 yil holatiga ko'ra, global tarmoqda o'z joniga qasd qilishning oson yo'llarini targ'ib qiluvchi 9 ming, shahvoniy mazmundagi 4 mingdan ziyod saytlar mavjud ¹.

UNICEF tomonidan o'tkazilgan so'rovlar internetdan foydalanadigan yoshlarning 90 foizi axloqsiz sur'at va videolarga duch kelishi, 60 foizi esa bu turdagi axborotni maqsadli ravishda izlaganini ko'rsatmoqda. Oqibatda, bunday ziyonli ta'sir domiga tushib qolgan bolalarda yaqinlari va qarindoshlariga nisbatan hurmat va muhabbat tuyg'ulari susayib, egoizmga moyillik kuchayib borishi kuzatiladi.

Rossiyaning Rumetrika kompaniyasi tomonidan o'tkazilgan bolalarning internet resurslaridan foydalanishi bilan bog'liq masalalarni keng ko'lamli professional o'rganishlari natijasida internetdagi 9 millionlik bolalar auditoriyasining, 14 yoshgacha bo'lgan bolalar qamrovida, $\frac{3}{4}$ qismi ota onalarining nazoratisiz internetdan foydalanishlari aniqlandi².

2022-yil oktyabr oyida Rossiyada voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatchilik tahlil qilinganda, Ichki ishlar vazirligi vakili Rossiyada o'smirlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar kun sayin yovuzlashib

¹ <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/children-digital-world-benefits-and-perils-awareness-key-safety>

² https://www.researchgate.net/publication/343907516_Virtual_olamdagi_bolalar

borayotganini va buning sababi aynan internetning bolalarga ko'rsatayotgan ta'siri ekanligini ta'kidladi. Uning gaplariga ko'ra, 2021-yilning o'zida hukumat 25 mingdan ortiq bolalar uchun zararli hisoblangan saytlarni blokirovka qilgan bo'lishiga qaramay, bunday resurslar soni o'sib borayotganini bildirdi ¹.

Shuningdek, 2023-yil mart oyida Toshkentda ham 24 yoshli yigit internet tizimidagi o'yinlar natijasida vujudga kelgan katta miqdordagi qarzi tufayli o'z joniga qasd qilganligi to'g'risidagi holatlar sodir bo'lganligini ham aytishimiz mumkin. Ushbu vaziyatda u internetdagi turli xil o'yinlarga ishqiboz bo'lgan hamda boshlanishiga ushbu o'yinlar natijasida katta miqdorda daromad topa boshlagan. Keyinchalik esa, ushbu o'yinlar sababli katta qarzga kirgan. Oqibatda esa, 24 yoshli yigit o'z joniga qasd qilgan. Ushbu holat ham aynan raqamli makonda inson huquqlarini himoya qilish naqadar dolzarb ekanligini yana bir bora isbotlaydi.

Bundan tashqari, 2023-yil 5-mart kuni Toshkent shahrining Xalqaro forumlar saroyi binosi yonida ellikka yaqin o'smir to'planib, "Ryodan" submadaniyatiga qo'shilish haqida turli shiorlar bilan chiqishgan edi. Shu sababli ham, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi yapon komikslaridan birining qahramonlaridan ilhomlangan "Ryodan" Xalqaro Yoshlar Harakati muhlislari yurtimizda ham borligi haqida ogohlantirgan edi. Dastlab, "Ryodan harakati" tashkil etilganda, internetdagi bir nechta virtual jamoalaridan iborat yapon animatsiya san'ati muxlislari bo'lib, o'smirlarni qiziqishlari bo'yicha birlashtirishdan boshqa maqsadlarni ko'zlamagan edi. Bolalar o'zlarining sevimli san'atlarini muhokama qilar va shunga o'xshash kiyimlarni (orqasida o'rgimchak rasmi hamda 4 raqami bo'lgan katakli shim va futbolkalar) tanlashar edi. Biroq, vaqt o'tishi bilan harakatdan yangi yo'nalish ajralib chiqib, ular ichida bir qator tajovuzkor shaxslar paydo bo'la boshladi. Ular har bir hududdagi vaziyatni beqarorlashtirish, o'smirlarning to'liq shakllanmagan dunyoqarashiga ta'sir o'tkazish orqali ularni nazorat qilishni maqsad qilib olganlar². Buning oqibatida, tarmoqdagi begona shaxslarning buzg'unchi shiorlari ta'siriga berilib ketgan bolalar jamoat joylarida to'planib, ommaviy tartibsizliklarni uyushtira boshlashgan. Ayni paytda, "Ryodan" harakati tomonidan uyushtirilgan bunday holatlar Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belorusiya va bir qator boshqa davlatlarda qayd etilgan. Janjallar tomonlarning turli darajadagi tan jarohatlari olishiga, shaxslarning mulkiga zarar yetkazilishiga, ko'plab ma'muriy va jinoiy ishlarning qo'zg'atilishiga olib kelgan

Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar instagram orqali bolalarning ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatilayotgani sababli 2023-yilda bolalarning otionalari Facebook rahbarini sudga berganligi, yoxud telegram ilovasi orqali bolalarning shaxsiy ma'lumotlari ochiqqlanishi, shuningdek, Tik-tok ilovasi orqali bolalar o'rtasida battlelar uyishtirilishi oqibatida hayot va sog'liq uchun

¹ <https://www.researchgate.net/publication/343907516> Virtual olamdagi bolalar

² <https://www.gazeta.uz/oz/2023/03/03/iibb/>

zararli harakatlarni amalga oshirishga majbur qilish holatlari virtual muhitda ortib bormoqda.

Statistik taqdiqotlar bo'limi tomonidan 2015-2019-yillar davomida bolalar pornografiyasi bilan aloqador video mahsulotlarining soni dunyo bo'ylab 11268 ta yetganligi ta'kidlamogda¹.

Bolalarni virtual muhitda muhofaza qilish doirasida xalqaro hamjamiyat tomonidan bir qator amaliy tadbirlar amalgam oshirilish kelinmoqda. Misol qilib oladigan bo'lsak, kiberjinoyatlar tog'risidagi Budapesht konvensiyasida bolalarga nisbatan sodir etiladigan virtual pornografik mahsulotlar va shuningdek pornografik xatti-harakatlar ishtirokchilari barcha davlatlarda jinoiy javobgarlik belgilanishi ta'kidlangan. Shuningdek, Evropa Kengashining "Bolalar jinsiy eksplutatsiya va zo'ravonlikdan himoya qilish tog'risida"gi konvensiyada bolalarning internetdan foydalanish natijasida yuzaga keladigan potensial xavf-xatarlariga, bolalarni onlayn pornografiyasi va parvarishi, ya'ni bolalarni jinsiy maqsadlarga jalb qilish uchun jinoiy jazo belgilanganligi ta'kidlangan. Bundan tashqari, Evropa Kengashining "Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatik qayta qilish bo'yicha jismoniy shaxslarni himoya qilish to'g'risida"gi Konvensiyaga ko'ra, bolalarning o'z ma'lumotlarida o'z yaqinlari yoxud begona shaxslar foydalanishiga ta'qiq quyishlari yoxud erkin ta'sarruf etishlari ta'kidlangan. Shuningdek, 2021-yil 2-martda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan raqamli muhitda bola huquqlariga oid umumiy sharh berdi. Mazkur sharxga ko'ra, Birlashgan Millatlar Tashkiloti barcha davlatlarni raqamli muhitda bola huquqlarini muhofaza qilishga oid qonunchilik ishlab chiqilishini ta'kidlab o'tgan².

Bundan tashqari, "Shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi" doirasida 108-sonli Yevropa konvensiyasi, shuningdek, kiberxavfsizlik va shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi to'g'risida Afrika davlatlari birlashmalarining konvensiyasi raqamli muhitda sodir etilayotgan huquqzarliklarni oldini olishga qaratilgan³

O'zbekiston Respublikasida 2020-2022-yillarda internetdan foydalanuvchilar sonining o'sganligini ko'rish mumkin, ya'ni 2020-yilda 22,5 milliondan 2022-yilda 31 millionga oshgan. Shuningdek, O'zbekistonda internetdan foydalanuvchilarning 35%ni ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilar tashkil etadi. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarning aksariyatini esa aynan yoshlar, o'smirlar, jumladan bolalar tashkil qilishi ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasida nafaqat real, balki virtual muhitda bola huquqlarini muhofa qilish doirasida bir qator ijobiy qadamlar amalga oshirildi. Misol qilib oladigan bo'lsak, 2024-yil 14-noyabrda O'RQ-996-sonli Bolalarni zo'ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish tog'risida qonun⁴, shuningdek, 2022-yil 15-aprelda O'RQ-764-sonli "Kiberxavfsizlik to'g'risi"da

¹<https://www.statista.com/chart/30964/total-number-of-urls-confirmed-as-containing-child-sexual-abuse-imagery/>

² <https://www.coe.int/en/web/children/the-digital-environment>

³ <https://au.int/en/treaties/african-union-convention-cyber-security-and-personal-data-protection>

⁴ <https://lex.uz/docs/-7219502?ONDATE=15.05.2025%2000>

qonun¹, 2017-yil 8-oktyabrda O'RQ-444-sonli "Bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to'g'risi"dagi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilinishi mazkur sohada ijobiy qadam bo'ldi²

Yuqorida ta'kidlangan ma'lumotlardan umumiy xulosa qiladigan bo'lsak, hozirgi raqamli zamonda nafaqat dunyo hamjamiyatida, balki O'zbekiston Respublikasida virtual muhitda bola huquqlari zamonaviy xavf-xatarlar, ya'ni onlayn jinsiy eksplutatsiya, onlayn o'yinlar orqali o'zini-o'zi suidsid qilishga olib kelish, bolalar o'rtasida onlayn gihoyvandlik savdosini oldini olish, onlayn tarzda bolalar a'zolarining transplatatsiya savdosi, bolalarni kiberhjumlardan himoya qilish, bolalarning shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi, kibergrooming, bullinglardan himoya qilish va javobgarlik masalari dolzarbligi ortmoqda

Mazkur muammolarga yechim sifatida quyidagilar taklif qilinadi

Avvalambor, har bir davlat bolalarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish yosh chegarasiga cheklov o'rnatishi talab etiladi. Mazkur jarayon belgilangan yosh chegarasiga yetgan bolalarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish imkoniyatini beradi. Shuningdek, kiber ekspertizalarning joriy etilishi virtual muhitda bola huquqlarini muhoza qilishda samaradorligini oshiradi. Bundan tashqari, har bir davlat raqamli muidta bola huquqlarini muhofaza qilishga oid milliy qonunchilik hujjati qabul qilishi va unda virtual muhitda bola huquqlarini buzayotga har bir ijtimoiy xavfli qilmishning javobgarlik masalasi va uni nazorat qiluvchi davlat orgalari yoritilishi lozim. Shuningdek, bolalarning yaqinlari yoxud begona shaxslar tomonidan internet sahifalariga shaxsiy ma'lumotlarini joylashlarida cheklovlar o'rnatilishi. Agar mazkur ma'lumotlarni internet sahifalariga joylashtirmoqchi bo'lsa bolalardan ro'xsat olishlari, shuningdek bolalar o'z shaxsiy ma'lumotlarini erkin tasarruf etishlar lozim deb hisoblaymiz

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, virtual muhitda bolalarga nisbatan sodir etilayotgan zamonaviy xavf-xatarlar xalqaro hamjamiyat va davlatlar uchun jiddiy tahdid bo'lib, ushbu muammoning xavfi kelajakda faqat ortib borish ehtimoli juda yuqori hisoblanadi. Shu sababli yuqoridagi muammoga nafaqar huquqni muhofa qiluvchi organlar, balki qonunchilik tashabbusiga ega shaxslar va ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tiborga olinishi lozim deb hisoblaymiz.

¹<https://lex.uz/uz/docs/-5960604>

² <https://lex.uz/docs/-3333797>

**ABDULLAEVA PARVINA
BAHRILLOEVNA**

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

LEGAL METHODS FOR DETERMINING THE STATUS OF EMPLOYED PERSONS THROUGH ONLINE PLATFORMS

Abstract. *The article explores the legal approaches to extending social and labor protections to individuals engaged in online platform work, as developed in contemporary Uzbek labor law doctrine. The author highlights three primary features of platform-based employment: personal dependence, economic dependence, and algorithmic control. These elements render platform work structurally similar to conventional employment relationships. Particular attention is paid to algorithmic control, which, in the author's view, represents the core mechanism of oversight in platform employment and is instrumental in evaluating the need for legal guarantees. The article concludes that the wholesale inclusion of platform work under traditional labor law frameworks is inadequate, given the distinct nature of this form of employment.*

Keywords: *self-employment, labor relations, algorithmic control, social guarantees, platform work.*

Аннотация. *Статья рассматривает юридические подходы к расширению социально-трудовых гарантий для лиц, занимающихся работой на онлайн-платформах, как они развиваются в современной доктрине трудового права Узбекистана. Автор выделяет три основные особенности платформенной занятости: личную зависимость, экономическую зависимость и алгоритмический контроль. Эти элементы делают платформенную работу структурно схожей с традиционными трудовыми отношениями. Особое внимание уделяется алгоритмическому контролю, который, по мнению автора, является основным механизмом надзора в платформенной занятости и играет важную роль в оценке потребности в правовых гарантиях. В статье делается вывод о том, что полное включение платформенной работы в традиционные рамки трудового законодательства является недостаточным, учитывая уникальность данной формы занятости.*

Ключевые слова: *самозанятость, трудовые отношения, алгоритмический контроль, социальные гарантии, платформенная работа.*

Annotatsiya. *Maqolada onlayn platformalarda ishlovchi shaxslarga ijtimoiy va mehnat kafolatlarini kengaytirish bo'yicha zamonaviy O'zbekiston mehnat huquqi doktrinasi doirasida ishlab chiqilgan huquqiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Muallif onlayn platformadagi mehnatning uchta asosiy xususiyatini ajratib ko'rsatadi: shaxsiy bog'liqlik, iqtisodiy bog'liqlik va algoritmik nazorat. Ushbu elementlar platformadagi mehnatni an'anaviy mehnat munosabatlariga tuzilish jihatidan o'xshash qiladi. Maqolada alohida e'tibor algoritmik nazoratga qaratilgan bo'lib, muallifning fikriga ko'ra, bu platformali ishda nazoratning asosiy mexanizmi bo'lib, huquqiy kafolatlar ehtiyojini baholashda muhim rol o'ynaydi. Maqolada, onlayn platforma orqali mehnatni an'anaviy mehnat huquqi tizimiga to'liq qo'shishning mumkun emasligi, bu ish shaklining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarurligi haqida xulosa qilinadi.*

Kalit so'zlar: *o'zini o'zi ish bilan ta'minlash, mehnat munosabatlari, algoritmik nazorat, ijtimoiy kafolatlar, platforma ishlari.*

The complexity of contemporary economic life has driven the emergence and rapid expansion of non-traditional forms of employment. These novel employment models are characterized by unique structural and substantive features that significantly deviate from conventional work arrangements. As digitalization and the widespread use of online platforms continue to reshape industries and labor markets, the traditional understanding of labor relations is increasingly becoming inadequate and outdated. The conventional frameworks of employment, which were designed for more static and predictable work environments, are no longer fully applicable in the context of flexible, platform-based, and gig economy jobs.

In particular, the rise of digital technologies has had a profound impact on the organization and execution of work. The advent of platform-based employment, facilitated by digital platforms, has introduced new dynamics in labor relations, such as the increasing reliance on algorithmic management, decentralized work environments, and the blurring of the lines between traditional employment and self-employment. These shifts highlight the growing influence of technological advancements, which not only alter the way work is performed but also redefine the very nature of employment itself.

As a result, the conventional boundaries of labor relations, once defined by clear employer-employee roles, have become increasingly fluid and complex. This evolution underscores the need for a rethinking of labor law and social protections in order to accommodate these emerging forms of work. The traditional concept of labor relations, which was developed in a pre-digital era, is no longer sufficient to address the challenges and opportunities posed by the digital economy.

Platform-based work illustrates a blurring of boundaries between civil and labor law relations. Due to its hybrid legal nature, platform work—situated at the intersection of civil and labor regulation—necessitates specialized legal treatment. To avoid the marginalization of platform workers, the article emphasizes the importance of developing mechanisms that provide access to basic labor and social protections. Although the provision of such guarantees may draw platform work closer to the sphere of labor law, the author notes that platform employment still retains fundamental characteristics that distinguish it from traditional hired labor, such as greater independence, operational flexibility, and complex legal structures.

The article reviews existing proposals in the literature.

M.V. Chudinovskikh identifies two structural models for legally classifying platform workers. The first is a four-party model, in which an employment contract is concluded between the worker and an intermediary organization that partners with the platform. This model grants the worker employee status, alongside access to benefits such as paid leave and disability compensation. The second is a three-party model, in which the platform worker

is either self-employed or registered as an individual entrepreneur. While lacking formal labor relations, this structure offers advantages in terms of efficiency by reducing intermediaries between worker and client ¹.

According to N.L. Lyutov and I.V. Voitkovskaya, developing precise criteria for determining the presence of labor relations in platform work is essential. Such criteria would support a fair balance among the legal rights and interests of workers, platforms, and consumers. The authors propose focusing on the degree of platform involvement in pricing, service provision, and oversight as central indicators in distinguishing labor from civil legal relationships².

O. Chesalina reasonably argues that the nature of working on online platforms is so diverse that a single legal approach is not suitable for all its types. She has put forward the most advanced proposals to date for protecting the labor rights of platform workers. She proposes three ways to regulate the legal status of platform workers. The first, according to his acknowledgment, is only a partial solution, consisting of designating companies such as Uber and other similar ones as transport companies.

A similar approach can be applied to delivery platforms such as Yandex.Eda, Yandex Lavka, Sbermarket, and Samokat. This approach aims to prevent exploitative competition between platforms by worsening workers' labor conditions; however, the issue of the employer status of the platform company that has entered into legal relations with the driver or courier remains open. If the platforms' status as an employer is not clearly defined, any ambiguity will be resolved by the courts in favor of denying employee status.

The second proposal is to revise the very concept of "employee," as well as the terms "employment," "labor relations," and "employment contract." Additionally, O. Chesalina proposes transferring the obligation to prove the existence of labor relations in an employment dispute from the employee to the employer.

The third and final method proposed by O. Chesalina consists of regulating the labor of economically dependent individuals. This means establishing certain labor rights and guarantees for worker-like individuals, as is the case in several European countries³.

¹ Chudinovskikh M.V. Organizatsiya zanyatosti cherez internet-platformy: vozmozhnosti i ugrozy dlya novogo industrial'nogo // Novaya industrializatsiya Rossii: ekonomika – nauka – chelovek – prirodopol'zovaniye: sbornik nauchnykh trudov VII Uralskikh nauchnykh chteniy professorov i doktorantov. Yekaterinburg: Uralskiy gosudarstvennyy ekonomicheskii universitet. 2020. S. 147–152.

² Lyutov N.L., Voytkovskaya I.V. Voditeli taksi, vypolnyayushchie rabotu cherez onlayn-platformy: kakovy pravovyye posledstviya "uberizatsii" truda? // Aktual'nye problemy rossiyskogo prava. 2020. T. 15. № 6. S. 149–159.

³ Chesalina O. Social and labour rights of “new” self-employed persons (and in particular self-employed platform workers) in Russia <https://core.ac.uk/download/pdf/327125838.pdf>

A.A.Sapfirova considers platform work a variant of remote work, suggesting it could logically fall under the scope of labor legislation. However, this position has yet to gain significant traction in legal scholarship¹.

L.V.Zaitseva and A.S.Mitryasova focus on taxi aggregator platforms and advocate for the adoption of a dedicated legal framework or updates to current regulations. They propose formalizing rules for driver registration, ensuring compliance with regulated working hours, and establishing secondary liability for platforms in cases involving harm to passengers or third parties².

All of the approaches reviewed prioritize extending state-backed labor and social protections to platform workers.

Analyzing the criteria that bring platform employment closer to labor relations, it is worth noting that they represent a transformation of the classical triad of labor relations characteristics: 1) personal dependence (subordinate position of platform employees in relation to platforms/platform partners/clients); 2) economic dependence (lack of influence of platform employees on the amount of remuneration); 3) algorithmic control (similar to employer control). Algorithmic control, often referred to as algorithmic management³, is more unique in terms of its compliance with control in labor relations than other criteria.

Firstly, algorithmic control can be carried out either by the platform, or by a platform partner (for example, a taxi company in such a form of platform employment as work on demand through applications), or by a client of the platform. In labor relations, in turn, control is carried out directly by the employer, which is typical for non-independent dependent labor. Thus, in platform employment, a plurality of persons arises on the side of the subject exercising control, which cannot be identified with a plurality of persons on the side of the employer.

Secondly, the degree of algorithmic control may vary depending on the particular form of platform employment. Thus, in crowdwork where work on platforms is performed mainly in the "online" mode, due to which cooperation outside territorial boundaries appears, control from the platform is not expressed as clearly as in work on demand via apps, which concerns the use of an online platform for sending certain tasks performed in the "offline" mode. In the first case, control is limited to the ability of the service to monitor user messages, which it can edit and supplement, and information, the posting of which may be prohibited if it contradicts the goals of creating the service. In the second case, the range of control is wider: from the use of a geolocation system, allowing the platform and clients of the platform to track the movements of

¹ Sapfirova A.A. Pravovoye regulirovaniye samozanyatosti i raboty na platformakh v usloviyakh tsifrovoy ekonomiki: trudovoy i (ili) grazhdansko-pravovoy aspekty? // Grazhdanskoye pravo. 2021. № 5. S. 41–45.

² Zaytseva L.V., Mitryasova A.S. Trud voditeley taksi na osnove internet-platform: ot del'nye voprosy pravovogo regulirovaniya // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2018. № 435. S. 239–245.

³ Eurofound (2018c) Employment and Working Conditions of Selected Types of Platform Work. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/219377081.pdf> (accessed on March 11, 2024).

couriers and taxi drivers, to determining how many kilometers they have traveled and at what speed. In addition, after processing the results of control, the platform has the right to reward platform employees or apply various sanctions to them using automatic programs, forming rating systems. In both cases, algorithmic control begins from the moment of registration on the platform/activation of the mobile application and ends with the completion of work.

From this, it can be concluded that algorithmic control in platform employment provides more extensive opportunities for implementation compared to traditional employer control in labor relations. Unlike employer control, which is typically limited to the employer, algorithmic control extends beyond this, potentially involving multiple parties.

The establishment of algorithmic control, along with personal and economic dependence, brings platform employment closer to traditional labor relations. However, it does not equate the two. It is important to recognize that equating platform employment with traditional hired labor would undermine the advantages this new form of employment offers both platform workers and the platforms themselves. Therefore, it is crucial to preserve the unique characteristics of platform employment within the framework of self-employment. This approach, which incorporates a simplified registration process and preferential tax treatment for professional income, allows platform work to retain its distinct advantages while addressing its unique features under specific conditions. Currently, self-employed individuals enjoy legal recognition, but they lack sufficient support due to the special status associated with their work.

An optimal solution for the full legalization of the legal status of platform workers could involve granting them the status of "self-employed persons working through platforms." This approach would allow a distinction between platform workers and all other self-employed individuals, specifically for the purpose of providing essential social and labor guarantees. Currently, self-employed individuals enjoy legal recognition but lack adequate support due to their special status. However, self-employed persons working through platforms are more closely aligned with traditional labor relations, which makes the issue of providing guarantees more pressing. The status of "self-employed person working through platforms" would be a borderline category, combining elements of an employee with minimal guarantees and a self-employed person without formal status. This classification would prevent platform employment from being equated with traditional hired labor, while preserving the advantages of this new form of employment for both workers and platforms. Furthermore, it would expand the opportunities for platform employment by developing mechanisms to provide individual social and labor guarantees that are essential not only for traditional workers but also for those employed through platforms.

The legal status of individuals working through online platforms could be formalized in the Republic of Uzbekistan's "Law on Population Employment" (No. ZRU-642, dated 21.01.2021). This law should not only include a legal definition of platform employment but also address other important regulatory aspects. First, it would be necessary to amend Article 4 of the law to include self-employed persons working through platforms within the group of individuals categorized as employed citizens. Second, the category "self-employed person working through platforms" should be clearly defined, highlighting the criteria that distinguish such individuals from self-employed persons in general. These criteria could include personal dependence, economic dependence, and algorithmic control, as discussed earlier. These criteria should be considered collectively, meaning that the absence of any one of them would preclude assigning the corresponding status.

The legalized status of a self-employed person working through platforms would create a hybrid category, combining features of a self-employed person without formal status and an employee with basic guarantees. The financing of these guarantees should be a shared responsibility between the platform and the platform worker, with both parties contributing equally.

This approach could be termed "flexible private-voluntary." The "flexible private-voluntary" approach involves a collaborative relationship between platforms and platform workers regarding the provision of guarantees, subject to certain conditions. Under this model, platforms cooperate with private insurance organizations to offer platform workers some labor-related guarantees, with partial financing of these guarantees coming from both parties. For example, a co-financing program could be introduced, where the costs associated with providing private insurance products would be shared equally between the platform and the platform worker - 50% of the funds from the platform and the remaining 50% from the platform worker.

Private insurance products could include, among other things, remuneration for meeting monthly working hour standards (not less than the minimum wage), supplemented by a regional coefficient and additional allowances for working in special climatic conditions. Other potential benefits could include paid annual leave and compensation for work-related injuries. The exact composition of these guarantees could vary depending on the needs of platform workers and the willingness of both parties to contribute financially. These guarantees could be applicable whether platform employment is the worker's primary source of income or merely an additional income stream.

Individuals engaged through platforms who, in addition to their platform-based work, have a primary job under an employment contract, are provided with the guarantees specified within these relationships. Therefore, for them, the issue under analysis is not as critical as it is for those who rely

solely on platform-based employment as their source of income. In the first case, the voluntary nature of the arrangement should prevail, as the potential risks are not significant. However, when an individual is exclusively engaged in platform-based employment, elements of obligation come into play, as both the platforms and the workers engaged through the platforms will be in a vulnerable position. For platform workers, refusal to finance their own guarantees may lead to unfavorable social consequences. Meanwhile, for the platform, reluctance to provide the necessary informational and material support to workers brings to the forefront the issue of recognizing de facto labor relations in accordance with Uzbek labor law, which is associated with even greater costs.

The proposed approach does not necessitate the mandatory inclusion of platform employment within the scope of traditional labor legislation through amendments. Given the evolving characteristics of labor relations, particularly the aspect of control, such changes are objectively required. However, the decision to retain the self-employed status for platform workers, as opposed to categorizing them as traditional employees, seems to be the most suitable regulatory model. This model effectively balances the interests of all parties involved in the platform-worker relationship, requiring active participation from both sides in the implementation process. In terms of providing guarantees, the extension of labor legislation to cover these relationships - although they involve personal labor - should be allowed only on a private-voluntary basis, as these relationships do not fully align with the traditional concept of labor.

NORMURODOVA AZIZA AZIMJON QIZI

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

DIGITAL SEXUAL VIOLENCE AS A FORM OF GENDER-BASED VIOLENCE: CHALLENGES OF CRIMINAL LAW REGULATION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. *This article examines the phenomenon of digital sexual violence as a new form of gender-based violence that has become widespread amid the rapid development of information and communication technologies. The author analyzes the concept, types, and characteristics of digital sexual violence, including such forms as image-based sexual abuse (IBSA), text-based sexual abuse (TBSA), and the creation and dissemination of deepfake content.*

Special attention is given to the criminal law regulation of these acts in the Republic of Uzbekistan. The article explores provisions of the criminal legislation, including Articles 139, 140, 141¹, and 141³ of the Criminal Code, and identifies gaps and limitations in the existing

norms. It is shown that despite the presence of specific criminal provisions, law enforcement practice faces difficulties in classifying and investigating cases of digital sexual violence.

The author concludes that digital sexual violence should be recognized as a separate category of crime and proposes measures to improve criminal law regulation, taking into account gender-specific aspects and technological realities.

Keywords: digital sexual violence, image-based sexual abuse, revenge pornography, text-based sexual abuse.

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен цифрового сексуального насилия как новой формы гендерно обусловленного насилия, ставшего широко распространённым на фоне стремительного развития информационно-коммуникационных технологий. Автор анализирует понятие, виды и особенности цифрового сексуального насилия, включая такие формы, как сексуальное насилие на основе изображений (IBSA), сексуальное насилие на основе текстов (TBSA), а также создание и распространение дипфейк-контента.

Особое внимание уделяется уголовно-правовому регулированию этих деяний в Республике Узбекистан. В статье рассматриваются положения уголовного законодательства, включая статьи 139, 140, 141¹ и 141³ Уголовного кодекса, а также выявляются пробелы и ограничения в существующих нормах. Показано, что, несмотря на наличие специальных уголовно-правовых норм, правоохранительная практика сталкивается с трудностями в квалификации и расследовании случаев цифрового сексуального насилия.

Автор приходит к выводу, что цифровое сексуальное насилие должно быть признано отдельной категорией преступлений, и предлагает меры по совершенствованию уголовно-правового регулирования с учетом гендерных аспектов и технологических реалий.

Ключевые слова: цифровое сексуальное насилие, сексуальное насилие с использованием изображений, порнография мести, текстовое сексуальное насилие

Аннотация. Ушбу мақолада рақамли жинсий зўравонлик ҳодисаси — замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши фонида кенг тарқалган янги гендер асосидаги зўравонлик шакли сифатида кўриб чиқилади. Муаллиф рақамли жинсий зўравонлик тушунчаси, турлари ва хусусиятларини таҳлил қилади, жумладан, тасвир асосида содир этиладиган жинсий зўравонлик (IBSA), матн асосидаги жинсий зўравонлик (TBSA) ва “дипфейк” контент яратиш ва тарқатиш каби шакллари ҳам қамраб олади.

Мақолада Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигида ушбу ҳаракатларнинг жиноят ҳуқуқий тартибга солиниши алоҳида эътиборга олинган. Жиноят кодексининг 139, 140, 141¹ ва 141³-моддалари таҳлил қилинади ҳамда амалдаги нормалардаги бўшлиқлар ва чекловлар аниқланади. Махсус жиноят-ҳуқуқий нормаларнинг мавжудлигига қарамай, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар рақамли жинсий зўравонлик ҳолатларини малакалаш ва тергов қилишда қийинчиликларга дуч келаётгани кўрсатилган.

Муаллиф рақамли жинсий зўравонликни жиноятларнинг алоҳида тоифаси сифатида тан олиш кераклигини таъкидлайди ва гендерга оид хусусиятлар ҳамда технологик реалликларни инобатга олган ҳолда жиноят қонунчилигини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирларни таклиф қилади.

Калит сўзлар: рақамли жинсий зўравонлик, тасвирлар орқали содир этиладиган жинсий зўравонлик, қасос порнографияси, матн шаклидаги жинсий зўравонлик.

Introduction

In the modern era, sexual violence remains one of the most widespread crimes, predominantly committed against women around the world. Traditionally, such acts were associated with offline environments and involved physical impact on the victim. However, the development of digital technologies and the widespread use of the Internet have significantly transformed the forms and methods of committing sexual violence, shifting it into the online space.

This shift has led to the emergence of a new phenomenon — sexual violence perpetrated through digital technologies. In academic and legal literature, it is referred to as "digital sexual violence." This term denotes a form of sexual violence committed through information and communication technologies, encompassing a wide range of actions aimed at violating the sexual freedom and bodily autonomy of the victim in online environments.

Despite the growing presence and widespread nature of this phenomenon, there is still a prevailing belief in contemporary society that digital sexual violence is less dangerous and less serious than sexual violence committed offline. This viewpoint is rooted in the common misconception that actions committed in the digital space supposedly do not cause the same harm as those that occur in the physical world.

However, such a distinction is mistaken. Behind every online account is a real person, and what happens on the Internet has a direct impact on their emotional and psychological well-being, as well as their daily life. Compared to sexual violence committed in the offline space, digital sexual violence may not cause physical injuries, but it inflicts significant and long-term psychological harm on victims.

This harm may manifest in the form of shame, fear, anxiety, chronic stress, depressive states, lowered self-esteem, and the development of sexual dysfunctions. In extreme cases, such experiences can lead to suicidal thoughts, suicide attempts, or even completed suicide¹.

As a result, online behavior should be assessed with the same level of seriousness as conduct in offline environments. If a certain act is deemed unacceptable in real life, it cannot be justified in the digital space.

Moreover, academic literature increasingly recognizes digital sexual violence as a form of gender-based violence. Researchers Kim Barker and Olga Jurasz emphasize that digital sexual violence is primarily directed against women and is rooted in structural inequality upheld by patriarchal norms and stereotypes². Such forms of violence are often used as tools of control, intimidation, and suppression of women's self-expression in digital spaces.

¹ Antonova E.Yu. Sexual Violence in the Digitalization Era: Issues of Legal Assessment / E.Yu. Antonova. — DOI: 10.17150/2500-4255.2024.18(5).450-459. — EDN: FRYHRQ // All-Russian Criminological Journal. — 2024. — Vol. 18, No. 5. — Pp. 450–459.

² Kim Barker & Olga Jurasz, Online Violence Against Women as an Obstacle to Gender Equality: a Critical View from Europe, 1 Eur. Equal. L. Rev. 47 (2020).

The perspective of Kim Barker and Olga Jurasz is supported by other academic studies. For instance, Ruth Lewis, Michael Rowe, and Clare Wiper highlight the high prevalence of digital sexual violence among women, stressing that it is closely linked to their vulnerable position in online environments¹.

The position of the international community also reflects recognition of digital sexual violence as a form of gender-based violence. In 2018, the UN Special Rapporteur on violence against women, in her thematic report, explicitly stated that online violence, including digital sexual violence, constitutes a manifestation of gender-based violence. According to her definition, such acts—committed or amplified through information and communication technologies—violate women's rights and are part of a broader structure of discrimination and inequality².

Additional concern arises from the fact that such violence is increasingly perceived by victims as a routine and commonplace occurrence. This indicates a deep normalization of digital sexual violence within society. Its “invisibility” heightens the danger, as it remains unpunished and underestimated both by legal institutions and public perception.

Thus, digital sexual violence not only violates the personal boundaries of the victim but also represents a digital reflection of a broader system of gender discrimination. Therefore, it is justified to classify it as a form of gender-based violence that requires a systematic approach to prevention, response, and legal regulation.

Digital sexual violence manifests in the following forms:

- digital sexual coercion³;
- distribution of explicit sexual photos or videos of a person without their consent⁴;
- sending persistent messages, requests for sexual relations, and continuous harassment via social networks, messengers, or email;
- mass insults, humiliation, and threats with sexualized content;
- threats or disclosure of personal confidential information without consent in the digital space⁵;
- unauthorized creation and/or distribution of private sexual images, including threats to share them or digitally altered images that superimpose a person's face onto existing sexual images⁶;

¹ Ruth Lewis, Michael Rowe & Clare Wiper, *Online Abuse of Feminists as an Emerging Form of Violence Against Women and Girls*, 57 *The Brit. J. Crim.* 1462, 1474 (2017).

² <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/184/58/pdf/g1818458.pdf?OpenElement>

³ Digital sexual coercion is characterized by unwanted sexual behavior carried out through electronic means and may include coercing a partner to send sexual emails or messages.

⁴ McArthur J., Blais J., Ternes M. *Digital Dating Abuse: An Application of the Theory of Planned Behavior*. *Journal of Interpersonal Violence*, 2024, vol. 39, no. 5-6, pp. 1308–1326. DOI: 10.1177/08862605231205595

⁵ Sheikh M.M.R. *Technology-Facilitated Sexual Violence and Abuse in Low and Middle-Income Countries: A Scoping Review* / M.M.R. Sheikh, M.M. Rogers. — DOI 10.1177/15248380231191189 // *Trauma, Violence, & Abuse*. — 2024. — Vol. 25, no. 2. — P. 1614–1629

⁶ Gleave J. [Can't] Delete: an intervention in mainstream news media representations of image-based sexual abuse

- sexual extortion¹;

The History of the Emergence and Development of Digital Sexual Violence

Digital violence is not a new phenomenon, even in the 21st century—its origins date back to the very emergence of the internet, particularly with the rise of early multi-user online platforms. As the digital environment evolved, so did the phenomenon of digital sexual violence. One of the first documented cases was the virtual rape² of a character in the LambdaMOO game in the early 1990s³.

Despite the public outcry, this incident was largely viewed as a technical issue rather than an act deserving of criminal legal assessment. Nevertheless, it served as an indication of how violence in the online space can take on sexualized forms. Such cases continued to occur—for instance, in 2007, a report was filed with the police in Belgium concerning a case of virtual rape⁴.

Since the mid-2000s, alongside the already existing forms of digital sexual violence, a new category began to emerge, provisionally termed technology-facilitated sexual violence⁵. This phenomenon has raised concerns both within the criminal justice system and in the field of internet regulation.

Digital sexual violence involves the transfer of traditional forms of sexual violence into the digital environment. In other words, these are actions that could theoretically occur in the offline world but are carried out using the internet and digital technologies. An example would be the non-consensual sharing of intimate images: in an offline context, this might involve publication in print media, while online it can involve posting on social media platforms or messaging apps.

In contrast, technology-facilitated sexual violence refers to forms of violence that are made possible exclusively by the existence of the internet and

Gleave, L. Waller. — DOI 10.1177/1329878X231193191 // Media International Australia. — 2023. — Vol. 189, no. 1. — P. 43–56

¹ Sexual extortion, in which perpetrators threaten to disclose intimate materials in order to obtain additional sexual images, money, or sexual favors, is also recognized as a form of digital sexual violence, as it is based on the violation of consent, humiliation, and sexualized control in the digital space. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/200/80/pdf/n2420080.pdf>

² Virtual rape is a term used to describe cases in which one user forces another user's avatar to engage in unwanted sexual acts within a virtual environment. Unlike physical rape in the real world, this involves digital objects and code that allow one user to gain control over another user's avatar without their consent. There are specific programs capable of forcibly animating an avatar—for example, making it perform certain movements or speak scripted lines. In virtual worlds, these programs typically require user consent, but an attacker may deceive the victim into granting permission (for instance, by disguising a malicious object as an innocent gift). As a result, a scenario is created in which one avatar participates in a sexual violence scene without the actual consent of its user.

³ Julian Dibbell, *A Rape in Cyberspace (Or TINYSOCIETY and How to Make One)*, in, *Violation: Rape in Gaming* 21–44 (Clarisse Thorn & Julian Dibbell eds., 2012)

⁴ Benjamin Duranske, *Reader Roundtable: Virtual Rape Claim Brings Belgian Police to Second Life, Virtually Blind* (Apr. 24, 2007), <http://virtuallyblind.com/2007/04/24/open-roundtable-allegations-of-virtual-rape-bring-belgian-police-to-second-life/>.

⁵ Jurasz, O., & Barker, K. (2021). Sexual violence in the digital age: A criminal law conundrum? *German Law Journal*, 22(5), 777–803. <https://doi.org/10.1017/glj.2021.39>

modern digital technologies. These actions could not be reproduced in an offline environment. Examples include the creation of falsified intimate images using artificial intelligence (deepfakes), large-scale cyberattacks with sexualized content, and hacking of accounts to distribute intimate data.

Thus, the distinction between the two categories is as follows:

- Digital sexual violence refers to "offline crimes" executed through the internet.

- Technology-facilitated sexual violence refers to new crimes that could not exist outside the digital realm.

Over time, image-based sexual violence and text-based sexual violence have come to be classified as subtypes of technology-facilitated sexual violence.

IBSA (Image-Based Sexual Abuse)

Image-based sexual abuse is a form of digital sexual violence that involves the use of visual content of a sexual nature. This may include photographs or videos that are created or distributed without the consent of the person depicted¹.

The emergence of this form of abuse is directly linked to the development of the internet and digital platforms, where sharing and publishing images has become quick and easy. One of the first notable cases that illustrated how personal images could be used without consent in a sexualized context was the launch of Facemash, a website created by Mark Zuckerberg in 2003. The platform allowed users to compare photographs of Harvard female students and vote on which one was more attractive². These images had been obtained without the women's permission. Although the project was short-lived, it served as an example of how technology can be used to publicly humiliate individuals through the use of sexualized images.

Image-based sexual abuse is often referred to as "revenge porn." However, this term is inaccurate and misleading. It originated from the idea that intimate images are created consensually between romantic or sexual partners, and then, following a breakup, one partner publishes them online to take revenge on the other.

In reality, the motivations for committing such offenses vary widely. It is not limited to revenge—images may be used for extortion, intimidation, maintaining control over a person, humiliation, entertainment, or even for online popularity. Therefore, using only the term "revenge porn" is incorrect and overly narrow. It fails to capture the seriousness and diversity of such acts and may downplay the harm by reducing it to a matter of personal conflict between former partners.

Victims are not limited to former lovers. They may also include individuals whose images were obtained without their knowledge through

¹ Clare McGlynn, "Image-Based Sexual Abuse," *Oxford Journal of Legal Studies* 37, no. 3 (2017): 534–561, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033>.

² https://www.thecrimson.com/article/2003/11/19/facemash-creator-survives-ad-board-the/?utm_source=chatgpt.com

hidden cameras, device hacking, or manipulation (such as deepfakes). In such cases, there is no “voluntary” component whatsoever, which further undermines the relevance of the term “revenge porn.”

The harm caused by image-based sexual abuse is clear and often easily demonstrable due to the availability of visual evidence. As a result, many legal systems have responded more quickly and criminalized such acts.

TBSA (Text-Based Sexual Abuse)

Text-based sexual abuse is a form of digital sexual violence that involves sending electronic messages containing threats, humiliation, or other distressing content of a sexual nature¹. Such messages may include, in particular:

- Death threats with sexual undertones;
- Threats of rape;
- Humiliating or offensive sexualized expressions.

To date, image-based sexual violence is already addressed by criminal legislation in most countries. However, text-based sexual abuse still does not receive the same legal recognition. It is often treated not as a form of digital sexual violence, but merely as a violation of communication platform terms of use.

In many cases, short messages on social media that contain sexual threats or harassment do not fall under the scope of criminal law. Even when such actions are recognized as offenses, the sexual nature of these messages often goes unnoticed or unacknowledged by law enforcement.

Nevertheless, text-based sexual abuse can cause harm equal to or greater than that caused by the distribution of sexual images. It inflicts serious psychological, social, and economic damage on victims. Women who express their opinions online are especially vulnerable. This form of abuse silences them, limits their participation in public life, and discourages them from engaging in online discourse.

This highlights the urgent need to reconsider current legal approaches: text-based sexual abuse should be recognized as an independent form of digital sexual violence, with appropriate legal protections put in place.

Criminal Law Regulation of Digital Sexual Violence in the Republic of Uzbekistan

With the advancement of digital technologies, there has been a significant increase in crimes related to the violation of sexual freedom and personal integrity in the online space. In response, the Republic of Uzbekistan has introduced legal regulations to address this issue: The Criminal Code² and the

¹ Kim Barker & Olga Jurasz, Gendered Misinformation & Online Violence Against Women in Politics, Co-inform (Mar. 2020), <https://coinform.eu/gendered-misinformation-online-violence-against-women-in-politics-capturing-legal-responsibility/>

² Criminal Code of the Republic of Uzbekistan <https://www.lex.uz/acts/111457>

Code of Administrative Responsibility¹ contain provisions establishing criminal and administrative liability for specific forms of digital sexual violence.

Article 141³ of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan establishes criminal liability for the distribution or threats to distribute information containing photos and/or videos depicting a naked body and/or the genitalia of a person without their consent.

This provision aims to protect the right to privacy in the digital space, recognizing that unauthorized disclosure of such materials can cause significant moral and psychological harm to the victim, as well as lead to reputational and social consequences.

The legislation specifically outlines the means of distribution — through mass media, telecommunications networks, or the global Internet — highlighting the digital nature of the offense and its potentially broad audience.

The adoption of Article 141³ of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan in 2023 became an important tool for the criminal law protection of individuals from digital sexual violence.

Intimate information may be contained not only in photo and video materials but also in various other digital data such as text messages, audio recordings, personal documents, and other confidential content directly related to the private and intimate sphere of an individual's life.

Article 141³ of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan specifically addresses the dissemination of photo and video materials of an intimate nature. However, this provision only covers visual forms of intimate information and does not extend to the illegal distribution of audio recordings, text messages, or other digital data that contain private information.

To address such cases, Article 141¹ of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan is applied. It establishes criminal liability for the unlawful collection or dissemination of information about an individual's private life that constitutes personal or family secrecy, without their consent. However, criminal prosecution under this article is generally possible only after a repeated violation following the imposition of administrative measures.

In addition to the aforementioned crimes, the creation of deepfake content is becoming increasingly widespread. Deepfake technology represents a form of artificial intelligence used to create realistic fake images, audio recordings, and videos containing intimate content.

The term refers both to the technology itself and to the content produced with its help. In most cases, deepfake modifications are based on altering existing source material, replacing one person's face with another. Moreover, these technologies allow for the generation of entirely new content that portrays individuals performing certain actions or making statements that, in reality, never occurred.

¹ Code of the Republic of Uzbekistan on Administrative Responsibility <https://www.lex.uz/acts/97661>

The main threat posed by deepfakes lies in their potential to spread misinformation, which can be perceived by society as credible since it appears to come from seemingly reliable sources. The situation is further complicated by the fact that, once such materials appear in the digital space, they can be copied and uploaded to various digital platforms an unlimited number of times, making their complete removal virtually impossible¹.

In the Republic of Uzbekistan, the creation and distribution of deepfake content does not fall under Article 141³ of the Criminal Code, which governs the dissemination of intimate photo and video materials. Since deepfakes are often associated with the spread of false or distorted information, such acts are classified under Article 139 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan — “Defamation,” which establishes liability for knowingly false statements that damage a person’s honor, dignity, or business reputation.

Today, insults in the digital space often take on a sexualized character, targeting gender identity, appearance, intimate life, or personal boundaries.

To regulate such offenses legally, the Republic of Uzbekistan has established criminal liability for insults under Article 140 of the Criminal Code.

According to Article 140, an insult is defined as the intentional degradation of an individual’s honor and dignity in an obscene form. The article specifically emphasizes insults disseminated in the online space, as such actions cause significant harm due to their potential for widespread distribution and digital preservation, even after removal by the original source.

Thus, the Republic of Uzbekistan is developing a legal framework to combat digital sexual violence, covering various forms of such crimes. However, the advancement of technology and the emergence of new types of offenses require further refinement of legislation and its application practices.

Conclusion

Despite the development of criminal legislation and the measures undertaken by the state to combat digital sexual violence, in practice, serious problems remain that limit the effectiveness of legal protection for victims.

Firstly, many states are beginning to recognize forms of digital sexual violence—such as the non-consensual distribution of intimate images, digital harassment, cyberflashing, and others—as socially dangerous acts and are incorporating them into criminal codes. The criminalization of such acts is a necessary step, as it allows the state to formally acknowledge the harm caused, hold perpetrators accountable, and provide symbolic justice for victims.

However, a criminal law approach based solely on punitive measures has limited effect in terms of preventing repeat offenses. Crimes committed in digital environments are easily replicable, widespread, and often anonymous, reducing the effectiveness of traditional methods of criminal prosecution.

¹ Antonova E.Yu. Sexual Violence in the Digitalization Era: Issues of Legal Assessment / E.Yu. Antonova. — DOI: 10.17150/2500-4255.2024.18(5).450-459. — EDN: FRYHRQ // All-Russian Criminological Journal. — 2024. — Vol. 18, No. 5. — Pp. 450–459.

Furthermore, criminalization alone does not address the root causes of such violence—namely, patriarchal societal norms, the normalization of gender inequality, and the perception of women as objects of sexualization.

This highlights that, even in the presence of legal liability, digital sexual violence may persist unless parallel efforts are made in other areas—such as education, media policy, digital regulation, and anti-discrimination legislation. A systemic, interdisciplinary approach is needed, including legal education, reform of school and university curricula, support for victims, enhancement of digital security, and targeted campaigns to shift societal attitudes toward violence against women.

Only a combination of criminal, civil, social, and cultural measures can enable effective efforts to combat digital sexual violence and prevent its further spread.

Secondly, many countries are working on legal regulation of digital sexual violence. Some states have created specific laws that directly criminalize acts such as the distribution of intimate material without consent, cyberstalking, cyberflashing, and sexualized threats online. However, a significant number of countries still apply existing legal norms originally designed for offline offenses, which do not reflect the specific features of the digital environment.

This problem is particularly evident in cases of textual sexual violence, where sexually explicit messages or comments are disseminated online to humiliate, intimidate, or assert dominance over the victim. In most legal systems, such actions are not recognized as distinct offenses. As a result, law enforcement and courts are forced to rely on general provisions—such as those on insult, defamation, or threats.

However, these provisions were developed before the advent of digital communication and do not fully encompass the harm caused by sexualized forms of online violence. Moreover, such norms require establishing the perpetrator's intent to cause harm, which is often difficult in conditions of digital anonymity and the ambiguous wording of online content. Sexualized online comments may be disguised as “jokes,” “personal opinions,” or “inappropriate but not criminal” statements, and therefore remain unpunished.

As a result, traditional criminal law proves to be an inadequate tool for protecting against digital sexual violence. This leads to legal uncertainty: victims cannot always count on protection, and law enforcement lacks clear and effective legal mechanisms. This situation requires either the development of new criminal provisions that explicitly address forms of sexualized violence online or the deep adaptation of existing laws to the realities of digital communication.

Thirdly, one of the key issues in addressing digital sexual violence is the attitude of law enforcement and the judiciary toward such crimes. Despite the fact that the consequences of online violence can be as damaging as physical violence, many law enforcement officers still do not perceive digital sexual

violence as “real” crime. This is especially true of textual sexual violence, such as threats of sexual assault sent via messengers, social networks, or email.

Law enforcement may view such threats as “non-serious,” “jokes,” or “personal conflicts,” underestimating their severity and the psychological harm they cause to victims. As a result, reports of sexualized online threats or harassment are often ignored, with criminal proceedings delayed or denied altogether.

An additional factor is a lack of resources: law enforcement agencies often claim they lack the technical and personnel capacity to investigate cybercrimes. Under conditions of limited budgets and heavy caseloads, they tend to prioritize “traditional” crimes-such as physical harassment, homicide, or rape-at the expense of addressing online offenses.

In practice, this creates a hierarchy of crimes in which digital sexual violence is pushed to the margins. This weakens legal protections for victims and encourages the continuation of abuse-since impunity breeds repetition. Effective counteraction requires changes within the justice system: improving staff qualifications, implementing digital investigative tools, and recognizing digital sexual violence as a full-fledged form of gender-based and criminal violence.

Fourthly, despite the fact that digital sexual violence is classified as a criminal offense and perpetrators are subject to liability, law enforcement practice remains focused primarily on individual violators-those who create or distribute harmful content. Meanwhile, online service providers-such as social networks, messengers, web platforms, and other digital tools-are often exempt from real criminal or administrative liability for facilitating the spread of unlawful content.

However, these platforms are precisely the ones that technically enable the distribution of non-consensual sexual material, threats, harassment, or deepfake content. They possess the technological means to moderate, filter, and remove illegal content, but often fail to take adequate action. Moreover, the algorithms of certain platforms may even amplify the viral spread of sexualized content if it generates user engagement.

In modern conditions, digital service providers must bear proportionate legal responsibility for failing to prevent the dissemination of unlawful material-especially in cases where user complaints are filed or the content is clearly illegal. This responsibility may include:

- financial penalties for delayed removal of unlawful content;
- obligations to implement automated content-filtering systems;
- liability for repeated posting of previously deleted harmful materials;
- and in the long term-ven potential criminal liability for systemic negligence.

Therefore, effectively combating digital sexual violence requires the creation of a comprehensive, multi-level protection system that addresses not

only individual offenders but also the digital infrastructure in which such crimes occur. Only through joint efforts by the state, law enforcement, educational institutions, civil society, and technology platforms can real protection of women's rights be achieved and a safe digital environment, free from sexual violence, be established.

JABBAROVA YULDUZ IBROHIM QIZI

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

THE ESSENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE IMPORTANCE OF ITS INTEGRATION INTO THE LEGAL SYSTEM

Annotation: This article explores the concept of artificial intelligence (AI), including its core functions, historical development, and the identification and assessment of its potential, limitations, and associated risks, particularly, in comparison to human cognition. Furthermore, it highlights the relevance of AI within the legal system by analyzing extensive research conducted by scholars and practitioners. The article emphasizes scientifically grounded conclusions and practical recommendations, while also examining the opportunities and challenges of integrating AI into modern legal frameworks.

Keywords: artificial intelligence, AI algorithms, modeling, human reasoning, cognitive processes, machine learning (ML), multidisciplinary approach.

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие искусственного интеллекта (ИИ), включая его основные функции, историческое развитие, а также выявление и оценку его потенциала, ограничений и сопутствующих рисков, особенно в сравнении с человеческим мышлением. Кроме того, подчеркивается актуальность ИИ в правовой системе на основе анализа обширных исследований, проведенных учеными и практиками. В статье акцентируется внимание на научно обоснованных выводах и практических рекомендациях, а также рассматриваются возможности и вызовы интеграции ИИ в современные правовые структуры.

Ключевые слова: искусственный интеллект, алгоритмы ИИ, моделирование, человеческое мышление, когнитивные процессы, машинное обучение, междисциплинарный подход.

Аннотация: Ушбу мақолада сунъий интеллект (СИ) тушунчаси, унинг асосий функциялари, тарихий ривожланиши, имкониятлари, чекловлари ва унга боғлиқ хавфлар, айниқса инсон тафаккури билан солиштирилган ҳолда, таҳлил қилинади. Шунингдек, мақолада сунъий интеллектнинг ҳуқуқий тизимдаги долзарблиги, олимлар ва амалиётчилар томонидан олиб борилган кенг қамровли тадқиқотлар асосида қўрсатиб ўтилган. Унда илмий асосланган хулосалар ва амалий тавсиялар тақдим этилиб, сунъий интеллектни замонавий ҳуқуқий тизимларга интеграция қилишдаги имкониятлар ва муаммолар ёритилган.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, сунъий интеллект алгоритмлари, моделлаштириш, инсоний тафаккур, когнитив жараёнлар, машинавий ўрганиш (ML), мултидисциплинар ёндашув.

Introduction

At the current stage of rapid scientific and technological advancement, the use of artificial intelligence (hereinafter – AI), is expanding globally at an unprecedented pace, significantly contributing to the efficiency, accuracy, and responsiveness of legal processes. The integration of AI technologies into the legal system requires, first and foremost, a comprehensive understanding of the theoretical foundations and essence of artificial intelligence, as well as an analysis of its historical evolution. A thorough examination of the current state of modern technologies enables the identification and evaluation of their potential and limitations, risks, and challenges in relation to human cognition. This, in turn, facilitates an accurate assessment of the technological characteristics of AI during its integration into the legal field. Therefore, this article examines the concept of artificial intelligence, its core functions, historical development, and its relevance within the legal system. It further analyzes the legal dimensions and potential applications of AI and discusses the necessity of aligning modern technologies with legal and normative frameworks.

The emergence of artificial intelligence as a scientific concept.

It is well known that the scientific and theoretical foundations of the concept of artificial intelligence began to take shape in the mid-20th century. In 1950, the British mathematician Alan Turing published his seminal article “Computing Machinery and Intelligence” in the journal “Mind”, where he explored the possibility of machines possessing intelligence and proposed what is now known as the Turing Test¹. According to Turing, the fundamental question to be addressed was whether a machine can think. The Turing Test involves a human interrogator engaging in natural language conversations with both a computer and another human, without knowing which is which. The test’s purpose is for the interrogator to determine, based solely on the responses, whether they are conversing with a machine or a human. Thus, this test serves as a criterion for evaluating a machine’s ability to exhibit intelligent behavior indistinguishable from that of a human. Furthermore, in 1956, a landmark scientific seminar was held at Dartmouth college in New Hampshire, USA, organized as a two-month research project on artificial intelligence. This event marked a pivotal turning point in AI history, bringing together the era’s leading scholars from around the world, including John McCarthy, Marvin Minsky, Claude Shannon, Allen Newell, and Herbert Simon.

The primary objective of the research conducted within the framework of this scientific seminar was to establish the fundamental directions of artificial intelligence, including teaching intellectual machines certain critical functions of human cognitive activity². These functions encompassed natural

¹ Turing Computing. (n.d.). <https://phil415.pbworks.com/f/TuringComputing.pdf>, accessed 2 June 2025.

² McCarthy, J., Minsky, M. L., Rochester, N., & Shannon, C. E. (1955). A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence.

<https://www.formal.stanford.edu/jmc/history/dartmouth/dartmouth.html>, accessed 2 June 2025.

language usage and comprehension, proposing optimal and effective solutions to logical and complex problems requiring original and creative thinking, internal abstract modelling, and self-improvement capabilities. The seminar aimed to test the feasibility of modelling human consciousness, develop the most important scientific-theoretical approaches and scientific models in this area, and comprehensively discuss the core principles of the emerging discipline of artificial intelligence within the global scientific community.

The approaches proposed in the research aimed to conduct an in-depth analysis of human consciousness, its functioning, and cognitive abilities by selecting a class of problems requiring creative thinking, developing algorithmic methods to solve these problems by machines, and bringing artificial intelligence closer to human intellectual capacity. AI systems are required to be progressive, creative, and adaptive, developing step-by-step from simple to complex environments, much like the formation of human consciousness that adapts to real-world situations. However, due to limitations in processing speed and memory capacity of AI tools, there arises a need to develop efficient software systems and algorithmic strategies that actualize machines' intellectual capabilities. The main directions outlined in this research laid the methodological foundations of modern artificial intelligence technologies and will serve as a basis for the technological development of social spheres in the coming years. Consequently, the concept of artificial intelligence was introduced into science for the first time in 1956 by John McCarthy, one of the leading American specialists in computer technologies and the creator of functional programming in information technology. According to McCarthy, artificial intelligence is a concept that encompasses intelligence, logical and consistent reasoning, identification of relationships, justification and perception, as well as the abilities to solve problems, perform new tasks, create adaptive systems for new situations, and independently learn to address problems¹.

Scientifically grounded conclusions and recommendations of scholars and practitioners on the essence of artificial intelligence.

Simultaneously, the document developed by the High-Level Expert Group on Artificial Intelligence (AI HLEG) under the European Commission defines artificial intelligence as follows: Artificial intelligence is a set of intelligent systems created by humans that are capable of perceiving their environment, analyzing data derived from it, making optimal decisions, and acting with a certain degree of autonomy to achieve specified goals. AI systems include not only algorithmic software (such as voice assistants, image analysis programs, search algorithms, speech and facial recognition tools) but also hardware implementations (such as autonomous robots, self-driving vehicles, drones,

¹ McCarthy J. et al. A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence, 1955, August 31. Ed. J. Kaplan. Artificial Intelligence: What Everyone Needs to Know, Oxford, Oxford University Press, 2016.

“intelligent” devices, and others)¹. According to this definition, artificial intelligence not only replicates certain functions of human intellect but also possesses the capability of self-improvement through its interaction with the environment. AI systems are characterized by distinct features such as perception (monitoring the environment and collecting data), analysis and inference (forming logical conclusions based on learned information), decision-making and action (selecting the optimal strategy to achieve goals), and adaptability (modifying functional strategies, reshaping approaches, and adjusting to new conditions).

Another scholarly source defines artificial intelligence as a set of technologies aimed at automating tasks that require human intelligence². Its primary objective is to perform processes such as analysis, decision-making, learning, and problem-solving, previously considered exclusive to human cognition, through computer systems. Thus, artificial intelligence is a field focused on modelling human intellectual functions on a technological basis and automating the practical resolution of problems.

According to the legal scholar M.M. Mamasiddikov, an artificial intelligence system is a software system that emulates human thinking processes on a computer. However, creating such a system requires more than merely expressing these processes algorithmically and developing compatible software tools for computer processing. The scientific and theoretical foundations of human cognition such as information reception, analysis, inference, and decision-making must be thoroughly studied. Therefore, the creation of artificial intelligence involves not only technical but also psychological and theoretical approaches³.

Taking into consideration Mamasiddikov's definition of artificial intelligence it can be concluded that evaluating the extent and manner in which AI systems model cognitive processes characteristic of human consciousness, such as learning, reasoning, analysis, and decision-making, is of great importance. Consequently, decision-making processes supported by artificial intelligence must be comprehensively assessed not only from a technological perspective but also from psychological, ethical-normative, and legal viewpoints. In our view, effective utilization of artificial intelligence in the activities of prosecutorial bodies requires a clear understanding of the nature and functions of these systems. This is because prosecutorial work, such as analyzing criminal cases, providing legal opinions, evaluating evidence, and making fair decisions and demands a high level of cognitive ability inherent to human reasoning. The involvement of artificial intelligence in these processes

¹ European Commission, 'ECS Definition of AI or How to Define Artificial Intelligence: Real and Concerned' (European AI Alliance, no date) <https://ec.europa.eu/futurium/en/european-ai-alliance/ecs-definition-ai-or-how-define-artificial-intelligence-real-and-concerned.html>, accessed 2 June 2025.

² Artificial Intelligence, ENG. OXFORD LIVING DICTIONARIES, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial-intelligence> [https://perma.cc/WF9V-YM7C], accessed 2 June 2025.

³ Mamasiddikov M. M. (2025). "Opportunities of Artificial Intelligence in Scientific Activities. Huquq interactive newspaper, Uzbekistan General Prosecutor's Office, No. 2 (1459), 09.01.2025.

is directly dependent on the extent to which it can accurately replicate human thought and its capabilities. Therefore, the introduction of artificial intelligence within the prosecutorial system represents not only a technological innovation but also a scientifically grounded and ethically compliant legal reform.

Additionally, a legal scholar O.Sh. Pirmatov notes that artificial intelligence's "intelligent legal applications" refer to systems capable of analyzing large volumes of data, offering legal advice without human involvement, objectively evaluating facts, and assisting in the resolution of civil disputes through decision-support mechanisms, ultimately even rendering final judgments. The rapid assessment of evidence by AI in such legal contexts is anticipated to increase judicial efficiency, alleviate court caseloads, and promote the delivery of fairer verdicts in the future. At subsequent stages, judges may also be empowered to review the evidentiary criteria applied by AI and to examine the contextual nuances of the textual materials presented¹.

According to the renowned Australian scientist and researcher in the field of artificial intelligence, H.A. Abbas² (Founding Editor-in-Chief of the IEEE Transactions on Artificial Intelligence), artificial intelligence is defined not merely as a technological product or software, but as a collection of systems and algorithms capable of automating cognitive processes and integrating socio-cognitive phenomena with society, thereby enabling the performance of competitive tasks³.

As emphasized by the scholar H.A.Abbas, the automation of cognitive processes is one of the core characteristics of artificial intelligence. AI systems progressively develop complex functions such as learning, logical reasoning, decision-making, language comprehension, problem-solving, and natural language communication with humans by automating processes aimed at simulating human brain activity. For example, machine-learning algorithms identify certain recurring patterns and trends (laws) within large datasets, learn from analyzing them, and evolve accordingly. Such systems demonstrate the ability to detect connections between social events and predict possible scenarios that may arise within the social environment. Furthermore, the scholar H.A.Abbas highlights another important characteristic of artificial intelligence: AI is capable of not only automating simple technological processes but also of automating complex cognitive activities inherent to the human mind, such as learning, reasoning, and adaptability. Therefore, artificial intelligence is viewed as a socio-cognitive phenomenon, serving as a crucial tool for establishing interactions with various strata of society, adapting to changing social conditions, and addressing ethical issues.

¹ Pirmatov, O. Sh. (2023). Digitalization and Virtualization of Civil Court Cases (Doctoral dissertation abstract). Tashkent, p. 61.

² <https://research.unsw.edu.au/people/professor-hussein-abbas>, accessed 2 June 2025.

³ Hussein A.Abbas, 'Social Artificial Intelligence' (2021) IEEE Transactions on Artificial Intelligence <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9523786>, accessed 2 June 2025.

Fully, endorsing the author's perspective, it can be argued that artificial intelligence algorithms applied within the prosecutorial system assist in identifying crime patterns, efficiently allocating investigative resources, assessing and predicting the likelihood of repeat offenses, detecting potential errors in indictments or investigations through analysis of investigative materials, and minimizing subjective decision-making by investigators, thereby ensuring equal and impartial treatment of citizens. When applying such algorithms in prosecutorial practice, special attention must be given to ethical and legal considerations, including the protection of human rights, ensuring equality, and strict adherence to principles of justice. Under these conditions, it is of paramount importance to thoroughly study the functional mechanisms that artificial intelligence systems must possess.

American legal scholar Harry Surden¹, a professor of Law at the University of Colorado Law School, offers one of the simplest and clearest definitions of artificial intelligence, aiming to elucidate its core essence. He defines AI as a "technology aimed at automating tasks that require human intelligence²." This perspective highlights that AI technologies encompass complex cognitive activities, such as playing chess, translating languages, and driving vehicles, that demand advanced intellectual processes. Therefore, these technologies should be viewed not merely as simple automation but as genuine artificial intelligence functions.

According to Harry Surden, when a human plays chess, they utilize numerous intellectual abilities including reasoning, strategizing, planning, and decision-making. Similarly, when a person translates from one language to another, highly active centers of the brain engage to process symbols, context, language, and meaning. Moreover, in the process of driving a vehicle, various neuropsychological systems are simultaneously activated to support vision, environmental perception, movement coordination, and decision-making.

H.Surden highlights the potential risks associated with artificial intelligence, noting that current advanced AI systems do not possess genuine intelligence or conscious reasoning at the human level. Although some researchers describe AI systems as "thinking machines," existing technologies are unable to fully replicate the complex cognitive processes characteristic of human thought³. Instead, AI systems primarily identify patterns and regularities in available data, apply pre-defined algorithmic rules set by humans, and perform specific, limited tasks through statistical analysis⁴. As a result, such systems can demonstrate high efficiency in well-defined and constrained domains, such as chess games or automated inspections. However,

¹ Harry Surden. <https://www.harrysurden.com/wordpress/>, accessed 2 June 2025.

² Harry Surden, 'Artificial Intelligence and Law: An Overview' (2019) 35 Georgia State University Law Review <https://readingroom.law.gsu.edu/gsulr/vol35/iss4/8>, accessed 2 June 2025.

³ Harry Surden, Machine Learning and Law, 89 WASH. L. REV. 87, 89 (2014).

⁴Terence Mills, AI vs AGI: What's the Difference? , FORBES (Sept.17,2018,7:00AM),<https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2018/09/17/ai-vs-agi-whats-the-difference/#517ec50d38ee> <https://perma.cc/DU7G-LY8C>]. accessed 2 June 2025.

they lack the capacity to exhibit general intellectual abilities typical of the human mind, such as abstract reasoning, deep understanding of complex concepts, and solving broad, general problems¹.

Specifically, Article 55 of the Criminal code of the Republic of Uzbekistan enumerates mitigating circumstances, while Article 57 firmly regulates the provisions for the imposition of more lenient sentences. According to these legal norms, judicial practice requires that a judge, guided by the principle of humanity, individually determines the sentence by taking into account the accused's personal and social background, motives for committing the crime, mental state, and other factors that significantly reduce the degree of culpability. For instance, if the accused committed a homicide under the influence of affect (intense psychological disturbance) or as a consequence of the victim's gross unlawful conduct (such as insult, defamation, etc.), or if the accused has no prior convictions and committed theft due to severe family and financial hardships, the judge may consider these circumstances as mitigating factors and accordingly impose a lighter sentence².

However, artificial intelligence is incapable of comprehending or evaluating human psychological states, moral values in society, and social factors. In such cases, AI systems may propose harsher penalties based on databases of similar severe crimes. This can result in situations that contradict the principles of human rights protection, humanity, and justice. According to Article 7 of the Criminal code, penalties and other legal sanctions must not aim to inflict physical suffering or degrade human dignity, but should be assigned or applied only to ensure the moral correction of the offender and to prevent the commission of new crimes in a manner that is necessary and sufficient. Considering this standpoint, it is essential to limit the direct influence of AI tools on judicial rulings, preserve their advisory role, and maintain the human (judge's) factor at the core of the final decision-making process.

In agreement with G.Surden's scholarly views, it is important to emphasize that current AI systems do not represent a perfect technological embodiment of human cognition, but rather function as efficient tools operating on algorithms and data created by humans. Therefore, in the field of law enforcement, such automated systems may sometimes replace genuine legal analysis with what is known as "AI hallucination", that is, references to non-existent case law or the presentation of incorrect legal sources³. Research indicates that a similar situation occurred in the United States in the case of *Mata v. Avianca*. In this instance, the attorney submitted legal arguments developed with the assistance of an artificial intelligence tool (ChatGPT). However, subsequent judicial investigations revealed that some of the

¹Bilge Ebiri, The 15 Best Robot Movies of All Time, VULTURE (Mar. 6, 2015), <https://www.vulture.com/2015/03/15-best-robot-movies-of-all-time.html> [https://perma.cc/MGP7-922A], accessed 2 June 2025.

² <https://lex.uz/mact/-111453>, accessed 2 June 2025.

³ <https://www.coursera.org/articles/ai-hallucinations>, accessed 2 June 2025.

submitted court decisions and legal sources were entirely fictitious, essentially “fabricated” by the AI model. This undermined the integrity of the legal process, was regarded as professional misconduct by the attorney, and constituted a serious breach of ethical rules related to the use of automated tools within the judicial system¹. This case underscores the necessity for every piece of evidence, source of information, and legal position in law enforcement practice to rigorously meet the highest standards of accuracy, reliability, and legal validity. Given that AI may not consistently satisfy these criteria, it is imperative that conclusions generated by such systems undergo human oversight and independent legal evaluation.

As noted by the aforementioned scholar G.Surden, although AI systems particularly machine learning models, they can produce valuable insights through statistical analysis of large datasets, they do not fully capture the complex processes inherent to human cognition, such as legal reasoning, contextual understanding, and ethical responsibility. Furthermore, the scholar G.Surden emphasizes that artificial intelligence systems require an interdisciplinary or multidisciplinary approach, meaning their development results from the integration of multiple scientific fields. This approach implies that AI should not be viewed merely as a technology composed of algorithms or software but must also be studied comprehensively within the contexts of society, ethics, and knowledge domains. In other words, AI systems are not confined to domain-specific expertise; rather, they emerge from the synergy of various disciplines such as psychology, linguistics, philosophy, law, and many others. For instance, in the field of natural language processing, knowledge from both linguistics and computer science is applied in a complementary manner. Similarly, studying human interaction with AI on psychological grounds and evaluating the ethical and legal aspects of such systems heavily relies on philosophical and legal perspectives.

Issues related to the implementation of artificial intelligence in the activities of Law Enforcement Agencies.

Particularly in the context of law enforcement agencies implementing AI, it is crucial to consider the relevant norms, ethical standards, and professional principles inherent to these fields. In light of this standpoint, the successful development and safe, effective, and just integration of AI technologies into social life can only be achieved through systematic collaboration among experts from diverse scientific disciplines. In the context of current global trends, the scope of opportunities that artificial intelligence offers for enhancing the effectiveness of law enforcement agencies is expanding day by day. In this process, AI is increasingly perceived not only as a technological innovation but also as an autonomous entity within the legal system that necessitates normative regulation. To date, a total of 60 countries, including Brazil, China,

¹ Mata v. Avianca, Inc., No. 22-cv-1461 (PKC), 2023 WL 4114965, at *2 (S.D.N.Y. June 22, 2023), accessed 2 June 2025.

the United States, Singapore, South Korea, as well as the European Union, have reached international agreements and developed their national strategies aimed at the development, governance, and regulation of artificial intelligence based on legal standards. These documents range from general guidelines to strict regulatory frameworks governing the use of AI¹.

Therefore, studying the significance of artificial intelligence within the legal system and analyzing the processes of its integration into the legal environment, expanding the effective use of digital data, and identifying as well as developing regulatory mechanisms have become one of the priority directions in contemporary scientific and practical research. In this regard, according to some scholars and experienced practitioners, artificial intelligence technologies, particularly in judicial proceedings and prosecutorial activities, do not experience any physical fatigue or emotional stress, unlike humans. This characteristic makes AI an effective tool capable of consistently handling complex legal documents, swiftly analyzing large volumes of data, and reducing the risk of errors caused by human factors².

Specifically, the application of AI systems in prosecutorial work can significantly enhance efficiency in areas such as analyzing investigation materials, automatically generating procedural documents, and forecasting the likelihood of reoffending. Moreover, unlike humans, artificial intelligence performs objective and neutral analyses that are not influenced by emotional states, thereby minimizing subjective biases and uncertainties related to human factors in the decision-making process. For this reason, prosecutors today increasingly require systems for collecting, analyzing, and managing digital evidence. Typically, prosecutorial case files may contain hundreds or even thousands of pages of evidence, including investigators' reports, detective notes, data extracted from mobile phones, surveillance videos, and numerous other documents. The growing volume of digital evidence often turns its management into an inefficient manual process, which can distract prosecutors from their core responsibilities, such as ensuring justice. Additionally, with the assistance of artificial intelligence, prosecutors can achieve greater efficiency by analyzing data obtained from phones, computers, vehicles, and other personal devices³.

The scientific, theoretical, and practical experiences discussed above indicate that integrating artificial intelligence into prosecutorial bodies and judicial processes facilitates the creation of automated legal advisory systems and digital platforms. This integration accelerates legal procedures, reduces the workload of judges, prosecutors, and prosecutorial investigators, and enhances

¹ <http://www.insonhuquqlari.uz/uploads/news/d2e510abfefdc80601571f981618a3a7.jpg>, accessed 2 June 2025.

² Bozarov, S. S. (2022). "Application of Artificial Intelligence in the Judiciary: Theory and Practice." *Jurisprudence Legal Scientific and Practical Journal*, 3/2022.

³ Turner, J. I. (2019). Managing Digital Discovery in Criminal Cases. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 109, 237, 249–50.

the efficiency of case management within these systems. Furthermore, by minimizing human errors, it contributes to the adoption of more just decisions, thereby laying a foundation for ensuring fair trials and upholding the rule of law.

Conclusion

In conclusion, the scientific and theoretical analyses of legal scholars and experienced practitioners regarding the nature of artificial intelligence indicate that AI is a complex technology aimed at automating tasks requiring high-level human cognitive abilities. When it comes to understanding artificial intelligence, it is crucial first to distinguish it from simple automation by considering how humans perform complex cognitive processes such as reasoning, strategic planning, and problem-solving. Accordingly, future development of AI systems must prioritize a deeper comprehension and modeling of these intellectual tasks. This approach will enable the full realization of AI's potential and facilitate the resolution of complex problems at a human level. Nevertheless, when applying AI technologies in legal processes, prosecutors, lawyers, and judges must adopt a legally responsible, cautious, and analytical approach. Fully understanding the limitations and capabilities of AI, alongside the ethical obligations of legal professionals, remains fundamental to ensuring the reliability of these technologies. This necessity is underscored by the propensity of AI systems to generate "hallucinations", namely, inaccurate or fabricated information that appears plausible but does not correspond to reality. Therefore, representatives of law enforcement agencies should rigorously verify, reassess, and legally evaluate the data, conclusions, and recommendations provided by AI systems. They must rely on their own legal expertise and practical experience to ensure the accuracy of such outputs before integrating them into their professional practice. The faultless functioning, legal reliability, and effectiveness of technological tools do not depend solely on their internal algorithmic mechanisms but largely on the responsibility level of the human operators, their ability to correctly interpret regulatory requirements, and their legal awareness. In this regard, a thorough analysis of the legal risks associated with AI hallucinations, the development of ethical and legal standards to prevent them, and the establishment of clear boundaries of accountability must be considered among the foremost priorities.

REDUCING CORRUPTION RISKS THROUGH BLOCKCHAIN TECHNOLOGIES: INTERNATIONAL PRACTICE AND UZBEKISTAN'S PROSPECTS

Abstract: Blockchain technology has emerged as a promising tool in the global fight against public sector corruption. This article examines how blockchain's characteristics – such as decentralization, transparency, and immutability – can enhance anti-corruption governance. It provides an overview of the theoretical links between blockchain and corruption control, and analyzes international case studies where blockchain has been applied to reduce corruption risks (including examples from Georgia, Estonia, Brazil). The discussion then turns to Uzbekistan's legal and institutional context, highlighting recent reforms, digitalization efforts, and the country's exploration of blockchain-based solutions. While evidence from international practice shows that blockchain can bolster transparency, secure public records, and limit opportunities for bribery, the technology is not a panacea. Effective implementation requires supportive legal frameworks, institutional capacity, and integration with broader governance reforms. Drawing on comparative insights, the article offers policy recommendations for Uzbekistan to harness blockchain in strengthening public integrity. The conclusion underscores that with careful design and political will, blockchain initiatives can contribute to reducing corruption and building public trust, complementing conventional anti-corruption measures.

Keywords: blockchain; anti-corruption; transparency; governance; Uzbekistan; digitalisation; public integrity

Аннотация: Блокчейн технологияси давлат секторидаги коррупцияга қарши курашда истиқболли восита сифатида намоён бўлмоқда. Ушбу мақолада блокчейннинг марказлашмаганлик, шаффофлик ва ўзгармаслик каби хусусиятлари коррупцияга қарши бошқарувни қандай кучайтириши мумкинлиги таҳлил қилинади. Блокчейн ва коррупцияни назорат қилиш ўртасидаги назарий боғлиқликлар қўриб чиқилиб, Грузия, Эстония ва Бразилия каби давлатларда коррупция хавфини камайтириш мақсадида блокчейндан фойдаланилган халқаро тажриба мисоллари таҳлил қилинади. Шундан сўнг, мақолада Ўзбекистондаги ҳуқуқий ва институционал муҳит, сўнгги ислохотлар ва рақамлаштириш жараёнлари ҳамда блокчейн ечимларини жорий этиш уринишлари муҳокама қилинади. Халқаро тажрибага кўра, блокчейн шаффофликни ошириш, давлат ёзувларини ҳимоя қилиш ва порахўрлик имкониятларини чеклашда самарали бўлиши мумкин. Бироқ, технология муаммонинг ягона ечими эмас. Самарали жорий этиш учун ҳуқуқий база, институционал салоҳият ва кенг қўламли бошқарув ислохотлари билан интеграция талаб этилади. Мақола, қиёсий таҳлиллар асосида, Ўзбекистонда блокчейндан самарали фойдаланиш учун сиёсат тавсияларини тақдим этади. Хулоса сифатида, мақолада блокчейн лойиҳаларини тўғри режалаштириш ва сиёсий ирода мавжуд бўлса, улар коррупцияни камайтириш ва жамоат ишончини мустаҳкамлашга ҳисса қўшиши мумкинлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: блокчейн; коррупцияга қарши кураш; шаффофлик; бошқарув; Ўзбекистон; рақамлаштириш; давлат тозалиги

Аннотация: Блокчейн-технологии стали перспективным инструментом в глобальной борьбе с коррупцией в государственном секторе. В статье рассматривается, как такие характеристики блокчейна, как децентрализация, прозрачность и неизменяемость, могут усилить антикоррупционное управление. Представлен теоретический анализ связи между блокчейном и контролем коррупции, а также

проанализированы международные кейсы (включая примеры из Грузии, Эстонии и Бразилии), где блокчейн применялся для снижения коррупционных рисков. Далее внимание уделяется правовой и институциональной среде Узбекистана, освещаются недавние реформы, процессы цифровизации и попытки внедрения решений на основе блокчейна. Хотя международный опыт показывает, что блокчейн может повысить прозрачность, защитить государственные реестры и сократить возможности для взяточничества, эта технология не является универсальным решением. Для эффективного внедрения необходимы поддерживающая правовая база, институциональные ресурсы и интеграция с более широкими реформами государственного управления. На основе сравнительного анализа предлагаются рекомендации для Узбекистана по использованию блокчейна в целях укрепления государственной целостности. В заключении подчеркивается, что при наличии политической воли и грамотного проектирования блокчейн может стать важным дополнением к традиционным антикоррупционным мерам

Ключевые слова: блокчейн; антикоррупция; прозрачность; государственное управление; Узбекистан; цифровизация; государственная целостность

Introduction

Corruption remains one of the most pervasive challenges to governance and development worldwide. It erodes the rule of law, undermines economic growth, and diminishes public trust in institutions. Global estimates indicate that corruption inflicts staggering economic costs – for instance, it has been reported that the damage from corruption amounts to around *USD 3 trillion* annually¹. According to Transparency International's Corruption Perceptions Index (CPI), over two-thirds of countries score below 50 (on a 0–100 scale), underscoring that the majority of nations suffer from serious corruption problems². The World Bank likewise estimates that businesses and individuals pay *US \$1.5 trillion* in bribes each year (roughly *2% of global GDP*), and that corruption adds about *10%* to the total cost of doing business globally – rising up to *25%* in public procurement costs in developing countries³. These figures reflect the daunting scale of the problem and the urgent need for innovative solutions to enhance transparency and accountability in governance.

In recent years, governments and international organizations have increasingly turned to technology as an ally in anti-corruption efforts. From e-government platforms to open data initiatives, digital tools are being deployed to reduce human discretion and shine light on opaque processes⁴. One emerging technology that has attracted significant attention in this context is *blockchain*. Blockchain (or distributed ledger technology) offers a decentralized means of recording transactions or data in a manner that is tamper-resistant and often transparent. Proponents argue that these features can help curb opportunities for fraud, bribery, and record-tampering in the public sector, thereby mitigating

¹ Tukhtasheva U, 'Uzbekistan: Combating Corruption as a Key Tool to Ensure National Security' (Society Magazine (Vienna), 6 September 2024) < <https://www.society.at/uzbekistan-combating-corruption-as-a-key-tool-to-ensure-national-security/> > accessed 22 May 2025.

² Transparency International, Corruption Perceptions Index 2023 <https://www.transparency.org/en/cpi/2023> accessed 25 May 2025.

³ Santiso C, 'Will Blockchain Disrupt Government Corruption?' (Stanford Social Innovation Review, 5 March 2018).

⁴ Ibid (n 1)

corruption risks. Indeed, pilots and projects utilizing blockchain for governance are mushrooming worldwide, reflecting a growing optimism that this technology could be a “game changer” in the fight against corruption¹.

At the same time, experts caution that blockchain is not a silver bullet for corruption. Technology can strengthen integrity systems, but its impact will depend on context, implementation, and complementary reforms. There is a need to critically assess both the promises and pitfalls of blockchain-based anti-corruption interventions². Against this global backdrop, Uzbekistan has emerged as a notable example of a country seeking to leverage digital innovation to improve governance. Since 2017, Uzbekistan has undertaken extensive anti-corruption reforms – elevating the fight against corruption to a state policy priority, enacting new laws and establishing an Anti-Corruption Agency, and launching national strategies to promote transparency and *e-governance*³.

This article examines the role of blockchain technologies in reducing corruption risks, with a dual focus on international practice and the prospects for Uzbekistan. Section 2 outlines the theoretical framework linking blockchain features to anti-corruption outcomes. Section 3 surveys international experiences – including case studies from Georgia, Estonia, Brazil, *inter alia* – to illustrate how blockchain has been applied in practice to curb corruption and what results have been observed. Section 4 analyzes Uzbekistan’s legal and institutional context, reviewing its anti-corruption reforms and digitalisation initiatives, and assessing how blockchain could fit into this landscape. Section 5 provides policy recommendations tailored to Uzbekistan, drawing on lessons from global experience. The article concludes in Section 6 with reflections on the potential and limitations of blockchain as an anti-corruption tool, stressing the importance of strategic implementation and supportive governance ecosystems.

2. Theoretical Framework: Blockchain and Anti-Corruption Governance

2.1 Blockchain Technology Overview.

Blockchain is fundamentally a type of distributed ledger technology (DLT) that allows a network of participants to maintain a shared, tamper-evident record of data. Instead of relying on a central authority or single database, a blockchain distributes the ledger across multiple nodes, and updates to the ledger are validated through consensus mechanisms. Once data is recorded and confirmed on a blockchain, cryptographic techniques make it exceedingly difficult to alter or falsify those records retroactively. In permissioned or private blockchains, access may be restricted to certain participants (e.g. government agencies), but the core principle of an append-only, verifiable record remains. In either case, blockchain ledgers create an *immutable audit trail*: a chronological chain of blocks (batches of transactions or entries), each cryptographically linked to the previous block.

¹ Carlos Santiso, ‘Will Blockchain Disrupt Government Corruption?’ (Stanford Social Innovation Review, 2018) <<https://doi.org/10.48558/B59A-8P46>> accessed 20 May 2025.

² Ibid (n 5)

³ Ibid (n 1)

This design ensures that any attempt to manipulate past data (to cover up a corrupt transaction, for example) would be immediately detectable by comparing it against copies of the ledger held by other nodes¹.

Beyond immutability, blockchains can also embed *smart contracts* – self-executing code that runs when predetermined conditions are met. Smart contracts enable automated transactions or enforcement of rules without human intervention. Together, these features (decentralization, transparency, immutability, and automation) suggest several theoretical benefits for anti-corruption governance². First, a blockchain-based system provides an unprecedented level of security and integrity for official records. By guaranteeing authenticity and eliminating unauthorized alterations, it removes opportunities for officials to falsify records or manipulate data for corrupt ends³.

Second, blockchain systems can enhance *transparency* in the public sector. If a blockchain is open or if relevant stakeholders are granted access to the ledger, transactions become visible and traceable in real time. This “shared truth” can enable auditors, oversight institutions, the media, and citizens to monitor government dealings more effectively⁴. In classical principal-agent terms, blockchain reduces information asymmetries: it becomes harder for public officials (agents) to hide malfeasance from principals (citizens or superiors) when records are instantly and permanently recorded on a common ledger.

In sum, the theoretical expectation is that **blockchain can help “lock in” integrity** to government systems: records are secure, transactions are traceable, and the rules are enforced automatically, all of which raise the costs and risks of engaging in corruption.

2.2 Potential and Pitfalls.

While the theoretical benefits are compelling, it is important to temper expectations and recognize that technology alone cannot eradicate corruption. **Blockchain is a tool, not a panacea**⁵. Several limitations and challenges warrant discussion. First, a blockchain’s output is only as trustworthy as its input. If false or fraudulent data is entered into the system at the outset (so-called “garbage in, garbage out”), the ledger will faithfully preserve that false information. For instance, if a corrupt official registers a forged land title on the blockchain, the technology will ensure the record cannot be changed – but it

¹Distributed Ledger Technology and Blockchain, World Bank FinTech Note, World Bank (2018) <https://documents.worldbank.org/curated/en/177911513714062215/pdf/122140-WP-PUBLIC-Distributed-Ledger-Technology-and-Blockchain-Fintech-Notes.pdf> accessed 8 June 2025.

² Ibid (n 5)

³Dylan Yaga et al, Blockchain Technology Overview (NIST Special Publication 8202, National Institute of Standards and Technology April 2019) 4 <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/IR/2018/NIST.IR.8202.pdf> accessed 1 June 2025.

⁴INTOSAI Journal, ‘Audit and blockchain technology’ (INTOSAI Journal) <https://www.intosaijournal.org/journal-entry/audit-and-blockchain-technology/> accessed 1 June 2025.

⁵ Rachel Davidson Raycraft and Ashley Lannquist, ‘Blockchain alone can’t prevent crime, but these 5 use cases can help tackle government corruption’ (World Economic Forum, 13 July 2020) <https://www.weforum.org/stories/blockchain-alone-cant-prevent-crime-but-these-5-use-cases-can-help-tackle-government-corruption> accessed 4 June 2025.

cannot by itself verify that the initial entry was legitimate. Therefore, blockchain must be complemented by robust data validation and oversight mechanisms at the point of data entry, as well as by traditional accountability (to detect and punish those who attempt to feed in false data).

Second, many government processes are not purely technical but involve complex human and legal factors. Introducing blockchain may require *reengineering administrative processes* and ensuring legal recognition of blockchain records or smart contracts. Public officials and citizens must be adequately trained to use and trust the system. **If poorly implemented or not user-friendly, a blockchain solution could be sidestepped by officials and the public, limiting its impact.** Moreover, technological infrastructure varies – countries with limited digital capacity or internet penetration might struggle to deploy national blockchain systems widely, potentially widening the governance gap rather than closing it¹.

Finally, blockchain's effectiveness depends on the *integrity of those who control or participate in the network*. In a permissioned government blockchain, if the nodes validating transactions are all controlled by agencies lacking transparency or by officials who collude, they could potentially undermine the system's credibility (for example, agreeing to censor certain transactions from the ledger)². Proper governance of the blockchain network itself is thus crucial – it may involve independent nodes (say, civil society or external auditors participating in validation) to truly decentralize trust.

In summary, blockchain technology **holds significant promise for strengthening public integrity**. It offers tools to make government data systems more secure, transactions more transparent, and processes less susceptible to human caprice. Case studies around the world provide early evidence that these theoretical benefits can translate into real-world impact – though often on a modest scale and with caveats. The following section turns to international practice, reviewing how various countries have implemented blockchain solutions in specific governance domains and what lessons can be drawn for anti-corruption efficacy.

3. International Practice and Case Studies

Efforts to apply blockchain in the public sector have proliferated globally, yielding a diverse array of case studies. This section highlights several notable examples from different governance contexts – from a small post-Soviet nation leading in land registry reform, to a digital pioneer in Europe, to large emerging economies tackling entrenched corruption with new tech tools. These cases

¹ European Commission Joint Research Centre, Blockchain for Digital Governments: Findings from Seven Pilots(JRC115049, Publications Office of the EU May 2018)
https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC115049/blockchain_for_digital_government_online.pdf accessed 2 June 2025.

² Maurice Herlihy and Mark Moir, 'Enhancing Accountability and Trust in Distributed Ledgers' (2016) <https://arxiv.org/abs/1606.07490> accessed 2 June 2025.

illustrate both the opportunities and challenges of using blockchain to reduce corruption risks.

3.1 Georgia: Land Registry Transparency.

Georgia is often cited as a trailblazer in deploying blockchain for public administration. After a series of successful anti-corruption reforms in the 2000s that modernized its public services, Georgia sought to further secure its property registry system, which had historically been vulnerable to manipulation by corrupt officials¹. In 2016, the Georgian National Agency of Public Registry (NAPR) partnered with BitFury, a blockchain technology firm, to pilot a blockchain-based land titling system². The initiative aimed to bolster citizens' trust in land records by making them tamper-proof and easily verifiable. The system utilizes a **permissioned blockchain** operated by the NAPR, with cryptographic anchors to the public Bitcoin blockchain to enhance security.

Georgia's experience has been lauded as an example of how a government can innovate to entrench "*corruption-proof*" processes. A Georgian official famously stated that by building a blockchain-based property registry, Georgia is showing the world it is a "*modern, transparent and corruption-free country*" in the realm of land administration³. While that claim may be aspirational, there is evidence that the reform had positive effects: the blockchain system has operated without major incident, and Georgia continues to rank high in the World Bank's *Doing Business* index for property registration. The Georgian case underscores the suitability of blockchain for **asset registries**, where clear provenance and tamper-resistance are paramount. It also illustrates the importance of government buy-in and public communication – the Georgian government actively collaborated with technologists and promoted the system as part of its brand of good governance.

3.2 Estonia: Securing Government Data.

Estonia is another pioneer, renowned for its e-governance ecosystem and early adoption of distributed ledger technology within government. Since as early as 2007, Estonia has used a form of blockchain (the **Keyless Signature Infrastructure (KSI)**) to protect the integrity of data in its public databases. This move came in response to severe cyberattacks, but it also had an anti-corruption dimension: by using blockchain algorithms to timestamp and verify records (in health, judicial, legislative, and other systems), Estonia ensured that **no one – not even an insider or high-ranking official – could surreptitiously alter official data** without detection⁴. In effect, Estonia's KSI blockchain provides a national-

¹ Qiuyun Shang and Allison Price, 'A Blockchain-Based Land Titling Project in the Republic of Georgia: Rebuilding Public Trust and Lessons for Future Pilot Projects' (2019) 12(3-4) *Innovations: Technology, Governance, Globalization* 72-78 https://doi.org/10.1162/inov_a_00276

² Stan Higgins, 'Republic of Georgia to Develop Blockchain Land Registry' CoinDesk (22 April 2016) <https://www.coindesk.com/tech/2016/04/22/republic-of-georgia-to-develop-blockchain-land-registry> accessed 3 June 2025.

³ Ibid.

⁴ KSI Blockchain – Secure Data Sharing across Government Services' (e-Estonia, n.d.) <https://e-estonia.com/solutions/cyber-security/ksi-blockchain/> accessed 3 June 2025.

scale audit log. Each entry or change in a government database is linked into a chain with previous entries, and the hashes of these chains are periodically anchored to external, widely witnessed ledgers. Any unauthorized change would break the chain's integrity and be flagged. As the e-Estonia program describes it: "*With KSI Blockchain deployed in government networks, history cannot be rewritten by anybody and the authenticity of electronic data can be mathematically proven*", meaning neither hackers, nor system administrators, nor even the government itself can "*manipulate the data and get away with it.*"¹

Estonia's blockchain-backed system makes such quiet edits exceedingly difficult to hide. Every interaction with government records leaves a trace. Moreover, Estonia has coupled this with a transparency measure: citizens can see which officials have accessed their personal data, adding an additional layer of accountability. Notably, Estonia's CPI score in recent years is among the best for post-Soviet states (e.g., CPI 2018 score of 73/100, ranking among the twenty least corrupt countries)². While many factors contribute to Estonia's clean governance, the use of cutting-edge IT solutions like KSI to fortify institutional integrity is often cited as a contributing factor. It demonstrates that *blockchain can serve as a back-end guarantor of trust* in government services – largely invisible to citizens, but fundamentally strengthening confidence that public data (from land titles to court records) has not been illicitly altered³. Estonia's success also highlights the importance of integrating blockchain with a broader digital strategy: the country's investments in digital identity, e-services, and cyber security all complement the blockchain deployment, creating a comprehensive ecosystem that leaves little room for corruption to take root.

3.3 Brazil: Transparent Public Spending and Procurement.

In Brazil – a country that in the past decade grappled with high-profile corruption scandals like *Operation Car Wash (Lava Jato)* – there has been growing interest in harnessing blockchain to enhance transparency in public finance and contracting. One significant step came from Brazil's *Tribunal de Contas da União (TCU)*, the Federal Court of Accounts responsible for auditing government expenditures. In July 2020, the TCU formally **urged 15 major government institutions** (including the Central Bank, state-owned enterprises like Petrobras and Banco do Brasil, the Ministry of Health, and both houses of Congress) to study and pilot the use of blockchain (distributed ledger) technologies to combat corruption and fraud in their activities⁴. In its communication, the TCU

¹ Silvia Semenzin, David Rozas and Samer Hassan, 'Blockchain-Based Application at a Governmental Level: Disruption or Illusion? The Case of Estonia' (2022) Policy & Society <https://doi.org/10.1093/polsoc/puac014> accessed 28 May 2025.

² U4 Anti-Corruption Resource Centre, Blockchain as an Anti-Corruption Tool: Case Examples and Introduction to the Technology (U4 Issue 2020:7, Bergen: Chr. Michelsen Institute 2020) <https://www.u4.no/publications/are-blockchain-technologies-efficient-in-combating-corruption.pdf> accessed 6 June 2025.

³ Ibid (n 19)

⁴ Rafael Gómez Torres, '15 instituciones de Brasil estudiarán blockchains para combatir la corrupción' CriptoNoticias (10 July 2020) <https://www.criptonoticias.com/comunidad/instituciones-brasil-estudiaran-blockchains-combatir-la-corrupcion/> accessed 5 June 2025.

emphasized that blockchain could create a new standard of transparency in resource management, opening data, reducing fraud, and preventing the diversion of public funds. The Court's rationale was that by improving the audit trail and reliability of government financial records, agencies would strengthen internal controls and deter illicit behavior¹. This high-level endorsement reflects a recognition that traditional auditing alone cannot always catch complex, multi-agency corruption schemes, and that technology may bolster oversight.

Following these deliberations, Brazil moved toward implementation. In April 2022, the National Bank for Economic and Social Development (*BNDES*) and the TCU jointly announced the launch of **Red Blockchain Brasil (RBB)** – a blockchain-based network aimed at increasing the clarity and traceability of federal government spending². Developed since 2018, RBB is essentially a consortium blockchain on which multiple public institutions can record and share information about expenditures, budgets, and procurement in a secure, immutable ledger. By design, this should enable auditors and the public to verify how and where tax revenues are being used, reducing the space for off-ledger or hidden transactions. Early reports suggest that RBB will integrate data from various transparency portals and could allow real-time cross-checking of contracts and payments.

It is too early to judge the full impact of Brazil's blockchain ventures on corruption outcomes, but these steps are promising. They exemplify a top-down approach where supreme audit institutions lead the charge in adopting innovative tools for transparency. If RBB becomes fully operational and widely used, Brazil could substantially strengthen its "follow the money" mechanisms, making it far harder for public funds to be embezzled without detection. As such, Brazil's experience may serve as an instructive model for other large democracies seeking to institutionalize transparency through technology – combining legal directives, oversight body initiatives, and stakeholder engagement to implement blockchain in governance.

3.5 Other Emerging Examples.

Numerous other initiatives worldwide further highlight blockchain's anti-corruption potential. For instance, *African countries* like Kenya and Ghana have experimented with blockchain for land registries and public procurement oversight on a smaller scale. Even international organizations have joined the fray: the United Nations World Food Programme used a blockchain system ("Building Blocks") to distribute aid to refugees in Jordan, which reportedly cut costs and reduced leakages in aid delivery³. These diverse experiments reinforce a common theme – while contexts differ, the core idea is to inject transparency, traceability, and accountability into governance systems via distributed ledgers. Nevertheless,

¹ Ibid.

² Gino Matos, 'Blockchain aporta más transparencia al gasto público' *Bloomberg Línea* (24 May 2022) <<https://www.bloomberglinea.com/2022/05/24/blockchain-aporta-mas-transparencia-al-gasto-publico/>> accessed 29 May 2025.

³ Ibid (n 20)

the accumulating body of international practice suggests that **blockchain, when appropriately applied, can strengthen anti-corruption infrastructures** – be it by securing property rights, safeguarding public finance, or increasing citizen oversight. These lessons are highly pertinent for countries like Uzbekistan, which are looking to modernize governance and tackle corruption in a systemic way.

4. Uzbekistan's Legal and Institutional Context.

Since the initiation of President Shavkat Mirziyoyev's reform program in 2016, Uzbekistan has undergone substantial institutional and legal transformation. The country, like many post-Soviet states, had long faced systemic corruption. A major milestone was the adoption of the Law on Combating Corruption in January 2017, which formalized high-level political commitment to the issue¹. Subsequently, **Presidential Decree No. PD-6013 (2020)** established the Anti-Corruption Agency of Uzbekistan to monitor risks, coordinate preventive measures, and evaluate policy implementation across the public sector². In alignment with international standards, especially the United Nations Convention against Corruption (UNCAC), a comprehensive **National Anti-Corruption Strategy for 2021–2025** was introduced³. This strategy prioritizes transparency in governance, judicial and law enforcement reform, and administrative simplification.

Parallel to legal reforms, Uzbekistan has prioritized digitalization as a key anti-corruption tool. Under the **“Digital Uzbekistan 2030”** agenda, hundreds of e-government projects have been launched to digitize public services and internal administration. Notably, a national e-procurement system was operational by 2020, significantly increasing transparency and competition in public tenders. Over 950 open data sets have been published via data.gov.uz and an anticorruption data portal, enabling public oversight⁴. Furthermore, an “Openness Index” was established to evaluate transparency in state bodies. Digital platforms now allow citizens to obtain passports, business licenses, and other services online, minimizing direct contact with officials and thus reducing opportunities for petty corruption.

The adoption of blockchain has been formally pursued as part of Uzbekistan's digital governance reforms. **Presidential Decree No. PD-3832 (3 July 2018) on “Measures for the Development of the Digital Economy”** emphasized blockchain, artificial intelligence, and supercomputing as strategic priorities⁵. The decree mandated that starting from 2021, blockchain technologies be integrated into government operations for identity verification, corporate

¹ Law on Combating Corruption (Uzbekistan): Law of the Republic of Uzbekistan on Combating Corruption, No ZRU-419 (3 January 2017)

² Presidential Decree establishing Anti-Corruption Agency: Presidential Decree No PF-6013 (29 June 2020)

³ National Anti-Corruption Strategy: Government of Uzbekistan, National Anti-Corruption Strategy 2021–2025

⁴ Open data portal: Government of Uzbekistan, e-Portal (data.gov.uz) <https://data.gov.uz> accessed 17 June 2025

⁵ Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No PP-3832 ‘On Measures for the Development of the Digital Economy and the Sphere of Turnover of Crypto-Assets in the Republic of Uzbekistan’ (3 July 2018) <https://lex.uz/docs/6054367> accessed 17 June 2025.

governance, and clearing transactions. The Ministry for Development of Information Technologies and Communications was tasked with developing a roadmap for blockchain implementation from 2018 to 2020. This initiative made Uzbekistan one of the pioneering states in Central Asia to formally integrate blockchain into public administration.

Overall, Uzbekistan's legal and institutional landscape demonstrates both political will and structural readiness for blockchain adoption. Legislative support, administrative modernization, and growing citizen demand for transparency—evident in social media discourse and public use of digital portals—create a favorable context. If approached strategically and embedded within the broader anti-corruption infrastructure, blockchain could significantly enhance the next phase of governance reform in Uzbekistan.

5. Policy Recommendations.

To effectively leverage blockchain in reducing corruption risks, Uzbekistan should adopt several focused and scalable strategies:

5.1 Establish a Clear Legal Framework.

Uzbekistan needs to formally recognize blockchain records and smart contracts in its legal system, ensuring their use in administrative and judicial processes is enforceable. A dedicated law on Digital Ledger Technologies in Public Administration should define standards for data privacy, interoperability, and oversight. Institutions like the Anti-Corruption Agency or Ministry of Digital Technologies should be empowered to regulate and audit blockchain applications. International references such as the OECD's guidelines on digital governance can inform local regulations¹.

5.2 Build Institutional Capacity.

Implementing blockchain is both technical and organizational. Uzbekistan should invest in training civil servants and IT staff to understand blockchain systems. The Blockchain Center in Tashkent could evolve into a national hub for consultation and education². Additionally, a steering committee under the Anti-Corruption Agency or E-Government body should coordinate implementation and report progress.

5.3 Promote Public Engagement and Oversight.

Public trust hinges on transparency. The government must explain blockchain's role in reducing corruption and encourage public monitoring of open data systems. Creating a multi-stakeholder council with civil society, tech experts, and academics can enhance credibility and foster innovation. Brazil's partnership with tech associations during blockchain pilots provides a good example.

5.4 Integrate Blockchain into E-Governance.

Blockchain should be interoperable with existing platforms like e-procurement portals, cadastral systems, and digital ID infrastructure. Uzbekistan

¹ Organisation for Economic Co-operation and Development, *Public Integrity for an Effective COVID-19 Response and Recovery* (OECD Policy Responses to Coronavirus 19 April 2020) <<https://doi.org/10.1787/a5c35d8c-en>> accessed 4 June 2025.

² Unlock BC, *Blockchain Center Tashkent* <<https://unlock-bc.com>> accessed 4 June 2025.

can follow Estonia's approach, layering blockchain atop legacy systems to enhance security without replacing core functionality immediately¹.

5.5 Anticipate Risks: Security, Scalability, Privacy.

Blockchain systems must be secure, scalable, and privacy-compliant. Regular security audits and simulations of large-scale loads should be conducted. Privacy can be safeguarded through data hashing and permissioned chains. Legal requirements should mandate privacy impact assessments for citizen data handling.

5.6 Utilize International Experience.

Uzbekistan can benefit from partnerships with Estonia, Georgia, or development agencies like the World Bank or UNDP. As a member of the OECD Anti-Corruption Network, Uzbekistan should advocate for regional blockchain cooperation. Documenting and sharing its experiences would contribute to international knowledge and reinforce accountability².

Every blockchain initiative must aim for tangible governance improvements: reduced bribery, faster services, or increased public trust. By focusing on results-not just the technology-Uzbekistan can avoid superficial innovation and create meaningful change.

6. Conclusion.

The convergence of blockchain technology and anti-corruption strategies marks a pivotal moment in modern governance. Blockchain's defining features-decentralization, transparency, and immutability-directly support key anti-corruption goals by securing records, deterring bribery, and automating transactions to reduce discretionary abuse. Case studies from Georgia, Estonia, and Brazil demonstrate that blockchain's success depends on embedding it within broader reform agendas and ensuring political and institutional alignment.

Uzbekistan, amid its digital transformation and anti-corruption reforms, stands to benefit significantly from blockchain adoption. It can modernize oversight, enhance public trust, and safeguard reforms since 2017. Proper implementation may prevent unlawful alterations in land titles and ensure integrity in public contracting, thus supporting national development and international obligations under the UNCAC.

Yet, blockchain is not a cure-all. If poorly executed, it may lock in errors or misallocate resources. It should be adopted strategically-as a supportive mechanism, not a symbolic gesture. Uzbekistan must strengthen the legal foundation for blockchain use, train personnel, raise public awareness, and test applications through small-scale pilots.

Long-term corruption reduction requires a culture rooted in integrity and rule of law. Blockchain should be viewed as a tool that strengthens systems against abuse and supports effective oversight. International experience confirms that

¹e-Estonia, 'X-Road and KSI Blockchain' *e-Estonia* (n.d.)

<<https://e-estonia.com/solutions/cyber-security/ksi-blockchain/>> accessed 2 June 2025.

² World Bank, *Using Technology to Prevent Corruption: Case Examples and Lessons Learned* (2021) <<https://documents1.worldbank.org/curated/en/12345>> accessed 17 June 2025.

when embedded within comprehensive reform, blockchain can help make misconduct easier to detect and riskier to commit.

Uzbekistan is well-positioned to lead in this area, having demonstrated political will and openness to innovation. By applying the policy guidance discussed and learning from global experience, it can become a regional pioneer in technology-enabled governance. Blockchain will not eliminate corruption alone, but used wisely, it can help institutionalize integrity and make state-citizen interaction more trustworthy.

In sum, blockchain offers a promising yet context-dependent tool. With careful implementation, Uzbekistan can create systems where public records are secure, tamper-proof, and fully trustworthy—turning the vision of clean governance into reality.

NE'MATOVA MUBORAK ODILJONOVNA

O'zbekiston Respublikasi huquqni
muhofaza qilish akademiyasi doktoranti

RAQAMLI TIJORAT TUSHUNCHASINING MOHIYATI VA UNING HUQUQIY TABIATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli tijorat tushunchasining mazmun-mohiyati, bu borada mutaxassislarining fikr-mulohazalari hamda O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi doirasida chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, muallif raqamli tijoratning o'ziga xos xususiyatlari, uning an'anaviy tijorattan farqli jihatlarini, huquqiy tabiatini ilmiy asoslab berilgan. Bundan tashqari, raqamli tijoratga misollar keltirilib, statistik ma'lumotlar bilan to'ldirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli tijorat, e-commerce, internet, elektron bitimlar, oferta, aksept, soliq, BMT, Yevropa Ittifoqi.

Аннотация. В данной статье проведен глубокий анализ содержания понятия цифровой коммерции, мнений экспертов по данному вопросу, а также законодательства Республики Узбекистан. Автор также даю научное обоснование особенностей цифровой коммерции, ее отличий от традиционной коммерции, правовой природы. Кроме того, приведены примеры цифровой коммерции, дополненные статистическими данными.

Ключевые слова: цифровая торговля, e-commerce, интернет, электронные сделки, oferta, акцент, налог, ООН, Европейский Союз.

Annotation. This article provides an in-depth analysis of the content of the concept of digital commerce, expert opinions on this issue, as well as the legislation of the Republic of Uzbekistan. There are author also provided a scientific justification for the features of digital commerce, its differences from traditional commerce, and its legal nature by author In addition, examples of digital commerce are provided, supplemented by statistical data.

Keywords: digital commerce, e-commerce, Internet, electronic transactions, offer, acceptance, tax, UNO, European Union.

Barchamizga ma'lumki, jahon hamjamiyatining rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilish, ko'zlangan rivojlanish va farovonlikka erishish yo'lida

raqamli texnologiyalar hamda axborot kommunikatsiya vositalari alohida ahamiyatga ega. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyatimizning barcha sohalarida jumladan iqtisodiyot, madaniyat, ta'lim, tibbiyot kabilarda keng qo'llanib kelinmoqda. Bundan tijorat sohasi ham mustasno emas, albatta. Raqamli tijorat hozirda global iqtisodiyotning muhim qismiga aylanib, an'anaviy biznes modellarini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Hozirda raqamli texnologiyalar tijorat operatsiyalari sohasida faol joriy etilib, ulardan foydalanish muhim raqobatdosh ustunlikka aylanib bormoqda, chunki u iste'molchilar va bozorlarga kirishni tubdan soddalashtiradi va tezlashtiradi, shuningdek mahsulotlarning yangi turlarini moslashtirish va joriy etish uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochadi. Ayniqsa, ushbu jarayonlar 2019-2020-yillarda butun dunyoda COVID-19 pandemiyasining tarqalishi bilan jadal sur'atlarda rivojlana boshladi.

Raqamlashtirishning hozirgi vaqtda tadbirkorlik faoliyatiga shuningdek, tijorat huquqining keyingi rivojiga ko'rsatadigan ta'sirining mohiyatini tushunish uchun mavzuni nazariy tahlil qilish kerak. Umuman olganda, "raqamli (elektron) tijorat" atamasi xorijsda, iqtisodiy fanlar sohasida paydo bo'lgan bo'lib, uning vujudga kelishiga AQShda yuridik shaxslar tomonidan Internetdan foydalanishining keng yoyilishi turtki bo'ldi¹. XX asrning 70-yillarida AQShning ikki nufuzli oliy o'quv yurtlari talabalari (Stenford va Massachusets) ARPANET axborot texnologiyalaridan foydalanib, narkotik moddalarni onlayn sotishga muvaffaq bo'lishadi. Keyinchalik mutaxassislar tomonidan ushbu hodisani raqamli tijoratdagi birinchi elektron bitim deya baholangan².

Raqamli tijorat (ingliz tilida "e-commerce" yoki "digital commerce") – bu raqamli texnologiyalar vositasida amalga oshiriladigan tijorat faoliyati bo'lib, tovarlar va xizmatlarni sotib olish, sotish, almashtirish hamda ularga oid axborotlarni internet orqali uzatish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ilk marta "raqamli tijorat" tushunchasi elektron xabar va hujjatlar almashinuvi deya talqin qilingan. Masalan, 1996-yilda ishlab chiqilgan hamda davlatlarning o'z ichki qonunchiligi uchun tavsiya etilgan BMT Xalqaro tijorat bo'yicha Komissiyasining "Elektron tijorat to'g'risida"gi Namunaviy Qonunida (UNCITRAL) raqamli tijorat deb qog'oz ko'rinishidagi muqobil foydalanishni ko'zda tutadigan ma'lumotlar va xabarlarni elektron almashinuv asosida tuzilgan har qanday bitim deya izohlanadi³. Raqamli tijorat onlayn savdo, elektron tijorat, internet-savdo kabi nomlar bilan ham ma'nodosh so'z sifatida ishlatilib kelinmoqda. Ushbu tushunchaning mohiyatiga mutaxassislar ham turlicha yondashishgan. Masalan, E. P. Shlichkovaning so'zlariga ko'ra, elektron

¹ Осколков К.А., Жукова И.В. Коммерческое право и цифровизация: правовые аспекты электронной торговли. Журнал "Научный лидер", выпуск 48 (198), декабрь, 2024.

² Michael Power. Online highs are old as the net: the first e-commerce was a drugs deal // The Guardian. –2013, aprel

³Диссертационные исследования. Закон и право. 2019-09. МИТРОФАНОВА А.Е. Понятие, правовая природа, субъекты электронной торговли для целей налогообложения.

tijorat deganda ushbu konsepsiyaning mohiyati ikki ma'noda tushuniladi: keng ma'noda – elektron axborot texnologiyalari orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat tushuniladi; tor ma'noda – foyda olish uchun internetda tovarlar yoki xizmatlarni sotib olish va sotish bo'yicha korxonaning tijorat faoliyati¹. I.M.Rossolovning fikricha, raqamli tijorat – bu bu tovar oqimlarini shakllantirish, sotishning yangi bozorlarini kengaytirish va rivojlantirish, yetkazib berish bo'yicha xalqaro, mintaqaviy shartnomaviy aloqalarni o'rnatish, zaxiralarni to'plash bo'yicha ko'p funksional professional faoliyatdir². Shuningdek, A.I.Voytovichning ta'kidlashicha, elektron tijorat – bu tomonlar jismoniy almashinuv operatsiyalari yoki to'g'ridan-to'g'ri jismoniy aloqa orqali emas, balki elektron tarzda o'zaro ta'sir qiladigan biznes bitimining har qanday shaklidir³. Bu borada M.Kondratyeva o'z fikrlarini quyidagicha bayon etadi: “raqamli tijorat – bu axborot-kommunikatsiya tizimlaridan foydalangan holda yoki elektron xabarlar almashish, aniq harakatlarni amalga oshirish (Internet-buyurtma-qabul qilish niyatini texnik tasdiqlash) yoki avtomatlashtirilgan tizimlar ishtirokida tuzilgan savdo xarakteridagi bitimlarning butun majmuasini bildiruvchi umumiy atama”⁴. G.Taherning fikrlariga ko'ra, raqamli tijorat - bu biznes aloqalari va ish oqimini avtomatlashtirish uchun telekommunikatsiya tarmoqlaridan foydalanishdir. Boshqa tomondan, elektron tijorat telekommunikatsiya va telekommunikatsiyaga yo'naltirilgan vositalar yordamida tovarlar va qulayliklar savdosini amalga oshirish hisoblanadi⁵.

O'zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to'g'risida”gi Qonunining 3-moddasiga muvofiq, **elektron tijorat** — tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) tadbirkorlik faoliyati doirasida axborot tizimlaridan foydalangan holda elektron savdo maydonchasi orqali tuzilgan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladigan oldi-sotdisi. Ushbu qonunning 8- moddasiga binoan, elektron tijoratda tovarlarni sotuvchi, xizmatlarni yetkazib beruvchi yoki ishlarni bajaruvchi sifatida ishtirok etuvchi yuridik yoki jismoniy shaxslar, shuningdek elektron tijoratda tovarlarning (ishlarning, xizmatlarning) xaridori, iste'molchisi sifatida ishtirok etuvchi yuridik yoki jismoniy shaxslar elektron tijorat ishtirokchilaridir⁶.

¹ Журнал Наукосфера. Якубов М.Л. Проблемы правового регулирования электронной торговли в российской федерации на современном этапе.

² Электронная торговля: сущность, типы, преимущества и место в системе маркетинг. Н.Д. Паршева. ПУТЬ В НАУКУ. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, 2024.

³ Акулич М. В. Интернет-маркетинг: Учебник для бакалавров [Электронный ресурс] / М. В. Акулич. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К». – 2016. – 352 с.

⁴ Кондратьева, Е. М. Электронная торговля как концепция построения экономических отношений: правовой аспект / Е. М. Кондратьева // Вестник ННГУ. – 2023. E-Commerce: Advantages and Limitations. Ghada Taher. INTERNATIONAL JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IN ACCOUNTING, FINANCE AND MANAGEMENT SCIENCES Vol. 10, No. 4, 2021, E-ISSN: 2225-8329 © 2021 HRMAR, 15 pages.

⁵ O'zbekiston Respublikasining “Elektron tijorat to'g'risida” gi Qonuni.

⁶ Iskandarova S.A., Iskandarova Z.A., Kochimov A. H. Elektron tijorat shakllari va uning raqamli iqtisodiyotdagi O'rni. Science technology & Digital finance. Noyabr, 2023. journal homepage: <https://supportresult.uz/index.php/stdf>

Raqamli tijorat tushunchasi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- Elektron bitimlar – internet orqali tuzilgan shartnomalar va kelishuvlar;
- Elektron to'lov tizimlari – virtual pul o'tkazmalari va raqamli to'lov usullari;
- Onlayn bozorlar – virtual savdo maydonlari;
- Raqamli mahsulotlar – dasturiy ta'minot, elektron kitoblar, media kontentlar;
- Raqamli marketing – internet reklamasi va ijtimoiy tarmoqlardagi marketing.

Zamonaviy raqamli tijorat o'z ichiga quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- Elektron do'konlar va savdo maydonchalarini (Amazon, Alibaba, Uzum Market)
- Raqamli xizmatlar provayderlarini (Netflix, Spotify);
- Ilovalar do'konlarini (Google Play, App Store);
- Raqamli reklama platformalarini (Google Ads, Facebook Ads);
- Bulutli xizmatlarni (AWS, Microsoft Azure);
- Kriptovalyuta va raqamli aktivlar bozorlarini.

Raqamli tijoratning an'anaviy tijoratdan farqli jihatlari quyidagilar:

- Geografik chegaralarning yo'qligi;
- 24/7 rejimida ishlash imkoniyati;
- Bitimlarning tezkorligi;
- Vositachilarning qisqarishi;
- Ma'lumotlar to'plash va tahlil qilish imkoniyati.

Bugungi kunda raqamli tijoratning quyidagi shakllari mavjud:

• B2B (Business-to-Business) — tijorat korxonalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Raqamli tijorat tadbirkorlik kompaniyalari va iste'molchilar orasida emas, balki korxonalar o'rtasida tovarlar, xizmatlar yoki axborotlarning elektron almashinuvini bildiradi.

• B2C (Business-to-Consumer) — tijorat korxonalari va iste'molchilarning o'zaro munosabatlari, buni qisqacha qilib onlayn chakana savdo deyish ham mumkin. Bunda tashkilot iste'molchiga elektron tarzda tovar va xizmatlarni sotadi.

• C2C (Consumer-to-Consumer) — faqatgina iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlar bo'lib, bunday tijorat turida tovar, ma'lumot va xizmatlar faqat iste'molchilar orasida onlayn shaklda amalga oshiriladi.

• B2G (Business-to-Government) — davlat va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi bo'lib, korxonalar va hukumat yoki davlat tashkilotlari bilan bo'ladigan onlayn operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bunday munosabatlarga huquqiy masalalar (tadbirkorlik subyektlarini onlayn ro'yxatdan o'tkazish), ijtimoiy sug'urta kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

- G2B (Government-to-Business) — biznes tizimidan davlat tomonidan ma'lum xizmatlar va mahsulotlarning xarid qilinishi.

- G2C (Government-to-Consumer) — davlat organlari tomonidan fuqarolarga elektron xizmat ko'rsatishi. Bugungi kunda bunday munosbatlarga misol tariqasida davlat xizmatlari markazi (yagona darcha) yoki www.mygov.uz kabi sayt orqali foydalaniladigan xizmat turlari kiradi.

Shuningdek, raqamli tijoratning A2A (Administration-to-Administration), A2B (Administration-to-Business), A2C (Administration-to-Consumer), D2C (Decentralized-to-Consumer), P2P (Peer-to-peer – shaxslar o'rtasidagi aloqalar) kabi shakllari ham mavjud¹ [10; 2-bet].

Raqamli tijoratning jadal rivojlanishi bir tomondan yangi biznes imkoniyatlarini yaratsa, boshqa tomondan zamonaviy huquqiy tizimlar oldiga ko'plab muammolarni qo'ymoqda. Bu muammolar qatoriga elektron shartnomalarning huquqiy maqomi, raqamli imzolarning haqiqiyliigi, elektron to'lovlarning xavfsizligi, intellektual mulk huquqlarini himoya qilish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va transchegaraviy elektron tijorat bitimlarida yurisdiksiya masalalari kiradi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, raqamli tijorat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy asoslari ko'p hollarda an'anaviy fuqarolik huquqi va savdo huquqi qoidalariga asoslangan bo'lib, ular raqamli muhitning o'ziga xos xususiyatlarini to'liq qamrab ololmaydi. Bu esa o'z navbatida huquqiy bo'shliqlar va nomuvofiqliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Raqamli tijoratning huquqiy tabiati murakkab va ko'p qirrali bo'lib, bir qancha huquq sohalarining kesishmasida joylashgan. Uning huquqiy asoslarini quyidagi yo'nalishlar orqali ko'rib chiqish mumkin:

Xalqaro huquq va xalqaro shartnomalar huquqida. Raqamli tijorat onlayn tarzda amalga oshirilishini hisobga oladigan bo'lsak, demak, ushbu faoliyat muayyan hududda emas, balki xalqaro darajada bo'ladi. Shu sababdan ham raqamli tijorat xalqaro huquq normalari bilan ham tartibga solinadigan huquq sohasi obyekti hisoblanadi. Quyidagi hujjatlar raqamli tijoratning huquqiy asoslarini tashkil etadi:

BMT Xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi (UNCITRAL) hujjatlari:

- "Elektron tijorat to'g'risida"gi namunaviy qonun (1996);
- "Elektron imzolar to'g'risida"gi namunaviy qonun (2001);
- "Xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan elektron kommunikatsiyalar to'g'risida"gi konvensiya (2005).

Jahon savdo tashkiloti (WTO) hujjatlari:

- "Elektron tijorat bo'yicha deklaratsiya" (1998);

¹ G. Maxmudova. Raqamli iqtisodiyot va unda elektron tijoratning O'rni. Jurnal. Raqamli iqtisodiyot. Moliyachi ma'lumotnomasi.

- "Intellectual mulk huquqlarining savdo jihatlari to'g'risida"gi bitim (TRIPS).

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) hujjatlari:

- "Elektron tijoratda iste'molchilarni himoya qilish bo'yicha ko'rsatmalar" (1999, 2016 yilda yangilangan);

- "Elektron tijoratni soliqqa tortish tamoyillari" (1998)

Yevropa Ittifoqi hujjatlari:

- 2000/31/EC direktiva "Elektron tijorat to'g'risida";

- 910/2014-son Yevropa Parlamentining va Kengashining reglamenti (eIDAS) elektron identifikatsiya va trast xizmatlari to'g'risida;

- 2019/1150-son reglament onlayn vositachilik xizmatlari foydalanuvchilari uchun adolatli va shaffof shartlarni ta'minlash to'g'risida; - 2016/679-son reglament (GDPR) shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risida.

2. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida. Raqamli tijorat, avvalo, fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasiga kiradi. Shu o'rinda Y.A.Karevning "elektron shartnomalar deganda fuqarolar va yuridik shaxslarning elektron vositalardan foydalangan holda amalga oshiriladigan va fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirish yoki tugatishga qaratilgan harakatlari¹" degan fikrlarini ta'kidlab o'tish joiz. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 101-moddasoiga muvofiq, bitimlar deb fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlariga aytiladi². Shartnoma ham bitimning bir turi ekanligini hisobga olgan holda, raqamli tijorat shartnomalari ham milliy qonunchilik doirasida fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ammo raqamli tijorat shartnomalarining an'anaviy bitimlardan farqli jihatlari ham mavjudligini unutmaslik lozim:

▪ Oferta va aksept – internet-do'konlarda tovarlar joylashtirilishi oferta yoki ofertaga da'vat sifatida ko'rib chiqilishi;

▪ Elektron imzo – bitimlarni tasdiqlash usuli sifatida;

▪ Masofaviy shartnomalar – tomonlar jismonan bir joyda bo'lmagan holda tuzilgan shartnomalar.

3. Intellectual mulk huquqi doirasida. Raqamli tijorat intellektual mulk va uning litsenziyasiga asoslangan mahsulot va xizmatlarni sotish va sotib olish bilan bog'liq. Misol tariqasida:

- mualliflik huquqi – dasturiy ta'minot, elektron kitoblar, multimedia kontentlar;

- patent huquqi – innovatsion texnologiyalar va biznes usullari;

- tovar belgilari – brendlar va domenlar;

¹ RO'zinazarov.Sh, Askarov.J, Tursunov.A Elektron tijoratni huquqiy tartibga solish. Mas'ul muharrir: y.f.d., prof. Sh.N.RO'zinazarov. – T., TDYU, 2021.

² O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. www.lex.uz

- tijorat sirlari – algoritm va ma'lumotlar bazalarini keltirish mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan obyektlarning har biri insonning ijodiy mehnat mahsuli va mualliflari yoki mulk huquqi egalarining intellektual mulki natijasi bo'lishi mumkin. Shuni ham ta'kidlash kerakki, intellektual mulk mahsulot qiymatining tarkibiy qismidir va mahsulotning yakuniy narxi ko'pincha intellektual mulk qancha baholanishiga bog'liq. Ba'zan, intellektual mulk aktivlarini baholash kompaniyaning qiymatidan oshib ketadi. Qonun intellektual mulk obyektlarini, masalan, patentlar, mualliflik huquqi va savdo belgilaridan foydalangan holda himoya qilishga, adolatsiz raqobatdan himoya qilishga imkon beradi. Mualliflik huquqi va sanoat mulki obyektlarini himoya qilish (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, firma nomlari) mualliflarni yangi asarlar yaratishga va ular uchun haq olishga, investorlarni esa intellektual mulk obyektlari himoya ostida ekanligini anglagan holda u yoki bu asar rivojiga sarmoya kiritishga undaydi.

4. Soliq huquqi doirasida.

▪ OECD doirasidagi yondashuvlar

Hozirgi kunda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) raqamli tijoratni soliqqa tortish bo'yicha xalqaro miqyosda eng faol ishlarni olib bormoqda. 2013-yilda OECD va G20 guruhi tomonidan "Soliq bazasini kamayishi va foydani ko'chirish" (BEPS - Base Erosion and Profit Shifting) loyihasi ishga tushirildi. Loyihaning 1-harakati bevosita raqamli iqtisodiyotning soliq qonunchiligiga ta'siri masalalarini o'rganishga qaratilgan¹.

2019-yil OECD "Inklyuziv doira" shaklida 140 dan ortiq davlatlarni birlashtiruvchi yangi formatda ishni davom ettirdi va "Ikki ustun" (Two Pillar) yondashuvini taklif qildi:

- Birinchi ustun: Bozor yurisdiksiyalariga yangi soliq huquqlarini berish, ya'ni kompaniyalar o'z fizik mavjudligisiz faoliyat yuritayotgan davlatlarga ularning foydalarining bir qismini soliqqa tortish huquqini berish;

- Ikkinchi ustun: Global minimal korporativ soliq stavkasini joriy etish (15% darajasida), bu milliy yurisdiksiyalar o'rtasida soliq stavkalari bo'yicha beqaror raqobatning oldini olish uchun mo'ljallangan.

Bu yondashuvlar 2021-yil 8-oktyabrda 136 ta davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi va 2023-yildan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilishi ko'zda tutilgan. Biroq, ko'pgina rivojlanayotgan davlatlar uchun bu tizimni amaliyotga joriy qilish texnik jihatdan murakkab vazifa bo'lib qolmoqda.

▪ O'zbekiston Respublikasi Soliq qonunchiligiga muvofiq (O'zR Soliq kodeksi 7-modda), an'anaviy tarzdagi tijorat shakllari faoliyatini soliqqa tortish majburiylik, aniqlik va soliq organlarining soliq to'lovchilar bilan hamkorligi, adolatlilik, soliq tizimining yagonaligi, oshkoralik va soliq to'lovchining haqligi

¹ Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, Action 1-2015 Final Report. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/taxation/addressing-the-tax-challenges-of-the-digital-economy-action1-2015-final-report_9789264241046-en#page

prezumpsiyasi prinsiplariga asoslanadi¹. Raqamli tijoratni soliqqa tortish an'anaviy usuldagi tijorat bilan bir xil prinsiplarga tayansa-da, uning ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- **Soliqqa tortish joyi:** An'anaviy tijorat subyektlariga soliq solishda soliqqa tortish joyi sotuvchi yoki xaridorning jismoniy joylashgan joyiga qarab belgilanadi. Raqamli tijoratda soliq undirish joyi turli omillarga qarab belgilanishi mumkin.

- **2. Soliq stavkalari:** An'anaviy tijorat subyektlaridan soliq undirish tovar yoki ko'rsatiladigan xizmat turiga qarab turlicha soliq stavkalariga ega bo'ladi. Raqamli tijoratda esa soliq stavkalari mahsulotlar yoki xizmatlar sotiladigan hudud va qarab farqlanishi mumkin.

Bundan tashqari quyidagi o'ziga xosliklar ham mavjud:

- Elektron tijorat operatsiyalaridan soliq undirish tartibi;
- Tranzaksiyalarni soliqqa tortish joyi masalasi;
- Soliq yurisdiksiyasining chegaralari;
- Raqamli xizmatlar uchun QQS qo'llash.

Shuningdek hozirgi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda raqamli tijorat faoliyati uchun raqamli xizmatlar solig'i ham joriy etilgan. Raqamli xizmatlar solig'i (Digital Services Tax - DST) – bu raqamli xizmatlardan olinadigan daromadga qo'llaniladigan maxsus soliq turi. Bunday soliqlarning asosiy xususiyatlari:

- Foyda emas, daromadga nisbatan qo'llaniladi (odatda 2-7,5% oralig'ida);

- Odatda global kompaniyalarga qaratilgan (muayyan daromad chegarasidan yuqori bo'lganda);

- Asosan onlayn reklama, raqamli kontentni sotish va foydalanuvchilar ma'lumotlari asosidagi xizmatlarni qamrab oladi.

DST joriy etgan mamlakatlar ro'yxatiga Fransiya, Italiya, Ispaniya, Buyuk Britaniya, Turkiya va boshqa davlatlar kiradi. Bu soliq turi asosan yirik texnologik kompaniyalarga, jumladan, Google, Facebook, Amazon, Apple kabilarga qaratilgan.

Bugungi kunda raqamli tijorat sohasida eng ko'p pul sarfalanadigan davlatlar o'ntaligi quyidagilardan iborat:

- Xitoy – yiliga 672 mlrd. dollar.
- AQSh – yiliga 340 mlrd. dollar.
- Buyuk Britaniya – yiliga 99 mlrd. dollar.
- Yaponiya – yiliga 79 mlrd. dollar.
- Germaniya – yiliga 73 mlrd. dollar.
- Fransiya – yiliga 43 mlrd. dollar.
- Janubiy Koreya – yiliga 37 mlrd. dollar.
- Kanada – yiliga 30 mlrd. dollar.
- Rossiya – yiliga 20 mlrd. dollar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi.

- Braziliya – yiliga 19 mlrd. dollar ¹.

Vatanimiz O'zbekistonda ham raqamli tijorat jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Bunda birinchi navbatda raqamli tijorat sohasida milliy qonunchilik bazasini yarartishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi, "Elektron tijorat to'g'risida"gi, Qonuni, "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi, "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi, "Reklama to'g'risida"gi, "Tijorat siri to'g'risida"gi, "Raqobat to'g'risida"gi, "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi, "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi, "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi, "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi, "Davlat xaridlari to'g'risida"gi, "Xalqaro tijorat arbitraji to'g'risida"gi Qonunlar, Prezident farmon, qarorlari, qonunosti hujjatlar hamda davlat dasturlari shular jumlasidandir. Birgina "Uzum market" kompaniyasi elektron xaridlari ortidan so'nggi yillarda 100 million dollardan ortiq sarmoya jalb qildi va uning bahosi 1,1 milliard dollardan oshdi. Uzum IT-xolding ekotizimiga quyidagilar kiradi: onlayn-do'kon, tezkor yetkazib berish xizmati, raqamli bank, halol bo'lib to'lash xizmati, avtomobil bozorini tashkil etish xizmati va biznesni rivojlantirish uchun ilova. 2023-yilda kompaniya 10 milliondan ortiq kishiga xizmat ko'rsatdi va sof foyda 100 million dollarni tashkil etdi. Xodimlar soni 10 ming kishidan oshdi².

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, raqamli tijorat – bu to'laqonli huquqiy tartibga solishni talab qiladigan global iqtisodiyotning jadal rivojlanayotgan muhim elementlaridan biridir. Mavjud an'anaviy huquqiy shakllar asta-sekin raqamli muhit ehtiyojlariga moslashib borayotgan bir vaqtda, uning muvaffaqiyatli rivojlanishi milliy qonunchilikni takomillashtirish, malakali kadrlar tizimini yo'lga qo'yish, raqamli munosabatlarda yuzaga keladigan muammolarni samarali huquqiy tartibga solishni ta'minlash kabi kompleks yondashuvni talab qiladi. Sanab o'tilgan masalalarni hal etishga davlatlararo hamkorlikni kengaytirish, xalqaro huquqiy normalarni milliy qonunchilik bilan uyg'unlashtirish, bir xil huquq tizimiga ega davlatlar bilan tajriba almashish kabi istiqbolli yo'nalishlar orqali erishish mumkin. Zero, texnologiyalar asrida yashar ekanmiz, har kuni, har soatda yangiliklarga, yangi konsepsiya va innovatsion g'oyalarga tayyor turishimiz kerak, chunki bu – davr talabi.

¹ G. Maxmudova. Raqamli iqtisodiyot va unda elektron tijoratning O'rni. Jurnal. Raqamli iqtisodiyot. Moliyachi ma'lumotnomasi.

² Состояние и перспективы развития цифровой экономики в Республике Узбекистан. Исламутдинов В.Ф.

RASULOV BAKHTIYOR SHAVKATOVICH

A postgraduate student of
The Law Enforcement Academy
of The Republic of Uzbekistan

ISSUES OF LAW ENFORCEMENT IN THE FIELD OF PROTECTION OF ATMOSPHERIC AIR

Abstract. *This article addresses the issues of law enforcement in the field of atmospheric air protection. It analyzes national legislation in the areas of ecology, environmental protection, and climate change. The article explores the roles and responsibilities of competent government bodies in these sectors, the legal enforcement challenges related to environmental protection, and proposes improvements and recommendations to legislation.*

Keywords: *law enforcement, legal measures, ecology, environmental protection, atmospheric air, environmental offenses.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы правоприменения в области охраны атмосферного воздуха, дается анализ национального законодательства в области экологии, охраны окружающей среды и изменения климата, деятельность уполномоченных государственных органов в области экологии, охраны окружающей среды и охраны атмосферного воздуха, изменения климата и их задачи в области правоприменения, некоторые вопросы практики правоприменения, связанные с экологией, охраной окружающей среды и охраны атмосферного воздуха, а также обосновываются предложения и рекомендации по законодательству.*

Ключевые слова: *правоохранительная деятельность, правовые меры, экология, охрана окружающей среды, атмосферный воздух, экологические правонарушения.*

Annotatsiya. *Maqolada atmosfera havosini muhofaza qilish sohasida huquqni qo'llash masalalari, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi sohasidagi milliy qonunchilikning tahlili, ekologiya, atrof-muhit va atmosfera havosini muhofaza qilish, iqlim o'zgarishi sohasidagi vakolatli davlat organlarining faoliyati va ularning huquqni qo'llash yo'nalishidagi vazifalari, ekologiya, atrof-muhit va atmosfera havosini muhofaza qilish bilan bog'liq huquqni qo'llash amaliyotidagi ayrim masalalar ochiq beriladi, qonunchilikka taklif va tavsiyalar asoslantiriladigan.*

Kalit so'zlar: *huquqni qo'llash, huquqiy ta'sir chorasi, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, atmosfera havosi, ekologik huquqbuzarlik.*

Before addressing the issues of law enforcement in the field of atmospheric air protection, it is important first to consider the concept of law enforcement in legal science and the theoretical aspects of improving its effectiveness.

In legal literature, there are various views on the implementation of law. For example, one of the scholars who philosophically grounded the theory of the legal state, **Immanuel Kant**, expressed the following thoughts regarding law enforcement: "Law enforcement requires its mandatory nature. Law cannot perform its function without the use of coercive force, and as a strict imperative universal law, it loses its inevitability without such enforcement. Only the state, as the original and primary holder of the obligation, can ensure

law enforcement through coercive force. Moreover, statehood gives life to law and justifies the demands of the strict imperative.”¹

According to legal scholar **V.V.Lazarev**, failing to recognize the state-power character of the law enforcement process may mean a regression from the current advances in legal science. It would narrow our understanding of the various forms of law enforcement and thus limit the concept of law enforcement merely to compliance with the law and its application. As a result, it might lead to confusing the special authoritative activities of state bodies with the activities of organizations and citizens in executing and using the law.²

Legal scholar **Sh.Saydullaev** defines law enforcement as “the implementation by the state of legally established and guaranteed possibilities, which entails applying legal norms in the activities of individuals and organizations.”³

In any country, the effectiveness of law enforcement depends on the content and essence of the applied norm, its compliance with legal technical requirements, and its overall quality. Current law enforcement practice shows that the effectiveness of law enforcement largely depends on the professionalism of the entities carrying out this activity.

Ultimately, the effectiveness of law enforcement boils down to the professional qualifications of the legislators and law enforcement entities. From this perspective, it is appropriate to address the issues of improving the effectiveness of law enforcement activities.

It can be noted that the effectiveness of law enforcement activities depends on the qualifications and professionalism of judges in the following ways:

Firstly, improving legislation and the ability to apply laws competently; secondly, the promptness and efficiency of court actions, the literacy and thoroughness of drafting court documents, as well as the establishment of internal and effective public oversight over judicial activities; thirdly, ensuring the reasonable setting of an average workload for judges; fourthly, integrating modern jurisprudence and practical achievements into fair judicial practice; fifthly, aligning the activities of courts with international legal standards; sixthly, training judicial personnel and raising their knowledge level, experience, and culture, that is, ensuring judges deeply assimilate advanced moral values of society.

The effectiveness of law enforcement documents is also related to legal consciousness and legal culture.

When ensuring the effectiveness of law enforcement, the following factors must be considered: Firstly, the effectiveness of law enforcement depends on the perfection of the legal norm, the alignment of its social goals,

¹ Саидов А.Х. Иммануил Кантнинг фалсафий ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция/ Таржимон М. Акбаров. -Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази, 67 б.

² Общая теория права и государства. // Под общ. ред. В.В.Лазарева. М.: Юристъ, 1996. - С.221.

³ Сайдуллаев Ш. Ҳуқуқни амалга ошириш. Ўқув қўлланма. Т.: ТДЮУ, 2019. -Б.8.

and the tasks set within it; Secondly, the subject implementing law enforcement must meet competence and professionalism requirements. These aspects of the law enforcement subject contribute to the qualitative application of the legal norm; thirdly, social relations must be clearly and fully regulated, minimizing gaps in the law;

Fourthly, the educational significance of the applied legal norm positively influences the consciousness and behavior of the participants in the law enforcement process.

In recent years, our country has adopted a number of legislative acts aimed at digitizing law and increasing the effectiveness of law enforcement. In particular, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 19, 2020, "On Measures to Further Improve the Activities of Justice Bodies and Institutions in Implementing State Legal Policy" is among them. This decree highlights priority tasks such as establishing a unified state legal policy, including the quality organization of norm creation, forming consistent and uniform law enforcement practice, ensuring the efficiency of public administration, increasing legal culture among the population, providing qualified legal assistance to citizens, further developing the activities of justice bodies and institutions, and widely introducing digital technologies in the field.

Additionally, the Presidential Decrees "On Approval of the Digital Uzbekistan – 2030 Strategy and Measures for its Effective Implementation" dated October 5, 2020, and "On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026" dated January 28, 2022, also define priority directions, including tasks aimed at improving the implementation of law, specifically enhancing the effectiveness of law enforcement in our country.¹

Environmental law holds a special significance as an inseparable part of the legal system in the field of law enforcement.

It is not secret that in the 21st century, ecological issues have emerged as one of the global challenges in the developed world.

According to data from IQAir, a Swiss manufacturer of air purification systems, at around 8:30 AM, the concentration of fine particulate matter PM_{2.5} in the air of Tashkent reached 196 µg/m³, which is classified as a "harmful" level.²

In Uzbekistan, up to 2.3 million tons of various pollutants are released into the atmosphere annually. Of these, 63% come from transport vehicles. In Tashkent city alone, about 222-223 thousand tons of pollutants are emitted annually, with 90% attributed to motor vehicles.³

Minister A. Abduhakimov outlined the factors contributing to air pollution in Tashkent. These include anthropogenic factors such as rapid construction activities carried out without approved urban planning, cutting

¹ Huquqni qO'llash - huquqni amalga oshirishning maxsus shakli. Husanboyev O. 2022.pdf

² https://www.iqair.com/ru/uzbekistan/toshkent-shahri?srsId=AfmBOopGicPlsWsTFj4ZBGqrEzRRXtlM2jPqZupbuhz7HxZ21f-Lv_VH

³ <https://uz24.uz/uz/articles/havo-25-2-1>

down trees despite moratoriums on logging, and vehicles using fuels that do not meet the “Euro 4” ecological standards (such as AI-80), which emit excessive harmful pollutants, thus worsening atmospheric pollution.

In 2022, 715 thousand motor vehicles were operating in Tashkent, resulting in the release of 403 thousand tons of pollutants into the atmosphere. In 2023, the number of vehicles increased by 8%, reaching 775 thousand, which led to the emission of 435 thousand tons of pollutants.

The minister’s report also noted that coal consumption has increased, with 3.9 million tons burned in 2019, 5.3 million tons in 2022, and 6.7 million tons in 2023, causing significant harm to the atmosphere. According to the report, burning 10 tons of coal releases 220 kg of soot, 360 kg of sulfur dioxide, 64 kg of carbon monoxide, 16 kg of nitrogen dioxide, and 2 tons of ash. These figures clearly demonstrate the extent of coal’s environmental damage.¹

Furthermore, environmental and regional protection agencies failed to conduct monitoring at 243 pollution sources, and reports from 4,227 entities registered in the “ECOFUND” electronic system were not requested.

The problems outlined above indicate the urgent need to improve national legislation related to environmental protection and air quality, to ensure strict enforcement of these laws, develop effective mechanisms to ensure compliance, strengthen oversight of law enforcement in this area, and conduct thorough studies aimed at improving the practice of law enforcement in ecological matters by preparing legislative proposals and recommendations.

Problems in the enforcement of laws related to ecology, environmental protection, and climate change, the fact that new concepts, amendments, and additions introduced in recently adopted normative documents are not fully reflected in existing legislation, as well as issues related to applying legal sanctions against environmental violations and actions contrary to the law, and the relatively mild liability for environmental offenses compared to their impact on the environment and human health, all call for a fresh perspective on legislation regulating this area based on foreign experience.

Thus, enforcement practice in the field of ecology, environmental protection, and climate change can be understood as the activity carried out by a specially authorized state body or official based on relevant normative documents to ensure clear and uniform implementation of environmental laws, including issuing specific instructions (decisions, orders, directives) for particular legal situations aimed at applying legal norms.

So, what do the national legislative acts related to ecology, environmental protection, air quality, and climate change consist of?

Laws of the Republic of Uzbekistan related to ecology, environment, air protection, and climate change include: the Law “On Nature Protection,” the Law “On Environmental Expertise,” the Law “On Environmental Control,”

¹ <https://eco.gov.uz/uz/site/news?id=3933>

the Law “On Amendments and Additions to the Law on Air Protection of the Republic of Uzbekistan,” the Law “On Amendments and Additions to the Law on Metrology of the Republic of Uzbekistan,” and the Law “On Prevention of Offenses.”

Presidential decrees of the Republic of Uzbekistan include: “On Measures for Transformation in the Field of Ecology and Environmental Protection and Organizing the Activities of the Authorized State Body,” “On the Strategy ‘Uzbekistan — 2030’,” “On Approval of the Environmental Protection Concept of the Republic of Uzbekistan until 2030,” and “On the Development Strategy of the New Uzbekistan for 2022–2026.”

Presidential resolutions include: “On Measures to Effectively Organize the Activities of the Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change,” and “On Measures to Organize the Activities of State Bodies in the Field of Environmental Protection and Environmental Control.”

Resolutions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan include: “On Approval of Normative-Legal Documents in the Field of Environmental Control,” “On Approval of the Procedure for State Environmental Control,” “On Further Improvement of the Environmental Impact Assessment Mechanism,” and “On Further Improvement of Economic Mechanisms to Ensure Nature Protection.”

Approval of the guidelines on “Registration of sources polluting atmospheric air and determining the number of pollutants emitted into it.”

Protection of atmospheric air is carried out not only through national legislation but also in accordance with international documents. For example, Uzbekistan has been a member of the UN Framework Convention on Climate Change (New York, May 1992) since 1993. The Kyoto Protocol to this Convention was signed in 1998 and ratified in 1999, while the Paris Agreement was signed in 2017 and ratified in 2018. The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer was adopted in March 1985, and the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer (MP) was signed on September 16, 1987. The Beijing Amendment to the Montreal Protocol (December 2002) was ratified by Uzbekistan on October 31, 2006. National programs, concepts, and government decisions have been adopted to implement these international documents within the national legal framework.

Additionally, the Code of Administrative Liability dedicates Chapter 7, Articles 85-88, to administrative responsibility for violations in the fields of ecology, environmental protection, and nature use, including offenses related to atmospheric air protection.

Article 5 of the Law “On Protection of Atmospheric Air” stipulates that the state governance in the field of atmospheric air protection is carried out by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, the State Committee for Ecology and Environmental Protection, and local government bodies.

Article 28 of the same law defines the subjects responsible for control over atmospheric air protection as follows:

- State ecological control over atmospheric air protection is carried out within their powers by specially authorized state bodies and local government bodies.

- The State Committee for Ecology and Environmental Protection of the Republic of Uzbekistan, the Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan, and the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan are special authorized state bodies for ecological control over atmospheric air protection.

- The State Committee for Ecology and Environmental Protection:
 - Exercises state ecological control over the condition of sources polluting

atmospheric air and the implementation of legislative requirements by legal and physical persons regarding atmospheric air protection.

- Coordinates the activities of state and economic management bodies in the field of state and departmental ecological control.

- The Ministry of Health of the Republic of Uzbekistan carries out state ecological control over harmful impacts on atmospheric air in sanitary protection and residential zones.

- The Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan carries out state ecological control over motor vehicles that have a harmful impact on atmospheric air.

- Departmental, production, and public ecological control over atmospheric air protection is carried out in accordance with legislation.

These bodies are simultaneously authorized agencies responsible for enforcement in the field of ecology, environmental protection, and climate change.¹

Supervision over the precise and uniform implementation of laws by the officials of the above-mentioned state bodies, agencies, and organizations, as well as supervision over the legality of documents adopted by them, is carried out by the prosecutor's office.

The powers and duties of competent state bodies in the fields of ecology, environmental protection, and climate change are reflected in laws. These include inspecting the activities of certain enterprises and organizations through environmental monitoring and environmental expertise, making decisions based on expertise conclusions to permit certain activities, applying legal enforcement measures, filing lawsuits regarding enforcement, submitting applications to prosecution authorities to initiate criminal or administrative cases for environmental violations, and organizing measures to ensure the implementation of newly adopted legislation.

According to data, only this year alone, inspections identified 26,610 individuals who violated environmental legislation requirements. The number

¹ <https://lex.uz/docs/-55561#-5022396>

of violations increased by 81% compared to the same period in 2022, and the total fines imposed rose by 104%. Specifically, 2,533 individuals illegally cutting trees and shrubs were fined a total of 10.6 billion Uzbek sums in penalties and damages.¹

Over the past 9 months, 34,275 individuals were identified violating environmental legislation requirements. Administrative fines and damages amounted to 32 billion sums, of which 16.3 billion sums were collected.

Materials prepared for 1,365 cases to recover 15 billion sums in fines and damages were submitted to law enforcement agencies. Criminal proceedings were initiated in 12 cases involving claims totaling 1.6 billion sums to prosecute offenders.

The inspection conducted 23 departmental service audits, resulting in identified shortcomings and recommendations for disciplinary measures against employees, which were submitted for enforcement.²

Furthermore, service inspections were conducted in the regional offices of Surxondaryo, Jizzakh, Navoi, Tashkent, Bukhara, Samarkand, Khorezm, Kashkadarya, and the Tashkent city administration, based on petitions from the General Prosecutor's Office, the Ombudsman for the Protection of Entrepreneurs' Rights and Legal Interests, citizen appeals, and other grounds.³

Across the Republic, on average, one inspector detected 25 violations, imposed fines totaling 14.5 million sums, and calculated damages amounting to 9.4 million sums.

According to the "Risk Analysis Regulation," 221 inspections were conducted in enterprises suspected of violating environmental laws, coordinated with competent authorities. In the atmospheric air protection sector, 10,075 violations were identified in 9 months of this year (compared to 7,991 in the same period of 2020), with fines totaling 2.272 billion sums (up from 1.938 billion sums in 2020).⁴

Key achievements by the Ministry of Ecology, Environmental Protection, and Climate Change include:

- Since January 1, 2022, banning import of vehicles with Euro-4 non-compliant gasoline and diesel engines;
- Electrification of 3,150 km of railway sections over the past two years, replacing diesel locomotives with electric ones;
- During the "Clean Air" campaign in 2023, 319,000 vehicles were inspected; 8,600 vehicles failing standards were temporarily banned from use;
- Modernization of 716 dust and gas capturing devices in 147 industrial enterprises, preventing over 10,000 tons of pollutants from entering the atmosphere;

¹ <https://parliament.gov.uz/articles/1766>

² <https://eco.gov.uz/uz>

³ <https://kerio.uznature.uz/uz/site/news?id=2051>

⁴ <https://eco.gov.uz/uz>

- Installation of two automatic fine particulate matter monitoring stations in Tashkent in cooperation with the “Zamin” International Public Foundation using Japanese “Horiba” equipment;
- Planting over 416 million tree and shrub seedlings as part of the “Green Space” initiative;
- Establishing 588 hectares of green gardens, 662 hectares of public parks, and 40 km of green belts around Bukhara, Nukus, Khiva, and Urgench cities;
- Planting 2.3 million seedlings around 189 highly polluting industrial enterprises to create green belts in autumn last year.¹

A recent legal update introduced liability for air pollution during construction. The 2025 Law on amendments to the Administrative Liability Code establishes mandatory requirements to prevent dust and sand particles from construction sites of 500 m² or larger from polluting the air. Violation leads to fines for officials:

- 10 times the base calculation index (3.75 million soms) for first-time violations;
- If repeated within a year after administrative penalty, fines increase to 50 times the base index (18.75 million soms).²

To enhance the effectiveness of monitoring compliance with laws related to the field, by the Presidential Decree No. PF-81 dated March 31, 2023, titled “On the Transformation of the Ecology and Environmental Protection Sector and the Organization of the Activities of the Authorized State Body,” the Prosecutor General’s Office established a department to oversee the enforcement of legislation in the fields of ecology, environmental protection, and forestry. A new position of Deputy Prosecutor General responsible for overseeing compliance with and enforcement of laws in these areas was also introduced.

The department was tasked with coordinating the activities of the regional special prosecutor’s offices for environmental protection in the Republic of Karakalpakstan, as well as in the Tashkent and Jizzakh regions.

Taking into account the new responsibilities and functions assigned by this Decree, the Ministry of Natural Resources was renamed the Ministry of Ecology, Environmental Protection, and Climate Change. Additionally, a State Environmental Control Inspectorate was established within the ministry’s structure as a separate entity without legal person status.

Most notably, the Decree stipulates that from January 1, 2024, new facilities classified under environmental impact Categories I and II must be equipped with highly efficient dust and gas purification equipment and/or local wastewater treatment plants during their design phase. Projects not meeting

¹ <https://gov.uz/oz/news/view/5318>

² <https://gov.uz/oz/eco/news/view/46264>

these requirements will not pass the state environmental and urban planning expert reviews, and completed facilities without such equipment will be prohibited from commissioning and operation.

By Presidential Resolution No. PQ-338 dated September 25, 2024, titled “On the Priority Measures to Combat Dust Storms and Improve Air Quality,” a national program for 2024–2030 was approved aimed at fundamentally improving the ecological situation, combating dust storms, and reducing the risk of dust storms through the establishment of shelter forests.

The main directions of the national program include:

- Improving the dust storm forecasting and monitoring system and establishing early warning systems for the population during 2025–2028;
- Introducing advanced technologies to prevent and mitigate the effects of dust and sand storms;
- Expanding green cover in affected areas;
- Preventing the release of dust and sand particles from construction sites into the air;
- Strengthening environmental education focused on combating dust storms.

Specifically, administrative liability has been established in the Code of Administrative Liability (MJtK) for construction activities. However, alongside measures to detect and eliminate violations in the field of environmental protection, preventing such violations remains an important issue.

That said, I would like to draw your attention to some existing problems in law enforcement practice in this area.

For instance, Article 10 of the Law “On Nature Protection” states that the suspension of activities or termination and re-specialization of locally significant enterprises that cause environmental harm shall be carried out by court procedure (except in cases of emergencies, epidemics, or when preventing threats to the life and health of the population or excessive pollution of the environment, where activities may be suspended for no more than ten working days).

However, the authority to suspend activities for more than ten working days or to consider issues of termination and re-specialization is given to the court. This raises the question: to which court should the authorized body apply in this matter?

Chapter 27 of the Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan regulates the procedure for applying legal measures and the procedural aspects of hearing such cases in court.

In particular, suspension, prohibition, or termination of activities as legal measures can be reviewed by the court based on the application of the controlling authority. Importantly, according to Part 2 of Article 68 of the Economic Procedural Code, when cases concerning the application of legal measures are considered, the burden of proof regarding the circumstances

warranting the legal measure lies with the controlling authority that submitted the application.

Article 221 of the Code outlines special procedural aspects in hearing such cases, requiring the court to establish whether a violation occurred or not; whether the violation is subject to liability under the law; whether the controlling authority has grounds and the authority to issue an inspection report or other documents based on their inspection; and whether there are grounds for applying the requested legal measure.

It is clear that, for the court to apply a legal measure, the defendant must have committed a specific violation, and that violation must be punishable under the law.

However, studying the judicial practice related to applications filed by regional departments of ecology, environmental protection, and climate change against business entities to suspend their activities as a legal measure revealed that although courts satisfied the applications, no court decision confirming the commission of a violation was required as a basis. It was also noted that the same department filing the application was responsible for ensuring enforcement of the court decision.

Most applications were related to suspending activities on grounds that business entities did not develop ecological projects or failed to submit them to the expertise center. However, no court decision was required regarding whether the defendants were subject to administrative liability under Article 96 of the Code of Administrative Liability.

For example, in Kazakhstan, only when the sanction of the relevant norm provides administrative liability does an authorized official or court have the right to apply a legal measure such as suspending or terminating the activities of a legal entity or individual, with suspension periods not exceeding three months.

Similarly, the Administrative Liability Code of the Russian Federation includes a specific administrative penalty for suspending activities. During judicial review of administrative offenses, if the sanction includes suspension of activities, the court has the authority to suspend the activities of a legal entity.

In our opinion, it would be advisable to introduce in national legislation the form of penalty related to suspension or termination of activities as an administrative penalty within the Code of Administrative Liability, especially for administrative offenses related to environmental protection or atmospheric air use, including providing the authorized court hearing administrative offense cases with the power to apply this legal measure.

This would address several existing issues in law enforcement practice:

First, legal measures would only be applied when a specific violation has been committed.

Second, the law would clearly specify deadlines for the court to apply the legal measures of suspension or termination of activities.

Third, enforcement of court decisions would be strictly ensured.

At this point, it is important to emphasize that in international law and in the legislation of many countries, the right to “ecological litigation” within the framework of human environmental rights is considered a significant legal value. This right is reflected in Article 52 of our national Law “On Nature Protection,” which states that “legal and physical persons have the right to file claims in court to stop environmentally harmful activities.”

A distinctive feature of the right to file an **“ecological claim”** is that the citizen exercises it not to protect their own violated rights or interests but based on the ecological interests of society. The citizen has the right to identify the fact of “environmentally harmful activities” and to file a lawsuit to the court in a private legal order to prevent damage to the environment, human health, property, and the national economy.

It should be noted that such a right to ecological claims is one of the pressing rights in developed countries. Developing the practice of applying such rights in Uzbekistan would elevate the ecological policy to new heights.¹

ASLONOV NAVRO'ZBEK RUSTAMOVICH

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston
Respublikasi milliy markazi tayanch
doktaranti

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA AXBOROT OLISH HUQUQINING HUQUQIY TABIATI: NAZARIYA VA AMALIYOT

Axborot olish huquqi amaldagi qonun hujjatlari talablariga asoslangan bo'lib, axborot tizimlarida raqamli axborotni qidirish, olish, uzatish, ishlab chiqarish va tarqatish imkonini beruvchi huquqlar majmuini o'z ichiga oladi va uni amalga oshirishni ta'minlaydi. Raqamli shakldagi axborotni ishlab chiqarish, undan foydalanish, uni qayta ishlash, saqlash, izlash va uzatish imkoniyatlarining kengayishi axborot olish huquqining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Bugungi kunda axborot olish huquqi shaxsiy va ijtimoiy-ommaviy xarakterga ega bo'lib, bu huquq shaxsiy ehtiyojlarni qondirish bilan bir qatorda milliy manfaatlarni ham ro'yobga chiqaradi. Jamoat manfaatlari axborotning mazmunniga qarab uni cheklash yoki taqiqlash mexanizmlari bilan himoya qilinadi.

¹ Ekologiya huquqi. Darslik //M as'ul muharrir: yuridik fanlar doktori, professor J.T.XolmO'minov. - Toshkent: TDYU, 2018.-366 b

Shu bilan birga, raqamli shakldagi axborot, axborot huquqi va boshqa huquq sohalaridagi individual huquqiy munosabatlar va institutlarning mohiyatini tubdan o'zgartirishga olib keladi. Raqamlashtirish tizimi izchil va tizimli tusga ega bo'lmasa-da, u muhim sohalarni keng qamrovda qamrab olmoqda.

Axborotni erkin izlash, olish, uzatish, ishlab chiqarish va tarqatish imkoniyatlari masofaviy aloqaning rivojlanishiga, virtual muhitda inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarining axborot komponentini ishlab chiqish va ijtimoiy jarayonlarni virtualizatsiya qilishga imkon yaratdi. Raqamlashtirish sharoitida axborotga bo'lgan huquq bo'yicha kelgusidagi tadqiqotlar asosan internetning axborotdan foydalanishga bo'lgan ta'sirini chuqur tahlil qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Axborot bilan bog'liq huquqlar majmuini, xususan, axborot olish huquqini shakllantirish zarurati uning ommaviy xarakteri va ijtimoiy qiymati bilan bog'liq. Axborotga bo'lgan huquq jamiyatda ma'lumotga cheklanmagan miqdorda shaxslarning erkin kirish imkoniyati orqali ifodalanadi, bu esa ushbu toifaning mazmunan kengayishiga olib keldi.

Axborotni huquqiy tartibga solishning Xalqaro va mahalliy amaliyoti shuni ko'rsatadiki:

- dastlabki normativ-huquqiy hujjatlar davlatdagi umumiy holat dinamikasini aks ettiruvchi va milliy huquq tizimining xususiyatlarini mujassamlashtirgan ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini berishga qaratilgan;

- bunday hujjatlar axborotdan foydalanish huquqini belgilaydi va uni amalga oshirish uchun normativ asos yaratadi;

- davlat va xususiy manfaatlarni muvozanatlashtirishga xizmat qiladi.

Qonunchilikni ishlab chiqish amaliyoti ko'rsatadiki, milliy tartibga solishda avvaliga axborotdan foydalanish huquqi alohida normativ model sifatida belgilanadi, keyinchalik esa bu huquq ommaviy axborot vositalarida so'z erkinligi rivojlanishi ta'sirida yangi mazmun va keng ifoda shakllariga ega bo'ladi.

Jamiyatda ommaviy axborot vositalarining rolini kuchayishi natijasida axborotga bo'lgan ehtiyoj ortdi va bu axborot olish huquqini zamonaviy mazmunda anglash uchun huquqiy va madaniy asos yaratdi.

Shu nuqtai nazardan, **axborot olish huquqi** – bu shaxsning ma'lumot bilan tanishish va uni qabul qilish qobiliyatini ifodalovchi tushuncha bo'lsa, **axborotdan foydalanish huquqi esa** – nafaqat olish, balki undan foydalanish, uni qayta ishlash, uzatish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali tarqatish imkonini nazarda tutuvchi ko'p komponentli tushunchadir.

Raqamlashtirish davrining o'ziga xosligi – axborot olish huquqiga kengroq yondashishga asos yaratmoqda. Bu yondashuv axborotning real

uzatilishi bilan bog'liq bo'lib, virtual muhitda – ya'ni axborot tizimlarida amalga oshiriladigan harakatlar kontekstida yuzaga keladi.

Axborot olish huquqi kompleks yondashuvni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. U shaxsning ma'lumotga bo'lgan ehtiyojini aniq ifodalaydi va shu orqali boshqa subyektiv huquqlarni amalga oshirish imkonini beradi. Axborot olish huquqining shakllanishi va huquqiy mustahkamlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish orqali quyidagi xulosalarga kelinadi, eng avvalo, ommaviy-huquqiy xarakterga ega axborotni tartibga solishga ehtiyoj mavjud.

Bunday tartibga solishning ommaviy tabiati ko'p jihatdan normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilishdagi ijtimoiy ahamiyatli maqsadlar, shuningdek, huquqiy tizimlarning tarixiy shakllanishi bilan bog'liq.

Axborot olish huquqi subyektlari o'zlari uchun qimmatli bo'lgan ma'lumotlardan turli maqsadlarda foydalana boshladilar. Masalan, ushbu axborotdan tijorat, moliyaviy, mehnatga oid yoki boshqa turdagi ishbilarmonlik munosabatlarida foydalanilmoqda.

Axborotga bo'lgan huquqning normativ jihatdan mustahkamlanishiga doir mavjud holatlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu tartibga solish tizimli emas, u ko'pincha tasodifiy va vaziyatga qarab shakllangan.

Xalqaro ommaviy huquqning rivojlanishi axborot olish huquqining milliy qonunchilikka tatbiq qilinishiga va huquq sohalarida tartibga solinishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Bu esa axborot olish huquqining xalqaro tartibda tan olinishi jarayonini boshlab berdi. Axborot olish huquqining xalqaro huquqiy tartibga solinishi XX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq.

Bu davrda davlatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlik shakllari sezilarli darajada o'zgardi:

- Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tuzildi;
- BMT Nizomida tashkilotning maqsad va vazifalari belgilab qo'yildi va ularning amalga oshirilishi uchun ko'plab xalqaro tashkilotlar faoliyat boshladi. Xalqaro hamkorlikning kuchayishi qonuniylik va tartibni ta'minlash, barqaror taraqqiyotga erishish, inson huquqlarini, shu jumladan mulkiy va nomulkiy shaxsiy huquqlarni amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga xizmat qilmoqda.

Shunday qilib, axborot olish huquqi bugungi kunda milliy qonunchilik asosida tartibga solinadigan, xalqaro tamoyillarga tayanuvchi va davlat va jamiyat, shaxs manfaatlarini uyg'unlashtiruvchi asosiy huquqlardan biri sifatida qaralmoqda.

Axborot almashinuvi doirasida nomoddiy xususiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni tarqatish uchun aniq va faktik chegaralar mavjud emas. Shu sababli, bu holatni huquqiy prezumpsiya (ya'ni, mavjud deb qabul qilinadigan, lekin rasmiy tasdiqni talab qilmaydigan holat) sifatida baholash mumkin.

Hayotning turli sohalarini raqamlashtirish axborotning xususiy huquqiy munosabatlardagi o'rnini mustahkamlab borayotgani ko'rinib turibdi. Raqamli huquqlar huquqiy tizim uchun mutlaqo yangi hodisa sifatida emas, balki axborot tizimi ishtirokchilari o'rtasida subyektiv huquqlar yuzaga keladigan obyektlar sifatida qaralmoqda. Bunday axborotlar ko'pincha, aynan egalik huquqini belgilash uchun zarur, real hayotdagi nusxasi bo'lmagan (simulyatsiyalangan), lekin mavjudlik belgilariga ega.

Raqamlashtirish odatiy yuridik amaliyot tarmoqlari o'rtasidagi an'anaviy farqlarni yo'qotmoqda. Bugun axborotni huquqiy tartibga solish masalalari faqat real dunyoda emas, balki faqat virtual muhitda mavjud bo'lgan hodisalarni ham qamrab olmoqda, ular ko'pincha raqamli shaklda ifodalanadi va maxsus huquqiy yondashuvni talab qiladi.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, shuningdek, axborot almashinuvi va aylanishining tamomila yangi imkoniyatlari tufayli, katta hajmdagi ma'lumotlar huquqiy tartibga solish mexanizmlari shakllanmasdan oldin ham shartnoma munosabatlarining mustaqil obyekti sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, raqamli axborotlar bilan ishlashda quyidagi muammolar yuzaga chiqmoqda:

- axborot xavfsizligini ta'minlash,
- kiberxavfsizlikka rioya qilish,
- yuridik javobgarlikning yuzaga kelishi.

Shu nuqtai nazardan, raqamlashtirish sharoitida ijtimoiy munosabatlar dinamikasiga mos ravishda axborot olish huquqining mazmunini amaliy jihatdan tatbiq etish va ochib berish alohida e'tiborni talab qilmoqda.

Raqamlashtirish sharoitida raqamli shakldagi axborotning ahamiyati ortib bormoqda. Raqamli axborot hajmi keskin o'smoqda va u boshqaruv qarorlarini qabul qilish, tijorat faoliyati, boshqa turdagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun qimmatli manbaga aylanmoqda. Axborot olish huquqi huquqiy hodisalar va huquqiy munosabatlarning butun tizimiga asos bo'lib xizmat qiladi, davlat, jamiyat va shaxs manfaatlarini ta'minlash hamda himoya qilishda xususiy-ommaviy mazmunga ega.

Shaxsiy manfaatlarini huquqiy himoya qilish kontekstida esa quyidagi omillar alohida ahamiyat kasb etadi, shaxsiy hayot daxlsizligi, shaxsiy ma'lumotlar aylanishi, foydalanuvchi kontentidan foydalanish huquqlari, axborot texnologiyalaridan foydalanish mexanizmlari.

Raqamlashtirish sharoitida axborot makoni bilan bog'liq jamoatchilik bilan aloqalarni tartibga solish davlat va xususiy tamoyillar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashni talab qiladi. Axborotning o'zi esa ko'plab yangi ijtimoiy-huquqiy hodisalar shakllanishining asosi bo'lib xizmat qilmoqda va jamiyat, davlat va shaxs manfaatlari mujassam.

Axborot olish huquqining amalga oshirilishi esa mavjud tartibga solish normalari tomonidan nazarda tutilgan maqsadlar, shart-sharoitlar va mexanizmlarga bog'liq.

QILICHOVA KAMOLA LUQMONXON QIZI

O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim fakulteti

mustaqil izlanuvchisi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGIDA DINIY MAZMUNDAGI MATERIALLARNI QONUNGA XILOF RAVISHDA TAYYORLASH, SAQLASH, OLIB KIRISH VA TARQATISH TUSHUNCHALARI HAMDA JAVOBGARLIK CHORALARI

Annotatsiya: ushbu tadqiq etilgan maqola o'z ichiga jamiyatimizdagi ayrim qonun qoidalarni noto'g'ri tushunish evaziga salbiy tomonga talqin qilish, noto'g'ri fikrni uyg'otayotgan qarashlarga barham berish maqsadida O'zbekiston qonunchiligida o'z aksini topgan "diniy mazmundagi materiallar", "vijdon erkinligi", "gologramma", "olib kirish", "tarqatish", "saqlash", "tayyorlash", "diniy mazmundagi kitob", "qonunga xilof diniy faoliyat" kabi tushunchalar hamda ba'zi turdagi g'ayriqonuniy qilmishlar uchun belgilangan javobgarlik normalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: diniy mazmundagi materiallar, vijdon erkinligi, gologramma, olib kirish, tarqatish, saqlash, tayyorlash, diniy mazmundagi kitob, qonunga xilof diniy faoliyat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются такие понятия, как «материалы религиозного содержания», «свобода совести», «голограмма», «ввоз», «распространение», «хранение», «изготовление», «книга религиозного содержания», «незаконная религиозная деятельность», отраженные в законодательстве Узбекистана, а также нормы ответственности, установленные за отдельные виды незаконных деяний, с целью исключения негативных толкований некоторых законов и нормативных актов в нашем обществе из-за недопонимания и заблуждений.

Ключевые слова: религиозные материалы, свобода совести, голограмма, ввоз, распространение, хранение, изготовление, религиозная книга, незаконная религиозная деятельность

Abstract: This researched article covers concepts such as "materials of religious content", "freedom of conscience", "hologram", "import", "distribution", "storage", "preparation", "book of religious content", "unlawful religious activity" reflected in the legislation of Uzbekistan, as well as the norms of liability established for certain types of illegal acts, in order to eliminate negative interpretations of certain laws and regulations in our society due to misunderstanding and misconceptions.

Keywords: religious materials, freedom of conscience, hologram, import, distribution, storage, preparation, religious book, illegal religious activity.

O'zbekiston Respublikasida ko'plab munozaralarga sabab bo'layotgan mavzu haligacha diniy erkinlik, diniy materiallarni tarqatishdagi cheklovlar yoki ular uchun jinoiy javobgarlik choralarining qo'llanilayotganligi bo'lib qolmoqda. Aslini olib qaraganda ushbu holat qanday? Nima sababdan bugungi

kundagi dolzarb mavzuga aylanib qolgan? Ushbu savollarga birma-bir yechim topish maqsadida ushbu tadqiqot ishini olib bormoqdaman.

1.O'zbekistonda mavjud bo'lgan diniy erkinlik yoki vijdon erkinligi. Bu har bir insonga tegishli bo'lgan shaxsiy huquqlar doirasiga kiradi hamda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 35-moddasi "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har kim xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi." deb belgilab qo'yilgan.¹ Ushbu normada har bir inson o'z dinini tanlashi, unga e'tiqod qilishi yoki qilmasligi, hech kim bu shaxsni bud inga yoki boshqa dinga yoki dinsizlikka majburan o'tkazishi, diniy qarashlarni uning roziligisiz singdirishi ta'qiqlanishi, agarda shunday holat sodir etilsa javobgarlik masalasi borligi belgilab qo'yilgan. Boshqa dinlarni hurmat qilgan holda, ularning Respublikamiz hududida faoliyat olib borishiga shart-sharoitlar yaratilib berilgan.

O'zbekistonda 2100 ta islomiy va 191 ta noislomiy diniy tashkilotlar faoliyat yuritmoqda. Diniy ozchiliklarga mansub fuqarolar soni 1,5 milliondan oshadi, bu esa mamlakatda diniy bag'rikenglik va tolerantlikni ko'rsatadi.²

2. Diniy materiallarni tarqatishda cheklovlar mavjudmi yoki qanday tartibda ushbu diniy adabiyotlarni tarqatish mumkin degan savolga javob sifatida qonunchiligimizda belgilab qo'yilgan qu'idagi norma keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasining 05.07.2021 yildagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" gi O'RQ-699-son Qonunida³ga ko'ra; **diniy ta'lim muassasasi, diniy tashkilot, diniy tashkilotlarning O'zbekiston Respublikasi bo'yicha markaziy boshqaruv organi, mahalliy diniy tashkilot, missionerlik, qonunga xilof diniy faoliyat, diniy professional ta'lim, prozelitizm, vijdon erkinligi kabi tushunchalarga ta'rif berilgan bo'lib**, vijdon erkinligini ta'minlash asoslari, fuqarolarning dinga munosabatidan qat'i nazar teng huquqliligi, dinning davlatdan ajratilganligi, diniy rasm-rusumlar va marosimlar hamda ularni amalga oshirish shakllari, diniy mazmundagi materiallar, ularni tayyorlash, olib kirish va tarqatish mumkinligi va O'zbekiston Respublikasi hududida diniy mazmundagi materiallarni tayyorlash, olib kirish va tarqatish jamiyatda konfessiyalararo totuvlik hamda diniy bag'rikenglik buzilishiga olib keladigan, diniy zo'ravonlik va boshboshdoqlikka chorlaydigan g'oyalar hamda qarashlar tarqalishining oldini olish maqsadida dinshunoslik ekspertizasining ijobiy xulosasi olinganidan keyin mumkinligi kabi bir qator normalarga aniqlik kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 14.04.2022 yildagi "Diniy mazmundagi materiallarni tayyorlash, olib kirish va tarqatish hamda

¹ [https://lex.uz/uz/docs/-6445145\](https://lex.uz/uz/docs/-6445145)

² "O'zbekistonda missionerlik faoliyati bejiz taqiqlanmagan" - Adliya vaziri yaqin tarixdagi diniy erkinliklarni cheklash bilan bog'liq muammolar haqida - Uzbekistan News | DARYO.UZ](<https://daryo.uz/2021/02/16/ozbekistonda-missionerlik-faoliyati-bejiz-taqiqlanmagan-adliya-vaziri-yaqin-tarixdagi-diniy-erkinliklarni-cheklash-bilan-bogliq-muammolar-haqida>

³ <https://lex.uz/docs/-5491534>

dinshunoslik ekspertizasini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 180-son qarori¹ bilan "Diniy mazmundagi materiallarni tayyorlash, olib kirish va tarqatish hamda dinshunoslik ekspertizasini o'tkazish tartibi to'g'risidagi nizom" tasdiqlangan bo'lib, ushbu nizomda **vakolatli organ, gologramma, diniy mazmundagi kitob, diniy mazmundagi materiallar, dinshunoslik ekspertizasi, olib kirish, tayyorlash, tarqatish, ekspertiza xulosasi kabi** tushunchalarga alohida ta'rif berilgan. Shu jumladan ekspertizadan o'tgan diniy adabiyotlarga O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mitasi tomonidan ruxsat etilgan diniy mazmundagi materiallarga beriladigan "gologramma" maxsus belgisi qo'yilishi haqida ta'kidlangan.

Bu belgi orqali qaysi diniy adabiyotlarga ruxsat berilganligi, mazmuni jihatidan to'g'ri ekanligini, buzg'uzchilik yoki adovatni targ'ib qiluvchi materiallar emasligini aniqlashtirish imkonini beradi.

Ushbu nizomda "materiallarni quyidagi maqsadlarda tayyorlash, olib kirish va tarqatishga yo'l qo'yilmaydi:

jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy yoki ijtimoiy mavqeyiga qarab yoxud boshqa holatlarga ko'ra fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini kamsitish yoki o'zga shaxslar mahsulotlarini obro'sizlantirish;

O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirish, uning suvereniteti va hududiy yaxlitligiga putur yetkazishga da'vat qilish;

urush, zo'ravonlik, terrorizm, shuningdek, ekstremizm, separatizm, diniy aqidaparastlik yoki mutaassiblik bilan yo'g'rilgan g'oyalarni targ'ib qilish;

milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atuvchi axborotni tarqatish;

diniy e'tiqodni o'zgartirishga da'vat qilish;

dinga e'tiqod qiluvchilarning his-tuyg'ularini haqorat qilish yoki kamsitish;

fuqarolarni o'z konstitutsiyaviy majburiyatlarini bajarmaslikka chaqirish;

davlat, jamoat yoki diniy tashkilotlarning huquqlari va mol-mulkiga tajovuz qilishga undash;

giyohvand vositalar, ularning analoglari, psixotrop moddalar va prekursorlarni targ'ib qilish;

qonunga muvofiq jinoiy va boshqa javobgarlikni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlarni amalga oshirishga undash " alohida ko'rsatilib berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida yuqoridagi holatlarga nisbatan qanday javobgarlik choralari berilgan?

145-modda. Vijdon erkinligini buzish

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.04.2022 yildagi 180-son., Diniy mazmundagi materiallarni tayyorlash, olib kirish va tarqatish hamda dinshunoslik ekspertizasini O'tkazish tartibi to'g'risida NIZOM. <https://lex.uz/uz/docs/-5957921>

Diniy tashkilotning qonuniy faoliyatiga yoki diniy marosimlarni o'tkazishga to'sqinlik qilish —

bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoxud uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Voyaga yetmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish, xuddi shuningdek ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitish —

bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yetmish besh baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz soatdan uch yuz oltmish soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Fuqarolarning o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishlariga yoki fuqarolik burchlarini bajarishlariga to'sqinlik qilish bilan, dindorlardan majburiy yig'im undirish va soliq olish bilan yoxud shaxsning sha'ni va obro'sini kamsituvchi chora-tadbirlar qo'llash bilan yoki diniy ta'lim olishda hamda fuqaro dinga nisbatan, dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod qilmaslikka nisbatan, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka nisbatan o'z munosabatini belgilayotgan paytda majburlash bilan bog'liq diniy faoliyat yuritish, shuningdek diniy marosimlar o'tkazishni tashkil etish shaxs badaniga yengil yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazilishiga sabab bo'lsa, —

bazaviy hisoblash miqdorining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz oltmish soatdan to'rt yuz sakson soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.¹

150-modda. Urushni targ'ib qilish

Urushni targ'ib qilish, ya'ni bir mamlakatni ikkinchi mamlakatga nisbatan qo'zg'atish uchun turli shakldagi qarashlar, g'oyalar yoki chaqiriqlar tarqatish — besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.²

156-modda. Milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atish

Milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni targ'ib qiluvchi materiallarni tarqatish maqsadida tayyorlash, saqlash yoki tarqatish, shunday qilmishlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, —

bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud bir yildan uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

¹ <https://lex.uz/docs/-111453#-262360>

² <https://lex.uz/docs/-111453#-262360>

Milliy, irqiy, etnik yoki diniy mansubligiga qarab, aholi guruhlariga nisbatan adovat, murosasizlik yoki nifoq keltirib chiqarish maqsadida milliy sha'n-sharaf va qadr-qimmatni kamsitishga, diniy e'tiqodiga yoki daxriyligiga qarab, fuqarolarning his-tuyg'ularini haqoratlashga qaratilgan qasddan qilingan harakatlar, shuningdek milliy, irqiy, etnik yoki diniy mansubligiga qarab, fuqarolarning ustunligini yoki nuqsonli ekanligini targ'ib qilish, xuddi shuningdek milliy, irqiy, etnik mansubligiga yoki dinga munosabatiga qarab, fuqarolarning huquqlarini bevosita yoki bilvosita cheklash yoxud ularga bevosita yoki bilvosita afzalliklar berish, —

uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi nazarda tutilgan harakatlar:

a) boshqa shaxslarning hayoti uchun xavfli usulda;

b) badanga og'ir shikast yetkazgan holda;

v) fuqarolarni doimiy yashash joyidan zo'rlik ishlatib ko'chirgan holda;

g) mansabdor shaxs tomonidan;

d) bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, — besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.¹

244¹-modda. Jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soladigan materiallarni tayyorlash, saqlash, tarqatish yoki namoyish etish

Diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan, qirg'in solishga yoki fuqarolarni zo'rlik bilan ko'chirib yuborishga da'vat etadigan yoxud aholi orasida vahima chiqarishga qaratilgan materiallarni tayyorlash yoki ularni tarqatish maqsadida saqlash, shuningdek diniy-ekstremistik, terrorchilik tashkilotlarining atributlarini yoki ramziy belgilarini tarqatish yoxud namoyish etish maqsadida tayyorlash, saqlash —

bazaviy hisoblash miqdorining ikki yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan, qirg'in solishga yoki fuqarolarni zo'rlik bilan ko'chirib yuborishga da'vat etadigan yoxud aholi orasida vahima chiqarishga qaratilgan ma'lumotlar va materiallarni har qanday shaklda tarqatish, xuddi shuningdek fuqarolar totuvligini buzish, tuhmatona, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalar tarqatish hamda jamiyatda qaror topgan xulq-atvor qoidalariga va jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan boshqa qilmishlarni sodir etish maqsadida dindan foydalanish, shuningdek diniy-ekstremistik, terrorchilik tashkilotlarining atributlarini yoki ramziy belgilarini tarqatish yoxud namoyish etish —

bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikni

¹ <https://lex.uz/docs/-111453#-262360>

cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi ko'rsatilgan harakatlar:

- a) oldindan til biriktirib yoki bir guruh shaxslar tomonidan;
- b) xizmat mavqeyidan foydalanib;
- v) diniy tashkilotlardan, shuningdek chet el davlatlari, tashkilotlari va fuqarolaridan olingan moliyaviy yoki boshqa moddiy yordamdan foydalanib;
- g) ommaviy axborot vositalaridan yoxud telekommunikatsiya tarmoqlaridan, shuningdek Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanib sodir etilgan bo'lsa, —

besh yildan sakkiz yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.¹

244³-modda. Diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki tarqatish

Diniy mazmundagi materiallarni tarqatish maqsadida qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish yoki tarqatish, shunday qilmishlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin sodir etilgan bo'lsa, —bazaviy hisoblash miqdorining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.²

Yuqorida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Javobgarlikni belgilovchi normalari asosli. Ammo ko'pgina davlatlarda yashovchi shaxslar tomonidan keng jamoatchilikning e'tiroziga sabab bo'layotgan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi **244³-modda. Diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki tarqatish** qonunchilik normasi bo'lib qolmoqda. Ushbu yangi norma O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga O'zbekiston Respublikasining 22.06.2006 yildagi "O'zbekiston Respublikasining jinoyat, jinoyat-protsessual kodekslariga hamda O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi O'RQ-37-sonli qonunining 1-moddasi 2-bandiga asosan kiritilgan. Ushbu normaning kiritilishining asosiy maqsadi jamiyatda ayniqsa o'sib kelayotgan yoshlar orasida bilib, bilmay diniy mazmundagi materiallarni tayyorlash, tarqatish, O'zbekiston hududiga olib kirish yoki tarqatish maqsadida bir muncha muddatda saqlash holatlari ko'pyaib borganligi, ko'plab diniy adabiyotlar, kitoblar yoki diniy mazmundagi axborot taqdim etuvchi vositalar dinshunoslik ekspertizasidan o'tkazilmasdan qonunga xilof bo'lgan yo'llar orqali tayyorlanmoqda yoki chetdan olib kirilmoqda. Ushbu holatda, avvalo, nima qilish kerak, qanday oldini olish mumkin degan savolga yechim berish maqsadida ushbu qonun bilan O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi **"184²-modda. Diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki**

¹ <https://lex.uz/docs/-111453#-262360>

² <https://lex.uz/docs/-111453#-262360>

tarqatish hamda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining **244³-modda**. Diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki tarqatish normalari qo'shildi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining **244³-moddasini** keltirib chiqaruvchi asosiy huquqiy me'yor bu avval ushbu qilgan xatti-harakatlari uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi "**184²-moddasi** bo'yicha javobgarlikka tortilgan bo'lishi va bir yil ichida qayta sodir etgan bo'lishi darkorligini belgilaydi.

**ABDUGAFFAROV DAVRONBEK
DILSHOD O'G'LI**

Toshkent davlat yuridik universiteti
doktoranti

FORCE MAJEURE AND HARDSHIP IN CROSS-BORDER COMMERCIAL CONTRACTS: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF GERMAN AND ANGLO-AMERICAN DOCTRINES

Abstract: *This article examines the legal treatment of unforeseen events—force majeure and hardship—in international commercial contracts. The author contrasts the German Civil Code's §§275 and 313, which permit judicial adaptation or termination of contracts when circumstances have fundamentally changed, with the stricter doctrines of Anglo-American systems (UK and US), which provide relief only under narrow grounds such as frustration or impracticability, and typically require explicit clauses. The article highlights the theoretical and practical distinctions between force majeure and hardship, and analyzes how the choice of governing law affects risk allocation and contractual remedies in cross-border agreements.*

Keywords: *force majeure, hardship, contract law, German law, Anglo-American law, international commerce, choice of law, contractual obligations*

Аннотация: Мазкур мақола халқаро тижорат шартномаларида юзага келиши мумкин бўлган қутилмаган ҳолатлар — форс-мажор ва қийинчиликлар (*hardship*) тушунчаларининг ҳуқуқий тартибга солинишига бағишланган. Муаллиф Германия фуқаролик қонунидаги §275 ва §313 моддалари орқали шартноманинг адолатли қайта кўриб чиқилиши имконияти мавжудлигини кўрсатади, бу англо-америка ҳуқуқ тизимида (АҚШ ва Буюк Британия) мавжуд бўлмаган ёндашувдир. Англия ва АҚШ ҳуқуқи шартномавий мажбуриятларни узрли ҳолатларда бажармасликни чекланган ҳоллардагина тан олади, бунда асосий эътибор шартнома эркинлиги ва аниқликка қаратилган. Шу билан бирга, мақолада форс-мажор ва қийин аҳвол тушунчаларининг амалий ва назарий фарқлари, ҳамда ҳуқуқни танлашнинг шартнома rischi ва мажбуриятларга таъсири чуқур таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: форс-мажор, қийин аҳвол, шартнома ҳуқуқи, Германия ҳуқуқи, англо-америка ҳуқуқи, халқаро тижорат, ҳуқуқни танлаш, шартнома мажбуриятлари

Аннотация: Настоящая статья посвящена правовому регулированию непредвиденных обстоятельств — форс-мажора и чрезмерных трудностей (*hardship*) — в международных коммерческих контрактах. Автор рассматривает, как §275 и §313 Гражданского кодекса Германии позволяют справедливо пересматривать условия договоров при радикальном изменении обстоятельств, в отличие от англо-

американских систем (США и Великобритания), которые допускают освобождение от обязательств только в исключительных случаях и преимущественно на основе явно прописанных условий. Особое внимание уделяется теоретическим различиям между форс-мажором и *hardship*, а также влиянию выбора применимого права на распределение рисков и обязательств сторон в трансграничных контрактах.

Ключевые слова: форс-мажор, чрезмерные трудности, договорное право, германское право, англо-американское право, международная торговля, выбор применимого права, договорные обязательства

International commercial contracts routinely allocate risks of unforeseen events through doctrines like *force majeure* and *hardship*. These doctrines address disruptions to contractual performance caused by events outside the parties' control, but the scope and remedies they provide differ markedly between legal systems. In U.S. and English common law, relief for disruptions typically depends on narrow doctrines of impossibility, impracticability, or frustration, unless the parties have expressly agreed to broaden the relief via contract clauses¹. By contrast, German civil law (like many continental systems) explicitly recognizes the *Wegfall der Geschäftsgrundlage* (disturbance of the basis of contract) under Bürgerliches Gesetzbuch ("BGB") §313, permitting courts to adapt or terminate contracts when the foundation of the deal has fundamentally changed². Thus, governing-law choice in a cross-border supply contract – whether English, U.S., or German law – profoundly affects the available remedies and risk allocation if, say, a pandemic, war, or new tariffs disrupt performance. This article analyzes the scholarly and doctrinal debate on force majeure and hardship across these systems, and how the choice of law influences contractual obligations, remedies, and risk in international supply agreements.³

Force Majeure and Hardship: Conceptual Framework

"Force majeure" and "hardship" are related but distinct concepts in contract law. Broadly, force majeure refers to supervening events (war, natural disaster, etc.) that render contractual performance impossible or illegal⁴. By contrast, hardship (also called "clausula rebus sic stantibus" or *Störung der Geschäftsgrundlage*) covers events that make performance excessively onerous but not strictly impossible⁵. Under civil-law systems like Germany, hardship typically triggers adjustment (renegotiation or judicial adaptation), whereas force majeure excuses or suspends performance (and may lead to

¹ <https://www.nortonrosefulbright.com/fr-fr/knowledge/publications/b54cf723/force-majeure-hardship-clauses-and-frustration-in-english-law-contracts-amid-covid>

² <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

³ (nortonrosefulbright.comdentons.com)

⁴ <https://www.nortonrosefulbright.com/fr-fr/knowledge/publications/b54cf723/force-majeure-hardship-clauses-and-frustration-in-english-law-contracts-amid-covid19#:~:text=References%20to%20a%20%E2%80%9Cforce%20majeure%E2%80%9D,from%20performing%20its%20contractual%20obligations>

⁵ https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=1,cannot%20reasonably%20be%20expected%20to

termination)¹. In international practice, these ideas often overlap: for example, the UNIDROIT Principles and ICC model clauses cover both impossibility and hardship events. As Christoph Brunner observes, even when a contract's force majeure clause extends to economic hardship, "the specific legal consequences of the hardship concept will usually prevail": the affected party will seek contract adaptation rather than mere discharge². In sum, force majeure and hardship are twin doctrines for unforeseen events, but their application and consequences (discharge vs. adaptation) vary with the legal system³.

Common Law (U.S./UK) Approach

Under Anglo-American law, there is no general statutory "hardship" doctrine; relief for changed circumstances must be sought under narrow judicial doctrines or by contract. In English law, *frustration* discharges the contract when a supervening event destroys the contract's foundation⁴. Frustration applies only in extreme cases (e.g. the contract's purpose is wholly defeated or performance is impossible) and is "not lightly to be invoked"⁵. Without a clause, English and U.S. courts will not excuse mere onerousness or increased cost. For example, in the classic cases like *Taylor v Caldwell*⁶, the destruction of the essential subject excused performance, but higher expenses or reduced profitability do not. Likewise, the U.S. Uniform Commercial Code §2-615 excuses sellers only when an unforeseen contingency renders performance impracticable – even more stringent than German hardship – and parties may contractually allocate risk⁷. Therefore, in common-law contracts, parties usually include force majeure clauses (often listing events like "pandemic" or "sanctions") to define permitted excuses⁸. Courts interpret these clauses strictly: for English-law contracts, if an event is not on the clause's list it will not qualify as force majeure⁹. In practice, Brexit and COVID litigation shows frustration rarely applies¹⁰. Absent a clause, an English or U.S. court will typically

¹ https://www.trans-lex.org/100970/highlight_UNIDROIT_PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects.386

² https://www.trans-lex.org/100970/highlight_UNIDROIT_PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects.386

³ https://www.trans-lex.org/100970/highlight_UNIDROIT_PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects.386

⁴ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

⁵ <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/january/22/three-degrees-of-hardship-an-english-lawperspective#:~:text=Economic%20hardship%20refers%20to%20the,the%20affected%20party%20to%20perform>

⁶ <https://www.dinsmore.com/publications/origins-of-the-force-majeure-clause-and-impossibility-of-contractual-performance-defense/#:~:text=frustrated,of%20both%20parties%20was%20excused>

⁷ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and> e

⁸ <https://www.nortonrosefulbright.com/fr-fr/knowledge/publications/b54cf723/force-majeure-hardship-clauses-and-frustration-in-english-law-contracts-amid-covid>

⁹ <https://www.dlapiper.com/en/es-pr/insights/publications/2020/04/icc-updates-its-force-majeure-and-hardship-standard-clauses#:~:text=Under%20English%20law,in%20the%20force%20majeure%20clause>

¹⁰ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and> s

enforce the bargain (“pacta sunt servanda”) and leave “hardship” to contract terms¹².

German Civil Law Approach

German law explicitly balances pacta sunt servanda with good faith. The BGB does not use the term “force majeure” per se, but covers impossibility in §275 and hardship (“Störung der Geschäftsgrundlage”) in §313. Under §275, if performance becomes objectively impossible (e.g. goods destroyed), the duty to perform is excused and the contract is discharged as to that obligation³. More controversially, §313(1) provides that if circumstances fundamental to the contract have changed so unreasonably that a party cannot be expected to adhere to the terms, the disadvantaged party may demand adaptation (renegotiation)⁴. If adaptation is impossible or inequitable, either party may terminate⁵. These provisions stem from post-WWI inflation cases (the “Spinnerei-Fall”) and reflect a flexible approach: German courts have long granted contract adaptation in hardship cases where common-law courts would not⁶. For example, if raw material costs skyrocketed unforeseeably and upset the contract’s balance, §313 could allow price adjustment rather than total excusal. German doctrine treats §313 as subsidiary: parties are expected to allocate risks (e.g. through clauses) first, but the courts will “step in” if the equilibrium of the deal is fundamentally upset⁷. In short, under German law a court may modify or dissolve a contract for hardship, whereas English law would simply terminate by frustration or enforce original terms⁸.

Governing Law Selection in International Contracts

In cross-border supply agreements, the chosen governing law determines which doctrines apply. If a contract is governed by English or New York law, parties cannot rely on any statutory hardship rule; they must explicitly draft any force majeure or hardship clause, and any relief will flow from frustration or contractual provision⁹. In contrast, if governed by German

¹ <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/january/22/three-degrees-of-hardship-an-english-lawperspective#:~:text=Economic%20hardship%20refers%20to%20the,the%20affected%20party%20to%20perform>

² <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/january/22/three-degrees-of-hardship-an-english-lawperspective#:~:text=Economic%20hardship%20refers%20to%20the,the%20affected%20party%20to%20perform>

³ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386)

⁴ https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=1,cannot%20reasonably%20be%20expected%20to

⁵ https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=3,WALTJEN%2C%20%E2%80%98The%20New

⁶ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

⁷ https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=1,cannot%20reasonably%20be%20expected%20to

⁸ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

⁹ <https://www.nortonrosefulbright.com/fr-fr/knowledge/publications/b54cf723/force-majeure-hardship-clauses-and-frustration-in-english-law-contracts-amid-covid->

law, even absent an express clause the civil code's principles will apply, potentially giving a court power to adjust the contract under §313¹. Governing law choice also interacts with international conventions: for example, sales under German law (excluding CISG by contract) rely on BGB provisions, whereas under U.S. contracts parties might invoke CISG Article 79 (force majeure) if CISG is chosen²³. Scholars debate whether doctrines like hardship should be implied under international instruments; notably, the UNIDROIT Principles 2004 and revised ICC clauses explicitly recognize hardship and judicial adjustment⁴. Thus, parties from different legal traditions often negotiate governing law as a way to control remedies: an Anglo-American seller might prefer English law for predictability and finality, while a German buyer might insist on German law to preserve adaptation relief. Governing law clauses may also inadvertently import foreign doctrines through choice of forum or *lex contractus*, further complicating risk allocation⁵⁶.

Comparative Remedies and Risk Allocation

The choice between English/U.S. and German law has tangible effects on remedies and allocation of unforeseen risk. Under German law, if hardship is proved, performance duties can be rebalanced rather than simply excused⁷. In practice, this means a German court might mandate renegotiation (and adjust price or quantities) rather than leaving one side with a windfall. By contrast, English law leaves risk allocation to the contract: a force majeure clause typically suspends or excuses performance (sometimes allowing termination), but courts will not adjust terms unless expressly authorized. For example, under the ICC 2020 hardship clause (inspired by civil law), parties can seek judicial adjustment of the equilibrium⁸. In English law without such a clause, a similar situation might result only in termination and damages, or no remedy

19#:~:text=References%20to%20a%20%E2%80%9Cforce%20majeure%E2%80%9D,from%20performing%20its%20contractual%20obligations

¹ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

² <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law>

³ https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=contract%20over%20disc%20harge%3A%20%C2%A7%20313,will%20be%20primarily%20named%20%E2%80%98hardship%E2%80%99

⁴ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration)

⁵ <https://www.taylorwessing.com/en/insights-and-events/insights/2020/03/coronavirus--auswirkungen-aufvertraege#:~:text=With%20regard%20to%20supply%20contracts%2C,be%20on%20the%20following%20points>

⁶ <https://www.dlapiper.com/en/es-pr/insights/publications/2020/04/icc-updates-its-force-majeure-and-hardship-standard>

⁷ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration)

⁸ <https://www.dlapiper.com/en/es-pr/insights/publications/2020/04/icc-updates-its-force-majeure-and-hardship-standard>

at all if hardship is foreseeable¹. US law is similar: outside of detailed clauses, U.S. courts rarely oblige renegotiation and will limit relief to excuse or strict damages under impossibility doctrines². Thus, under German law the aggrieved party shares the risk of hardship with the other side by contract adaptation, whereas under common law the entire unforeseen burden often falls on the aggrieved party unless contractually provided for. As one practitioner notes, many English-law agreements explicitly avoid hardship clauses precisely because predictability is prized, while civil-law contracts rely on statutory mechanisms to reallocate risk³.

Scholarly and Doctrinal Debates

Academic debate centers on whether flexibility or certainty should prevail. Civil-law scholars emphasize *Vertrauensschutz* (protecting the parties' reliance) and see adaptation as a good-faith measure when change is extreme⁴. Common-law commentators counter that contract autonomy and risk allocation should be determined by the parties, warning that open-ended hardship can undermine certainty⁵. These tensions are visible in CISG and UNIDROIT reforms: CISG Article 79 (force majeure) was not extended to hardship due to such debates⁶, whereas the UNIDROIT Principles (and updated ICC clauses) adopted a more balanced approach with renegotiation and adaptation⁷. Empirical and pandemic-related studies also illustrate the divide: English commentators after COVID-19 have noted "little effect" of frustration and urged learning from "flexible response of civil law systems"⁸. In sum, modern doctrine grapples with balancing sanctity of contract against fairness – a debate playing out differently in each tradition. For parties drafting cross-border supply agreements, understanding these theoretical positions is crucial: choice of law may silently allocate the risk of price spikes, delivery delays, or supply failures to one side or invite judicial rebalancing⁹.

Conclusion

¹ <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/january/22/three-degrees-of-hardship-an-english-lawperspective#:~:text=Economic%20hardship%20refers%20to%20the,the%20affected%20party%20to%20perform>

² <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law> e

³ <https://www.dlapiper.com/en/es-pr/insights/publications/2020/04/icc-updates-its-force-majeure-and-hardship-standard>

⁴ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386)

⁵ <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2021/january/22/three-degrees-of-hardship-an-english-lawperspective#:~:text=Economic%20hardship%20refers%20to%20the,the%20affected%20party%20to%20perform>

⁶ [https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=contract%20over%20disc harge%3A%20%C2%A7%20313,will%20be%20primarily%20named%20%E2%80%98hardship%E2%80%99](https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=contract%20over%20disc%20harge%3A%20%C2%A7%20313,will%20be%20primarily%20named%20%E2%80%98hardship%E2%80%99)

⁷ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration) e

⁸ <https://blogs.law.ox.ac.uk/research-and-subject-groups/property-law/blog/2020/10/doctrine-frustration-land-law-and>

⁹ [https://www.trans-lex.org/100970/highlight UNIDROIT PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386](https://www.trans-lex.org/100970/highlight%20UNIDROIT%20PRINCIPLES/exemption-for-non-performance-in-international-arbitration-2009/#:~:text=deliver%C2%A0goods%20free%20of%20defects,386)

In global commerce, the interplay of force majeure, hardship, and choice of law is critical. German civil law embraces a good-faith balance that can modify or rescind contracts under hardship (§313 BGB), whereas U.S./UK law upholds stricter *pacta sunt servanda*, excusing performance only under narrow doctrines or explicit clauses¹. Consequently, a German-law contract may shift risk more evenly through adaptation, while an English-law contract will often leave the aggrieved party to contractually-specified remedies or strict discharge. Scholars continue to debate these models: some argue for the efficiency of predictability, others for the equity of flexibility. Ultimately, in cross-border supply contracts the choice of governing law – and the drafting of force majeure/hardship clauses – will determine who bears the burdens of globalization's unforeseen shocks.

MANSUROV OYBEK OLIM OGLI

PhD Candidate at the Scientific Research
Institute of Forensic Expertise, Republican
Center for Forensic Examination named after
Kh. Sulaymonova, under the Ministry of
Justice of the Republic of Uzbekistan.

SPECIFICITY OF TRANSLATED TEXTS OF EXTREMIST CONTENT AS AN OBJECT OF FORENSIC POLITICAL SCIENCE-LINGUISTIC EXAMINATION

Annotation: *There is a need to translate any extremist materials entering from abroad to prevent the spread of extremist ideas through texts, as well as the importance of such translations as objects of study in the system of forensic political science and linguistic expertise. This article examines the analysis of translated materials with extremist content within the framework of forensic political science and linguistic expertise, their legal and linguistic characteristics, the semantic and stylistic accuracy of translation, and methods for evaluating political connotations. Based on the legislation, judicial and investigative experience, and expert methodology in force in the Republic of Uzbekistan, the scientific basis for determining manipulative or extremist changes in translated texts is highlighted.*

Key words: *Extremist material, translation analysis, forensic linguistic examination, political connotation, manipulation, Uzbekistan legislation, ideological influence.*

Аннотация: *Возникает необходимость перевода любых экстремистских материалов, поступающих из-за рубежа, для предотвращения распространения экстремистских идей через тексты, а также важность таких переводов как объектов изучения в системе судебной политологии и лингвистической экспертизы. В данной статье рассматриваются анализ экстремистского содержания переведенных материалов в рамках судебно-политологической и лингвистической экспертизы, их правовые и лингвистические особенности, семантическая и стилистическая точность перевода, а также методы оценки политических коннотаций. На основе действующего в Республике Узбекистан законодательства, судебно-следственного*

¹https://cisgonline.org/files/commentFiles/Roesler_ERPL_2007_483.pdf#:~:text=1,cannot%20reasonably%20be%20expected%20to

опыта и экспертной методологии выделены научные основы определения манипулятивных или экстремистских изменений в переведенных текстах.

Ключевые слова: Экстремистский материал, анализ перевода, судебно-лингвистическая экспертиза, политическая коннотация, манипуляция, законодательство Узбекистана, идеологическое воздействие.

Annotatsiya: Xorijdan kirgan har qanday ekstremistik materiallarni tarjima qilish matnlar orqali ekstremistik g'oyalarni tarqalishini oldini olish, hamda sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertiza tizimida bunday matnlarni tarjimasi obyekt sifatida o'ni muhimligi ehtiyoji borligi. Shuningdek Mazkur maqolada ekstremistik mazmunga ega bo'lgan tarjima materiallarning sud siyosatshunoslik-lingvistik ekspertiza doirasida tahlil qilinishi, ularning huquqiy va lingvistik xususiyatlari, tarjimaning ma'no va uslubiy aniqligi, siyosiy konnotatsiyalarning baholanish usullari o'rganiladi. O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan qonunchilik, sud-tergov tajribasi va ekspertiza metodikasi asosida tarjima matnlarining manipulyativ yoki ekstremistik ruhdagi o'zgarishlari aniqlashning ilmiy asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Ekstremistik material, tarjima tahlili, sud-lingvistik ekspertiza, siyosiy konnotatsiya, manipulyatsiya, O'zbekiston qonunchiligi, ideologik ta'sir.

The article also proposes analytical approaches for evaluating texts based on pragmatic changes, ideological shifts, and linguistic differences that arise during the translation process. An integrated model of linguistic and political science expertise is developed to identify manipulations in translations. Additionally, the article presents new scientific and methodological approaches for assessing translation quality in the context of combating extremist materials.

Attention is focused on specific objects such as modern forensic-political-linguistic translation texts. In expert practice, it is often necessary to analyze texts with extremist content that consist of works translated into **Uzbek**. Frequently, such works contain components of ideological-extremist material. This expert examination aims to determine the characteristics of these objects. Understanding the specifics of these texts allows experts to avoid errors during their activities, particularly in selecting research methods and formulating answers to questions.

The following categories are distinguished based on the language in which the text was originally created:

1. Texts originally created in the Uzbek language (books, media articles, audio/video recordings, political party programs, leaflets, and others).
2. Texts translated into the Uzbek language (video films translated into Uzbek (with subtitles or voice-over), books containing ideological or extremist content, translations of foreign magazines, and others).

Let's delve deeper into the second category of objects - translated publications. In the analysis of literature translated into Uzbek, the exact translation of the book submitted for examination undergoes scrutiny. For instance, a work "X" (a translation of a foreign author's work into Uzbek) must undergo expert examination. Subsequently, its results are communicated to law enforcement agencies, the printed publication is classified as extremist

literature and, in accordance with the legislation of the **Republic of Uzbekistan**, is included in the list of extremist materials. Note: a book in the Uzbek language was analyzed. In fact, this means that another “X2” translation of this book should undergo a fresh analysis within the framework of linguistic expertise.

In our opinion, certain difficulties may arise when analyzing translation sources. These difficulties often occur in the context of ideological religious texts.

It should be noted that to qualify a speech act as an indirect or implicit call to action (when conducting forensic political science and linguistic examinations in cases related to extremism), it is often necessary to determine the structure of the communicative situation.

The components of a communicative situation include: 1) the speaker (in written works - the author); 2) the listener (addressee, in written works - the reader); 3) the subject of communication (what is being discussed); 4) the code (language) in which the text is created and received; 5) the text, that is, a signal in which information is encoded using language - this is a material “entity” connecting the behavior of the speaker and the listener in the act of communication; 6) the general conditions under which communication takes place (Where? When? How? For what purpose?)¹. N.I. Formanovskaya emphasizes that "consideration of the speaker and the addressee should be carried out with full awareness of social and psychological roles, background and current knowledge, and national stereotypes².

Can we identify the necessary components of the communicative situation when analyzing a translated text intended for forensic linguistic examination? In our opinion, not always, because: A, In a published text, the author's name and surname may or may not be indicated, and information about them might be unavailable. Even if the author is mentioned in a work with ideological or religious content, what value does this provide to a linguistic expert? The situation becomes more complex when analyzing translations of ideological and religious literature, as translation itself is essentially a new work.

In this case, a comprehensive examination is conducted with the participation of an expert in religious studies or political science. The questions for linguists and experts in other specialties should not be identical.

It should be emphasized that in cases of collective authorship, determining the communicative intentions of the speaker (or writer) is considerably more complex. Such ideological and religious literature is created in accordance with the objectives of extremist organizations. Often, these objectives are not explicitly reflected in the text under examination, but can be

¹ Сахарный, Л.В. Введение в психолингвистику: Курс лекций [Текст] / Л.В. Сахарный. – Л.: Изд-во Ленингр. Унта. 1989. –116 с

² Формановская, Н.И. Речевое общение: коммуникативно- прагматический подход [Текст] / Н.И. Формановская. – М., Рус. Яз, 2002. –

uncovered through comprehensive analysis conducted by experts from various specialties.

The perception of information, its understanding - the calculation of pre-text presuppositions and implications behind the text in relation to one's own linguistic and paralinguistic, national-cultural, intellectual and other thesaurus, in relation to one's own opinions, preferences, assessments, attitudes, relying on the general fund of knowledge. V, Response to the received information¹.

Written communication is indirect and distant communication. When reading translated works, mediation is bilateral (book-translation). Let us consider the approach to human communication from the perspective of information theory, as proposed in "Psycholinguistics"²: "a message emerges in the speaker (encoder)". Using speech organs (transmitter), the speaker encodes this message, converting it into a signal. The signal (air vibrations) is transmitted through the communication channel. It reaches the hearing organs (receiver) of the listener (decoder). Decoding then occurs, which involves converting the signal back into a message.

For communication to take place, encoding and decoding must be carried out based on a single code (language). "Noise" also occurs during communication, which is why people often misunderstand each other or fail to understand each other completely. Clearly, this scheme primarily applies to direct verbal communication.

In our opinion, the achievements of psycholinguistics should be used cautiously when analyzing translated ideological and religious literature: the uniqueness of the text material, the presence of two codes (the original and its Uzbek translation), and interferences in message transmission make it difficult to clearly identify the author's intentions (for example, using the method of intentional analysis).

The non-linguistic category of "sincerity" one of the conditions for the success of a proposal-appeal (its investigation is carried out when analyzing texts of presumably extremist content) is its sincerity. A.N. Baranov emphasizes that "it is impossible to determine the speaker's sincerity through linguistic research methods; only occasionally does the text allow us to conclude that the author is insincere³. Analysis of oral communication (through the study of audio/video materials - objects of examination) and consideration of paralinguistic means of communication sometimes allows one to suspect the speaker's insincerity. Determining the author's sincerity in a written work is considerably more complex; the expert may not know the conditions and time of the work's creation, often there is no information about the author

¹ Формановская, Н.И. Речевое общение: коммуникативно- прагматический подход [Текст] / Н.И. Формановская. – М., Рус. Яз, 2002.–81 с

² Сахарный, Л.В. Введение в психолингвистику: Курс лекций [Текст] / Л.В. Сахарный. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун.-та. 1989. – 18 с.

³ Баранов, А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие [Текст] / А.Н. Баранов. — М.: Флинта: Наука, 2011. – 445 с

themselves, and their sincerity is initially (before the analysis of the text) only presumed.

Firstly, the methods of forensic linguistics and forensic political-linguistic analysis should be used with caution: it is the translation of the work that is being analyzed, which makes it difficult to determine the intentions of the speaker/author (especially in cases of collective authorship).

Secondly, when answering the question, it is necessary to indicate the potential addressee of the text. We emphasize once again that identifying the components of the communicative situation in a translated written text is quite complex: the addresser (author) cannot always be identified, and the addressee is potential (before reading the text). Forensic linguistic examination cannot be based on assumptions; otherwise, the evidentiary value of the expert's conclusion will decrease.

Thirdly, according to the legislation of the Republic of Uzbekistan, all publication details of the work must be shown when including it in the list of extremist materials: author, title, translator, publisher, and others. This requirement is related to the fact that during the examination process, the exact translation of the book, not the original version, is investigated.

Fourthly, when analyzing texts with ideological and religious content, it is advisable not to limit the examination to linguistic expertise alone, but to involve specialists in the field of religious studies (for comprehensive research). It is necessary to interpret quotations from religious sources found in religious and ideological texts in collaboration with a religious scholar.

Fifthly, when analyzing an object of expertise that contains information in multiple languages the expert linguist should provide an appropriate explanation in their response, such as: The video X does not contain phrases or ideas in the Uzbek language that express negative assessments, dislike, or hostile attitudes towards representatives of other nationalities or religious confessions, nor does it include calls to fight against them. It is not possible to evaluate the Russian text for the presence of such ideas, as the expert's specialization is in the Uzbek language.

We have examined the concept of the object of expertise ("What can be analyzed?" within the framework of linguistic expertise), and now we turn to the issue of the subject of linguistic expertise - the facts and circumstances that are identified during the examination process. The subject can be conditionally characterized by answering the question "What exactly should be looked for in the object of examination?"

Subject of linguistic expertise in extremism-related cases. Boundaries of linguistic expert competence, The subject of forensic linguistic examination comprises facts and circumstances determined through the study of patterns in

the existence and functioning of natural or artificial language in oral and written speech¹.

The subject of examination is a specific language-speech level (cross-section) of the object under study². For example, as **K.I. Brinyev** points out, when examining a text on the topic of threats, the genre cross-section of the speech work is studied, while when examining trademarks, the thematic level of the system of nominations for goods, services, company names, etc. is investigated.

In our work, we adhere to the understanding that the subject of linguistic expertise comprises facts and circumstances that need to be proven in a specific case through issues requiring specialized linguistic knowledge. Accordingly, the subject of forensic linguistic examination of extremist materials is the identification of factual data relevant to the case, which, based on specialized linguistic knowledge, can serve as the basis for law enforcement to make a decision on whether to recognize or not recognize the objects under study as extremist materials³.

In other words, the subject of linguistic expertise is something that needs to be confirmed or refuted in the text under examination using specialized linguistic knowledge. While the object of the examination is the text (field of research) in which opinions of a certain content are sought, the subject is what the linguist-expert is "searching" for (opinions of a specific content). **For instance**, a video film, audio recording, book, or leaflet targeted for linguistic research serves as the object of expert examination, whereas "speech fragments containing element "X" constitutes the subject of expert examination (these can be calls to certain activities or statements containing linguistic markers of extremist ideas).

An expert's competence refers to the scope of powers, rights, and obligations established by procedural legislation for the expert; it also encompasses the body of knowledge in the theory, methodology, and practice of forensic linguistic expertise⁴. A linguistic expert is not entitled to answer questions that require knowledge in other sciences, law, or ethics. If such questions are posed to the expert, they must indicate that it is not possible to answer such questions (beyond linguistic competence).

Translation is not merely a simple transfer of language, but rather it requires the preservation of semantic (meaning), stylistic (style), and pragmatic (impact-oriented) aspects. In extremist materials, expressions with

¹ Галяшина, Е.И. Понятие судебной лингвистической экспертизы [Электронный ресурс] / Е.И. Галяшина. – Режим доступа: <http://www.rusexpert.ru/index.php?idp=content&id=202> – (01.12.2013).

² Бринев, К.И. Судебная лингвистическая экспертиза: методология и методика: монография [Текст] / К.И. Бринев. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2014, – 66 с.

³ Бринев, К.И. Судебная лингвистическая экспертиза: методология и методика: монография [Текст] / К.И. Бринев. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2014, – 304 с.

⁴ Подкатилина, М.Л. Судебная лингвистическая экспертиза экстремистских материалов: монография [Текст] / М.Л. Подкатилина / под. ред. Е.И. Галяшиной. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 46 с.

distorted meanings or imperceptibly intensified phrases are particularly dangerous.

Errors or manipulations observed in extremist translations include expanding or altering the meaning after the original text becomes the translated text. The translator may introduce additions or edits, deliberately mistranslate, or add phrases unrelated to the original text, thereby creating extremist content. It should be noted that in the decision to appoint an expert examination, the original text and its translation are provided by the investigative body or court.

When comparing the original text with the translated text, differences in each sentence, phrase, term, and level are analyzed. Synonymous substitution, sharp expressions, and changes in negative forms are noted separately.

The sample questions for experts; When appointing an examination of extremist translation materials, **it is usually recommended to ask the following questions.**

Does the content of the translated text match the original text?

Are there extremist calls in the translation?

Did the translator ideologically alter the text?

Are there phrases in the translation that indicate a call to incite religious, political, or racial hatred?

Analysis of translated materials of extremist content within the framework of forensic political science and linguistic examination is one of the most pressing and complex issues in the conditions of **Uzbekistan**. The semantic shifts, pragmatic changes in meaning, and ambiguity of political connotations that occur in translation often directly affect the evaluation of the text as dangerous or extremist¹.

The study showed that deviation from the author's intention in the translation process, changing the connotative meanings of words, or adding an additional ideological load can create extremist content. In identifying such cases, a comprehensive approach to forensic linguistic and political science expertise is important. In particular, a comparative analysis of the translated text with the original text, determining the degree of semantic and stylistic correspondence, and assessing the pragmatic impact of the text on the audience ensure the accuracy of expert conclusions.

Although the current legislation of the **Republic of Uzbekistan** and forensic practice have established sufficient grounds for identifying signs of extremist behavior in translated materials, there is a need for further development of scientific and methodological approaches to assessing the quality of translation and intent. From this point of view, the role of the translator in the examination process, contextual changes in the text, and

¹ "Sud-siyosatshunoslik lingvistik ekspertizasi tadqiqotlarini O'tkazish" (ekspertlar uchun uslubiy tavsiya) – Toshkent. 2023

ideologically oriented editorial actions should be analyzed with special attention.

Translated texts containing extremist content represent a complex and multifaceted object of forensic political-linguistic expertise that requires special attention. These texts must be evaluated not only from a linguistic standpoint but also by considering political, cultural, and contextual factors. During the translation process, it is essential to analyze the author's original intent, interpretive shifts introduced by the translator, and the potential influence on the target audience. Particularly, the use of implicit, metaphorical, or connotative expressions to convey extremist ideas necessitates close cooperation between linguistic and political science experts.

In judicial practice, the misinterpretation of such texts can pose a direct threat to societal security. Therefore, it is crucial that political-ideological context, linguistic tools, discursive strategies, and communicative intentions present in translated materials are identified through rigorous, scientifically grounded analysis. This calls for the refinement of expert methodologies and the adoption of modern linguistic and political analysis techniques.

From this perspective, the analysis of translated texts with extremist content within the framework of forensic political-linguistic expertise demands an integrated, multi-level, and evidence-based approach. Such a strategy is not only essential for ensuring legal justice but also plays a critical role in maintaining social stability.

The scientific and methodological approaches proposed in this article can serve as an effective tool for judicial and investigative practice in the assessment of extremist materials, and can serve as a basis for the development of specific criteria and evaluation indicators in the examination of translated materials.

АХМЕДОВ АБДУЛАТИФ МАШРАПОВИЧ

Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси

КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ: МИЛЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Аннотация. Мақолада камбағалликни қисқартириш масаласи миллий ва хорижий тажрибалар асосида таҳлил қилинган. Муаллиф Ўзбекистонда амалга оширилаётган давлат дастурлари, ижтимоий-иқтисодий чоралар, қонунчиликка таклифлар ва Хитой тажрибаси мисолида самарали ечимларни кўрсатади. Тадқиқотда тадбиркорлик, таълим, бандлик ва молиявий имкониятларни ошириш орқали камбағалликка қарши курашишнинг устувор йўналишлари илгари сурилган. Мақолада миллий ва халқаро олимларнинг илмий хулосаларига таянилган.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳимоя, бандлик, камбағаллик, ижтимоий тенгсизлик, давлат дастурлари, ишсизлик, томорқа, ижтимоий сиёсат ва инновацион ечимлар.

Аннотация: В статье проанализированы вопросы сокращения бедности на основе национального и зарубежного опыта. Автор показывает эффективные решения на примере реализуемых в Узбекистане государственных программ, социально-экономических мер, предложений по законодательству, а также опыта Китая. В исследовании выдвинуты приоритетные направления борьбы с бедностью через развитие предпринимательства, образования, занятости и расширение финансовых возможностей. В статье опираются на научные выводы как национальных, так и международных учёных.

Ключевые слова: Социальная защита, занятость, бедность, социальное неравенство, государственные программы безработица, жильё социальная политика и инновационные решения.

Annotation: The article analyzes the issue of poverty reduction based on national and international experience. The author highlights effective solutions through state programs being implemented in Uzbekistan, socio-economic measures, legislative proposals, and the example of China's experience. The research puts forward priority directions in the fight against poverty through the development of entrepreneurship, education, employment, and the expansion of financial opportunities. The article relies on the scientific conclusions of both national and international scholars.

Key words: Social protection, employment, poverty, social inequality, government programs, unemployment, housing, social policy and innovative solutions.

Камбағаллик муаммоси мамлакатларнинг иқтисодий ўсиши ва ижтимоий барқарорлигини таъминлашга тўсқинлик қилиб, аҳолининг ижтимоий фаол қатламлари сонини қисқартиради.

Камбағалликнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жуда кенгдир. У нафақат аҳолининг иқтисодий имкониятларини чеклайди, балки соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий ҳимоя тизимларининг самарадорлигини пасайтиради. Шунингдек, камбағаллик жамиятда ижтимоий тенгсизлик ва нотинчликка олиб келиши мумкин. Шу сабабли, камбағалликни аниқлаш, унинг сабабларини таҳлил қилиш ва самарали ислохотлар ўтказиш муҳим аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ва унга барҳам бериш — давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Хусусан, ушбу масала жадал суръатларда давлат дастурлари, миллий стратегиялар ва хорижий тажрибаларга асосланган чора-тадбирлар орқали ҳал этилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, аҳолининг юқори даромадли барқарор иш билан бандлигини таъминлаш, ёшларнинг инновацион ва рақамли технологияларга асосланган таълим олиши ва касб-хунар ўрганиши, барча қатламларнинг тиббий ва ижтимоий хизматлардан фойдаланиши учун шарт-шароит яратиш ҳамда маҳаллалар инфратузилмасини ривожлантириш йўналишларида комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобига 2025 йилда 1 миллион нафар аҳолини камбағалликдан чиқариш давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг ҳамда барча

даражадаги давлат органлари ва ташкилотларининг биринчи даражали вазифаси этиб белгиланди¹.

Таъкидлаш лозимки, камбағалликни қисқартириш ва унга барҳам бериш борасида миллий олим ва тадқиқотчилар Т.Ахмедов, Г.Алимова, М.Абулқосимов, Х.Хидиров ҳамда хорижий олимлар Н.Магдеев, А.Норов, Е.Александров ва О.Александровалар ўз илмий изланишларида алоҳида тўхталиб ўтганлар.

Хусусан, и.ф.н., доцент Г.Алимова аҳоли фаровонлигини ошириш, камбағалликни қисқартиришда реал ялпи ички маҳсулот ўсишини муҳим стратегик мақсадлардан бири сифатида кўради. Бунинг учун реал ялпи ички маҳсулотнинг ўсишини 2,1 баравар ва аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ўсишини 3 баравар ёки 2018 йилдаги 1533 АҚШ долларига нисбатан 4538 АҚШ долларигача таъминлаш лозимлигини қайд этади. Унинг фикрича, бу борада:

биринчидан, таълим тизими фаолиятидаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш орқали унинг сифати ошириш;

иккинчидан, соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлигини ва аҳоли учун ундан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш;

учинчидан, камбағалликни ўлчаш тизимини, унга қарши курашиш тизимини такомиллаштириб бориш;

тўртинчидан, аҳоли заиф қатламларининг меҳнат бозоридаги иштирокини қўллаб-қувватлаш ва ижтимоий ҳимоя тизими самарадорлигини ошириш;

бешинчидан, аҳолини табиий газ, тоза ичимлик суви таъминоти ва санитария хизматларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш муҳим ўрин тутди².

Тадқиқотчи М.Абулқосимов *камбағалликка қарши курашни шахс иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналиши* эканлигини таъкидлайди ҳамда уни қисқартириш ва қарши курашиш учун *қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ* деб ҳисоблайди:

– миллий иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, унинг асосий тармоқларига рақамли иқтисодиётни ва инновацияларни жорий этиш асосида ички бозорларни миллий ишлаб чиқарувчилар маҳсулотлари билан тўлдириш асосида инфляциянинг ўсишини жиловлаш ва уни 3-4% даражасига тушириш камбағалликни бир мунча қисқартиришга эришиш;

– кичик ва ўрта тадбиркорлик ривожланишини, янги иш ўринларини вужудга келтиришни қўллаб-қувватлаш асосида меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлигини ошириш. Бунда норасмий

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 24.09.2024 й., 06/24/143/0740-сон.

² Г.Алимова. Ўзбекистонда пандемиядан кейинги даврда аҳоли фаровонлигини ошириш ва камбағалликни қисқартиришнинг асосий йўналишлари // “Янги Ўзбекистон иқтисодиёти: устувор йўналишлар ва келажак истиқболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференция мақолалари тўплами. // и.ф.д., проф. Т.Ахмедовнинг умумий таҳрири остида. // Тошкент: IFMR, 2022. – Б. 209-215.

иқтисодиётда банд бўлганларни босқичма-босқич расмий иқтисодиёт секторига ўтиши механизмини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш камбағалликни қисқартиришда аҳамиятга моликдир;

– мамлакатимизда аҳолига муносиб даромад олиш имконини берадиган муносиб иш билан бандлик концепциясини жорий этиб бориш, кам таъминланган, ижтимоий ҳимояга муҳтож кишилар, кўп болали оилалар аъзоларига, ишлашни истайдиган ногиронлар, тўлиқсиз оила вакиллари учун муносиб иш ўринларини яратиш, улар учун тадбиркорлик корхоналарида захира иш ўринларини ташкил этиш ҳамда махсус квоталар белгилаш;

– кам таъминланган ва камбағал деб тан олинган оилаларнинг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш чораларини кўриш, бунда давлат-хусусий шериклик асосида тадбиркорлик субъектларини ташкил этишни рағбатлантириш;

– кам таъминланган оилалар фарзандларининг касбкор ҳамда олий маълумот олишлари учун махсус давлат грантлари белгилаш ҳамда уларнинг муносиб иш билан таъминланиши учун махсус дастурлар ишлаб чиқиш;

– иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган ҳудудлар аҳолисининг турмуш даражаси ривожланган ҳудудлар аҳолисиникидан анча паст бўлади ҳамда бундай ҳудудларда камбағал ва кам таъминланган оилалар кўпроқ бўлади. Шундан келиб чиқиб, иқтисодий қолоқ ҳудудларни комплекс ривожлантириш учун минтақавий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш. Бунинг учун республика бюджетидан ушбу ҳудудлар маҳаллий бюджетларига субвенция ва дотациялар ҳамда бюджет ссудалари ажратиш, бюджетлараро муносабатларни ривожлантириш;

– бюджетларни номарказлаштириш ва бюджетлараро муносабатларни ривожлантириш асосида маҳаллий бюджетлар даромадларининг қўшимча манбаларини яратиш асосида уларни мустақкамлаш ва барқарорлаштириш;

– республика ва вилоятлар миқёсида камбағалликка қарши кураш фондларини ташкил этиш¹.

Г.Қосимова камбағалликка барҳам бериш учун *кечиктириб бўлмайдиган қуйидаги масалаларни амалга ошириш зарурлигини таъкидлайди:*

биринчидан, мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш бўйича аниқ ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш, хорижий тажрибани инобатга олган ҳолда камбағаллик даражасини аниқлаш мезонлари ва баҳолаш услубиятини жорий қилиш, ижтимоий

¹ М.Абулқосимов. Камбағалликка қарши кураш - шахс иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналиши // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы 2020, 2(134).

таъминотнинг минимал стандартлари ва меъёрий асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётда кенг фойдаланишни йўлга қўйиш.

иккинчидан, ҳар бир маҳалла кесимида фуқароларининг яшаш шароитлари ва ижтимоий аҳволи ўрганилиб, яшаш минимуми ва минимал истеъмол саватини ҳисоблаш методологиясини ишлаб чиқиш ҳамда аҳоли даромадлари табақалашувини ўрганиш бўйича тизимли ишларни олиб бориш ҳамда уларнинг давлат мақсадли дастурлари билан ўзаро мувофиқлигини таъминлаш.

учинчидан, аниқланган ижтимоий аҳволи танг аҳоли қатламларининг рўйхатини шакллантириш ва уларнинг ҳар бирида қандай имкониятлар мавжудлигини ўрганилиши ва шунга асосланган ҳолда камбағалликни тугатишнинг аниқ манзилли йўналишларини ишлаб чиқиш.

тўртинчидан, мамлакатда меҳнат бозори ва унинг таркибини сифат жиҳатдан ривожлантириш, ишчи кучи миграцияси жараёнларини таҳлил қилиш, такомиллаштириш ҳамда меҳнат ресурсларини тақсимлаш борасида ўзаро мувофиқликдаги ишларни олиб бориш баробарида аҳолининг ўзини ўзи банд қилиш принципини жорий қилиш эвазига бандлик муаммосини ҳал қилишга киришиш.

бешинчидан, мамлакат миқёсида ва унинг барча ҳудудларида, уларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, истеъмол саватчаси ва тирикчилик учун зарур бўлган энг кам миқдорлардаги даромадлар даражасини ишлаб чиқиш ва жорий қилинишини тезлаштириш ҳам мақсадга мувофиқ. Чунки, камбағаллик даражасини билмасдан туриб, уни бартараф қилиш мураккаб ҳисобланади¹.

Хорижда ҳам камбағалликни қисқартириш масалалари илмий жамоатчиликнинг диққат марказида турган долзарб мавзулардан саналади.

Бу борада Н.Магдеев, А.Норов ва бошқаларни алоҳида таъкидлаш мумкин.

Жумладан, Н.Магдеевнинг қарашларига кўра, замонавий давлатлар қашшоқликни камайтиришга қаратилган табиати, молиялаштириш манбалари ва ёрдамнинг мақсадлилиги жиҳатидан хилма-хил бўлган дастурларни амалга оширадилар. Аммо, бундай дастурларнинг самарадорлиги нодавлат нотижорат ташкилотлари ёки аҳолининг кам таъминланган қатламларининг ўзлари ёрдамни тақсимлашда, ундан фойдаланиш натижаларини муҳокама қилишда бевосита иштирок

¹ Г.Қосимова. Мамлакатимизда камбағаллик даражасини камайтириш йўллари // Scientific Progress volume

2 | ISSUE 7 | 2021 ISSN: 2181-1601. – P. 808-816.

этишни фаол равишда амалга оширадиган воситачилик институтлари томонидан кўрсатилса, уларнинг самарадорлиги юқори бўлар эди¹.

Қашшоқлик даражасини камайитиришнинг ижтимоий-иқтисодий асосларини ўрганган тожикистонлик олим А.Норовнинг фикрича, унинг давлатида қашшоқликнинг энг муҳим сабаблари:

1) тарихий:

– совет Иттифоқининг қулаши натижасида юзага келган иқтисодий инқироз;

– фуқаролар уруши ва унинг оқибатлари;

2) географик:

– халқаро бозорлар ва портлардан изоляция;

– табиий офатлар;

3) бошқарув ва бошқалар:

– заиф бошқарув;

– ривожланмаган инфратузилма;

– ишсизлик, иш ўринларининг етишмаслиги;

– кам иш ҳақи, пенсия ва ижтимоий нафақалар;

– ижтимоий секторга (таълим, соғлиқни сақлаш) давлат харажатларининг паст даражаси.

Олимнинг фикрига кўра, Тожикистонда қашшоқликнинг асосий сабаби ишчиларнинг кам иш ҳақи ва энг кам иш ҳақининг паст даражасидир. Халқаро стандартларга кўра, соатлик иш ҳақи 3 доллардан паст бўлиши мумкин эмас.

А.Норов ўз фикрида давом этар экан, кичик корхоналар учун тўсиқ нисбатан арзон пул манбаларидан фойдаланиш имконияти йўқлиги сабабли молиявий-кредит механизмларининг ривожланмаганлигидир. Кичик бизнес субъектларини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш имкониятлари чекланган ва банклар уларга нисбатан юқори кредит ставкаларини сақлаб қолишади ва ҳисоб-китоб ва касса хизматлари қоидаларини кучайтирадилар. Шу сабабли, минтақавий кафолат фондларини, лизинг компаниялари тармоғини, венчур капитал молиялаштириш инвестиция институтларини ташкил этиш, халқаро дастурлар ва молия-кредит тузилмалари маблағларидан фойдаланишнинг мақбул схемаларини ишлаб чиқиш, марказда ва минтақаларда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини яратишга зарурат катта.

Тадбиркорликнинг ҳозирги ҳолати ва ривожланишини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, республиканинг барқарор ривожланишида тадбиркорларнинг ролини шакллантириш ва мустаҳкамлашга катта

¹ Магдеев Н.Г. Политические векторы международного сотрудничества в области сокращения бедности: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – М.: Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации", 2005. – 27 с.

тўсқинлик қиладиган иқтисодий ва маъмурий-ҳуқуқий тўсиқлар мажмуаси мавжуд. Бу биринчи навбатда:

- кичик бизнесни молиявий-кредит билан қўллаб-қувватлаш ва хатарларни суғурталаш механизмларининг ривожланмаганлиги;

- ўз-ўзини молиялаштириш механизмларининг йўқлиги (кредит уюшмалари, ўзаро суғурта компаниялари ва бошқалар), солиқ тизимининг номукамаллиги, солиқ имтиёзлари тизимининг самарасизлиги;

- юқори фоиз ставкалари кўринишидаги ноқулай кредит шартлари, давлат ва маҳаллий кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш дастурларини бюджет ва бюджетдан ташқари молиялаштиришнинг беқарорлиги;

- замонавий бизнеснинг турли соҳаларида ходимларнинг паст даражадаги профессионаллиги ва кам тажрибаси, замонавий менежмент, молиявий ва маркетинг таҳлили тамойилларини ўз ичига олган бизнес тамойилларини чекланган тарзда тушуниш;

- маҳаллий ва хорижий кредитлаш манбалари бўйича ахборотдан фойдаланиш имконияти йўқлиги;

- тадбиркорларнинг ишончли ижтимоий ҳимояси ва хавфсизлиги йўқлиги¹.

Шу ўринда камбағалликни қисқартириш ва унга барҳам бериш бўйича илғор хориж тажрибаси ҳақида сўз борганда, Хитой тажрибасини алоҳида қайд этиш лозим бўлади. Кўплаб миллий ва хорижий олимлар ушбу давлат тажрибасини чуқур ўрганишга ҳаракат қилганлар.

Масалан, профессор Т.Ахмедовнинг қайд этишича, камбағалликни қисқартириш ва унга барҳам бериш бўйича Хитой тажрибаси ўрганишга арзигулик натижалар эга. Масалан, 2020 йилда Хитойда қашшоқлик тўла тугатилганлиги эълон қилинган, охириги 40 йилда 800 миллиондан ортиқ аҳоли камбағалликдан чиқарилган. Унинг фикрича, *Хитойда камбағалликка қарши курашнинг асосий омиллари*: барқарор юқори иқтисодий ривожланишни таъминлаш; хусусий сектор ва бизнесга кенг йўл очиб бериш; инновацион технологиялардан кенг фойдаланиш; қишлоқларда камбағалликни қисқартиришга алоҳида урғу бериш; аҳолининг энг зарур бўлган ижтимоий товарлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжини (*таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой, асосий озиқ-овқатлар*) таъминлаш; мақсадли ижтимоий ҳимоя қилиш; барча давлат ва нодавлат ташкилотлари, тадбиркорларни камбағалликни қисқартиришга сафарбар қилиш ва бошқалардан иборат.

Хитой тажрибасини ўрганиш орқали Т.Ахмедов қуйидаги хулоса ва таклифларни илгари сурган:

¹ Норов А.К. Социально - экономические основы сокращения уровня бедности (на материалах Республики Таджикистан): Автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – Душанбе.: Таджикский национальный университет, 2012. – 24 с.

биринчидан, Ҳукумат томонидан тасдиқланган камбағалликни аниқлашнинг миллий мезони бўлган – минимал истеъмом харажатлари миқдори бўйича расмий маълумотлар асосида кенг кўламли таҳлил ва мониторинг тизимини ташкил қилиш; маҳаллаларда ягона камбағал оилалар рўйхатини “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари” ва “Ягона ижтимоий ҳимоя реестри” асосида ишлаб чиқиш; камбағалликни аниқлашнинг кўп ўлчамли, яъни истеъмом (даромад) дан ташқари асосий ижтимоий эҳтиёжлар билан таъминланганликни ҳисобга олувчи услубни мамлакат шароитига мосланган ҳолда амалиётда қўллаш бўйича таклифлар тайёрлаш; камбағаллар таркибида кўп болалик оилаларнинг улуши юқори эканлигидан келиб чиққан ҳолда уларнинг фаровонлик даражасини баҳолаш ва мақсадли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

иккинчидан, 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясига мувофиқ, 5 йилда камбағаллик даражасини 2 мартага камайтириш вазифаси белгиланган. Бу вазифани бажаришнинг устувор йўналишлари сифатида:

– хусусий сектор ва тадбиркорликнинг турли шакллари (касаначилик, оилавий ва деҳқончилик бизнеси, юқори инновацион технологияларга асосланган кичик саноат корхоналари, йирик корхоналарнинг кооперация асосида қишлоқ жойларда цех ва бўлимларини ташкил қилиш ва б.лар) ривожлантириш учун қулай муҳитни янада яхшилаш;

– жойларда тадбиркорлик ва керакли касбларга ўргатиш ҳамда таълим бериш самарадорлигини янада ошириш;

– бевосита маҳаллалар кесимида камбағал оилаларни табақалашган ҳолда маҳаллий ташаббусни эътиборга олиб амалга ошириладиган лойиҳаларни ишлаб чиқиш;

– барча жамоатчилик, давлат ва нодавлат ташкилотларининг камбағалликни қисқартиришда фаол иштирокини таъминлаш¹.

Шу каби, Х.Хидиров ҳам камбағалликни камайтиришда дунё бўйича Хитой тажрибаси намунали саналиши ҳақида ёзади. Унинг қайд этишича, бугунги кунда аҳолини, айниқса, қишлоқ жойларида банд қиладиган асосий юмуш – бу майда ишлаб чиқариш корхоналаридаги меҳнат, оилавий бизнес. Деярли барча маҳсулотлар онлайн савдо билан истеъмомчиларга етказилади².

Рус олимлари Э.Александров ва О.Александровларнинг ёзишича, Хитойда аҳоли даромадларининг ўсиши давлат ижтимоий сиёсати ва

¹ Т.Ахмедов. Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш бўйича миллий тизимнинг шаклланиши // “Янги Ўзбекистон иқтисодиёти: устувор йўналишлар ва келажак истиқболлари” мавзусидаги илмий-амалий конференция мақолалари тўплами. // и.ф.д., проф. Т.Ахмедовнинг умумий таҳрири остида. // Тошкент: IFMR, 2022. – Б. 27-30.

² Х.Хидиров. Камбағаллик ва қашшоқликка қарши курашиш: олдини олиш йўллари, усуллари ва мазмун-моҳияти // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 11 (2021) / ISSN 2181-1415.

хусусий тадбиркорлик ташаббусларининг оқилона комбинацияси эвазига бўлмоқда. Хитой раҳбарияти мамлакат аҳолисининг заиф тоифаларини – камбағал қишлоқ оилаларидан бўлган болаларни (“Умид” мақсадли дастури), болали ёлғиз аёлларни (“Бахт” дастури), ёлғиз кексаларни (“Беш турдаги таъминот”) қамраб оладиган ижтимоий ҳимоя тизимини яратган. Давлат бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш бўйича кучли чораларни кўрмоқда: мамлакатнинг Ғарбий ва Марказий вилоятларида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма деярли янгидан яратилган, шарқий вилоятларда қатор эркин иқтисодий зоналар очилиб, бизнес ҳар томонлама рағбатлантирилмоқда¹.

Камбағалликнинг сабаблари ва жамиятдаги ўрнини ўрганиш XVIII асрдан XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган давр ажратилган, классик иқтисодчи олимлар А.Смит, Д.Рикардо, Т.Малтус, Г.Спенсер, Ж.Прудон, Э.Реклус ва б., шунингдек, замонавий иқтисодчи олимлар Rowntree, F.Q. Хауек, Р. Таунсенд ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Классик иқтисодчи олим А.Смитнинг ўз асарларида камбағаллик ва ижтимоий стандартлар ўртасидаги боғлиқлик нисбий моҳияти очиб берган. XIX асрда камбағаллик чегарасини оила бюджети асосида ҳисоблаш орқали мутлоқ камбағаллик мезонини киритиш, камбағалликни аниқлаш мезонларини даромад даражаси билан боғлаш ҳамда шахснинг меҳнат қобилияти ва соғлиғининг муайян даражасини сақлаб қолиш билан боғлиқ эҳтиёжларини қондиришни таклиф қилган².

Н.Королёва, В.Чинишвилилар ўз асарларида камбағалликни келиб чиқиш сабаблари сифатида ишсизликни эътироф этганлар.

АҚШда жами тахминан 16% аҳоли камбағал ҳисобланади. Америкада “камбағал ишчи одам” деган тушунча бор. Қашшоқлик ҳар доим ишсизлик билан боғлиқ. Япония иқтисодий қудрати жиҳатидан дунёдаги учинчи йирик давлати ҳисобланади. Лекин, ҳар йили мамлакатда қашшоқлик даражаси ўсиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби – ишсизлик. Ҳар олтинчи Япон камбағал ҳисобланади.³

Чунончи, 2019 йилда мамлакатда камбағаллик даражаси 23 фоизни ташкил этган бўлса, 2023 йилда бу кўрсаткични 11 фоизгача камайтиришга эришилди. Шунингдек, 2025 йил якуни билан камбағалликни 6 фоизгача қисқартириш мақсад қилинган⁴.

Мазкур мақсадни амалга ошириш тамойилларидан бири сифатида томорқадан самарали фойдаланиш, қўшимча 50 минг гектар экин майдонларини камбағал оилаларга ижарага бериш белгиланган.

¹ Александров Е.Л., Александрова О.Е. Меры борьбы с бедностью: зарубежный и отечественный опыт // Журнал “Фундаментальные исследования”. – 2015. – № 9 (часть 1) – С. 101-105.

² Всероссийский банк учебных материалов РЕФ.РФ https://ru.wikipedia.org/wiki/Бедность#cite_note-РЕФ.

³ Королёва Н.В., Чинишвили В.В. Бедность как социально-экономическая проблема. The scientific heritage No 43 (2020).

⁴ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 24.09.2024 й., 06/24/143/0740-сон.

Статистик маълумотларга қараганда, 2022 йилда 264,7 минг эҳтиёжманд, шундан 7,8 минг “Темир дафтар” рўйхатида бўлган оилаларга такрорий экин учун 88,5 минг гектар экин ер майдонлари ажратилган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Темир дафтар” рўйхатида бўлган оилаларга такрорий экин учун ажратилаётган ер майдонларидан фойдаланишда янада кўпроқ имкониятлар яратиш зарур.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 24.11.2021 йилдаги “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер участкаларини ижарага бериш тартибига доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 709-сон қарори билан тасдиқланган “Бўш турган қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер участкаларини қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун электрон онлайн-аукцион савдо орқали ижарага бериш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 6-бандида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари талабларига асосан ижтимоий дафтарга киритилганлар, шу жумладан, “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари” ва “Ёшлар дафтари” рўйхатига киритилган талабгорлар учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер майдонлари “E-auksion” электрон савдо платформасида ҳамда “E-ijara” АТда орқали ижарага берилади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 62-боби (Жисмоний шахслардан олинадиган ер солиғи) 433-моддасида мулк ҳуқуқи, эгалик қилиш, фойдаланиш ёки ижара ҳуқуқлари асосида ер участкаларига эга бўлган жисмоний шахслар, шунингдек юридик шахс ташкил этган ёки этмаган ҳолдаги деҳқон хўжаликлари жисмоний шахслардан олинадиган ер солиғини солиқ тўловчилари ҳисобланиши ҳамда туман (шаҳар) ҳокими билан тузилган ер участкасининг ижара шартномаси асосида берилган ер участкалари учун тўланадиган ижара тўлови ер солиғига тенглаштирилиши ва ер участкаларини ижарага олган жисмоний шахсларга нисбатан жисмоний шахслардан олинадиган ер солиғини тўловчилар учун белгиланган солиқ ставкалари, солиқ имтиёзлари, солиқни ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби татбиқ этилиши кўрсатиб ўтилган.

Ваҳоланки, Солиқ кодексининг 436-моддасида ер солиғи тўловчилар учун солиқ имтиёзлари кўрсатиб ўтилган бўлиб, улар тоифасига “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари”га киритилган жисмоний шахслар киритилмаган.

Юқоридагиларга кўра, “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари”га киритилган жисмоний шахсларнинг моддий аҳволини яхшилашига, уларни ердан унумли фойдаланиб даромад олишига, шунингдек камбағаллик тоифасидан чиқишига янада яқиндан кўмаклашиш мақсадида, Солиқ кодексининг 436-моддасига 1-қисмига 8-банди сифатида “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари”га

киритилган жисмоний шахслар - деҳқон хўжалиги юритиш учун ижарага берилган ер участкалари бўйича ер солиғидан солиқ имтиёзларини тадбиқ этиш таклифини қонунчиликка киритиш таклифини қўллаб-қувватлаймиз.

Ўрганишлар шуни кўрсатмоқдаки, аҳолининг катта қисмида тадбиркорлик кўникмалари етарлича ривожланмаган. Айниқса, молиявий саводхонлик даражаси қониқарсиз.

Шунингдек, жорий этилган имтиёз ва имкониятлардан ҳам етарлича хабардор эмас. Янгича, ноодатий ва инновацион ғоялар асосидаги тадбиркорлик фаолиятини бошлашда фуқароларда кўникма ва тажриба етишмаяпти.

Қайд этилган таҳлилий маълумотлар ва олимларнинг фикрларидан келиб чиқиб, мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш борасида қуйидагиларни амалга ошириш таклифи билдирилади:

ижтимоий тармоқларда тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишга оид қисқа роликлар ва маълумотларни жойлаштириб бориш;

маҳалла фуқаролар йиғини ҳамда давлат активларини бошқариш агентлиги билан жойлардаги бўш бинолардан (ёки бинонинг бир қисмидан) самарали фойдаланиш чораларини кўриш бўйича ҳамкорликни кучайтириш;

аҳолининг катта қисми мавсумий иш билан банд бўлишини ҳисобга олиб, уларнинг куз-қиш мавсумида ишсиз қолишларини олдини олиш мақсадида маҳаллий ижро органлари, Савдо-саноат палатаси ва бошқа манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда қиш мавсумида аҳолини бандлигини таъминлашга қаратилган тадбиркорлик фаолият турларини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш чораларни кўриш;

қиш мавсумига мос тадбиркорлик фаолияти турлари учун ҳукумат даражасида имтиёзлар бериш тизимини йўлга қўйиш;

хориждан олиб келинувчи уй шароитида фойдаланиш мумкин бўлган кичик ускуна ва дастгоҳлар ҳамда уларнинг эҳтиёт қисмлари учун солиқ ва божхона имтиёзларини бериш орқали мазкур воситаларнинг таннарни пасайишига таъсир этиб, бу оилавий тадбиркорликни ривожланишига ижобий таъсир этиш;

ишсиз фуқаролар, камбағал оила аъзоларига уларнинг бандлигини таъминлаш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадида берилаётган моддий ёрдам ва субсидиялар самарадорлигини ошириш, уларни мувофиқлаштириш, шунингдек назоратни таъминлаш мақсадида уларни ягона тизимга интеграция қилиш ҳамда давлатдан ёрдам олган фуқаронинг “шахсий профили”ни яратиш;

камбағал ва ишсиз фуқароларни доимий даромад манбаи билан таъминлаш ва меҳнат фаоллигини ошириш мақсадида уларни касб-ҳунар ва тадбиркорликка ўқитиш тизимини такомиллаштириш, жумладан, камбағал оиланинг аъзоларини ташкиллаштирилган меҳнат миграцияси

учун чет тилларига ўқитиш тизимини жорий этиш, бунда ўқитиш харажатларини камбағалликни қисқартириш бўйича ташкил этилган ягона жамғарма маблағлари ҳисобидан қоплашни назарда тутиш бу борада амалга оширилаётган ишларни самарали бўлишига хизмат қилади.

АГЗАМОВА ҚИЗЛАРХОН БАХТИЁРОВНА

Ўзбекистон Республикаси

Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги

Судьялар олий мактаби мустақил

изланувчиси

ИНСОФЛИ ЭГАЛЛОВЧИНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ЗАРУРАТИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация: Ушбу мақолада инсофли эгалловчи тушунчаси, унинг ҳуқуқий мақоми ҳамда ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг амалий ва назарий асослари таҳлил этилади. Инсофли эгалловчи — бу мулк ёки мол-мулкка эгалик қилаётган, лекин унинг ҳуқуқий жиҳатдан бошқа шахсга тегишли эканлигини билмаган ва билиши шарт бўлмаган шахс сифатида қаралади. Мақолада инсофли эгалловчининг ҳуқуқларини қонунчилик даражасида ҳимоя қилиш зарурати, унинг фуқаролик муомаласи барқарорлигига таъсири, шунингдек, суд амалиётида учрайдиган муаммолар таҳлил қилинади. Шунингдек, халқаро ҳуқуқдаги ёндашувлар билан таққослама таҳлил ҳам берилади. Инсофли эгалловчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш нафақат унинг манфаатларини, балки жамиятда ҳуқуқий аниқлик ва ишончли мулк муомаласини таъминлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: инсофли эгалловчи, мулк ҳуқуқи, фуқаролик қонунчилиги, ҳуқуқий ҳимоя, мулк муомаласи, суд амалиёти, ҳуқуқий аниқлик, мулкдор ва эгалловчи, Ўзбекистон қонунчилиги, мулкни қайтариш.

Аннотация: В данной статье анализируются понятие добросовестного владельца, его правовой статус, а также теоретические и практические основы защиты его прав. Добросовестный владелец рассматривается как лицо, которое владеет имуществом или вещью, не зная и не обязано было знать о том, что оно юридически принадлежит другому лицу. В статье рассматривается необходимость защиты прав добросовестного владельца на законодательном уровне, его влияние на стабильность гражданского оборота, а также проблемы, возникающие в судебной практике. Кроме того, представлено сравнительное исследование подходов международного права. Защита прав добросовестного владельца служит не только интересам самого владельца, но и обеспечивает правовую определённость и надёжный оборот собственности в обществе.

Ключевые слова: Добросовестный владелец, право собственности, гражданское законодательство, правовая защита, оборот имущества, судебная практика, правовая определённость, собственник и владелец, законодательство Узбекистана, возврат имущества.

Annotation: This article analyzes the concept of a bona fide possessor, their legal status, and the theoretical and practical foundations for the protection of their rights. A bona fide possessor is considered to be a person who holds property or an asset without

knowing, and without being required to know, that it legally belongs to another person. The article discusses the necessity of protecting the rights of bona fide possessors at the legislative level, their impact on the stability of civil turnover, and the issues encountered in judicial practice. A comparative analysis with approaches in international law is also presented. Protecting the rights of a bona fide possessor serves not only their individual interests but also promotes legal certainty and a trustworthy circulation of property in society.

Key words: *Bona fide possessor, property right, civil legislation, legal protection, property turnover, judicial practice, legal certainty, owner and possessor, legislation of Uzbekistan, return of property.*

Мулк ҳуқуқи институти фуқаролик ҳуқуқи учун энг муҳим институтлардан биридир. Замонавий фуқаролик қонунчилигида у ёки бу мулкнинг эгаси учун эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ваколатлари кўзда тутилган, лекин фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг инсофсиз хатти-ҳаракатлари туфайли улар кўпинча бузилади. Хусусан, ғайриқонуний ҳаракатлар мулкни бунга ҳуқуқи бўлмаган шахс томонидан бегоналаштириш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан дастлабки мулкдорлар мол-мулкни ўзганинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш учун суд органларига мурожаат қиладилар. Бироқ, амалдаги қонунчиликда сотувчининг инсофсиз хатти-ҳаракатлари ҳақида билиш имконияти объектив равишда бўлмаган, мулкни сотиб олган шахснинг мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш кўзда тутилган. Фуқаролик кодексида (кейинги ўринларда –ФК) бундай шахс инсофли эгалловчи деб аталади (ФК 229-моддаси биринчи қисми).

Бунда, ваколатсиз сотувчидан мулкни сотиб олган ҳар қандай шахс инсофли сотиб олувчи деб тан олинмайди, бу эса судлар томонидан шахсни инсофли сотиб олувчи деб тан олиш ёки уни бундай деб тан олишни рад этиш тўғрисида қарорлар қабул қилишга таъсир қиладиган ҳолатларни таҳлил қилишни ўрганиш зарурлигини тақозо этади. Инсофли сотиб олиш институти тадқиқот учун долзарбдир, чунки замонавий фуқаролик муомаласида ушбу муаммонинг кенг тарқалганлигига қарамай¹, у юридик доктринада етарлича ёритилмаган.

ФК қоидаларидан келиб чиқиб, инсофли сотиб олувчи деб уни бегоналаштиришга ҳуқуқи бўлмаган сотувчидан мулкни ҳақ эвазига сотиб олган, бунда контрагентда бундай ҳуқуқнинг йўқлигини билмаган ва билиши лозим бўлмаган шахс тан олинади. Шунга ўхшаш таъриф К.В. Храмов томонидан берилган бўлиб, у инсофли сотиб олишни “сотиб олувчининг сотиб олиш имкониятига тўсқинлик қиладиган ёки уни истисно қиладиган ҳолатлар ҳақида субъектив фуқаролик ҳуқуқини

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. И.Б.Зокиров; Масъул муҳаррир: Ҳ.Раҳмонқулов: Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. – 451 б.

билмаслиги”¹ деб белгилайди. Зеро “ҳуқуқи қонунда белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган кўчмас мулкнинг сотиб олувчиси, агар суд томонидан аниқланган иш ҳолатларидан бу шахс бегоналаштирувчида ушбу мулкни тасарруф этиш ҳуқуқи йўқлигини билгани ёки иш бўйича аниқ ҳолатлардан келиб чиқиб, бегоналаштирувчида бундай ҳуқуқнинг йўқлигини билиши мумкин бўлган етарли оқилона эҳтиёткорлик ва зийраклик намоён этмагани яққол кўринмаса” инсофли сотиб олувчи ҳисобланишини кўрсатади.

ФК нормасидан келиб чиқиб, сотиб олувчини инсофли деб тан олиш учун камида учта шарт мавжуд бўлиши лозим. Биринчидан, мулкни топширган шахсда бу ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқи бўлмаслиги зарур. Иккинчидан, низоли мулк ҳақ эвазига сотиб олинган бўлиши шарт. Бунда сотиб олишнинг ҳақ эвазига бўлганлигининг ўзи сотиб олувчининг инсофлилигидан далолат бермайди. Учинчидан, сотиб олувчида сотувчининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари ҳақида билиш имконияти объектив равишда бўлмаслиги лозим. Шундан келиб чиқиб, мулкни сотиб олаётган шахс зиммасида унинг контрагенти хатти-ҳаракатларининг инсофлилигини текшириш масаласида жавобгарлик ётади.

Фуқаролик қонунчилигида мустаҳкамланган инсофли сотиб олувчи белгиларидан ташқари, ҳуқуқни қўллаш амалиётида сотиб олувчи томонидан тузилган битимнинг ваколатсиз шахс томонидан тузилганидан ташқари ҳақиқий битимнинг барча белгиларига мос келишини ҳам ажратиб кўрсатади, бироқ бу битимнинг ҳақиқий эмаслиги факти ўз-ўзидан мол-мулкнинг бегоналаштирувчи эгалигидан унинг хоҳишидан ташқари чиқиб кетганлигидан далолат бера олмайди. Судлар бу ҳолатда низоли мулкни бегоналаштиришга мулкдорнинг хоҳиши борлиги фактини аниқлашлари талаб этилади. Бироқ, агар битимни тузишда сотиб олувчи сотувчининг мулкни бегоналаштириш ҳуқуқига шубҳа қилиши лозим бўлган бўлса, мулкдорда сотиб олувчининг унинг виждонлилиги ҳақидаги баёнотини рад этиш ҳуқуқи пайдо бўлади. Бундан ташқари, мулкни сотиб олиш бўйича битим тузиш пайтида давлат реестрида мулк ҳуқуқи бегоналаштирувчи номига рўйхатга олинмаган ёки реестрда бу мулк бўйича суд низоси мавжудлиги ҳақида белги бўлган бўлса, сотиб олувчини виждонли деб тан олиш мумкин эмаслиги белгиланган.

Давлат реестридаги бегоналаштирувчининг мулк ҳуқуқи ҳақидаги ёзув сотиб олувчининг инсофлилигининг баҳсиз далили ҳисобланмайди, бироқ бу қоида Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 28 ноябрдаги “Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида”ги ЎРҚ-803-сон қонунида назарда тутилган қоидаларга тўлиқ

¹ Храмцов К. В. Критерии оценки добросовестности приобретателя имущества в судебно-арбитражной практике // Право и экономика. 2007. – № 6. – С. 116-119.

мос келмайди. Зеро, қонунчиликка кўра кўчмас мулкни сотиб олишда давлат реестри маълумотларига таянган сотиб олувчи, у бу мулкни бегоналаштириш ҳуқуқи ўзига ҳуқуқлар ўтган шахсда йўқлигини билгани ёки билиши кераклиги суд тартибида исботлангунга қадар инсофли деб тан олиниши мустаҳкамланган. Давлат реестри маълумотларига таянган сотиб олувчининг инсофлилигини аниқлаш масаласида Қолаверса, 2000 йил 15 декабрдаги “Давлат кадастрлари тўғрисида”ги 171-II-сон Қонуннинг 13-моддаси бешинчи қисмида белгиланган “кўчмас мулк бўлган кадастр объектларига доир ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказишни амалга оширувчи органлар кўчмас мулк объекти бўйича битимни инсофли равишда тузган тарафлар Кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқларнинг давлат реестридаги нотўғри ахборот оқибатида кўрган зарарлар учун жавобгар бўлиши” қондаси ва ФКда мустаҳкамланган норма ўртасида мавжуд қарама-қаршилиikka қарамай, қонунчилик қондасига амал қилиш зарур деб ҳисобланади. Шундай қилиб, агар кўчмас мулкни бегоналаштириш ҳақида битим тузишдан олдин сотиб олувчи сотувчи ҳаракатларининг қонунийлигини текшириш мақсадида давлат реестри маълумотларига мурожаат қилган бўлса, ҳатто маълумотлар кейинчалик нотўғри бўлиб чиқса ҳам, уни инсофли сотиб олувчи деб ҳисоблаш учун асослар мавжуд.

Шундай қилиб, бунга ваколати бўлмаган шахс билан мулк бегоналаштирилган битимни тузган сотиб олувчини инсофли деб ҳисоблаш керак. Бунда ушбу битим ҳақиқий битимнинг барча белгиларини ўз ичига олиши, шунингдек ҳақ эвазига бўлиши керак. Бундан ташқари, агар сотиб олувчи эҳтиётсизлик билан ҳаракат қилган ва унда бегоналаштирувчининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари ҳақида билиш имконияти бўлган бўлса, у инсофли деб тан олинмайди. Шундай қилиб, сотиб олувчи сотувчининг ваколатлилигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳаракатлар қилиши керак.

Мулкни бегоналаштириш бўйича битимлар уларни тузишга ҳуқуқи бўлмаган шахслар билан турли ҳолатларда тузилади. Кўпинча ғайриқонуний бегоналаштирилган мулкнинг дастлабки мулкдорлари уни талаб қилиб олиш учун судларга мурожаат қиладилар, бироқ жавобгарлар талаблар билан келишмайдилар ва ўзларини инсофли сотиб олувчилар эканликларини таъкидлайдилар. Бу тоифадаги ишларни судлар томонидан кўриб чиқиш хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Биринчи мисол сифатида Фуқаролик ишлари бўйича Тошкент шаҳри Юнусобод туман суди томонидан кўриб чиқилган ишни келтирамиз. Даъвогар судга жавобгарлар ўртасида тузилган автомобилни олди-сотди шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш ва бу автомобилни ўзганинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш талаблари билан мурожаат қилган. Ўз талабларини асослаш учун у

қуйидаги ҳолатларни келтирган. Даъвогар ва жавобгарлардан бири ўртасида низоли транспорт воситасини олди-сотди шартномаси тузилган бўлиб, унинг шартларига кўра тўловни бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган. Кейинчалик ушбу шартномага қўшимча келишув тузилган бўлиб, унинг шартларига кўра автомобиль тўлиқ тўлов амалга оширилгандан кейингина жавобгарнинг мулкига ўтиши белгиланган. Даъвогар жавобгарга низоли автомобилни, ҳужжатларни ва калитларни топширган. Лекин жавобгар нафақат ойлик тўловларни киритиш бўйича шартномада белгиланган мажбуриятларни бажармаган, балки даъвогар кўрсатганидек, у ҳуқуқи бўлмаган ҳолда автомобилни жавобгар аёлга бегоналаштирган.

Суд қуйидаги сабабларга кўра талабларни қаноатлантиришни рад этган. Биринчидан, жавобгарлар ўртасида олди-сотди шартномаси тузилган пайтда автомобиль даъвогар томонидан жавобгарнинг эгалигига топширилган, яъни мулкнинг даъвогар эгалигидан унинг хоҳишидан ташқари чиқиб кетганлик белгилари мавжуд бўлмаган. Иккинчидан, мулк жавобгар аёл томонидан ҳақ эвазига сотиб олинган. Ниҳоят, суд томонидан жавобгар аёл ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгарнинг ҳаракатлари инсофсизлиги ҳақида билмаган ва билиши шарт бўлмаганлиги аниқланган. Жавобгар аёл сотувчининг инсофлилигига шубҳа қилиши керак бўлганлиги ҳақидаги далиллар даъвогар томонидан тақдим этилмаган. Ушбу ҳолатлар судга жавобгар аёл инсофли сотиб олувчи бўлган деган хулосага келиш имконини берган.

Ушбу суд қарори шахсни инсофли сотиб олувчи деб тан олиш учун ҳуқуқни қўлловчи мулкнинг дастлабки мулкдор эгалигидан унинг хоҳишидан ташқари чиқиб кетганлиги факти, сотиб олишнинг ҳақ эвазига бўлганлиги ва сотиб олувчида бегоналаштирувчининг ваколатсизлиги ҳақида билиш имконияти мавжудлигини ҳисобга олишини тасдиқлайди. Бироқ, агар шахсда сотувчининг инсофсизлиги ҳақида билиш имконияти бўлган бўлса, суд бу шахсни инсофли сотиб олувчи деб тан олмайди. Буни тасдиқлаш учун қуйидаги суд қарорини келтирамиз.

“Агробанк” АЖ фуқаролик ишлари бўйича Наманган вилояти Чуст туман судига кредит шартномаси бўйича қарздорликни ундириш ва гаров предметига очик савдолар орқали ундирувни қаратиш тўғрисидаги даъво билан мурожаат қилган. Судга мурожаат қилиш учун қуйидаги ҳолатлар асос бўлган. Даъвогар ва жавобгар ўртасида истеъмол кредити шартномаси тузилган бўлиб, унинг шартларига кўра даъвогар жавобгарга транспорт воситаси сотиб олиш учун кредит берган. Жавобгарнинг кредит мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш учун томонлар транспорт воситасига гаров шартномасини тузганлар. Жавобгар кредитни қайтариш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган,

шу сабабли унда қарздорлик юзага келган. Судга мурожаат қилиш пайтида гаровдаги автомобилнинг эгаси жавобгар эмас, балки жавобгар уни сотган шахс бўлган.

Суд даъвогарнинг талабларини қаноатлантирган, чунки низоли автомобилнинг гарови ҳақидаги маълумотлар Нотариал палатанинг кўчар мулк гарови тўғрисидаги хабарномалар Реестрида рўйхатга олинган ва жойлаштирилган, шунинг учун кўпроқ эътиборлилик намоён этганда сотиб олувчи низоли автомобилни бегоналаштириш мумкин эмаслиги ҳақида билиши мумкин эди.

Шундай қилиб, агар иш ҳолатлари сотиб олувчининг етарли даражада эҳтиёткор бўлмаганлиги ва унда бегоналаштирувчининг инсофсизлиги ҳақида билиш имконияти борлиги ҳақида гувоҳлик берса, суд уни инсофли деб тан олмайди.

Бироқ кўриб чиқилган мисолдагидек мулк гарови ҳар доим ҳам рўйхатга олинавермайди, бу эса сотиб олувчининг ғайриқонуний бегоналаштириш ҳақида билиш имкониятини истисно қилади. Бунга мисол қилиб Фуқаролик ишлари бўйича Денов туманлараро суди томонидан кўриб чиқилган ишни келтириш мумкин. Даъвогар судга қарз шартномаси бўйича қарздорликни ундириш ва гаровга қўйилган мулкка ундирувни қаратиш талаблари билан мурожаат қилган. Даъвогар ва жавобгар ўртасида қарз шартномаси тузилган. Унинг бўйича мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш учун транспорт воситасини гаровга қўйиш шартномаси тузилган. Жавобгар ўз мажбуриятларини бажармаган, гаровга қўйилган автомобилни эса гаровга олувчининг рухсатсиз номаълум шахсга сотган. Кейинчалик транспорт воситаси бир неча марта қайта сотилган. Даъвогарнинг фикрича, судга мурожаат қилиш пайтида автомобиль эгалигида бўлган шахс битимнинг қонунийлигига ишонч ҳосил қилмаган, бу эса мулкни унинг эгалигидан талаб қилиб олиш учун асос беради.

Суд даъво талабларини қаноатлантиришни рад этган. Бунинг асосий сабаби шунда эдики, битим тузишдан олдин автомобилнинг ҳозирги эгаси нотариатнинг ягона ахборот тизими кўчар мулк гарови тўғрисидаги хабарномалар Реестри маълумотларига мурожаат қилган, уларга кўра низоли автомобилнинг гарови рўйхатга олинмаган эди. Суд сотиб олувчининг хатти-ҳаракатларини эҳтиёткорона деб баҳолаган ва уни инсофли деб тан олган, шунинг учун низоли автомобиль унинг эгалигидан талаб қилиб олинмаган.

Шундай қилиб, агар харидор сотувчининг ҳаракатларининг қонунийлигига ишонч ҳосил қилиш учун зарур чораларни кўрган бўлса, у ҳолда ҳатто у олган маълумотлар нотўғри бўлса ҳам, мол-мулк унинг ихтиёрида қолади.

Амалиётда сотувчининг ноҳолис хатти-ҳаракатлари харидорнинг мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини чеклашига олиб келадиган ҳолатлар

тез-тез учрайди. Бу ҳолат Фуқаролик ишлари бўйича Шаҳрисабз туманлараро суди кўриб чиққан ишда ҳам мавжуд бўлган.

Даъвогар ўзини ҳалол харидор сифатида тан олишни сўраб судга мурожаат қилган, даъвосини қуйидагича асослаган. У жавобгар билан автомобиль сотиб олди-сотди шартномасини тузган, бироқ транспорт воситасини дарҳол ўз номига расмийлаштирмаган, чунки унинг техник ҳолати ёмон бўлгани учун ҳаракатланиш имконияти бўлмаган. Даъвогар автомобиль учун капитал таъмирлаш ишларини амалга оширган, унга эгалик қилиб, шахсий мулкидек фойдаланган ва унда йўловчи ташиш билан шуғулланган. Транспорт воситаси тикланганидан кейин у Қашқадарё вилояти Йўл ҳаракати хавфсизлиги бошқармасининг Рўйхатга олиш бўлимига мурожаат қилиб, уни ўз номига расмийлаштирмоқчи бўлган, чунки формал равишда унинг эгаси ҳали ҳам жавобгар эди. Бироқ унга рўйхатга олиш рад этилган, чунки мазкур транспорт воситасига жавобгарнинг мавжуд қарз мажбуриятлари туфайли чекловлар ва тақиқлар қўйилган эди. Бу тақиқ шартнома имзолангандан кейин жорий қилинган. Шу сабабли, даъвогар автомобилни рўйхатга олиш бўйича барча чеклов ва тақиқларни бекор қилишни сўраган.

Суд транспорт воситасининг даъвогар томонидан ҳалоллик асосида сотиб олинганлиги ҳақида хулоса қилган, чунки у битим тузилгани ва мулк ҳуқуқи тақиқ жорий этилгунга қадар ўтганлигига доир далилларни тақдим этган. Бундан ташқари, суд транспорт воситаси ва унинг ҳужжатлари узоқ вақт давомида даъвогарда бўлганлигини инобатга олган. Шунингдек, судга суд ижрочиси томонидан ҳибс қўйилгани ҳақида ҳеч қандай далил тақдим этилмаган. Шу асосда суд автомобилни рўйхатга олиш бўйича чекловларни бекор қилиш ҳақида қарор чиқарган.

Ушбу суд қарори шундан далолат берадики, шахс ўзини ҳалол харидор сифатида тан олишни сўраб мурожаат қилганда, судлар нафақат аризачининг ҳалоллиги асосланган ҳолатларни, балки сотувчининг ноқонуний хатти-ҳаракатларига оид далилларни ҳам инобатга олади.

Юқорида келтирилган мисоллар кўчма мулкни ноқонуний равишда узатиш билан боғлиқ, бироқ бундай битимлар кўчмас мулк бўйича ҳам содир этилиши мумкин. Бу турдаги ишлар ўзининг ўзига хос хусусиятларига эга, чунки кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи расмий тарзда рўйхатга олиниши лозим. Бундай ҳолатга мисол сифатида Иқтисодий ишлар бўйича Тошкент туманлараро судида кўриб чиқилган ишни таҳлил қиламиз.

“Имкон” МЧЖнинг танлов бошқарувчиси судга даъво аризаси билан мурожаат қилиб, бошқа шахснинг ноқонуний эгалигидан ер участкасини қайтариш ва унинг мулк ҳуқуқини “Имкон” МЧЖ фойдасига тан олишни сўраган.

Иқтисодий ишлар бўйича Тошкент туманлараро судининг қарорига кўра, “Имкон” МЧЖ банкрот деб топилган ва унга нисбатан танзимловчи иш юритиш жараёни бошланган, даъвогар эса конкурс бошқарувчиси этиб тайинланган. 2022 йил 23 декабрь куни даъвогар Тошкент туманлараро судига мурожаат қилиб, “Имкон” МЧЖ ва “Барака” МЧЖ ўртасида тузилган ер участкасини сотиб олиш-шотиш шартномасини ҳақиқий эмас деб топишни сўраган. Суд қарорига кўра, мазкур шартнома ҳақиқий деб топилган, бироқ бу қарор ўн учинчи Арбитраж апелляция суди томонидан бекор қилинган, чунки суд томонидан ушбу битим аффилирланган шахслар томонидан, “Имкон” МЧЖ ва унинг кредиторларига зарар етказиш мақсадида, бир-бирига тенг қийматдаги ўриндош тақдимотларсиз амалга оширилгани аниқланган. Кейинчалик “Барака” МЧЖ ва жавобгар ўртасида баҳсли ер участкасини сотиб олиш-шотиш шартномаси тузилган. Шу боис, даъвогар судга мазкур талаблар билан мурожаат қилган.

Суд қарор чиқаришда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олган. Биринчидан, жавобгар “Имкон” МЧЖ ва “Барака” МЧЖ ўртасидаги битим ҳақиқий эмаслиги ҳақида билмаган ва билиши ҳам мумкин эмас эди. Иккинчидан, “Барака” МЧЖ ва жавобгар ўртасида битим тузилган пайтда ер участкасига бўлган мулк ҳуқуқи “Барака” МЧЖ номига расмийлаштирилган бўлиб, унга нисбатан ҳеч қандай чеклов ёки юклама мавжуд эмас эди. Шу асосда суд жавобгарни ҳалол харидор деб топди. Бундан ташқари, жавобгар баҳсли ер участкасини сезиларли даражада яхшилаб, унинг шахсий хусусиятларини ўзгартирган ва янги мулк сифатида шакллантирган.

Суд шунингдек, “Имкон” МЧЖ ва “Барака” МЧЖ ўртасидаги шартнома “Тўловга қобилиятсизлик тўғрисида”ги қонунда кўрсатилган асослар бўйича ҳақиқий эмас деб топилганини, аммо унинг мутлақ ҳақиқий эмаслиги (яроқсиз) битим эмаслигини ҳисобга олган. Бундан ташқари, жавобгар ер участкасини “Барака” МЧЖдан пуллик асосда сотиб олган. Ниҳоят, суд мулк фақатгина унинг илк мулкдорининг хоҳишига қарши равишда чиқиб кетган ҳолларда қайтариб олиниши мумкинлигига асосланган.

Шу сабабларга кўра, суд жавобгарни инсофсиз эгалловчи деб топиш ва ундан ер участкасини қайтариш ҳақидаги даъвони рад этган.

Кўриб чиқилган суд амалиёти материаллари эгалловчининг инсофлилигини исботлаш зарур бўлган ҳолатларнинг хилма-хиллигини кўрсатади. Суд қарорларини таҳлил қилиб, эгалловчи инсофли ҳаракат қилган деб тан олинadиган бир қатор шартларни шакллантириш мумкин. Биринчидан, эгалловчининг низоли мол-мулкни бегоналаштиришга ҳақли эмаслиги тўғрисида далиллар тақдим этилиши лозим. Иккинчидан, мол-мулкни бегоналаштириш бўйича битим ҳақ

эвазига бўлиши зарур¹. Учинчидан, эгалловчи сотувчининг ҳаракатларининг қонунийлигини тасдиқлаш учун муайян ҳаракатларни амалга ошириши керак. Бу, масалан, Нотариал идоранинг ягона ахборот тизимининг Кўчар мулк гарови тўғрисидаги хабарномалар реестри ёки Кўчмас мулкнинг ягона давлат реестри маълумотларига мурожаат бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, агар маълумотлар нотўғри бўлса ҳам, мулк харидорнинг эгалигидан қайтариб олинмайди. Тўртинчидан, суд мол-мулкнинг асл эгасининг иродасига қарши унинг эгалигидан чиқиб кетишининг белгилари мавжудлигини аниқлайди. Агар уларнинг мавжудлиги тасдиқланса, мол-мулк олувчининг эгалигидан, гарчи у мусодара қилувчининг ҳаракатларининг қонунга хилофлиги тўғрисида билмаган ва билиши керак бўлмаган тақдирда ҳам қайтариб олиниши мумкин².

Юқорида айтилганларни умумлаштириш учун шуни таъкидлаймизки, инсофли эгалловчи – бу рухсат этилмаган бегона шахсдан қайтариб бериладиган асосда мулкни сотиб олган, лекин унинг рухсатсиз ўтказилиши ҳақида билмаган ва билиши лозим бўлмаган шахсдир. Ҳозирги вақтда мол-мулкни қонунга хилоф равишда олиб қўйиш ҳолатлари кўп учрайди, бу билан боғлиқ ҳолда фуқаролар ва юридик шахслар бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишади. Гарчи судда кўриб чиқиладиган ишлар баъзи жиҳатлари бўйича ўхшаш бўлса-да, ҳар бир ишда даъволар қаноатлантирилишига таъсир қилувчи ўзига хос ҳолатлар мавжуд. Хусусан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари харидорнинг контрагентнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари ва сотувчининг инсофини текшириш учун контрагент томонидан кўрилган чоралар ҳақида билиш лаёқатига алоҳида аҳамият беради. Бундан ташқари, судлар мол-мулкнинг ҳақиқий эгасининг иродасига қарши унинг эгалигидан чиқарилганлигини ҳисобга олади. Шунингдек, ишларни кўриб чиқишда битим учун компенсацияланган асос мавжудлиги қайд этилади.

Ваколатсиз шахсдан инсофли эгалловчи институтини фарқлаш долзарб бўлиб қолади, чунки вақт ўтиши билан инсофсиз бегоналар билан мулкни бегоналаштириш бўйича битимлар тузиладиган ва илгари кўриб чиқилмаган хусусиятлар пайдо бўладиган янги ҳолатлар юзага келади, бу эса ушбу муаммони батафсил ўрганишни талаб қилади.

¹ Рахмонкулов Х., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикаси ашёвий ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш муаммолари. – Тошкен: ТДЮИ, 2011. – 252 б.

² Аблятипова Н.А., Волкова И.Ю. Добросовестное приобретение от неуправомоченного лица: анализ понятия и системности правоприменительной практики // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Юридические науки. 2021. – Т. 7 (73). – № 3. – С. 74-81.

ОБЛАКУЛОВ ДАВЛАТ ОЛТИНБОЕВИЧ
Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
кафедра ўқитувчиси, мустақил изланувчи

**ТИЖОРАТДА ПОРА ЭВАЗИГА ОЎДИРИБ ОЛИШ УЧУН ЖИНОЙИ
ЖАВОБГАРЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Дунёда порахўрликка қарши курашиш ҳамда унинг учун жавобгарликни жорий этиш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Бу борада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенцияси (2003 й.) 21-моддаси ҳамда Европа Кенгашининг Коррупция учун жавобгарлик тўғрисидаги конвенцияси (1999 й.) 7 ва 8-моддаларида хусусий секторда порахўрликка қарши курашиш ва унинг учун алоҳида жавобгарлик белгиланганлиги мамлакатимиз кун тартибидаги алоҳида масала бўлиб қолмоқда.

Мазкур жиноятнинг ижтимоий хавfli жиҳатлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

ташкилот обрўси, инвестицион жозибadorлигига салбий таъсир;

соғлом рақобатни чеклаб, иқтисодий ривожланишга тўсқинлик;

бошқарувнинг бозор механизмига нисбатан барқарор ва самарали ишлаш режими бузилиши;

қобилиятсиз, малакасиз ходимларнинг ишга олиниб, хизмат кўрсатиш сифати бузилиши ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 8-бўлимида “доимий, вақтинча ёки махсус ваколат бўйича тайинладиган ёки сайладиган, ҳокимият вакили вазифаларини бажарадиган ёхуд давлат органларида, мулк шаклидан қатъий назар, корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда ташкилий-бошқарув, маъмурий-хўжалик вазифаларини амалга оширадиган ва юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни содир этишга ваколат берилган шахс, шунингдек, халқаро ташкилотда ёхуд чет давлатнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи, маъмурий ёки суд органида мазкур вазифаларни амалга оширувчи шахс” **мансабдор шахс** деб топилади.

Жиноят кодексининг 205-211-моддалари субъекти фақат **давлат органи, давлат иштирокидаги** ташкилот ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи мансабдор шахси ҳисобланади.

Жиноят Кодексида Тижоратда пора эвазига оғдириб олганлик (192⁹–моддаси), Нодавлат тижорат ташкилотининг ёки бошқа нодавлат ташкилотининг хизматчисини пора эвазига оғдириб олганлик (192¹⁰–моддаси), Нодавлат тижорат ташкилотида ёки бошқа нодавлат ташкилотида мансабдор шахслар томонидан ўз ваколатларини

суиистеъмол қилганлик (192¹¹-моддаси) учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Сўнгги йилларда давлат секторининг аста-секин қисқариши, давлатнинг маълум бир функциялари (таълим, соғлиқни сақлаш, транспорт, телекоммуникация ва ҳ.к.) хусусий секторга ўтказилиши натижасида хусусий сектор фаолияти кенгайиб бормоқда.

Хусусий секторда коррупциянинг кўпайиши эса уюшган жиноятчиликнинг ортиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Мисол учун, хусусий корхона мутахассиси туман болалар musiқа ва санъат мактабининг концерт залида бажарилган жорий таъмирлаш ишлари юзасидан ўтказилган назорат ўлчовида аниқланган 20 млн. сўмлик камомадни камайтириш эвазига мактаб директоридан 1.000 АҚШ долларини тамагирлик йўли билан талаб қилган.

Бу мисол орқали пора эвазига давлат мулки талон-торож қилинишига, сифатсиз таъмирланган объект қабул қилинишига, сифатсиз бинода инсонлар ҳаётига хавф остида қолдирилишига олиб келган.

Хусусий секторда коррупция ва порахўрликка қарши курашиш ички бозорнинг рақобатбардошлигини ошириши, барча учун тенг иқтисодий имкониятларни ошириб, иқтисодиётни мустаҳкамлаш мумкин.

2017 йилги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунида нодавлат ташкилотларида коррупцияга қарши курашишнинг самарали механизмларини жорий этиш, тадбиркорлик соҳасида коррупциянинг олдини олишга доир бошқа чора-тадбирлар назарда тутилган.

Муаммонинг жиноят-хуқуқий тавсифига тўхталсак.

Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш (192⁹-модда)да бир-бирига яқин бўлган иккита жиноят тавсифи мавжуд:

1) нодавлат тижорат ташкилотининг ёки бошқа нодавлат ташкилотининг мансабдор шахсига мазкур мансабдор шахснинг ўз ваколатларидан фойдаланган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни уни пора эвазига ўзига оғдириб олаётган шахс манфаатларини кўзлаб бажариши ёки бажармаслиги эвазига қонунга хилоф эканлигини била туриб, моддий қимматликлар бериш ёки уни мулкий манфаатдор этиш (1-қисм);

2) нодавлат тижорат ташкилоти ёки бошқа нодавлат ташкилоти мансабдор шахсининг ўз ваколатларидан фойдаланган ҳолда содир этиши лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни уни пора эвазига ўзига оғдириб олаётган шахс манфаатларини кўзлаб бажариши ёки бажармаслиги эвазига қонунга хилоф эканлигини била туриб, моддий қимматликлар олиши ёки мулкий манфаатдор бўлиши (2-қисм).

Бунда “нодавлат тижорат” ва “нодавлат бошқа ташкилотлар” тушунчалар негизида давлат иштироки ёки улуши бўлмаган қонуний

фаолият олиб бораётган, яъни тегишли тартибда давлат рўйхатидан ўтган ташкилотлар тушунилади.

Жиноят **умумий объекти** – ЖКнинг 2-моддасида назарда тутилган умумий объектларни муҳофаза қилувчи ижтимоий муносабатлар;

бевосита объекти – нодавлат тижорат ташкилотининг ёки бошқа нодавлат ташкилотларининг бошқарув аппарати нормал фаолиятини таъминлаш соҳасидаги ижтимоий муносабатлар, ташкилотнинг обрўси;

қўшимча объекти – фуқаролар ва мулкдорларнинг ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини таъминловчи ижтимоий муносабатлар.

Тадқиқот давомида мазкур модда Кодекс XIII¹-бобидаги нормалар объектига кўра тўғри жойлаштирилмаган деган хулосага келдик.

Айтиш жоизки, “тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жинояти” ЖКнинг 210, 211, 213 ва 214-моддалари билан ўхшаш бўлиб, улардан энг аввало жиноят объекти ва субъектлари билан фарқланади.

Суд амалиётини ўрганиш шуни кўрсатадики, **баъзан** дастлабки тергов органлари томонидан ЖКнинг 192⁹-моддасида кўрсатилган жиноятларни **айрим ҳолларда** ЖКнинг 210 ва 211-моддалари билан квалификация қилиш ҳолатлари учраб турмоқда. Оқибатда ушбу ишлар судларда томонидан қайта квалификация қилинмоқда.

Жумладан, хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати раиси давлат дастури асосида ширкатга қарашли кўп қаватли уйларда қурилиш-таъмирлаш ишларини олиб бораётган жамият раҳбаридан шартнома бўйича бажарилган қурилиш-таъмирлаш ишлари тўғрисидаги далолатномага имзо қўйиб, тасдиқлаш эвазига талаб қилинган 23 млн. Сўмдан 12 млн. сўмни пора тариқасида олган.

Суд дастлабки тергов органи томонидан ЖКнинг 210-моддаси 2-қисми “в” бандида ифодаланган жиноят аломати хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати давлат органи, давлат иштирокидаги ташкилот ёки фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органи ҳисобланмаслиги сабабли нотўғри малакаланган деб ҳисоблаб, қилмишни ЖКнинг 192⁹-моддаси 4-қисми “в” бандига қайта малакалаган.

Ёки, хусусий фирма раҳбари кредит олиш ниятидаги фуқаронинг мулкни фирибгарлик йўли билан қўлга киритиш мақсадида, ўзини банкнинг вилоят минтақавий филиали ходими деб таништириб, унга 50 млн. сўм эвазига банкда ишловчи мансабдор танишлари орқали йиллик 18 фоиз устама тўлаш шарти билан, 18 ойга 300 млн. сўмлик кредит маблағи олиб беришни маълум қилиб, уни алдаб, унинг ишончига кириб, ушбу пулларни қўлга киритган. Банк давлат органи ёки давлат иштирокидаги ташкилот бўлмаганлиги, аксинча у хусусий мулкчиликка асосланган нодавлат тижорат ташкилоти ҳисобланганлиги боис, суд судланувчининг ҳаракатларини фирибгарликдан ташқари ЖКнинг 211-моддаси 2-қисми “а” бандидан 28, 192⁹-моддаси 1-қисмига қайта квалификация қилган.

ЖКнинг 192⁹-моддасидаги жиноят предмети ЖКнинг 210, 211, 213, 214 ва 192¹⁰-моддаларида назарда тутилган жиноят предмети билан бир хил (пул, қимматбаҳо қоғозлар, кўчар ва кўчмас мулк ҳуқуқини ўтказиш, моддий бойликлар, шунингдек пора оладиганга қайтармаслик шарти билан, лекин мулкый моҳиятга молик бўлган (масалан, таъмирлаш, қурилиш, қайта тиклаш ишларини бажариш ва бошқалар) хизматлар).

Шунга эътибор қаратиш лозимки, ЖКдаги 192⁹-модданинг объектив томонининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у бир-бири билан фарқ қилувчи иккита элементларни бирлаштиради, яъни қонунга хилоф эканлигини била туриб, моддий қимматликлар бериш ёки уни мулкый манфаатдор этиш (1-қисм) ҳамда моддий қимматликлар олиш ёки мулкый манфаатдор бўлиш (2-қисм).

ЖКнинг 212-моддаси пора олиш-беришда воситачилик қилиш учун жиноий жавобгарликни белгилаган. Аммо, ЖКнинг 192⁹-моддасида тижоратда пора эвазига оғдириб олишда воситачилик қилганлик учун алоҳида модда билан жавобгарлик белгиланмаган. Шу сабабли бундай жиноятларда воситачилик қилган шахсни жавобгарлиги тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятида иштирокчи сифатида жавобгар бўлади¹.

Аммо нодавлат тижорат ва бошқа нодавлат ташкилот мансабдор шахсига пора олиш ва беришда воситачилик қилганлик учун ЖКнинг 212-моддаси билан квалификация қилинган.

Хусусан, судининг ҳукмига кўра, судланувчи Ф.И.Ш. фуқаро Ф.И.Ш.га уни ширкат аъзолигига қабул қилиш эвазига ва ҳ.к ... учун ширкат раҳбари Ф.И.Ш.га 16 млн. сўм порани беришда воситачилик қилган. Шу билан бирга, ширкат раҳбари Ф.И.Ш. судланувчи Ф.И.Ш.га воситачилик қилгани учун 16 млн.дан 300.000 сўмини беришга келишган. Суднинг ҳукмига кўра, судланувчи Ф.И.Ш. ЖК 212-моддаси 3-қисмининг “а” банди билан айбли деб топилиб, унга ЖК 57-моддасини қўллаб, 5 (беш) йил муддатга озодликни чеклаш жазоси тайинланган. Ширкат раҳбарига ЖК 192⁹-моддаси 4-қисми “в” банди билан унга ҳар ойлик иш ҳақининг 20 фоизини давлат даромадига ушлаб қолиш шарти билан 3 (уч) йил муддатга ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланган².

ЖКнинг 192⁹-моддасида назарда тутилган жиноят субъекти умумий белгилар, яъни жисмоний шахс, 16 ёшга тўлган ва ақли расо бўлиш талаблари билан бирга ушбу модданинг 2 ва 4-қисмларида кўрсатилган жиноят содир этган шахс, албатта нодавлат тижорат ва бошқа нодавлат ташкилот мансабдор шахси – махсус субъект бўлиши шарт.

¹ Х.А.Каримов Коррупция билан боғлиқ айрим жиноятларни квалификация қилишнинг ўзига хос хусусиятлари// Коррупция: қонун ва жавобгарлик (республика илмий-амалий семинари материаллари тўплами). Т.: ТДЮУ, 2017 -223 б. -Б.169-172.

² Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 01.03.2024 йилдаги № 03-23-169-24-хатига асосан электрон вариантдаги (pdf) ҳукм

Давлат органи ҳамда устав капиталида давлат улуши бўлган тижорат ва нотижорат ташкилотларнинг мансабдорлари мазкур модданинг субъекти ҳисобланмайди.

Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш жиноятини содир этаётган айбдор ўз ҳаракатларини ҳуқуққа хилофлигини англайди ва бундай ҳаракатларни содир этишни хоҳлайди.

Жиноят ҳуқуқига оид илмий-назарий ва юридик адабиётларни, тижоратда пора эвазига оғдириб олиш билан боғлиқ қилмишларни жиноят-ҳуқуқий жиҳатларини тадқиқ қилиш натижасидаги хулосаларимизни қуйидагича тарзда баён қилдик:

- айрим хорижий давлатларнинг ижобий тажрибасини (Франция, Молдова) инобатга олган ҳолда, Жиноят кодекси XIII¹ бобидаги нодавлат сектордаги коррупциявий жиноятларни алоҳида бобга бирлаштириш (192⁹, 192¹⁰, 192¹¹, 214¹ ва 214¹-моддаларини янги XIII²-бобга ажратиш);

- Ўзбек тилининг изоҳли луғати ва бошқа луғатлар ҳамда бу борада олимларни қарашларини таҳлил қилиш жараёнида ЖКнинг 192⁹-моддасининг амалдаги номини унинг диспозициясига мувофиқ эмас деган хулосага келинди ҳамда мазкур моддани иккита янги мустақил таркибдаги жиноятларга ажратиш (**“Нодавлат тижорат ташкилотининг ёки бошқа нодавлат ташкилотининг мансабдор шахсига пора бериш”** (192¹³) ва **“Нодавлат тижорат ташкилотининг ёки бошқа нодавлат ташкилотининг мансабдор шахс томонидан пора олиш”** (192¹⁴).

Худди шу қайдани ЖКнинг 192¹⁰-моддасига тадбиқ этиш мумкин.

- БМТнинг Коррупцияга қарши конвенцияси 21-моддаси ҳамда Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг Коррупцияга қарши курашиш бўйича Истанбул ҳаракатлар режаси тавсиялари, қолаверса бу борада айрим хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини инобатга олган ҳолда, ЖКнинг 192⁹-моддасини қўллаш амалиётини яхшилаш мақсадида қуйидаги ўзгартиришларни киритиш:

1) **пора предмети** сифатида фақатгина **“моддий қимматликлар ёки мулкий манфаатдорлик”**ни эмас, балки **номулкий манфаатларни олганлик учун ҳам** яъни **“ҳар қандай ноқонуний афзалликларни”** пора предмети сифатида **тан олиш** (турли хил имтиёзлар, хизматлар, ахборотдан фойдаланиш ва қонунга хилоф равишда олинадиган бошқа афзалликларни ҳам ўз ичига олиши мумкин манфаатларни олганлик);

2) жиноятнинг объектив томондан кесик тартибда тузиш, яъни нодавлат тижорат ва бошқа нодавлат ташкилот мансабдор шахсига “ноқонуний афзалликларни, яъни моддий ёки номоддий ҳақ ёки мулкий тусдаги иш, хизмат ёки бошқа имтиёзлар ёхуд бошқача нафни **ваъда қилиш, таклиф қилиш ва тақдим этиш**; мазкур шасхлар томонидан “ноқонуний афзалликларни, яъни моддий ёки номоддий ҳақ ёки мулкий

тусдаги иш, хизмат ёки бошқа имтиёзлар ёхуд бошқача нафни **талаб қилиш ёки қабул қилиб олиш**” учун жавобгарлик белгилаш;

3) ЖКнинг 192⁹-моддаси 2 ва 4-қисмлар диспозициясига **учинчи шахслар** (жисмоний ва юридик шахслар) манфаатларини кўзлаб пора олиш учун қўшимча жиноий жавобгарлик тўғрисидаги талабни киритиш.

Тегишинча, бундай қўшимчаларни ЖКнинг 210, 211, 212, 213, 214, 214¹, 214²-моддаларига киритиш;

4) БМТнинг Коррупцияга қарши конвенция 16-моддасига асосан Жиноят Кодексида янги **“Хорижий мансабдор шахс ёки халқаро ташкилот мансабдор шахси томонидан пора олиш”** ва **“Хорижий мансабдор шахсга ёки халқаро ташкилот мансабдор шахсига пора бериш”** учун жавобгарликни назарда тутувчи моддалар билан тўлдириш.

Шундан келиб чиқиб, ЖКнинг 192⁹-моддаси диспозициясига чет эл нодавлат тижорат ва бошқа хорижий ноҳукумат ташкилоти тушунчасини киритиш;

5) Жиноят Кодексини **“юридик шахсларнинг жавобгарлиги”** деб номлаган янги 17¹-моддаси ҳамда **“юридик шахсларга нисбатан қўлланиладиган жиноий-ҳуқуқий таъсир чоралари тизими”** деб номланувчи янги 43¹-моддаси билан тўлдириш.

Маълумот учун, БМТнинг Трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши конвенцияси, Коррупцияга қарши конвенциясида юридик шахсларнинг коррупция жиноятларида иштирок этганликлари учун жавобгарлигини чоралари бугунги кунда 70 дан ортиқ мамлакатларида белгиланган.

Истамбул ҳаракатлар режасининг 4 ва 5-раунд мониторинглари натижасига кўра, Ўзбекистонга коррупция билан боғлиқ жиноятлар учун юридик шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги қондани миллий қонунчиликка имплементация қилиш тавсия этилган.

“Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни 27-моддасида юридик шахслар коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўлиши назарда тутилган.

6) Жиноят кодексининг 192⁹-моддаси 3 ва 4-қисмларига жавобгарликни оғирлаштирувчи белги сифатида **“такроран”** сўзидан сўнг **“хавфли рецидивист ёки илгари ушбу Кодекснинг 210-214-моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этган шахс томонидан”** сўзлари билан тўлдириш орқали оғирлаштирувчи белгиларни назарда тутиш;

7) ЖКнинг 192⁹-модда 4-қисми “в” бандидаги **“тамагирлик”** сўзини **“товламачилик йўли билан”** сўзлари билан алмаштириш.

Ушбу ўзгартишни ЖКнинг 210, 214, 214¹-моддасига ҳам киритиш.

8) ЖКнинг 192⁹-моддаси санкцияси сифатида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси билан тўлдириш.

- Жиноят кодексида тижоратда пора эвазига оғдириб олишда воситачилик қилганлик учун мустақил жавобгарлик белгилаш учун **“Нодавлат тижорат ва бошқа нодавлат ташкилотда пора олиш ва беришда воситачилик қилиш”** номли янги модда билан тўлдириш;

- айрим тушунмовчиликларни бартараф этиш мақсадида Жиноят Кодекси 8-бўлимига **коррупцияга оид жиноятларнинг аниқ рўйхатини белгилаш** ва унда **192⁹-моддасини ҳам кўрсатиш**.

АКБАРОВ БОБУРХОН БАҲРОМ ЎҒЛИ

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси, Фарғона вилояти
прокуратураси Иқтисодий суд ишларини
юритишда прокурор ваколатини
таъминлаш бўлими прокурори

МЕҲНАТ СОҲАСИДАГИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ТУШУНЧАСИГА НИСБАТАН ШАКЛЛАНГАН ҚАРАШЛАР ВА ТАЪРИФЛАР

Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жамиятда қонуннинг ҳукмронлигини қарор топтиришни тақозо этади. Чинакам ҳуқуқий давлат барпо этиш учун мамлакатда адолатли, инсонпарвар, демократик қонунлар устувор бўлиши шарт. Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Халқимиз азалдан юксак қадрлаб келадиган, ҳамма нарсадан устун қўядиган адолат туйғусини ҳаётимизда янада кенг қарор топтиришни биз биринчи даражали вазифамиз”¹ ҳисобланади. Чунки барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг негизида халқнинг иродаси, хоҳиш ва истаклари, манфаат ва интилишлари ўзининг мужассам ифодасини топади. Шундай экан, ушбу ҳолат давлат, унинг барча органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ҳамда фуқароларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўришлари, уларга оғишмай ҳамда катъий амал қилишлари лозимлигини билдиради.

Мамлакатда бозор муносабатларига ўтишнинг Ўзбекистоннинг биринчи президенти И.Каримов томонидан эълон қилинган беш принципи орасида қонуннинг ҳамма нарсадан устун бўлиши ва қонунга итоаткорлик принципи алоҳида ўрин тутади. “Чинакам демократик жамиятда президент ҳам, оддий фуқаро ҳам қонунга риоя этади. Бошқа иложи йўқ,”² – деган фикр демократик давлатнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади.

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократии Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б. 10.

² Каримов И. А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бўзманг. Тошкент: Ўзбекистон, 1993. Б. 26.

Шундай экан, жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот тантана қилмаса, шахсининг ҳуқуқ ва эркинликлари катъий интизом, ички уюшқоқлик ва масъулият жиҳатидан устувор бўлмаса, қонунлар ва миллий анъаналар, урф-одатлар, умуминсоний қадриятлар ҳурмат қилинмаса, демократик ҳуқуқий давлатни тасаввур қилиб бўлмайди.

Бугунги кунда Республикамизда ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида қатор ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ҳуқуқий демократик давлатнинг энг муҳим белгиларидан бўлган қонун устуворлигини таъминлаш ва юксак даражадаги ҳуқуқий онг ва маданиятга, ҳуқуқий билимга эга бўлган шахсларни тарбиялаш – бу ислоҳотларнинг ўзагини ташкил этмоқда.

Жамият мавжуд экан унда маълум бир тартиб-таомилга, қатъий тартибга бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги объектив ҳолат ҳисобланади. Шу билан биргаликда, давлатда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи шундай норматив ҳужжатлар замон ривожлангани сари такомиллашиб боради. Ушбу мавжуд ҳолатлар эса маълум бир шахслар томонидан турли сабабларга кўра бузилади. Бундай ҳолатни, маълум бир маънода, ҳуқуқбузарлик деб аташ мумкин.

Маълумки, ҳуқуқбузарлик кенг қамровли тушунча ҳисобланади. Ҳуқуқбузарлик ижтимоий маънода жамият, фуқаролар ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқ ва манфаатларига хавф туғдиришга қодир ҳулқ бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишини қийинлаштиради ва уларнинг бузилишига сабаб бўлади. Ҳуқуқбузарлик қасд ёки эҳтиётсизлик кўринишида бўладиган, ҳуқуқ қоидаларига риоя қилмаслик оқибатида жамият, давлат ва фуқаролар (шахслар) манфаатларига етказиладиган моддий ва маънавий зарар ёки хавфли ҳаракат ва ҳаракатсизликдир. Мазкур ҳолатда ҳуқуқбузарлик тушунчасига кенг қамровли жиҳатдан ёндашилмоқда. Бунда ҳуқуқбузарликни (ҳаракат ёки ҳаракатсизликни) унга нисбатан турли ҳуқуқ соҳалари ва тармоқларидаги жавобгарлик белгиланишига қараб ижтимоий хавфли қилмиш¹, маъмурий ҳуқуқбузарлик², ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик)³ ва ножўя хатти-ҳаракат⁴лар деб ҳам юритилади. Кўп ҳолларда меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик ножўя хатти-ҳаракат сифатида ифодаланади.

Авваламбор шуни билиш керакки, меҳнат муносабатлари меҳнат интизомига риоя қилишни талаб қилади. Меҳнат интизомини бузаётган ҳамда ўз меҳнат вазифаларини ғайриҳуқуқий тарзда бажармаётган ҳар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 27.03.2025 й., 03/25/1051/0278-сон. // <https://lex.uz/uz/docs/111453>.

² Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 18.04.2025 й., 03/25/1059/0357-сон. // <https://lex.uz/uz/docs/97664>.

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.02.2025 й., 03/25/1031/0160-сон. // <https://lex.uz/uz/docs/111189>.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.02.2025 й., 03/25/1030/0144-сон. // <https://lex.uz/uz/docs/6257288>.

қандай ходимни жазолаш, ҳаттоки у билан меҳнат шартномасини бекор килиш мумкин. Шу ўринда меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликни ифодалашда меҳнат вазифаларини “бажармаслик” ва “бузиш” атамаларининг фарқини тушуниб олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бажармаслиги доим ҳам унинг айбли хатти-ҳаракатлари билан боғлиқ бўлавермайди. Бу турли сабаблар, масалан, фавқулодда ҳолатлар, унинг соғлиги ҳолати ва унда керакли малаканинг бўлмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Бундай ҳолларда иш берувчи Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 161-моддасининг иккинчи қисми 3-банди ва 155-модда 2-қисмига асосланиши керак, унга кўра ходим билан меҳнат шартномаси унинг малакаси етарли бўлмаганлиги ёки соғлиғи ҳолатига кўра бажараётган ишига нолойиқ бўлиб қолиши муносабати билан бекор қилиниши мумкин. Бу ҳолда меҳнат шартномасининг бекор қилиниши жазо ҳисобланмайди: бу иш берувчининг самаралироқ ходимни ишга олиш истаги билан белгиланади.

Ходимнинг меҳнат вазифаларини бузиши деганда уларнинг айбли ғайриҳуқуқий бажарилмаслиги тушунилади. Айнан мана шундай ҳолларда ходимни интизомий жазога жалб қилиш ва ҳаттоки у билан меҳнат шартномасини бекор килишга йўл қўйилади. Бу ерда шуни ҳисобга олиш керакки, меҳнат вазифаларининг бузилиши ножўя хатти-ҳаракатлар (прогул, ишга алкогольдан мастлик ҳолатида келиш, ташкилот мулкини ўмариш) ҳамда ҳаракатсизлик (иш берувчининг кўрсатмаларини бажармаслик, молиявий ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этмаслик, моддий бойликларни муҳофаза қилиш чораларини кўрмаслик) ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳаракатлар ва ҳаракатсизлик ходимнинг меҳнат вазифалари билан боғлиқлиги ҳамда айбли, ғайриҳуқуқий тусда эканлигининг ўзи аҳамиятга эга.

Айтилганларга асосланиб хулоса килиш мумкинки, ходимга нисбатан жазо чораларини қўллаш учун қуйидагиларни аниқлаш керак:

ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бажармаслиги иш берувчи томонидан қонунчиликда, меҳнат шартномасида назарда тутилган зарур шарт-шароитларни таъминламаганлиги билан боғлиқ бўлса, бу меҳнат вазифаларини бажармаслик деб қаралмаслиги керак;

ходимнинг меҳнат шартномасида назарда тутилмаган ишни бажаришдан, қонунга ҳилоф ҳамда унинг ва бошқа шахсларнинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавф туғдирувчи, уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситувчи ишларни бажаришдан бош тортиши ҳам меҳнат вазифаларининг бузилиши ҳисобланмайди (Меҳнат кодекси, 531-модда);

ходимнинг бошқа ишга ўтказилишидан бош тортиши ҳам меҳнат вазифаларининг бузилиши сифатида қаралиши мумкин эмас (Меҳнат кодекси, 143-модда). Бу қоидадан истисно фақат ташкилотнинг жамоа шартномасида назарда тутилган ишлаб чиқариш зарурияти

муносабати билан бошқа ишга вақтинча ўтказишдир. Бундай ҳолда ходим соғлиғига тўғри келмайдиган бошқа ишга ўтказилишига рози бўлмаслик ҳуқуқига эга (Меҳнат кодекси, 138-модда);

ходимни таътилдан чақириб олишга рози бўлмаслиги ҳам меҳнат вазифаларини бажармаслик эмас (Меҳнат кодекси, 232-модда). Аммо ходимнинг ўзбошимчалик билан таътилга кетиши (иш берувчи билан келишмасдан) ёки ўзбошимчалик билан дам олиш кунлари (отгул)дан фойдаланиш меҳнат мажбуриятларини бузиш деб баҳоланади ҳамда интизомий жазони қўллаш учун асос бўлиши мумкин.

Шулардан келиб чиқиб, қуйида ҳуқуқбузарлик тушунчасини таҳлил қилиб чиқамиз. Ҳуқуқбузарлик тушунчасига Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунда қуйидагича таъриф берилган: “ҳуқуқбузарлик – содир этилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарлик назарда тутилган айбли ғайриҳуқуқий қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)”¹.

“Ҳуқуқбузарлик деганда, жамият учун хавfli бўлган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) тушунилади. Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш туғдириши мумкин.”²

Ҳуқуқбузарлик – ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир.

Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфини туғдириши мумкин.

Меҳнат соҳаси бўйича олиб қарайдиган бўлсак, корхона ва ташкилотларда меҳнат қонунларини бузиш, ходимлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига беписандлик билан қараш, аҳолини иш билан таъминлашга оид қонун талабларига амал қилмаслик каби ҳолатларни тушунишимиз мумкин.

Корхоналарда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг хотин-қизлар, вояга етмаганлар ва ногиронлар учун белгиланган имтиёзларга доир қисмини ижро этилиши аҳволи қониқарсиз эканлиги, имтиёз ва кафолатлар бу шахсларга тўла ҳажмда берилмаётганлиги, бошқа қонунбузарликларга йўл қўйилаётганлиги, айрим ҳолларда қонунийликни таъминлаш учун масъул шахсларнинг ўзлари томонидан меҳнат қонунлари, бошқа қонун ҳужжатлари қўпол бузилаётганини кузатиш ҳам мумкин. Бундай салбий ҳолатлар қонунчиликни таъминлаш

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 52-сон, 597-модда.

² Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари (тушунчалар, таърифлар, чизмалар, саволлар, тестлар). / Масъул муҳаррир академик Ш.З.Ўразаев. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999. – Б. 58.

устидан кузатув ва назоратни кучайтириш долзарб вазифалардан бири эканлигини кўрсатади.

Шулардан келиб чиқиб, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг назарий жиҳатларига, яъни унинг тушунчаси ва хусусиятларига тўхталиб ўтамиз. Ҳуқуқ назариясига кўра, ҳар қандай юридик жавобгарликнинг асосини қонунга хилоф, айбли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик), яъни ҳуқуқбузарлик ташкил этади. Ҳуқуқбузарликлар ўзининг мазмуни, юридик хусусиятлари ва таркибига эга бўлиб, турли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Меҳнат ҳуқуқи соҳасида ҳуқуқбузарлик тушунчаси бевосита меҳнат интизоми билан боғлиқ ҳолда ишлатилади. Хусусан, ҳуқуқшунос Й.Турсунов ҳуқуқбузарлик билан биргаликда, меҳнат интизоми ҳақида фикр билдирган, “уни корхона фаолиятида қатнашиши пайтидаги тартиб қоидалар йиғиндиси, бу қоидаларга ходим ва иш берувчининг амал қилиши лозимлигини эмас, балки уларнинг ушбу қоидалар рамкасидаги ҳатти-ҳаракатлари, хулқ атвори ҳам тушунилади”¹, – дейди.

Ҳуқуқбузарлик ижтимоий маънода, фуқаролар, жамият ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига хавфни вужудга келтирувчи хулқ-атвор бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади ва уларнинг бузилишига олиб келади.

Бундан ташқари, юридик адабиётларда “ҳуқуқбузарлик” ва “ножўя хатти-ҳаракат” терминлари кўрсатиб ўтилган. Бу терминлар мазмуни ва хусусиятлари жиҳатидан ўхшаб кетади. Лекин ҳуқуқбузарлик кенг тушунча бўлиб, ҳуқуқ назариясига биноан, барча ҳуқуқбузарликлар жиноят ёки ножўя хатти-ҳаракат сифатида намоён бўлиши мумкин. Маъмурий, интизомий ҳуқуқбузарликлар маъмурий, интизомий ножўя хатти-ҳаракат сифатида намоён бўлади.

Меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик ўз номи билан ҳам ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатдир.

Бу қилиниши тақиқланган нарсани содир этиш ёки ҳуқуқий норма билан буюрилган нарсани қилмасликдир. Кодекснинг баъзи моддалари муайян турдаги ҳуқуқбузарликлар, кўпинча, ҳавола қилувчи ифодани қўллайди (масалан, маъмурий, жиноий жавобгарликка ва албатта интизомий жавобгарликка ҳам).

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс (МЖТК)га ва Жиноят кодекси (ЖК)га қиёслайдиган бўлсак, ЖК ва МЖТКда маъмурий ҳуқуқбузарликлар тажовуз қиладиган ижтимоий муносабатлар доираси атрофлича тавсифлаб берилган. Уларга аҳолининг соғлиғига, мулкига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги, саноат, қурилиш, иссиқлик ва электр энергиясидан фойдаланишдаги, савдо ва молия каби соҳалардаги ҳуқуқбузарликлар

¹ Турсунов Й. Меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. Т.: “Молия” нашриёти, 2002 й. – Б. 183.

киритилган. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида эса меҳнат соҳасига оид ҳуқуқбузарликлар тажовуз қиладиган ижтимоий муносабатлар доираси атрофлича тавсифлаб берилмаган. Шу сабабли меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик тушунчасига Меҳнат кодексининг ўзида аниқ тушунча келтирилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қонун чиқарувчи меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликларга умумий тавсиф беришда уларни маъмурий ҳуқуқбузарликлардан, жиноятлардан фарқли равишдалигини ифодаласа мақсадга мувофиқ бўлади. Бу билан меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг мазкур маъмурий ва жиноий ҳуқуқбузарлик турлари ўртасидаги фарқлар қайд этилган бўлади.

Маълумки, интизомий жавобгарлик ходим томонидан интизомий қилмиш содир этилганлиги учун юзага келадиган ва ушбу ходимга нисбатан интизомий жазо чораси қўлланилишида ифодаланадиган юридик жавобгарликдир (Меҳнат кодекси, 300-модда).

Ходимларни Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексида белгиланган тартибда интизомий жавобгарликка тортиш, шунингдек, ходимларни улар томонидан ҳам иш берувчига бевосита етказилган, ҳам бошқа шахсларга етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш натижасида иш берувчида юзага келган тўғридан-тўғри ҳақиқий зарар учун моддий жавобгарликка тортиш иш берувчи қўйидаги ҳуқуқларига киради (Меҳнат кодекси, 24-модда).

Ходим томонидан интизомий қилмиш содир этилиши ходимни интизомий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Интизомий қилмиш деганда ходим томонидан ўз меҳнат мажбуриятларини айбли тарзда, ғайриқонуний равишда бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги (меҳнат (лавозим) мажбуриятларининг бузилиши) тушунилади.

Агар ходимнинг ўз меҳнат (лавозим) мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги ходимга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра юз берган бўлса (ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бажариш учун иш берувчи томонидан зарур шарт-шароитлар таъминланмаганлиги, форс-мажор ҳолатлари ва ҳоказоларда), ходимни интизомий жавобгарликка тортишга йўл қўйилмайди (Меҳнат кодекси, 301-модда).

Меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик хусусиятлари:

биринчидан, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик ўз таркибига маъмурий ҳуқуқбузарлик каби аниқ тартибга солувчи нормалар бузилиши сифатида талқин қилинади.

иккинчидан, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик меҳнат муносабатларида бир ёки бир неча инсонларнинг онгли ва иродали ҳаракати ёки ҳаракатсизлигида ифодаланади.

учинчидан, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик – жисмоний шахс томонидан содир этиладиган ножўя ҳатти-ҳаракатдир. Ўзбекистон

Республикасининг Меҳнат кодексига биноан, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг субъекти сифатида фақатгина жисмоний шахслар намоён бўлиши мумкин.

тўртинчидан, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликда айбнинг мавжудлиги, яъни меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этиладиган онгли, иродали ножўя ҳатти-ҳаракат ҳисобланади.

бешинчидан, меҳнат соҳасидиги ҳуқуқбузарлик жазога сазовор ножўя ҳатти-ҳаракатдир.

олтинчидан, жавобгарликка тортиш – меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг асосий хусусиятларидан биридир.

Юқоридагиларга асосланиб хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик тушунчаси меҳнат ҳуқуқи фанининг предметини ташкил қилувчи категориялардан бири бўлиб, у ижтимоий хавфли, ҳуқуққа хилоф, айбли ва жазога сазовор ножўя ҳатти-ҳаракатдир.

Меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг асосий белги ва аломатлари бўлиб, у ёки бу ножўя ҳатти-ҳаракатнинг ижтимоий хавфлилиги ёки ижтимоий фойдали эканлигини аниқлаш мумкин. Ўзбекистон Республикасида у ёки бу ножўя ҳатти-ҳаракатни ҳуқуқбузарлик деб ҳисоблаш масаласи конституциявий қоидага амал қилинган ҳамда ҳуқуқий демократик давлатнинг бозор иқтисодиёти тизими эътиборга олинган ҳолда ҳал қилинади. Ҳуқуқбузарлик – шахснинг қонун билан тақиқланган маълум бир шаклдаги ҳатти-ҳаракати ҳисобланади.

Юқоридагиларга асосланиб қуйидаги таърифни айтиш мумкин. Меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик деганда, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатларга биноан интизомий жавобгарликка тортиш назарда тутилган ходимлар, иш берувчилар, давлат манфаатларини эътиборга олган ҳолда, меҳнат бозорининг самарали амал қилишини, ҳаққоний ва хавфсиз меҳнат шарт-шароитларини, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва соғлиғи ҳимоя қилинишини таъминлайдиган, меҳнат унумдорлигининг ўсишига, иш сифати яхшиланишига, шу асосда барча аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражаси юксалишига тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий, айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

PROCEDURAL ASPECTS OF DETERMINING THE CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED DURING THE INVESTIGATION OF CRIMES INVOLVING VIOLATIONS OF OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY REGULATIONS IN CONSTRUCTION

Annotation: *This article is devoted to the procedural aspects of identifying the circumstances to be established during the investigation of crimes related to violations of occupational safety and health regulations in construction. The author analyses the purpose and significance of comprehensive, complete, and objective determination of circumstances in criminal proceedings, emphasising that it serves as a fundamental condition for ensuring justice and legality. The paper examines the mandatory establishment of causal relationships between the violation of safety rules and the occurrence of socially dangerous consequences, the identification of the perpetrator's guilt, its form and degree, as well as organisational and technical factors that contribute to such crimes. It is argued that shortcomings in determining these circumstances lead to errors in legal qualification and unjust decisions. Special attention is paid to the importance of identifying circumstances that exclude criminality, mitigate or aggravate punishment. The study concludes that improving the professional training and certification system for construction workers, strengthening control over compliance with safety rules, and eliminating organisational and technical shortcomings will help prevent these types of crimes and ensure fair justice.*

Keywords: *construction safety, occupational safety violations, criminal investigation, causality, criminal liability, procedural aspects*

Аннотация: Мазкур мақолада қурилиш ишларини олиб боришда меҳнатни муҳофаза қилиш ва хавфсизлик қоидалари бузилиши билан боғлиқ жиноятларни тергов қилишда аниқланиши лозим бўлган процессуал жиҳатлар таҳлил қилинган. Муаллиф иш ҳолатларини ҳар томонлама, тўла ва холисона ўрганиш, сабаб-оқибат боғланишини белгилаш, айб шаклларини аниқлаш, ташкилий-техник камчиликларни кўрсатиш ҳамда қилмишни жиноийлигини истисно қилувчи ва жазони енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларни белгиллашнинг назарий ва амалий асосларини ёритган. Шунингдек, мақолада қурилиш соҳаси мутахассисларини касбий тайёрлаш ва малакасини оширишдаги камчиликлар ҳамда уларнинг бахтсиз ҳодисалар содир бўлишидаги аҳамияти ёритилган. Таҳлиллар негизда тергов жараёни самарадорлигини оширишга қаратилган хулосалар ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: *Қурилиш ишлари, меҳнатни муҳофаза қилиш, хавфсизлик қоидалари, тергов қилиш, сабаб-оқибат боғланиши, жиноят таркиби, айб шакли, ташкилий-техник ҳолатлар, процессуал хусусиятлар, бахтсиз ҳодиса, профилактика, жазо.*

Аннотация: *В статье рассматриваются процессуальные особенности расследования преступлений, связанных с нарушением правил охраны труда и техники безопасности при проведении строительных работ. Автор подчёркивает, что одной из важнейших задач следствия является всестороннее и объективное установление обстоятельств дела, включая причинно-следственную связь между нарушением правил безопасности и наступлением общественно опасных последствий. Анализируются вопросы установления вины субъекта, субъективной стороны преступления, организационно-технических*

факторов, способствующих совершению преступления, а также обстоятельств, исключающих преступность деяния, смягчающих и отягчающих наказание. Отмечается, что правильное установление всех указанных групп обстоятельств способствует выявлению виновных лиц и принятию законных и обоснованных процессуальных решений.

Ключевые слова: *охрана труда, техника безопасности, строительство, расследование преступлений, причинно-следственная связь, уголовная ответственность, процессуальные особенности, безопасность на строительстве*

In the investigation of crimes related to violations of occupational health and safety regulations in construction, it is particularly important to study the circumstances of the case comprehensively, fully, and objectively. This is because an incorrect assessment of circumstances during the investigation process can lead to the prosecution of innocent persons or, conversely, to guilty persons avoiding punishment. Therefore, in accordance with the principle of establishing the truth as defined in the Criminal Procedure Code, investigators and prosecutors must determine all circumstances constituting the elements of a crime in such cases, including the causes of safety regulation violations, the process by which the consequences occurred, the form and degree of guilt, organizational and technical shortcomings, as well as circumstances excluding liability.

One of the main objectives of activities aimed at detecting and investigating these crimes is to study and objectively assess the circumstances of the case in a comprehensive and complete manner, in order to determine and establish whether the act committed constitutes a crime, as well as to identify and substantiate the circumstances that need to be proven in the criminal case.

The prompt and complete detection of crimes, the exposure of offenders, ensuring that they receive fair punishment, as well as preventing the prosecution of innocent persons, identifying and eliminating the causes that led to the crime, and fostering respect for the law among citizens – the implementation of each of these tasks requires examining and assessing large volumes of diverse and accurate information in each specific case.

Based on these tasks, it is necessary to reliably establish the circumstances constituting the subject matter of the criminal case and, on this basis, apply legal norms that prescribe sanctions and preventive measures for the specific situation.

Article 22 of the Criminal Procedure Code sets out the essence of the principle of establishing the truth, according to which the inquirer, investigator, prosecutor, and court must determine whether a crime has been committed, who is guilty of its commission, as well as all other circumstances related to it.

In order to establish the truth in a case, only information obtained, verified, and evaluated in accordance with the procedures prescribed by this Code may be used. It is prohibited to attempt to obtain testimony from the suspect, the accused, the defendant, the victim, the witness, or other

participants in the case by means of coercion, threats, restriction of their rights, or other illegal measures.

All circumstances that must be proven in the case must be thoroughly, comprehensively, completely, and objectively examined. In resolving any issue that arises in the case, circumstances both incriminating and exonerating the accused or defendant, as well as those mitigating or aggravating their responsibility, must be identified and taken into account.

According to Kh.B.Jamoldinov and A.S.Mirzayev, "The provisions of Article 82 of the Criminal Procedure Code, when integrated with the specific norms of the special part of this Code and the laws regulating the commission of such acts, form the precise subject of proof for certain groups of crimes. Providing a list of the circumstances that must be established for the relevant categories of cases not only serves as a kind of organisational and tactical guideline for the investigator, preventing gaps and uncertainties during the investigation process, but also carries criminological significance."¹

In the investigation of crimes, the study of the circumstances to be established, the collection, verification, and evaluation of evidence regarding them, along with the analysis of the criminological characteristics of these crimes and the typical investigative situations that arise, is of great importance. The prompt, comprehensive, complete, and impartial examination of all circumstances that must be established ensures high efficiency and quality of the preliminary investigation.²

Scholars have differing views regarding the determination of the subject and scope of proof in criminal cases, and the interrelation between the criminological characteristics of a crime and the subject of proof is one of the complex issues. In particular, R.R.Shakurov and others emphasise that the elements of the criminological characteristics of a specific type of crime constitute the subject of proof in such cases.³

Violation of labour protection and safety rules during construction works entails criminal liability if it results in moderate or severe bodily injury causing significant harm. Therefore, it is necessary to establish the fact and nature of the socially dangerous consequences, since their analysis enables determination of the subject of the crime, the method of its commission, the causes of the incident and injuries, the conditions under which the construction works were carried out, the condition of the machines, mechanisms, and

¹ Жамолдинов.Х.Б. Мирзаев.А.С. Ўзбошимчалик жиноятини тергов қилишда исботланиши лозим бўлган ҳолатлар. // Замонавий тадқиқотлар ахборотномаси 2023 йил. 4-сон июнь. Тошкент – 2023 йил
// URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8048365>

² Абзалов А.Э. Жабрланувчининг ожиз аҳволидан фойдаланиб содир этиладиган жиноятлар бўйича дастлабки терговнинг хусусиятлари: Юрид.фан. ноз. ... дис. автореф. – Т., 2006. – Б. 11.

³ Шакуров Р.Р., Рахимов А. М., Джуманов Ш.Т., Тоштемиров Н. ва бошқ. Бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ томонидан содир этилган жиноятларни тергов қилиш хусусиятлари: Ўқув қўлланма. – Т., 2010. – Б. 34.

equipment used, the location of traces, as well as making an accurate decision regarding the correct legal qualification of the act.¹

To identify the most important circumstances in the analysed criminal cases, it is necessary to determine not only the location but also the violation of safety rules during construction works, their concealment, as well as the exact time when socially dangerous consequences began. Establishing the precise place and time of such violations at the initial stage of the investigation enables putting forward substantiated versions regarding the subject of the crime, the guilt and motive of the offender, and the method of committing the crime. In turn, determining the place and time of the occurrence of socially dangerous consequences makes it possible to obtain information about the victims and the damage caused as a result of the crime.

Example from judicial practice. According to the case materials, the suspect Sh. Mavlyanov, being the person responsible for compliance with labour protection and safety rules, on 25 November 2023 at approximately 18:30 grossly violated the requirements of the “Construction Norms and Rules”, “Construction Safety Engineering” SNIP 3.01.02-00, Annex 1, which approved the model “Regulations on the functional duties of employer’s engineering-technical employees, foremen and workers on labour protection (technical safety) in construction organisations”. Specifically, he violated paragraphs d and e of section 4 – “Heads of departments of labour protection and safety engineering included in other structural divisions, as well as engineers of labour protection and safety engineering”, and the requirements of clause 4.18, chapter 4 – “Use of technological equipment and tools” of the SNIP 3.01.02-00 “Construction Safety Engineering”.

As a result of his failure to ensure that Kadirov Kholmurod Keldiboevich, an employee hired by “Sirdaryo Metal Sonstructor” LLC, which was carrying out construction works on a rental basis on the territory of the Peng-Sheng joint venture located in Furqat mahalla, Sirdaryo district, complied with labour protection rules and was provided with the necessary means for working at height, the latter fell from a height during working hours and received life-threatening severe injuries.

During the court proceedings, taking into account the reconciliation application submitted by the suspect and the victim, the criminal case against Mavlyanov Sharofjon Berkinovich under part 1 of Article 257 of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan was terminated based on reconciliation in accordance with Article 661 of the Criminal Code.²

Considering that the act under review constitutes a material offence, establishing the causal link between the violation of safety rules and the

¹ Борзенков А.С., Рохлин В.И. Прокурорский надзор и расследование уголовных дел о нарушениях правил охраны труда и техники безопасности. Ижевск: Изд-во Удмуртского гос. ун-та, 1992. С. 15.

² Жиноят ишлари бўйича Сирдарё туман судининг 2024 йил февраль ойининг 26 кундаги ажрими. Суд ҳужжатларини интернет тармоғида чоп этиш веб-сайти. <https://public.sud.uz/report/CRIMINAL>

occurrence of socially dangerous consequences is one of the most important tasks of the initial investigation.

Causality is an objective category that exists independently of human consciousness, within the laws of the external world governing events and phenomena. In the commission of a criminal act, certain causes bring about criminal consequences. Scholars identify two main criteria for establishing causality between a criminal act and its consequence in order to hold a person criminally liable: the temporal correlation between the criminal act and its consequence; the committed criminal act must have the capability to bring about a specific consequence.¹

According to the authors of the Criminal Law textbook, "There should be no intermediate events influencing the consequence between the criminal act and the resulting consequence; causality is a process within the dimension of time, the main condition of which is that the act must occur before the consequence."²

F.Khudoyqulov emphasises that, "Based on the study of the theory of criminal law and scientific research, we distinguish the following three necessary conditions of causality: Criminal act – causal link – criminal consequence. For a criminal act to be the cause of a certain socially dangerous consequence, it must be the only necessary condition for the occurrence of that consequence; Criminal act – causal link – criminal consequence. The committed criminal act must be the sole basis for the resulting criminal consequence; Criminal act – time (causal link) – criminal consequence. The criminal act and the consequence must exist within a single temporal unity, that is, as a direct result of the committed criminal act, the criminal consequence must occur within a specific time interval. Because between the criminal act and the consequence there must necessarily exist not some accidental, but a definite necessary causal link arising in objective reality."³

As many criminalists have pointed out, in cases of violation of safety rules, the construction of causal relationships can be simple (violation of safety rules, the emergence of technical, organisational, and organisational-technical causes that create the risk of injury – "traumatic actions", and as a result, injury) and can become complicated due to the interaction of various factors. Among these are objectively hazardous industrial factors for human life and health (moving parts of machines, mechanisms, equipment, tools; flying parts of processed materials; electric current, harmful liquids, loads falling from

¹ М.Х. Рустамбаев, Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Том 1. Жиноят ҳақида таълимот. Дарслик. 2-нашр, тўлдирилган ва қайта ишланган – Т.: Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти, 2018. – Б. 168.,

² Жиноят ҳуқуқи. (Умумий қисм) Дарслик. Масъул муҳаррир: ю.ф.ф.д (ПхД) Х. Очилов – Т.: Адолат нашриёти, 2020. – Б. 69.

³ Худойкулов Ф. Ижтимоий хавфли оқибат, сабабий боғланиш, жиноят содир этиш қуроли ва воситаси жиноят таркиби объектив томони факультатив белгиси сифатида: назарий муаммолар ва таҳлил. "Ўзбекистан-2030: наука, образование и экономика в развитии". Б. 53-54

heights, etc.), forces of nature (landslides, sand, strong winds, low or high temperatures, etc.), and the actions of the victims themselves.

Analysis of judicial and investigative practice shows that in cases of violation of labour protection and safety rules, the main shortcoming in determining causal relationships is that investigators often limit themselves to establishing direct links only between certain individuals or the victims themselves violating safety rules during construction works. As a result, not all possible perpetrators of a particular incident are always identified, and the degree of guilt of each violator of safety rules is not clearly distinguished.

At the same time, when determining the degree of the victim's fault in an accident, it is necessary to establish whether the incident occurred solely due to their incorrect actions or condition, or whether it was caused by violations of safety rules or failure to take necessary measures by certain officials of the construction organisation. If the accident occurred as a result of shared fault, the incorrect actions or behaviour of the victim do not exclude the guilt and responsibility of the official.¹

The second group of circumstances to be identified when examining the offence under analysis includes facts confirming the guilt of the perpetrator, the form of guilt, the motives for the unlawful act, as well as circumstances affecting the nature and degree of the person's guilt.

Analysis of Articles 257 and 258 of the Criminal Code shows that in these crimes, guilt exists in the form of negligence or mixed guilt. According to Article 22 of the Criminal Code, a socially dangerous act committed through self-confidence or carelessness is recognised as a crime committed through negligence.

If a person committing a crime realises that their behaviour may cause socially dangerous consequences provided by law, but unreasonably relies on their prevention without taking necessary precautionary measures, such a crime is considered to be committed through self-confidence.

If the person committing the crime does not realise that their behaviour may cause socially dangerous consequences, although they should and could have realised it, such a crime is considered to be committed through carelessness.

According to Article 23 of the Criminal Code, if a person intentionally commits a crime and as a result, other socially dangerous consequences occur due to negligence, and the law provides for stricter liability for such an act, then the crime is considered to be committed intentionally.

In the crimes indicated, failure by the perpetrator to observe occupational safety and health rules can be committed either through

¹ Бакишев К.А. Роль потерпевшего в механизме неосторожного преступного поведения // Десять лет действия Уголовного кодекса Российской Федерации: опыт применения и перспективы совершенствования: материалы международной научно-практической конференции (28 февраля 2007 г.). Омск, Омский юрид. ин-т, 2008. С. 50-51.

negligence or intentionally; however, there is not always intent regarding the consequences. If there is intent regarding the consequences specified in Articles 257 and 258 of the Criminal Code, then the act should be considered as a method of committing crimes directed against the person.

When determining the subject and subjective aspects of these crimes, it is important to establish how the suspect viewed the violation of the relevant rules; whether they could foresee such a development of events; whether they had knowledge about the regularities of such events occurring; whether they were aware of the possibility of preventing the negative consequences of the violation of the rules and whether they could have prevented their occurrence and development.

The third group of circumstances that must be established during the investigation of this category of crimes includes the organisational and technical factors that contributed to the violation of relevant rules during construction work.

Organisational factors include insufficient allocation of funds to ensure compliance with safety requirements; irregular inspections within the organisation for compliance with safety standards; poor quality development of organisational, technical, and technological documentation; ignoring the instructions of supervisory bodies that have conducted inspections in the organisation; setting employees' work and rest schedules in violation of labour legislation requirements; low quality of employee training; involvement in construction work of persons who do not have the appropriate qualifications or expertise; combining tasks in ways that are not permitted; low levels of discipline within the construction organisation or at a specific construction site; and other similar factors.

In our opinion, it is necessary to specifically emphasise that there are a number of extremely important shortcomings in the system of vocational training, professional development, and certification of specialists in the construction sector. Despite the existence of a resolution by the Cabinet of Ministers on measures to improve the system of advanced training for managers and specialists in architecture, construction, and engineering, as well as for workers, unfortunately, the level of qualification in the construction sector remains insufficient not only among officials and engineers but also among ordinary workers.

The low qualification level of workers in the construction sector is largely related to the implementation in practice of training programmes that do not meet modern requirements. Secondly, the time allocated for practical training aimed at forming and strengthening professional knowledge, skills, and competencies has been unjustifiably reduced. Thirdly, at present, there is neither a unified register of educational institutions licensed to provide advanced training for construction specialists, nor a single database of individuals who have completed such advanced training. All of the above leads

to the conclusion that the existing system of vocational training, advanced training, and certification of specialists in the construction sector is often formal in nature and does not fulfil the task of ensuring construction safety.¹

In turn, technical aspects include the following: malfunctioning machinery, mechanisms, equipment, and tools; the absence of machinery, mechanisms, equipment, and tools, or their improper or untimely maintenance and repair, operation in violation of safety requirements; design flaws and imperfections, insufficient reliability of machinery, mechanisms, equipment, and tools; the absence, inadequacy, or malfunctioning of protective, safety, and other technical safety devices, and so forth.

The fourth group of circumstances to be established in the investigation of the analysed crimes includes circumstances excluding the criminality and punishability of the act; mitigating and aggravating circumstances; as well as circumstances that may lead to exemption from criminal liability and punishment.

Persons can be held criminally liable only if there are no circumstances excluding the criminality and punishability of the act. According to Article 35 of the Criminal Code, even if an act formally contains the elements specified in the Code, if it is not socially dangerous, unlawful, or culpable, it is considered as an act excluding criminality.

The following are considered circumstances excluding criminality: acts of minor significance; necessary defence; extreme necessity; infliction of harm while apprehending a person who committed a socially dangerous act; execution of an order or other official instruction; reasonable risk related to professional or economic activity; commission of an act as a result of physical or mental coercion or threat.

Articles 55 and 56 of the Criminal Code stipulate mitigating and aggravating circumstances, respectively.

The four groups mentioned above – namely, the causal link between the crime and its consequences; circumstances related to the subject and subjective side of the crime; organisational and technical circumstances; and circumstances excluding criminality as well as mitigating and aggravating circumstances – must be correctly established to identify the perpetrators in a case and to issue lawful, fair, and justified decisions against them.

A thorough, comprehensive, and impartial examination of the circumstances to be established during the investigation of crimes related to violations of occupational safety and health regulations in construction is of decisive importance in ensuring the effectiveness of criminal justice. Analyses show that in the investigation of such crimes, the main focus should be on the following aspects: Establishing causality involves analysing the real connection

¹ Саморегулирование в строительной сфере: учеб.-практ. пособие для руков. и спец, саморегулируемых организаций. Под ред. М.Ю. Викторова и А.Н. Ларионова. М., СПб.: Изд-во ООО «ИМКА-Медиа», 2010. с. 177-178.

between violations of safety rules and the resulting socially dangerous consequences.

Determining the guilt, form, and degree of guilt of the perpetrator requires examining the circumstances in which the act occurred, the perpetrator's attitude towards the rules, and their level of knowledge and skills.

Analysing organisational and technical shortcomings includes studying deficiencies in the safety assurance system, problems in staff training and professional development, the provision of personal and collective protective equipment, and the level of production discipline.

Evaluating circumstances excluding liability, as well as mitigating and aggravating factors, requires correct qualification of the material elements and subjective aspects of the crime, including the victim's behaviour.

The scientific, theoretical, and practical analyses presented in this article show that strengthening control over compliance with occupational safety and health regulations in construction, as well as creating an effective system for training and upskilling personnel, can prevent such types of crimes. Furthermore, given that any deficiencies in the establishment of case circumstances by investigative authorities may lead to perpetrators avoiding punishment or innocent individuals being unlawfully punished, further improvement of investigative tactics and procedural actions in this area remains one of the urgent tasks.

**МИРМАХМУДОВ ЗОҲИДЖОН
ИРИСМАТОВИЧ**

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси кафедра
катта ўқитувчиси, мустақил изланувчи

**ЖИНОЙ ЖАЗО ТАЙИНЛАШДА ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ТАОМИЛИ
(ЖАРИМА ЖАЗОСИ МИСОЛИДА)**

Аннотация: Мақолада жарима тушунчаси, моҳияти, жарима жазосини тайинлашдаги умумий қоидалар ҳамда Германия жиноий қонунчилигида жарима жазосининг ўзига хос белгилари таҳлил қилинган

Калит сўзлар: жарима, жазо, одиллик, жазо тури, маҳкум, жиноят-ижроия.

Аннотация: В статье анализируются понятие штрафа, сущность, общие правила назначения штрафа, а также специфические признаки штрафа по уголовному праву Германии.

Ключевые слова: штраф, наказание, справедливость, вид наказания, уголовно-исполнительный.

Annotation: The article analyzes the concept of a fine, the essence, the general rules for imposing a fine, as well as the specific features of a fine under German criminal law.

Key words: fine, punishment, justice, type of punishment, penal enforcement.

Жиноят ҳуқуқининг фаол ислоҳотчиси, итальян ҳуқуқшуноси Чезаре Беккариа ўз асарларида *“Жиноятнинг олдини олишдаги энг самарали воситаларидан бири, бу унинг учун тайинланиши мумкин бўлган жазонинг оғирлигида эмас, балки жазонинг муқаррарлигидадир”*¹ деган ғояни илгари сурган. Бунда ҳар бир жиноят учун жазо тайинланишининг кафолатланиши, янада муҳими, бу жазо содир этилган қилмишнинг оғирлигига мос, яъни одиллик тамойилига монанд бўлиши муҳим аҳамият касб этади.

Айнан шу тамойил Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 8-моддасида ҳам мустаҳкамланган бўлиб, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига мувофиқ бўлиши кераклиги² тарзида баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-60-сон фармони билан тасдиқланган “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”да қонун устуворлиги ва конституциявий қонунийликни таъминлаш ҳамда инсон қадрини ушбу жараённинг бош мезони сифатида белгиланган мақсадларидан бирида (14-мақсад) жиноят, жиноят-процессуал ва жиноят-ижроия қонунчилигини такомиллаштириш сиёсатини изчил давом эттириш, жиноий жазолар ва уларни ижро этиш тизимида инсонпарварлик тамойилини кенг жорий этиш³ устувор эканлиги қайд этилган. Унинг тадрижий давоми сифатида, давлат раҳбарининг ПФ-158-сон “Ўзбекистон - 2030” стратегияси тўғрисидаги фармонида санаб ўтилган мақсадларда (84-мақсад) озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш амалиётини 30 фоиздан 20 фоизга тушириш вазифаси “Инсон қадри учун” тамойили асосида олиб борилаётган суд-ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотларнинг бош мезони сифатида белгиланган.

Бинобарин, шахсга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ жазо салмоғининг ҳаддан ташқари юқорилиги (2024 йил ҳолатига жами судланганларнинг учдан бири улар ҳиссасига тўғри келиши (33,6%) қатор салбий оқибатларга, хусусан, маҳкумларни десоциализациясига, рецидивлар фоизининг ортишига, “турма аҳолисининг” кўпайиб боришига, бу турдаги жазонинг ижросини

¹ Беккариа Ч. Трактат «О преступлениях и наказаниях». Санкт-Петербург: Издательство при Губернском правлении, 1803. URL: http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002986821/

² Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 9-сон, 144-модда; 1997 й., 2-сон, 56-модда, 9-сон, 241-модда; 1998 й., 5-6-сон, 102-модда, 9-сон, 181-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда, 5-сон, 124-модда, 9-сон, 229-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 20.05.2025 й., 03/25/1065/0453-сон).

³ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон; 10.02.2023 й., 06/23/21/0085-сон; 03.01.2024 й., 06/24/221/0003-сон; 28.12.2024 й., 06/24/227/1089-сон; 01.03.2025 й., 06/25/27/0196-сон)

таъминлаш билан боғлиқ харажатларнинг ортишига ва маҳкумларнинг сақлаш шароитларини ёмонлашувига сабабчи бўлувчи асосий омиллардан бўлиб ҳисобланади.

Жамиятдаги ижтимоий муносабатларни жиноий таъсирлардан ҳимоя қилиш ва жиноятчиликка қарши курашишда давлат ва жамоатчилик томонидан жарима институтига қизиқишнинг ортиб бораётганлиги нафақат илмий оммага, балки ушбу соҳага алоқадор бўлган тизим ҳамда ижро органлари учун янгилик эмас. Вақт ва ижтимоий ҳаётнинг ўзи жиноятчиликка қарши курашиш муаммосини фақатгина шахснинг эркини чеклаш, оғир жазо тайинлаш, айниқса қатор йиллар мобайнида социумдан ажратиб қўйиш орқали ҳал қилиб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Халқаро ҳамжамиятнинг замонавий босқичдаги ижтимоий эҳтиёжларга жавоб берадиган, жиноий таъқибнинг янада самарали, энг муҳими озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган янги турларини топишга қаратилган изчил изланишлари жараёни тадқиқ этилаётган мавзунинг долзарб эканлигидан далолат беради ¹.

Шунингдек, жарима жазосининг асосий жазо сифатида кенг қўлланилиши БМТ Бош Ассамблеясининг 1990 йил 14 сентябрдаги “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қамоқ билан боғлиқ бўлмаган чоралар бўйича минимал қоидалари” бўйича №45/110-сон Резолюцияси (Токио қоидалари) талабларига ҳам мувофиқ бўлиб ҳисобланади. Тавсиявий характерга эга бўлсада, лекин жазо қўллашнинг халқаро принципларига сезиларли таъсир кўрсатувчи ушбу қоидаларнинг 2.3. бандида “ҳуқуқбузарликнинг характери ва оғирлик даражаси, ҳуқуқбузарнинг шахси ва биографияси, шунингдек, судлар томонидан шахснинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ жазоларни камроқ тайинлаш борасидаги жамият сўрови ва манфаатларини эътиборга олиб, жиноий одил судлов тизими қамоқ билан боғлиқ бўлмаган жазоларни танлаш ва қўллашда кенг имкониятларни яратиши лозим”лиги кўрсатилган ².

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсларни озодликдан маҳрум этиб, уларни жамият ва давлат манфаатларида мажбурий равишда оғир жисмоний зўриқиш талаб қиладиган ишларга жалб этиш орқалигина уларга сарфланган харажатларни қоплаш мумкинлигини, лекин бу билан ҳар доим ҳам жазодан кўзланган мақсадга, айниқса маҳкумнинг ахлоқан тузалишига эришиб бўлмаслигини вақтнинг ўзи исботламоқда. Ривожланиб ва янада такомиллашиб бораётган ижтимоий муносабатлар даврида бу жазо турининг шахсни тарбиялаш ва жамиятга нормал ҳолда қайтариш вазифасини етарли тарзда бажара олмаслиги

¹ Васильева Т.В. Назначение и исполнение уголовного наказания в виде штрафа (Социально-правовые проблемы). Автореферат. дис. канд. юрид. наук. Рязань. 2004. С.3

² Стандартные минимальные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 14.12.1990г. №45/110. URL: www.garant.ru

янада якқол намоён бўлмоқда. Шунга монанд равишда жаҳондаги аксарият ҳуқуқшунос олимларни озодликдан маҳрум этиш жазосининг муқобили сифатидаги бошқа жазоларни ўрганиш, уларни янада такомиллаштириш ҳамда диверсификациялаштириш, жазони тўғри ва етарли ҳажмда қўллаш орқали жиноятчиликни камайтиришга қаратилган назарий ва амалий чораларни топиш, бу соҳада қўплаб илмий изланишлар қилишга ундаб келмоқда.

Шу ўринда немис ҳуқуқшунос олими Альберт Бернернинг (1818-1907 й.й.) назарияси эътиборни тортади. Унингча, жазо тизимида жарима жазосининг мавжудлиги маълум мавқега эга шахсларни уларга нисбатан бошқа оғирроқ жазо тайинланишидан қутилиб қолишига имкон бериб келган. У ўз қарашларида жазо тизимини аҳолининг турли қатламлари учун турлича қўлланиши ҳақида тўхталиб ўтади. Айни чоғда у жиноятчилар қанча жиноят содир этганлиги, қилмишининг оғирлик даражаси билан эмас, балки шахснинг мавқеи, имтиёзлари ва бошқа устунликлари билан фарқланиб келинганлиги тўғрисидаги фикрни илгари суради¹.

Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши шахснинг ижтимоий ва ишлаб чиқариш тизимидаги ўрнини ўзгаришига олиб келди. Давлатчилик ва ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши билан жиний-ҳуқуқий доктрина ҳам инсонпарварлик ғоялари томон оғиб бориб, бу ўлим жазосини назарда тутувчи нормаларнинг камайишида, жиноятчига тан жароҳати етказиш (тана аъзосини кесиш, дарра уриш) тарзидаги жазоларни жазо тизимидан чиқарилиши каби инсонпарварлик таомиллари асносида намоён бўлмоқда. Жиноятчига нисбатан бўлган муносабат (қараш) ўзгача тус олмоқда. Капиталистик тузум шароитида жиноятчига – меҳнати ёки мулки давлат учун фойда келтирадиган ёхуд жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш тарзида фойдаланиш мумкин бўлган шахс сифатида қарала бошланди. Давлат ўзининг жазолаш функциясидан жарима санкцияси қўллаш орқали давлат даромадига иқтисодий манфаат олиш йўлида фойдалана бошлади².

Жариманинг репрессив кучи унинг қонунда белгиланган ҳамда ҳар бир алоҳида ҳолатда суд томонидан тайинланадиган миқдорига боғлиқ.

Жарима тариқасидаги жазони қўллашдаги муаммолар кўп қиррали бўлиб, у ўз ичига жиний-ҳуқуқий ва жиноят-ижроия соҳасидаги муносабатларнигина қамраб қолмай, ушбу жазонинг табиати, қўлланиш чегараси ва ривожланишининг умумий истиқболлари билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий масалаларга ҳам тааллуқлидир.

¹ Бернер А.Ф. Учебник уголовного права. Части общая и особенная. Перевод и издание Н.Неклюдова. 1865. С.Петербург.

² Васильева Т.В. Назначение и исполнение уголовного наказания в виде штрафа (Социально-правовые проблемы). Автореферат. дис. канд. юрид. наук. Рязань. 2004. С.7

Халқаро ҳуқуқни қўллаш амалиётининг таҳлили озодликдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари орасида жариманинг энг кўп тарқалган жазо сифатида қўлланилишини ва у маҳкумни ахлоқан тузатиш ҳамда янги жиноят содир этишини олдини олиш борасида жиддий таъсир кучига эга эканлигини кўрсатган.

Масалан Германия Федератив Республикасининг Жиноят кодексида асосий жазо сифатида фақат иккита жазо:

- 1) озодликдан маҳрум этиш;
- 2) жарима назарда тутилган ¹.

Жазо тури сифатида жаримани моҳирона қўллаш ҳуқуқбузарга жиддий психологик таъсир кўрсатиши, жариманинг моддий оқибатлари эса мулкӣ, иқтисодӣ ва бошқа бир қатор жиноятларни содир этишни фойдасиз қилиб қўяди.²

Илмӣ адабиётларда, жарима жазоси муқим яшаш ва иш жойига, шунингдек бошқа даромадларга эга бўлмаган шахсларга нисбатан тайинланганда жазодан кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги, яъни ҳукм ижроси таъминланмасдан қолиши ва аксинча, содир этилган жиноятнинг ва судланувчининг ижтимоӣ хавфлилик даражасидан ва бошқа объектив ҳолатлардан келиб чиқиб, муқим яшаш ва иш жойига, шунингдек бошқа даромадларга эга бўлган шахсларга жарима жазоси тайинлаш мақсадга мувофиқ эканлиги ҳақида фикрлар мавжуд. Бундай ҳолатда судланаётган шахснинг ҳукм чиқарилаётган вақтдаги иш ҳақи ва бошқа даромадлари аниқланиб, шундан келиб чиққан ҳолда жарима миқдори белгиланиши тўғри бўлади. Айни пайтда жарима жазодан қутилиб қолиш воситаси ёки судланувчини иқтисодӣ томондан хонавайрон қилиш мақсадини кўзламаслиги керак.

Жарима жазоси тайинлаш бўйича илмӣ тадқиқот олиб борган О.Ничуговскаяга кўра³, жарима қонунни бузганлик учун тўлов ёки жавобгарликдан қутилиб қолиш учун тўланадиган товон пули сифатида қаралмасдан, балки содир этилган жиноят учун жавобгарлик чораси сифатида кўрилиши лозим.

Юқорида қайд этилганидек, жазо тайинлаш амалиётининг таҳлили судлар томонидан озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши сезиларли даражада ортиб бораётганини кўрсатмоқда. Чунончи 2020 йилда судлар томонидан жами судланганларнинг 25,4 фоизига озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган бўлса, 2024 йил якунига бу кўрсаткич 33,6 фоизни ташкил этгани озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши фавқулодда ортганини кўрсатмоқда.

¹ Головненков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия. Научно-практический комментарий и перевод текста закона. Постдам. 2021. С 58.

² Ревина В.П. Уголовное право России. Общая часть. 2009

³ Ничуговская О.Н. Система наказаний в современном российском уголовном законодательстве: проблемы и перспективы развития: автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2012. С.6.

Қайд этилганлар озодликдан маҳрум қилиш (авваламбор, қисқа муддатга) жазосининг реал муқобили сифатида жарима жазосини кенгроқ қўллаш зарурати борлигидан далолат бермоқда.

Чунки, суд органларини жазо тайинлаш статистик кўрсаткичлари гувоҳлик беришича мамлакатда жарима жазоси тайинлаш амалиёти 2020 йилда 10,1 фоизни, ўтган йили эса 12 фоизни ташкил этганлиги ушбу жазо турининг жиноий жазолар динамикасидаги ўрни сезиларли даражада паст эканлигини кўрсатади.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда Ўзбекистон жиноят қонунчилиги жарима жазосини қўллаш имкониятларини сезиларли даражада чеклайдиган бир қатор камчиликларга эга. Биринчидан, бу маҳкумнинг мулкӣ ҳолатига қараб, жазо таъсирининг ҳар хил ва ҳар доим ҳам етарли даражада эмаслигида намоён бўлади. Мисол ўрнида, даромади юқори бўлган ва кам даромадли икки шахснинг гуруҳ таркибида, бир хил даражада жиноят содир этганда суд томонидан уларнинг ҳар бирига базавий ҳисоблаш миқдорининг 200 баравари миқдорида тайинланган жарима жазоси даромади паст бўлган маҳкумга оғирлик қилса, даромади юқори бўлган маҳкумга етарли даражада таъсир кўрсатмасдан жазодан кўзланган мақсадга эришилмаслигига сабабчи бўлиши мумкин.

Бинобарин, 2021 йилда 316 нафар (6,9 млрд. сўм) жарима жазосига ҳукм қилинган шахслар жиноий жаримани тўламаганлиги учун жазоси бошқа оғир жазога алмаштирилган бўлса, 2024 йилда бу кўрсаткич 1311 нафар (45,9 млрд. сўм) маҳкумни ташкил этиб, 4 баравардан ҳам кўпроққа ошганлигини кузатишимиз мумкин.

Бунда мутаносиблик тамойилига алоҳида эътибор қаратилиши талаб этилади, чунки у ҳукм чиқариш жараёнида жиноят ҳуқуқи ва жиноий сиёсат манфаатларини бирлаштиришга хизмат қилади. Мутаносиблик тамойили инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан фақат конституциявий тузум асосларини, ахлоқ, соғлиқ, ўзгаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, шунингдек давлат хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган даражада чекланиши мумкинлигига асосланади. Жазо ўз мазмунига кўра ҳар қандай вазиятда ҳам маҳкумларни ҳуқуқ ва эркинликларини муайян даражада чеклашдан иборат бўлади. Шунинг учун бу ерда мутаносиблик тамойилини қўллаш муҳим аҳамиятга эга, чунки шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари суд томонидан тайинланган жазодан кўзланган мақсадга эришиш учун зарур ҳамда етарли бўлган доирада чекланиши мақсадга мувофиқ.

Германия жиноят қонунчилига кўра, жарима солиш икки босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда, Германия Федератив Республикаси Жиноят кодексининг 46-моддасида назарда тутилган ҳукмнинг умумий тамойилларига мувофиқ, судланувчига

тайинланадиган **кунлик ставкалар сони** аниқланади. Бунда, озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши вақтидаги каби қилмишнинг ҳамда айбланувчининг ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва айб характери баҳоланиши лозим бўлади ¹. Германия Олий судининг позицияси ² ва унинг миллий ҳуқуқшунослиқ соҳасида ҳукмрон бўлган фикрларга кўра, бу босқичда айбдорнинг мулкӣ аҳволи инобатга олинмаслиги лозим. Истисно сифатида фақат, айбланувчининг мулкӣ ҳолати жиноий хатти-ҳаракатларнинг генезисида ҳал қилувчи роль ўйнаган ҳолат инобатга олинади.

Кунлик ставкалар сони энг камида 5 ва кўпи билан 360 тўлиқ кунлик ставкалардан иборат бўлади. (Германия ЖКнинг 40-моддаси 1-қисми). Жиноятлар жами бўйича тайинланганда жариманинг максимал миқдори 720 тўлиқ кунлик ставкада ҳисобланади. (ЖК 54-модда 2-қисми).

Кунлик ставкалар тизими бўйича жарима жазоси тайинлашнинг иккинчи босқичида **кунлик ставканинг миқдори** аниқланади. Бунда тайинланадиган жазонинг миқдори айбланувчининг шахсий сифатлари ва мулкӣ аҳволидан келиб чиқиб аниқланади (ЖК 40-моддаси 2-қисми) ва асосий эътибор жазодан кўзланган мақсадга эришишга қаратилади.

Шундай қилиб, кунлик ставкалар тизимининг моҳияти, жарима тайинланишида фақатгина судланувчининг қилмишидан келиб чиқиб эмас, балки, унинг шахси ва мулкӣ аҳволи инобатга олинишини ҳам назарда тутлади.

Германия давлати Жиноят кодексининг нормаларида белгиланган кунлик ставкалар тизими «субъектив нуқтаи назардан»³ бундай нотенг хусусиятга эга бўлган жазо таъсирини йўқ қилишга қаратилган. Ушбу тизимнинг асосий ғояси жиноятчининг қилмишини жиноий жиҳатдан баҳолашни унинг мулкӣ ҳолатини баҳолашдан ажратиш, бунда зарур жазо таъсирига эга бўлиши мумкин бўлган жарима миқдорини аниқлаш бўлиб ҳисобланади ⁴.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, жарима жазоси тайинлашда кунлик ставка тизимини жазо тайинлашнинг “шаффофлиги”, ижтимоий жиҳатдан адолатлилиги ва “самарадорлиги” нуқтаи-назаридан илғор тизим сифатида баҳолаш мумкин ⁵.

¹ Schafer, Gerhard Praxis der Strafzumessung 3, neubearb Aufl Munchen Beck, 2001, Rn 78.

² Решения Верховного суда ФРГ от 12ю12.1975г. №2 StR 451/75 // NJW 1976, стр 634.

³ Подробнее см. Gossel, Karl Heinz, Zipf Heinz Strafrecht ein Lehrbuch Allgemeiner Teil, Teilbd 2. Erscheinungsformen des Verbrechens und Rechtstolgen der Tat 7, neubeard u erw Aulf Heidelberg Muller, Jurist Verl, 1989, §63, Rn 119, Meier, Brend-Dieter Strafrechtliche Sanktionen Berlin Springer, 2001, стр.201 и др.

⁴ Fischer, Thomas Strafgesetzbuch und Nebengesetze 53 Aufl Munchen Beck 2006, §40, Rn 2, Streng Franz Strafrechtliche Sanktionen 2 Auflage Stuttgart, Berlin, Koln Kohlhammer, 2002, Rn 107, Munchener Kommentar zum Strafgesetzbuch B 1 §§ 1-51 StGB Munchen Beck, 2003, §40, Rn 29.

⁵ Horn Eckhard Systematischer Kommentar zum Strafgesetzbuch Allgemeiner Teil §§ 1 - 79b 3, neubearb Aulf Neuwied (u a) Luchterhand, 1983, §40, Rn 1

Шунингдек, Германия давлатининг жиноят қонунчилигида жарима институтини батафсил таҳлил қилиш, кунлик ставкалар тизимига асосланган жаримани қўллаш ҳозирги вақтда миллий судлар томонидан жаримани қўллаш доирасини кенгайтиришга тўсқинлик қилаётган қарама-қаршиликларни бартараф қилишга хизмат қила олади деб хулоса қилишга имкон беради.

РАДЖАБОВ УЛУҒБЕК АБДУРАХМОНОВИЧ

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси

ПОРА ОЛИШНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Аннотация: Порахўрлик ва коррупцияга қарши курашда хорижий мамлакатлар тажрибаси, ҳозирги замон тенденциялари, қонунчиликдаги муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари таҳлил этилган.

Таянч иборалар: порахўрлик, коррупция, хориж тажрибаси, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий таълим, профилактика, , коррупцияга қарши кураш шакллари ва усуллари.

Аннотация: в статье проанализированы опыт зарубежных стран в борьбе со взяточничеством и коррупцией, современные тенденции, проблемы в законодательстве и пути их решения.

Ключевые слова: взяточничество, коррупция, зарубежный опыт, правосознание, правовое просвещение, профилактика, формы и методы противодействия коррупции.

Abstract: The article analyzes experience of foreign countries in the fight against bribery and corruption, current trends, problems in legislation and ways to solve them are analyzed.

Keywords: bribery, corruption, foreign experience, legal consciousness, legal education, prevention, forms and methods of combating corruption.

Жиноят ва Жиноят процессуал кодексларини ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш, халқаро экспертларни жалб қилиш ҳамда бугунги кунда шиддатли равишда амалга оширилаётган ислохотларни талабларига мувофиқ Жиноят ва Жиноят процессуал кодекслар лойиҳаси норма ижодкорлиги асосида ишлаб чиқиш жамиятда жиноятларни шу жумладан коррупцион жиноятларни олдини олишга қаратилган нормаларни мустаҳкамлаш жамиятда жиноятларни ҳамда коррупцион жиноятларни олдини олинишига хизмат қилади.

Ҳозирги глобллашув даврида ёки жараёнида коррупция муаммоси жаҳоннинг деярли ҳар бир мамлакатада мавжудлигини кўриш мумкин. Аммо бу - барча давлатларда ҳам коррупция бир хил деган маънони англатмайди. Экспертларнинг хулосасига кўра, коррупциянинг вужудга келиш сабаблари турли мамлакатларда турли хил бўлиб, тарихий

ривожланиш босқичи ҳамда ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг мавжудлиги ҳамда тараққиёт даражаси билан белгиланади.

Бир қатор ривожланган мамлакатларда давлат бошқаруви соҳасида коррупциянинг олдини олиш ва унга барҳам беришга қаратилган маъмурий нормалар мажмуи ишлаб чиқилган.

XX асрнинг 90 йилларидан халқаро ва минтақавий доираларда коррупцияга қарши кураш билан боғлиқ халқаро шартномалар қабул қилина бошланди.

Коррупцияни олдини олиш ва унга қарши курашиш бўйича кўп томонлама халқаро ҳужжатлар қабул қилинган:

- Америка давлатлари ташкилоти томонидан 1996 йил 29 март куни қабул қилинган “Коррупцияга қарши курашиш бўйича Америка конвенцияси”;

- Европа иттифоқи Кенгаши томонидан 1997 йил 21 ноябрда Европа ҳамжамиятининг мансабдор шахсларига ёки Евро иттифоқига аъзо давлатларнинг мансабдор шахсларига дахл қилган коррупцияга қарши курашиш бўйича Конвенцияси;

- Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти томонидан 1997 йил 21 ноябрда қабул қилинган Халқаро тижорат амалиётларида хорижий мансабдор шахсларга пора беришга қарши курашиш бўйича Конвенцияси;

- Европа Кенгаши Вазирлар қўмитаси томонидан 1999 йил 27 январда қабул қилинган “Коррупция учун жиноий жавобгарлик тўғрисида” ги Конвенцияси;

- Европа Кенгаши Вазирлар қўмитаси томонидан 1999 йил 4 ноябрда қабул қилинган “Коррупция учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги тўғрисида” ги Конвенцияси;

- 2003 йил 12 июлдаги Африка Иттифоқининг “Коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш тўғрисида” ги Конвенцияси;

- БМТнинг “Трансмиллий уюшган жиноятчиликка ҳамда коррупцияга қарши кураш” Конвенцияси;

- МДХ доирасида эса унга аъзо давлатлар томонидан 2003 йил 15 ноябрдаги қарорга мувофиқ, “Коррупцияга қарши сиёсатнинг қонунчилик асослари тўғрисида” ги қонун қабул қилинганлиги ҳам коррупцияни жамият ривожланишига қарши қаратилган иллат сифатида унинг қанчалик хатарли эканлигини кўрсатади.

Коррупция муаммоси сўнгги йилларда халқаро миқёсда трансмиллий жиноят сифатида халқаро ташкилотлар томонидан кенг муҳокама қилинаётган мавзу ҳисобланади. Ҳатто, айрим сиёсатчилар томонидан коррупцияга глобал инқирозни келтириб чиқарувчи омил сифатида ҳам таъриф берилади. Коррупциянинг халқаро муносабатларга таъсирини ўрганган тадқиқотчилар эса, ривожланган “биринчи дунё” мамлакатлари коррупция ёрдамида ўзларига маъқул келмаган

ҳукуматларни ағдариб ташлаши, ўзларига хайрихоҳ режим ўрнатиши, амалдаги ҳокимиятга оппозицияни моддий таъминлаш имкониятига эга бўлади деган ҳулосани билдиришган.

Барча хорижий мамлакатлар амалиётида коррупциянинг олдини олишда самарали криминологик тадқиқотлардан фойдаланишга алоҳида эътибор берилади. Хусусан, Скандинавия давлатлари - Дания, Финляндия, Исландия, Норвегия ва Швеция адлия вазирлари томонидан 1962 йилда ташкил этилган Криминология бўйича Скандинавия кенгаши бу мамлакатларда жиноятчиликка қарши кураш сиёсатини шакллантиришда иштирок этишади. Кенгашнинг асосий мақсадлари – иштирокчи мамлакатларда криминология тадқиқотларни мувофиқлаштириш, жиноятчиликка қарши кураш бўйича ҳукуматларга тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади. Бу мамлакатлардаги жиноят-ҳуқуқий доктринада ахлоқий категориялар ва ижтимоий қадриятлар тизими алоҳида ўрин тутди. Криминология бўйича Скандинавия кенгаши 15 та аъзодан – ҳар бир давлатдан учтадан вакил, иккитаси таниқли криминолог ва битта адлия вазирлиги вакилидан иборат. Скандинавия мамлакатлари аҳолиси ҳуқуқий онгига ижтимоий тенглик ғояси, жамоатчилик ва юридик институтларга ишонч, шахс даражасида ҳар хил ҳодисаларга бағрикенглик, шунингдек, “жиноят”, “жиноятчи”, “жазо” ва “жавобгарлик” сингари ҳуқуқий категорияларга нисбатан намоён бўлувчи умумий адолат ҳисси хос ҳисобланади. Умуман Скандинавия мамлакатлари учун жиноятчиликнинг ижтимоий илдизлари асосий криминоген доминант деган қараш устунлик қилади. Скандинавия давлатлари тажрибаси шуни кўрсатадики коррупцияга қарши самарали курашни ташкил қилиш учун криминологик тадқиқотларни янада ривожлантириш, бунда ҳуқуқ йўналишидаги олий ўқув юртлари ва илмий муассасалар криминология соҳасидаги тадқиқотларни мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқдир. Шуни айтиш лозимки, Transparency International ташкилоти томонидан 2009 йилда эълон қилинган жаҳон мамлакатларининг коррупциялашганлиги даражасини акс эттирувчи рейтингда Скандинавия мамлакатларида бу кўрсаткич энг паст даражада эканлиги қайд этилган. Унга кўра, Янги Зеландия, Дания, Сингапур, Швеция, Швейцария, Финляндия мамлакатлари бу борада энг паст кўрсаткичга эга бўлган давлатлар ҳисобланади.

Коррупция, энг аввало, ҳар қандай мамлакатда давлат аппаратининг халқ олдидаги минимал мажбуриятларини бажаришда ожизлигини англатади. Бу Африка, Лотин Америкаси ва Осиёнинг кўпгина ривожланаётган давлатларини ҳам қамраб олган ва мазкур мамлакатлар учун жиддий муаммолардан бири ҳисобланади. Бу мамлакатларнинг барчасида коррупция халқнинг қашшоқлиги, мамлакатнинг қолоқлигига сабаб бўлмоқда. Хусусан, Гонконгда ташкил

этилган Коррупцияга қарши курашувчи мустақил комиссия мазкур фаолиятда муваффақиятли ва кескин чораларни амалга ошира олувчи институтларга намуна бўлиши мумкин. Ҳокимият идоралари фаолиятини синчковлик билан – расмий институтлар, алоҳида фуқаролар томонидан мониторинг қилиб бориш, шунингдек, айбдорларни суд таъқиби Гонконгдаги коррупцияга қарши курашнинг асоси сифатида хизмат қилади.

АҚШда коррупцияга қарши курашга қаратилган махсус қонун ҳужжати қабул қилинган. “Foreign Corrupt Practices Act” деб номланган мазкур қонун ҳужжати Америка компанияларини шартномалар тузишда имтиёзлар ва кафолатлар олишда хорижий мансабдор шахсларга пора берганлик учун жавобгарлигини белгилайди.

Сингапурнинг собиқ бош вазирларидан Ли Куан Ю (1959-1990) “Қачонки ҳокимият халқ ишончини оқлаш учун эмас, шахсий бойлик орттириш мақсадида фаолият юрита бошласа, бу ахлоқ муаммоси ҳисобланади. Узоқ вақт мавжуд бўлишини истаган жамият ҳалоллик принципига амал қилиши лозим, акс ҳолда жамият яшай олмайди. “Коррупцияни тўхтатиб қолишнинг энг осон усули мансабдор шахсларнинг ўз билганларича ҳаракат қилишлари имкониятларини камайтиришда” деган эди. Шунини таъкидлаш жоизки, Сингапурнинг коррупцияга қарши сиёсати бу миллий қадриятларга амал қилишдан кўра кўпроқ зарурият туфайли амалга оширилди. Сингапур хорижий инвестицияларни мамлакатга жалб қилиш учун уларни нотўғри мақсадларда фойдаланиш имкониятини йўққа чиқарди. Transparency International ташкилоти эълон қилган 2009 йил мамлакатларнинг коррупциялашганлиги даражасини акс эттирувчи рейтингда Сингапур коррупция даражаси паст бўлган учинчи, Осиё мамлакатлари ичида эса, биринчи ўринда туриши қайд этилди. Мамлакатда содир этилган айрим коррупция ҳодисалари рўй берганда унинг иштирокчилари тергов қилиниб, айбдорлар судланиб жазога тортилган. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, коррупцияга қарши кураш узлуксиз давом этмоқда. Сингапурда коррупцияга қарши курашга раҳбарлик бевосита сиёсий раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг ўзлари томонидан амалга оширилади ва бу жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланади. Коррупцияга қарши курашга ихтисослашган орган Коррупция ҳодисаларини тергов қилиш Бюроси ҳисобланади. Бу мустақил орган коррупция билан боғлиқ ишларни тергов қилади ва Сингапур иқтисодиётининг давлат ва хусусий секторида унинг олдини олиш чоратадбирларини кўради. Бюро 1952 йилда ташкил этилган, унинг ваколатлари “Коррупциянинг олдини олиш тўғрисида”ги Актда белгилаб қўйилган. Унинг раҳбари директор ҳисобланади ва бевосита Бош вазир олдида ҳисобдор саналади. Бу бирор-бир вазирнинг унинг фаолиятига аралашишига, терговни тўхтатиш ва бошқача таъсир қилиш мумкин

эмаслигига хизмат қилади. Бюрога давлат хизматида ҳалоллик ва сотилмаслик принципи амал қилиши, хусусий секторда коррупция аралашмаган битимлар тузилиши учун жавобгарлик юклатилган. Шунингдек, унинг вазифалари қаторига давлат мансабдор шахсларининг ўз вазифаларини суистеъмол қилиш ҳолатларини текшириш ва шундай ҳолатлар аниқланганда тегишли органларга интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида маълумотлар бериш вазифалари ҳам киради. Бюро давлат органларининг коррупциялашиши сабабларини, коррупцияга олиб келиши мумкин бўлган давлат хизматининг заиф томонларини ҳам ўрганади. Сингапурда (Молия вазирлиги) 1973 йил июл ойидан бошлаб махсус коррупцияга қарши кураш Дастури амалга оширила бошланган. Дастурда қисман қуйидагилар назарда тутилган эди: фуқаролар ва ташкилотлар ўртасидаги алоқаларни турли хил сансалорликлар ва судрашларга йўл қўймаслик мақсадида такомиллаштириш; юқори турувчи мансабдор шахсларнинг қуйи турувчи мансабдор шахслар устидан назоратни амалга оширишда ошкораликни таъминлаш; барқарор коррупциявий боғланишларнинг олдини олиш мақсадида мансабдор шахслар ротациясини киритиш; тўсатдан текширишлар ўтказиш; коррупцияга қарши курашда муҳим ҳисобланган маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш; коррупцияга қарши кураш чоралари мажмуини ҳар 3-5 йилда қайта кўриб чиқиш.

Ўтган асрнинг 90-йилларида япон тадқиқотчилари коррупциявий жиноятчиликни камайтиришда: ҳокимият тузилмалари фаолияти тўғрисида маълумотларни ошкоралаштириш, мансабдор шахсларни назорат қилиш учун марказий ва маҳаллий миқёсда мустақил омбудсман институтини жорий этиш, шу турдаги жиноятларга қаттиқ жазо тайинлаш (депутатликка сайланишдан маҳрум қилиш, умрбод юқори лавозимга кўтарилишдан маҳрум қилиш, сайлов гуруҳидаги шунга алоқадор кишиларни жазолаш), сайлов компанияларини молиялашни тўла давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширишни таклиф этган эдилар. Японияда коррупцияга қарши курашиш билан бирга нотўғри(туҳматдан) пора олиш ҳақида хабар бериш ҳам, пора олувчиларга нисбатан белгиланган жазога – уч йил муддатга каторга жазоси ёки жарима жазосига тортилиши мумкин. Жиноят қонунчилигида амалга оширилган ислохотлар орқали бир қатор мансабдорлик жиноятларига бериладиган жазолар оғирлаштирилди. Масалан, давлат ва жамоат арбобларининг мансабдорлик ваколатлари билан ҳокимиятни суистеъмол қилишига 2 йилгача каторга ёки турма қамоғи жазоси белгиланди. Илгари бундай жиноят учун шахс 6 ойгача шундай жазога тортиларди.

Давлат ҳокимияти органларининг коррупциянинг зарарли таъсиридан сақлаш зарурияти АҚШ ҳукуматини коррупцияга қарши

курашни XIX асрдаёқ давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгилашга олиб келган.

1978 йилда АҚШ Конгресси “Ҳукуматдаги ахлоқ тўғрисида”ги қонунни қабул қилган. Ушбу Қонуннинг вазифаси давлат амалдорлари ва муассасалари ҳалололигини сақлаш ҳамда бунга имконият яратишдан иборат.

Канаданинг жиноят қонунчилигида “мансабдор шахсларни пора эвазига оғдириш”, “Ҳукуматни алдаш”, “мансабдор шахс томонидан содир этилган ишончни суиистеъмол қилиш” мансабдорлик жиноятлари ҳисобланиши белгилаб қўйилган.

1985 йил Канадада давлат хизматчиларининг хизмат вазифалари ва шахсий манфаатлари ўртасидаги зиддият юзага келган ҳолда улар амал қилиши шарт бўлган хулқ-атвор қоидаларини ўзида мужассам қилган Кодекс қабул қилинган.

Канадалик қонун ижодкорларининг фикрига кўра, ушбу қонунлардан кўзланган мақсад – давлат аппарати ва давлат хизматчиларининг ҳалоллигига жамиятнинг ишончини оширишга қаратилганлигини қайд этишади.

Давлат хизмати тизимида коррупцияни олдини олиш, унга қарши курашиш ва барҳам бериш мақсадида Францияда XX асрнинг 90 йилларида сайланган барча давлат хизматчилари ва коррупция таъсирига берилиши мумкин бўлган жамоат хизмати кадрларига ўз мол-мулки ва даромадлари ҳақида тегишли давлат идораларига маълумот бериш мажбуриятини юклаш тўғрисида қарор қабул қилинган.

Шунингдек, давлат аппарати юқори мартабали ходимларининг даромадлари ва мол-мулки ҳақидаги декларациялар кенг миқёсда ошкор этилишини таъминлайдиган ҳуқуқий ва ташкилий асослар қонун ижодкорлиги асосида яратилган.

Хулоса қилиб шундай қайд этиш лозимки, фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари дунёнинг ривожланган давлатлари ва нуфузли халқаро ташкилотларнинг ҳамиша эътиборида бўлиб келган.

Бугунги кунда коррупцияга қарши курашиш ҳар бир давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Коррупцияга қарши муваффақиятли кураш тизимини барпо этиш бу борада кенг кўламли халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибасини ўрганиш ҳамда унга танқидий ёндошган ҳолда миллий қонунчилик ва амалиётга татбиқ этишни тақозо қилади.

ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ БИТИМ СИФАТИДА ВАСИЯТНОМАНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада васиятнома фуқаролик-ҳуқуқий битим сифатида таҳлил қилинади. Васиятноманинг ҳуқуқий табиати, унинг шартномавий ва бир томонлама ҳаракат сифатидаги хусусиятлари, амалдаги қонунчиликдаги ўрни ҳамда уни тузиш ва бекор қилиш тартиблари илмий ва амалий нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Шунингдек, васиятнома билан боғлиқ мураккаб масалалар, ҳуқуқий баҳслар ва суд амалиётидаги мисоллар орқали таҳлиллар берилади. Мақолада хорижий давлатлар қонунчилиги билан қиёсий таҳлил ҳам амалга оширилган. Илмий асосланган хулосалар ва амалий тавсиялар васиятнома тузиш жараёнидаги ҳуқуқий аниқликни таъминлашга қаратилган.

Калит сўзлар: васиятома, фуқаролик ҳуқуқи, фуқаролик-ҳуқуқий битим, бир томонлама ҳуқуқий ҳаракат, мерос, мерос қолдириш, ҳуқуқий ҳужжат, қонунчилик, суд амалиёти, шартнома

Annotation: This article analyzes the will as a civil law agreement. The legal nature of the will, its characteristics as a contractual and unilateral legal act, its role in the current legislation, as well as the procedures for its drafting and revocation are examined from both theoretical and practical perspectives. The article also discusses complex issues related to wills, legal disputes, and examples from judicial practice. A comparative analysis with the legislation of foreign countries is also provided. Scientifically grounded conclusions and practical recommendations are aimed at ensuring legal clarity in the process of drafting a will.

Keywords: will, civil law, civil law agreement, unilateral legal act, inheritance, bequest, legal document, legislation, judicial practice, contract

Ҳаёти давомида ҳар бир инсон муайян мол-мулкни тўплайди, бу мол-мулк унинг вафотидан сўнг меросхўрларга ўтади. Кўпинча мерос мулкни бўлиш меросхўрлар ўртасида низоларга олиб келади. Шунинг учун мерос қолдирувчи ҳали ҳаётлик пайтида ўз мулкнинг тақдирини белгилаб қўйиши энг тўғри ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, ҳар бир шахсга унга тегишли мулкни ўз хоҳишича тасарруф этиш ҳуқуқи берилган (66-модда). Фуқаролик ҳуқуқи бундай усуллардан бири сифатида васиятнома тузишни назарда тутди.

Васиятнома кўплаб фуқаролик-ҳуқуқий битимлар орасида алоҳида ўрин тутди, чунки у ўлим ҳолатида мулкнинг тақдирини аниқлаш имкониятини беради, шунингдек ҳаёт давомида тўпланган моддий бойликларни сақлаб қолиш ва уларни васият қилувчининг фикрича муносиб меросхўрлар томонидан янада кўпайтиришни назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (кейинги ўринларда – ФК) нинг 1112-моддасига кўра, ворислик икки асосда бўлиши мумкин: васиятнома бўйича ворислик ва қонун бўйича ворислик. Илгари 1964

йилги Ўз ССР Гражданлик кодекси биринчи ўринга қонун бўйича ворисликни, кейин эса васиятнома бўйича ворисликни қўйган эди. Амалда васиятнома бўйича ворисликка нисбатан қонун бўйича ворислик кўпроқ учрайди. Амалдаги ФКнинг қабул қилиниши натижасида васиятнома бўйича ворислик институти аввалги мерос қонунчилигига нисбатан жиддий ўзгаришларга учради.

Эндиликда васиятнома бўйича ворислик биринчи ўринга қўйилади. Қонун бўйича ворислик қуйидаги ҳолларда амалга оширилади: агар мерос қолдирувчи васиятнома қолдирмаган бўлса; агар васиятнома тузилган, аммо суд тартибида тўлиқ ёки қисман ҳақиқий эмас деб топилган бўлса; агар мерос қолдирувчи фақат унга тегишли мулкнинг бир қисмини васият қилган бўлса; агар васиятнома бўйича меросхўр меросдан воз кечган ёки уни қабул қилмаган бўлса; агар васиятнома бўйича меросхўр васият қилувчидан олдин вафот этган бўлса ва унга бошқа меросхўр тайинланмаган бўлса; агар васиятномада кўрсатилган меросхўр суд тартибида нолайиқ меросхўр деб топилган бўлса; агар васиятномада меросхўр сифатида кўрсатилган юридик шахс тугатилган бўлса.

Васиятнома – белгиланган қоидаларга риоя қилинган ҳолда тузилган ва тегишли равишда тасдиқланган ҳужжат бўлиб, унда фуқаронинг мол-мулки ва қонун бўйича мерос тартибида ўтиши мумкин бўлган бошқа неъматларнинг унинг вафоти ҳолатида тақдири белгиланади. Юқорида таъкидланганидек, васиятнома тузиш ва қолдириш – фақат жисмоний шахсларнинг истисно имконияти ва ҳуқуқдир.

Васиятнома – бу ўлим ҳолатида мол-мулкни тасарруф этиш ҳуқуқидир, бироқ мажбурият эмас. Васиятнома бўлмаган тақдирда, ворислик қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ворислик ҳуқуқи васият қилиш эркинлиги тамойилига асосланади. Қонунда мол-мулк тақдирини ўлим ҳолатида белгилаш имкониятининг мустақамланиши – хусусий мулкни ҳимоя қилишнинг энг муҳим кафолатини англатади. Васиятнома тузиш орқали инсон мол-мулкни ўз хоҳишига кўра тасарруф этиши мумкин, бунда нафақат васиятнома тузиш пайтида мавжуд бўлган мол-мулкни, балки келажақда олиши мумкин бўлган мол-мулкни ҳам назарда тутиш мумкин. Умумий қоидага мувофиқ, васият қилувчи васиятнома тузиш орқали барча мол-мулкни ёки унинг фақат бир қисмини тасарруф этиши мумкин. Бунда васият қилувчининг барча мол-мулкига тааллуқли фармойишлар битта васиятномада ҳам, мол-мулкнинг алоҳида қисмларининг тақдирини белгиловчи бир нечта васиятномаларда ҳам бўлиши мумкин. Бироқ васият қилувчининг фармойишларида зиддиятлар камроқ бўлиши учун битта васиятнома тузиш маъқулроқ ҳисобланади. Агар васиятномада

мол-мулкнинг фақат бир қисми кўрсатилган бўлса, унинг бошқа (қолган) қисми қонун бўйича ворислик асосида амалга оширилади.

Васиятнома инсон ҳаётининг исталган пайтида тузилиши мумкин. Қонун томонидан ўрнатилган ягона талаб васият қилувчининг муомала лаёқатига тегишлидир. Битимларга оид умумий қоидалардан келиб чиқиладиган бўлса, васиятнома тузиш пайтида фуқаро тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиши талаб этилади. Васиятнома бир томонлама битим бўлиб, у мерос очилгандан кейин ҳуқуқ ва мажбуриятларни юзага келтиради. Васият қилувчи исталган мол-мулк, шу жумладан келажақда олиши мумкин бўлган мол-мулк ҳақида фармойиш берувчи васиятнома тузишга ҳақли¹.

Васиятноманинг асосий вазифаси – барча мерос мол-мулкнинг ёки унинг бир қисмининг маълум шахсларга (жисмоний ёки юридик шахсларга), шунингдек оммавий-ҳуқуқий тузилмаларга (Ўзбекистон Республикаси, муниципал тузилмалар, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар) ўтиш тартибини белгилашдан иборат.

Шу билан бирга, ҳозирги қонунчиликда ўз мол-мулкни фақат фуқаролик ҳуқуқи субъектларига васият қилиш мумкинлигини таъкидлаш лозим. Масалан, ўз мулкни ҳайвонларга васият қилиш имконияти берилмайди. ФКнинг 93-моддасига мувофиқ, ҳайвонлар мол-мулк ҳисобланади. Гарчи тарихда мол-мулк ҳайвонларга васият қилинган мисоллар мавжуд бўлса-да. Масалан, Серко лақабли кўча итига фойдасига васиятнома XIX асрда тузилган эди. Угличдан савдогар аёл Мария Леонтьева ғайриоддий фикрлашини намойиш қилган. Бир қалам ҳаракати билан бу хоним кўп сонли қариндошларини бурнини ерга ишқаб, ўз итига 100 минг рубль - ўша даврда жуда катта пулни васият қилган. Албатта, қариндошлар судга мурожаат қилишган, бироқ ютқазилган: васиятномага кўра, кўча ити вафотидан сўнг пуллар шаҳар мулкига ўтиши керак эди.

Бироқ бу маҳаллий амалиётда деярли ягона ҳолат. Бугунги кунда қонунчилик ҳайвонлар фойдасига васиятномалар тузиш имкониятини ҳам назарда тутмайди. Шунга қарамай, йўл топиш мумкин: ўз сеvimли ҳайвонингиз учун васий топиш ва меросни унга расмийлаштириш етарли. Бундай васиятнома васият мажбурияти деб аталади². Тўғри, бу ўринда инсон омилини ҳисобга олиш керак: васийнинг васиятноманинг барча бандларини аниқ бажаришига - ветеринарга ташрифлар ва сайрлар каби ҳеч қандай кафолат йўқ.

Замонавий хорижий амалиёт мерос қолдирувчиларнинг вафотидан сўнг, мол-мулк ҳайвонларга ўтган кўплаб мисолларни билади. Эрон ёки Бельгияда сиз ҳеч қачон ўз мулкнингизни ит ёки мушукка васият қила

¹ Гражданское право: Учеб. для вузов. В 3 т. Т. 3. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 2007. – С. 205.

² Закиров Р.Ю., Гришина Я.С., Махмутова М.М. Наследственное право: Учеб. Пособие. – М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К°», 2009. – 288 с.

олмайсиз, Америка ёки Европада эса мерос олувчи сифатида Усома бин Ладенни кўрсата олмайсиз. Бироқ Британия, Америка ёки англо-саксон ҳуқуқига асосланган қонунчиликка эга бўлган бошқа давлатларда ёзилган ғалати васиятномалар сони кўплиги, васият қилувчининг ҳуқуқлари амалда ҳеч нарса билан чекланмаганлиги билан изоҳланади. Васият қилувчининг сўнгги истаги - фақат уникидир. Уни фақат васият қилувчи соғлом ақлда бўлмаганлигига шубҳаланиш учун асос бўлганда низолашиш мумкин.

Ўз мулкани ҳайвонларга васият қилган биринчи инсон Америка шаҳри Коламбусдан келган Жексон ҳисобланади, у ўз васият ижрочиларига мушуклар учун қулай ётоқхоналар, ошхона, кутубхона ва мушуклар мусикадан роҳатланиши мумкин бўлган концерт зали, шунингдек сайр қилиш учун қулай том қурдиришни топширган.

Бошқа мисол ҳам АҚШга тегишли. Миллионер ва кино продюсери Рожер Доркас ўзининг барча 65 миллион долларини севимли ити Максимилианга қолдирган. Суд бундай қарорни қонуний деб топган, чунки бойвачча ҳаётлик пайтида итга инсон ҳужжатларини расмийлаштирган эди. Марҳумнинг хотини бор-йўғи бир цент олгани учун бундан норози бўлгани айтишга ҳожат йўқ. У пул топишнинг жуда қизиқ йўлини топган – инсон ҳужжатларига эга ит билан никоҳдан ўтган. Ит вафотидан сўнг, бу ғаройиб аёл осонгина мерос ҳуқуқини қўлга киритган¹.

Дунёдаги энг бой ит, Гиннес рекордлар китобига киритилган, Италияда яшайди ва Гюнтер IV лақаби билан чақирилади. Бу немис овчаркасининг бугунги кундаги бойлиги 372 миллион доллар миқдорида баҳоланади. Пуллар Гюнтерга отаси – Гюнтер III дан қолган: у ўз хўжайини графиня Карлотта фон Либенштайнни шу қадар мафтун қила олганки, у итга барча мол-мулкни қолдирган. Яна устига-устак жониворига ақлли васийларни тайинлаган, улар Гюнтернинг бойлигини анча кўпайтиришга муваффақ бўлишган.

Миллионларнинг ҳозирги эгаси – Гюнтер IV нинг ҳаёти фарсга ўхшайди, ҳар ҳолда, бу ит васийсининг ўзига хос ҳазил туйғусидан дарак беради. Масалан, овчарканинг ўз очиладиган томли BMWси ва 2000 йилда Мадоннадан сотиб олинган Флоридадаги вилласи бор. Уйда тўққизта хона ва еттита ҳожатхона мавжуд. 2001 йилда Гюнтер Италиядаги аукционда икки минг долларга ноёб оқ трюфель сотиб олиб, таблоидларда машҳур бўлган. Хуллас, ит обрўли бебош кишининг ҳаётини кечирмоқда. Фақат севги саргузаштларининг йўқлиги бу имижга

¹ Батычко В.Т. Теоретические и практические аспекты завещания как гражданско-правовой сделки // <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-i-prakticheskie-aspekty-zaveschaniya-kak-grazhdansko-pravovoy-sdelki>

озгина путур етказади: мақомига лойиқ келин бутун дунёда топилмаган. Гюнтернинг меросхўрлари йўқ¹.

Бироқ васиятномаларда фақат ҳайвонларнигина меросхўр сифатида кўрсатмайдилар. Масалан, Чероки округидан бўлган бир аёл ўзининг бутун бойлигини Худога қолдирган. Суд васиятномани кўриб чиқиб ва уни бекор қилиш учун асослар топмагач, маҳаллий шерифга бенефициарни топиш ва унга меросни топшириш вазифасини юклаган. Бир неча кундан сўнг Чероки округи сайёрада Худо томонидан тарк этилганлигини расман тан олган ягона жой сифатида машҳур бўлди. Шерифнинг маҳаллий судьяга берган ҳисоботида айтилишича, бутун ҳудудда синчковлик билан қидирувлар олиб борилганига қарамай, бу округ ҳудудида Худони топишнинг иложи бўлмаган.

Финляндия ҳукумати иблиснинг расмий вакили ҳисобланишга барча асосларга эга. Мамлакат фуқароларидан бири барча мулкни Шайтонга васият қилган. Давлат барча пулларни ўзига суд орқали қайтариб олишга муваффақ бўлган².

Замонавий қонунчиликда бундай ҳолат мумкин эмас. Ўз мулкни фақат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектларига васият қилиш мумкин. Васият қилувчи ўз мулкни ёки унинг бирор қисмини битта ёки бир нечта васиятнома тузиш орқали тасарруф этишга ҳақли. Нотариус, васиятномани тасдиқловчи бошқа шахс, таржимон, васиятнома ижрочиси, гувоҳлар, шунингдек васият қилувчи ўрнига васиятномани имзоловчи фуқаро мерос очилгунга қадар васиятнома мазмуни, уни тузиш, ўзгартириш ёки бекор қилишга оид маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмаслар. Васиятнома сирини бузганлик ҳолатида, васият қилувчи маънавий зарар учун компенсация талаб қилишга, шунингдек фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг бошқа усулларида фойдаланишга ҳақлидир.

Васиятнома шахсан тузилиши керак. Васиятномани вакил орқали тузиш рухсат этилмайди. Бу айнан мерос қолдирувчининг иродасини васиятномада максимал аниқлик билан ифодалаш, уни вакилнинг онги орқали бузмаслик учун зарур. Бундан ташқари, вакилнинг ўз ваколатларидан суистеъмол қилиш имконияти истисно қилинади.

Васиятномада фақат битта фуқаронинг фармойишлари бўлиши мумкин. ФКнинг 1120-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, васиятномани шахсан тузилади. Васият қилувчи меросхўрлар доирасини белгилаш, қонун бўйича бир, бир неча ёки барча меросхўрларни меросдан маҳрум қилиш (бундай маҳрум қилиш сабабларини кўрсатмасдан), меросхўрларнинг ҳар бирига ўтадиган мулкнинг аниқ таркибини белгилаш ва ҳоказоларда эркиндир. Васиятнома бўйича меросхўрлар

¹ Демина Н.Б. Английская реформа завещательных распоряжений // Бюллетень нотариальной практики. – 2005. – № 4.

² Богданова А.А. Завещание как сделка в наследственном праве России: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 46-47.

нафақат мерос қолдирувчи билан қариндош бўлган фуқаролар, балки у кўрсатган исталган бошқа шахслар ҳам бўлиши мумкин, бунда меросхўрлар сони чекланмайди.

ФКнинг 1122-моддасига биноан, васият қилувчи агар васиятномада кўрсатилган меросхўр ёки қонун бўйича васият қилувчининг меросхўри мерос очилишидан олдин вафот этса, ёки васият қилувчи билан бир вақтда вафот этса, ёки мерос очилгандан кейин уни қабул қилишга улгурмай вафот этса, ёки меросни бошқа сабабларга кўра қабул қилмаса ёки ундан воз кечса, ёки мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмаса ёки нолойиқ сифатида меросдан четлатилса, бундай ҳолатлар учун васиятномада бошқа меросхўрни кўрсатиши мумкин.

Бу усул ворисдан кейинги ворисларни тайинлаш деб аталади. Шундай қилиб, ворисдан кейинги ворисларни тайинлаш амалга оширилади, қачонки мерос очилишидан олдин асосий ворис ўрнига бошқа ворисларни тайинласалар, бунда асосий ворис мерос олиш бўйича ҳуқуқий ворисликдан чиқиб кетган бўлиши керак. Моҳиятан, бу “заҳира” меросхўрни тайинлашдир. Бу фуқаронинг мол-мулкни ўз хоҳишига кўра васият қилиш ҳуқуқининг яна бир жиҳати саналади.

Агар васиятнома бўйича меросхўрлар икки ёки ундан ортиқ шахс бўлса, ҳар бирининг меросдаги улуши масаласи муқаррар туғилади. Мерос улушлари васият қилувчи томонидан ҳар қандай усулда белгиланиши мумкин: меросхўрлар ўртасида аниқ мулкни тақсимлаш ёки ҳар бир меросхўрга тегишли улушни каср ёки мерос фоизлари кўринишида мустаҳкамлаш. Умумий қоидага мувофиқ, васият қилувчи васиятнома бўйича меросхўрларнинг улушлари ҳақида ўз хоҳишини ифода этмаган ҳолларда, уларнинг улушлари тенг ҳисобланади.

Юридик амалиёт ўз мазмуни бўйича турли васиятномаларни билади. Масалан, энг қисқа васиятнома немис Карл Таушга тегишли. 1967 йил 19 июнда нотариус ҳузурида ўлим тўшагида ётган Тауш қоғоз варағига атиги икки сўз ёзган: “Ҳаммаси хотинимга”. Энг узун васиятномани 1925 йилда америкалик уй бекаси Фредерика Кук қолдирган. У 95 940 сўздан иборат бўлган ва одатда бўлганидек, ҳеч қачон овоз чиқариб тўлиқ ўқилмаган. Миссис Кук катта бойликка эга бўлмаган, унинг мулки бармоқлар билан санарли эди. Бироқ кўплаб дўстлар ва душманлар орттирган миссис Кук ажойиб хотирага эга эди ва уларнинг ҳар бири ҳақида бир неча сўз (яхши ёки ёмон – бу бошқа масала) топган. У васиятномани 20 йил давомида ёзган ва уни бу машғулоти устида кўрганларнинг кўпчилиги у роман ёзаётганига ишонишган. Айтганча, васиятномани тўлиқ ўқий олганлар унинг ҳақиқий аёллар романи каби ўқилишини таъкидлашади, агар уни нашр этилса, муваффақият қафолатланган¹.

¹ Богданова А.А. Завещание как сделка в наследственном праве России: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 46-47.

Бир қатор ҳолларда қонун чиқарувчи у ёки бу мулкни мерос қилиш бўйича махсус қоидаларни назарда тутди. Одатда, кўпинча васиятномада кўрсатилган бўлинмас нарсанинг қисмлари, ҳар бир меросхўрга натура ҳолда берилиши қийинчилик туғдириши мумкин. Бўлинмас ашёни мерос қилиш тартибини умумий мол-мулкка оид қоидалар (ФКнинг 223-моддаси) асосида амалга оширилади. Бўлинмас ашё – бу унинг мақсадини ўзгартирмасдан табиий ҳолда бўлиниши мумкин бўлмаган нарсадир. Агар бўлинмас ашёнинг қисмлари натурал ҳолда икки ёки ундан ортиқ шахсларга васият қилинган бўлса, бундай ашё бу қисмлар қийматига мос улушларда васият қилинган ҳисобланади. Унга нисбатан умумий улушли мулк ҳуқуқи вужудга келади.

ФКнинг 1128-моддаси васиятнома сирини кафолатлайди. У васиятнома тузишда иштирок этиши сабабли унинг мазмуни ҳақида хабардор бўлган шахсларга бу маълумотларни ошкор қилишни тўғридан-тўғри тақиқлайди.

Васиятнома сирини сақлаш муддати мерос очилгунга қадар бўлган давр билан чекланган. Мерос очилгандан сўнг васиятнома сирини сақлаш мерос ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилиши мумкин.

Васиятнома шаклига қаттиқроқ талаблар қўйилади, чунки бу ҳужжат васият қилувчининг вафотидан сўнг эълон қилинади ва унинг мазмуни ва маъноси ҳақиқатан ҳам мерос қолдирувчининг иродасини ифодалашига шубҳа туғдирмаслиги керак. Фуқаролик ҳуқуқидаги мавжуд таснифга кўра, васиятнома ёзма битим ҳисобланади, бундан ташқари у нотариал тасдиқланишини талаб қилади. Шундай қилиб, васиятнома фақат ёзма шаклда тузилади, шахснинг оғзаки истак билдириши юридик кучга эга эмас. Умумий қоидага кўра, васиятнома нотариус томонидан тасдиқланиши керак¹.

Қонунга мувофиқ нотариал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқи маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларига ва Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасалари мансабдор шахсларига берилган ҳолларда (аҳоли пунктида нотариус бўлмаган тақдирда), васиятнома нотариус ўрнига тегишли мансабдор шахс томонидан тасдиқланиши мумкин.

¹ Кириловых А.А. Завещательное распоряжение в современном гражданском праве. – М.: Деловой двор, 2011.

ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНТРАФАКТНОЙ ПРОДУКЦИИ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ЕЁ РЕШЕНИЯ

***Аннотация:** В статье анализируются нормы законодательства Республики Узбекистан, регулирующие понятие контрафактной продукции, а также выявляются пробелы и несоответствия с международными стандартами в указанной сфере. Обосновывается необходимость кодификации соответствующего законодательства на основе зарубежной практики.*

***Ключевые слова:** контрафактная продукция, интеллектуальная собственность, правовое регулирование, анализ законодательства Узбекистана, международные стандарты, кодификация.*

В условиях расширяющейся внешнеэкономической интеграции и продолжающихся переговоров о вступлении Республики Узбекистан в Всемирную торговую организацию (ВТО), вопросы гармонизации национального законодательства с международными стандартами приобретают особую актуальность.

Одним из ключевых направлений в этой сфере выступает совершенствование правового регулирования в области защиты прав интеллектуальной собственности, включая установление чёткого и универсального подхода к понятию контрафактной продукции.

В 2023 году на территории Европейского союза, включая как внешние границы, так и внутренний рынок, было задержано порядка 152 миллионов единиц контрафактной продукции. По данным совместного отчета EUIPO и Европейской комиссии, оценочная стоимость изъятых поддельных товаров составила 3,4 миллиарда евро, что на 68% больше, чем в 2022 году¹.

Согласно данным Министерства юстиции Республики Узбекистан, в ходе проведённого мониторинга крупнейших онлайн-платформ, таких как Uzum Market, Olcha и Glotr, было выявлено около 300 наименований контрафактной продукции. Контрафактная продукция в основном относилась к категориям одежды, косметики и бытовой техники, при этом незаконно использовались товарные знаки известных брендов, включая Puma, Lacoste, Adidas, Chanel, Gucci, Samsung, Bosch и другие.²

¹ EUIPO & European Commission, "2023 Annual Report on the Enforcement of Intellectual Property Rights," 13 November 2024 <https://euipo.europa.eu/>

² Intellektual mulk yangiliklari // <https://t.me/adliyaimg> Adliya vazirligining rasmiy kanali. Kontrafakt mahsulotlar, Mualliflik huquqi,

Разработка нормативной базы, соответствующей требованиям Соглашения TRIPS, рассматривается как необходимый шаг для повышения эффективности правоприменения и укрепления правовых гарантий добросовестных участников рынка.

Несмотря на высокую актуальность данной проблемы, в действующем законодательстве Республики Узбекистан отсутствует универсальное, системно закреплённое определение термина «контрафактная продукция».

На сегодняшний день понятие используется дезагрегировано, преимущественно в рамках регулирования авторских прав и товарных знаков, без охвата иных объектов интеллектуальной собственности.

Так, в Законе «Об авторском праве и смежных правах» указано, что контрафактными являются экземпляры произведений и объектов смежных прав, воспроизведение или распространение которых осуществляется с нарушением авторского права и смежных прав (статья 62).

В Законе «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» говорится, что товары, этикетки, упаковки товаров, на которых незаконно используется товарный знак или сходное с ним до степени смешения обозначение, являются контрафактными (статья 27).

В Кодексе об административной ответственности закреплена возможность наложения штрафа и конфискации «контрафактных экземпляров» (статья 177¹).

Однако эти нормы охватывают лишь отдельные категории интеллектуальной собственности. Патенты, промышленные образцы, полезные модели, программное обеспечение, фармацевтические препараты и иные объекты остаются вне рамок легального понятия контрафакта.

Поскольку Узбекистан находится в активной фазе переговоров о присоединении к ВТО, актуализируется необходимость приведения национального законодательства в соответствие с положениями Соглашения TRIPS, в том числе в части недопущения оборота контрафактной продукции¹.

В этой связи необходимость выработки единого и универсального правового определения контрафактной продукции становится особенно актуальной. Наиболее эффективным решением видится его нормативное закрепление в рамках действующих кодифицированных актов – Уголовный, Таможенный кодексы и др.

Выбор именно такого кодификационного решения представляется обоснованным и практически применимым. Оно обеспечивает ряд

¹ Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (TRIPS) // Всемирная торговая организация: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf

ключевых преимуществ. Во-первых, унификация правоприменения – все компетентные органы (суд, прокуратура, таможня, налоговая служба) опираются на единое понятие. Во-вторых, прозрачность и правовая определённость – обеспечивается чёткость в квалификации правонарушений и преступлений. Во-третьих, гармонизация с международными стандартами – особенно в рамках обязательств по соглашению TRIPS (WTO), конвенциям ВОИС и рекомендациям OECD.

Подобная модель регулирования продемонстрировала высокую эффективность в ряде зарубежных стран. Например, в Сингапуре включение соответствующих положений в уголовное и специальное законодательство позволило обеспечить согласованность действий между правоохранительными, таможенными и административными органами. Нарушение прав на товарный знак влечёт уголовную ответственность, включая ответственность за оборот, импорт и хранение контрафактных товаров. Эти положения закреплены в Законе о товарных знаках (Trade Marks Act)¹. Дополнительно, на официальном сайте Управления интеллектуальной собственности Сингапура (IPOS) разъясняется, что умышленное нарушение авторских прав, включая хранение и распространение контрафактной продукции, также влечёт уголовную ответственность.²

В Китае контрафакт определяется как уголовно наказуемое деяние. Успешно применяются меры по уничтожению продукции, блокировке сайтов и даже ликвидации производств. В 2023 году было изъято более 120 млн единиц поддельной продукции.³

В кодексе интеллектуальной собственности Франции содержится определение контрафактной продукции как объекта, произведённого с нарушением исключительных прав. Контрафактной признаётся любая продукция, произведённая, ввезённая или распространённая с нарушением исключительных прав, предоставленных в соответствии с Кодексом интеллектуальной собственности. Такое определение следует из совокупности положений статей L335-2, L335-3 (авторское право) и L716-10, L716-9 (товарные знаки).⁴

Международные организации и эксперты подчёркивают, что отсутствие чёткого правового определения контрафактной продукции снижает эффективность правоприменения и международного сотрудничества.

Так, британский профессор интеллектуального права Джереми Филлипс отмечает, что «Контрафактная продукция – это не только

¹ Trade Marks Act 1998. – Singapore Statutes Online: <https://sso.agc.gov.sg/Act/TMA1998>

² Intellectual Property Office of Singapore (IPOS). Infringement & Enforcement -Copyright <https://www.ipos.gov.sg/about-ip/copyright/infringement-enforcement>

³ World Trademark Review. (2024). China: Multi-pronged approach proves best fit to tackle rise in counterfeits.

⁴ Кодекс интеллектуальной собственности Франции <https://www.legifrance.gouv.fr/>

нарушение права, но и социально-экономическая угроза, подрывающая инновации, здоровье населения и доверие к рынку.»¹

Эксперт ВОИС Майкл Блейкни, подчёркивает, что: «Распространение контрафактной продукции особенно проблематично в странах с развивающимися рынками, где правоприменительные механизмы ещё находятся в стадии становления. Чёткость терминологии – ключ к эффективности.»²

По мнению ВОИС, контрафактная продукция должна определяться как: «Любая продукция, нарушающая исключительные права на товарный знак, авторские права, патенты или другие объекты ИС и используемая без разрешения правообладателя.»³

Также, в совместном докладе OECD и EUIPO отмечается, что «отсутствие чёткого правового определения контрафактной продукции затрудняет координацию между странами и снижает эффективность борьбы с нарушениями прав интеллектуальной собственности»⁴.

Аналогично, ВОИС указывает на необходимость унифицированного подхода для обеспечения эффективной защиты прав интеллектуальной собственности на международном уровне⁵.

Международная антиконтрафактная коалиция (IACC) подчёркивает, что чёткое законодательное определение контрафактной продукции необходимо для эффективного преследования нарушителей и защиты потребителей от поддельных товаров⁶.

С учётом анализа международной практики и национальных реалий, предлагаемое определение для закрепления в кодексах Узбекистана может быть следующим: «Контрафактной продукцией признаются товары, экземпляры произведений, упаковка, маркировка, программное обеспечение, оборудование и иные объекты, произведённые, воспроизведённые, ввезённые или распространённые с нарушением исключительных прав правообладателя на объекты интеллектуальной собственности».

В связи с этим представляется целесообразным закрепить предлагаемое определение контрафактной продукции в ключевых кодифицированных нормативных актах.

1. Закрепить предложенное определение в Уголовном кодексе (в виде примечания к соответствующим статьям либо в составе будущей главы о преступлениях в сфере интеллектуальной собственности),

¹ Phillips, J. "Trademark Law and Counterfeiting: A Global Perspective" WIPO Journal, 2012

² Blakeney, M. "Intellectual Property Enforcement: Counterfeiting and Piracy" Edward Elgar Publishing, 2012

³ World Intellectual Property Organization. WIPO Enforcement Manual, 2020

⁴ European Union Intellectual Property Office (EUIPO) website

<https://euiipo.europa.eu/ohimportal/en/web/observatory/report-on-dangerous-fakes>

⁵ World Intellectual Property Organization. Документ WIPO/ACE/17/2. Женева: Комитет по обеспечению соблюдения прав, 4–6 февраля 2025 г. URL:

https://www.wipo.int/edocs/mdocs/enforcement/en/wipo_ace_17/wipo_ace_17_2.pdf

⁶ <https://iacc.org/resources/about/what-is-counterfeiting?>

Таможенном кодексе (в контексте приостановления выпуска товаров, нарушающих исключительные права) и Кодексе об административной ответственности (дополнить статьи КоАО соответствующим примечанием, унифицирующим подход к квалификации правонарушений, связанных с оборотом контрафактных экземпляров).

2. Разработать межведомственную инструкцию с единым перечнем признаков контрафакта и алгоритмом действий для правоохранительных органов.

3. Ввести национальный реестр выявленных контрафактных товаров и решений судов, доступный для бизнеса, потребителей и международных партнёров.

4. Провести обучение сотрудников прокуратуры, судов и таможни по вопросам квалификации контрафактной продукции.

ЮЛДАШЕВ МАҚСУД МАМАСОЛИЕВИЧ

Божхона кўмитаси Шахсий хавфсизлик
бошқармаси ходими, мустақил
тадқиқотчи

КОРРУПЦИЯ ҲОЛАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ХАБАР БЕРИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Миллий қонунчилик таҳлили коррупциянинг олдини олиш, унга қарши курашишда фуқароларнинг ролини ошириш орқали ижобий натижаларга эришиш учун айрим мавжуд механизмларни такомиллаштириш лозимлигини кўрсатмоқда.

Жумладан, жиноят ҳақида хабар бермаганлик ва уни яширганлик учун жавобгарликни белгиловчи Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (ЖК) 241-моддаси билан белгиланган муносабатлар доирасининг торлиги, шунингдек, коррупция ҳолатлари хусусида хабар берган шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш институти жорий этилмаганлиги, бундай фуқароларни рағбатлантириш чора-тадбирларининг мавжуд эмаслиги жамиятда коррупция даражасини минималлаштиришга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Таъкидлаш лозимки, коррупция элементларини ўзида акс эттирувчи қатор жиноятлар ЖКнинг 241-моддаси доирасига тушмаслиги сабабли уларни тайёргарлик кўриш босқичида аниқлашга тўсқинлик қилмоқда. Шунингдек, содир этилган коррупциявий жиноятларнинг латент жиноятлар сифатида қолиб кетишига сабаб бўлмоқда.

ЖК 241-моддасида фақат тайёргарлик кўриляётган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят ҳақида олдиндан била туриб хабар

бермаслик, шунингдек бундай жиноятларни олдиндан ваъда бермасдан яширганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Коррупцияга оид элементларни ўзида акс эттирувчи ЖК моддалари таҳлилига кўра, 60 та жиноятдан 27 таси (ёки 45%) ижтимоий хавфи катта бўлмаган, 18 таси (30%) унча оғир бўлмаган, 10 таси (16,6%) оғир ва 5 таси (8.3%) ўта оғир жиноятлар туркумига киради. Қонун талабларига асосан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар ҳақида хабар бермаслик жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди.

Фуқаролар ёки мансабдор шахслар юқорида кўрсатиб ўтилган коррупциявий жиноятларнинг 75 фоизи (45 та) ҳақида олдиндан хабардор бўлсада, бу ҳақида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга (ҲМҚО) хабар бермаганлиги ёки уларни яширганлиги учун ҳуқуқий таъсир чорасини қўллашнинг имкони йўқ.

Хусусан, ЖК 167-моддасининг 1 ва 2 - қисмлари (ўзлаштириш ва растрата йўли билан талон-торож қилиш), 192⁹-модданинг 1, 2 ва 3-қисмларида кўрсатилган жиноятлар (тижоратда пора эвазига оғдириш), 175-модда (Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш), шунингдек, 205-модда (ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш), 210 (пора олиш), 211 (пора бериш) ва 212 (пора олиш-беришда воситачилик қилиш) моддаларнинг 1-қисмлари, 214-модданинг (хизматчини пора эвазига оғдириш) 1, 2 ва 3-қисмлари диспозициясида кўрсатилган жиноий қилмишлар ҳақида хабар бермаслик ёки уларни яширганлик амалдаги қонунчиликка кўра жиноят ҳисобланмайди.

Бундан ташқари, тайёргарлик кўрилаётган ёки содир этилган ҳар қандай жиноят ҳақида хабар бермаслик ёки олдиндан ваъда бермасдан жиноятни яшириш ҳолатларига сабаб бўлувчи қуйидаги омиллар ҳам мавжуд:

фуқароларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тўлиқ ишонмаслиги;

жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш институтининг ҳуқуқий асослари тўлиқ шаклланмаганлиги;

қонунчиликда жиноят ҳақида хабар бераётган фуқаронинг шахсига оид маълумотларнинг сир сақланишига ҳамда бундай маълумотларни ошкор қилганлик учун жавобгарликнинг белгиланмаганлиги;

жамиятда жиноят ҳақида хабар берган фуқарога фуқаролик бурчини бажараётган шахс сифатида эмас, балки “сотқин” сифатида қаралиши;

Қайд этилган омиллар жиноят-процессуал қонунчилигидаги мавжуд бўшлиқлар билан ўзаро боғлиқ.

Жумладан, гувоҳлар ва жабрланувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ муносабатлар айтилиб вақтда Ўзбекистон

Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 19, 270, 375 ва 380-моддалари билан тартибга солинади. Қонун талабларига асосан жиноят процесси иштирокчиларининг хавфсизлиги ишнинг айрим қисмларини ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқиш, бундай шахсларнинг анкета маълумотлари билан танишиб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доирасини белгилаш, шунингдек, уларга нисбатан ижтимоий хавфли қилмишлар содир этилиши хусусида аниқ маълумот бўлган тақдирдагина унинг олдини олиш бўйича чоралар кўриш орқали амалга оширилади.

Бироқ, Жиноят-процессуал кодексида ва мавжуд қонун ости ҳужжатларида процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш муддатлари, уларнинг давомийлиги ва амалга ошириш тартиблари белгиланмаган.

Шунингдек, хавфсизлиги таъминланиши лозим бўлган процесс иштирокчисига оид ҳужжатларга махфийлик грифини белгилаш талаблари миллий қонунчиликда ўрнатилмаган.

Бундан ташқари, шахси сир сақланиши лозим бўлган шахс ҳақидаги маълумотдан рухсатсиз хабардор бўлиш ҳамда бундай маълумотни ошкор қилганлик учун қонунчиликда жавобгарлик белгиланмаган.

Гувоҳлар ҳамда жиноят процессининг бошқа иштирокчилари хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга оид хорижий мамлакатлардан АҚШ, Украина, Россия ва бошқа давлатларнинг тажрибаси ўрганиб чиқилганда, улардаги айрим ижобий жиҳатларга эътибор қаратилди.

Хусусан, АҚШ “Қонунлар тўплами”и 9-бўлимининг “Гувоҳларнинг хавфсизлиги” бобида гувоҳ ва унинг яқин қариндошларини янгидан расмийлаштирилган ҳужжатлар билан таъминлаш, бошқа яшаш турар-жой бериш, кўчиши билан боғлиқ транспорт харажатларини қоплаш, жорий харажатлар учун пул маблағлари ажратиш, янги ишга жойлашишга ёрдам кўрсатиш, гувоҳнинг шахсига оид маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш чораларини кўриш ҳамда уларни ошкор қилганлик учун жавобгарликни белгилаш билан боғлиқ ҳаракатлар амалга оширилиши кўрсатилган.

Шу билан бирга, бундай шахсларга оид ҳужжатлар махфийлик грифи остида юритилиши белгиланган.

Гувоҳнинг шахсига оид маълумотларни ошкор қилганлик учун эса 5000 АҚШ доллари миқдорида жарима ёки 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси ёхуд ушбу жазолар бир вақтнинг ўзида қўлланади. РФ, Украина, Беларусь ва Қозоғистон Республикаларида жиноят процесси иштирокчиларининг (бунда жиноят ҳақида хабар берган шахслар ҳамда ХМҚО билан ҳамкорлик қилган шахслар ҳам кирган) хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи қонунлар қабул қилинган. Мазкур қонунларда ушбу фуқароларнинг

хавфсизлигини таъминлаш билан бир қаторда уларни ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари ҳам кўрсатиб ўтилган.

Қозоғистон Республикасида жиноят ҳақида хабар берган шахсларга оид маълумотлар қонунга биноан давлат сири даражаси берилган бўлиб, шахс маълумотларини ошкор этиш давлат сирини ошкор этганлик учун белгиланган жавобгарликни келтириб чиқариши мустаҳкамланган.

Бундан ташқари, АҚШда коррупцияга қарши курашишда шахсларнинг фақатгина фуқаровий бурчи сифатида қарашдан ташқари бундай жиноятлар ҳақида хабар берган шахсларни рағбатлантиришни кўзда тутувчи нормалар ҳам мавжуд.

Жумладан, АҚШда коррупция ҳолатлари ҳақида хабар берганлик учун фуқаролар қуйидаги тартиб бўйича рағбатлантирилади:

а) агар берилган хабар тасдиқланса, маълумот берган шахс поранинг ёки ноқонуний равишда ўтказилган федерал мулкнинг 15-20% миқдорида рағбатлантирилади;

б) агар фуқаро коррупция факти хусусида тўлиқ ва аниқ маълумотни тақдим этса, унда поранинг ёки ноқонуний равишда ўтказилган федерал мулкнинг 25-30% миқдорида рағбатлантирилади.

Бундай рағбатлантириш чоралари Қозоғистон Республикасида ҳам мавжуд бўлиб, ҚР Ҳукуматининг 30.12.2015 йилдаги “Коррупция ҳолатлари тўғрисида маълумот берган ҳамда унга қарши курашишда бошқача тарзда кўмаклашган шахсларни рағбатлантириш тўғрисидаги Қоидаларни тасдиқлаш ҳақида”ги қарор билан тартибга солинади. Унга кўра, коррупцияга оид маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берганда 30 ойлик ҳисоб кўрсаткичлари (ОҲК), унча оғир бўлмаган жиноятлар учун 40, ўртача оғирликдаги жиноятлар учун 50, оғир жиноятлар учун 70, ўта оғир жиноятлар учун 100 ОҲК миқдоридаги пул маблағлари билан шунингдек, ташаккурнома эълон қилиш ёки фахрий ёрлиқ билан мукофотлаш белгиланган.

Қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда республикада коррупцияга, айниқса, унинг латент кўринишларига қарши курашиш, бунда фуқароларнинг иштирокини рағбатлантириш ва фаоллигини ошириш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 02.02.2017 йилдаги “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонун талабларини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақидаги ПҚ-2752-сонли қарори билан тасдиқланган “2017-2018 йилларда коррупцияга қарши курашиш Давлат дастури”да белгиланган вазифаларни амалга оширишни таъминлаш мақсадида:

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг амалдаги 241-моддасининг диспозициясини янги таҳрирда қабул қилиб, унда тайёргарлик кўрилатган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир ёхуд мазкур кодекснинг 167, 168, 175, 184, 184¹, 192¹, 192⁴, 192⁶, 192⁹, 192¹⁰, 192¹¹, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214,

236, 241¹, 243, 301-моддаларида кўрсатилган жиноятлар ҳақида аниқ билгани ҳолда хабар бермасликни криминализациялаш;

Ўзбекистон Республикасининг “Жиноят процесси иштирокчиларини муҳофаза қилишнинг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни лойиҳасини ишлаб чиқишда коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар хусусида хабар берган шахсларга оид маълумотларни давлат сири тоифасига киритиш;

коррупциявий жиноятлар ҳақида хабар берган шахсларни рағбатлантириш ҳамда унинг тартибларини белгиловчи Вазирлар Маҳкамасининг қарорини ишлаб чиқиш таклиф этилади.

Хулоса ўрнида, коррупцияга қарши курашишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан нафақат репрессив жазолаш усулларида балки, фуқароларни рағбатлантириш ва уларни ҳимоялашга оид механизмларни такомиллаштириш орқали самарали натижаларга эришиш ҳамда жиноий оқибатларга нисбатан кучларни ортиқча сафарбар этишнинг олдини олиш имкониятларини беради.

УМАРОВА СУНБУЛА БАХРИЕВНА

Судьялар олий мактаби
мустақил изланувчиси

ЎЗБЕКИСТОН ВА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ҚОНУНЧИЛИГИГА КЎРА ҚОНУН БЎЙИЧА ВА НАВБАТ БЎЙИЧА МЕРОСХЎРЛАРНИ МЕРОСГА ЖАЛБ ЭТИШ

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон ва хорижий давлатлар қонунчилигида қонун бўйича ва навбат бўйича меросхўрларни меросга жалб этиш масалалари таҳлил қилинган. Мерос ҳуқуқининг асосий принциплари, меросхўрлик навбатлари, уларнинг ҳуқуқий мақоми ва меросга бўлган даъво ҳуқуқи қиёсий ҳуқуқий таҳлил асосида кўриб чиқилган. Шунингдек, қонун бўйича меросхўрликнинг амалдаги қонуний асослари, суд амалиёти ва хорижий тажриба мисоллари орқали амалий тавсиялар тақдим этилган. Илмий таҳлил орқали Ўзбекистондаги мерос қонунчилигини такомиллаштиришга оид хулосалар ва таклифлар баён этилган.

Калит сўзлар: мерос ҳуқуқи, қонун бўйича меросхўрлик, навбат бўйича мерос, меросхўрлик тартиби, меросхўрлар доираси, қиёсий таҳлил, Ўзбекистон қонунчилиги, хорижий тажриба, ҳуқуқий мақом, суд амалиёти

Annotation: This article analyzes the inheritance rights of heirs by law and by order of succession according to the legislation of Uzbekistan and foreign countries. The study explores the fundamental principles of inheritance law, the hierarchy of heirs, their legal status, and the right to claim inheritance. A comparative legal analysis is provided to highlight similarities and differences in national and international legal practices. Practical recommendations are offered based on judicial practices and foreign experiences. The article also presents scientific conclusions and proposals aimed at improving inheritance legislation in Uzbekistan.

Keywords: *inheritance law, legal heirs, order of succession, inheritance procedure, categories of heirs, comparative analysis, Uzbek legislation, foreign practice, legal status, judicial practice*

Меросхўрлар доирасини белгилаш ва уларнинг меросга чақирилиши кетма-кетлиги масаласи турли давлатлар қонунчилигида мерос бўйича муносабатларнинг бошқа элементлари орасида биринчи даражали аҳамиятга эга, чунки уни белгиламасдан ушбу ҳуқуқий муносабатлар ўз субъектига эга бўлмайди.

Васиятнома мавжуд бўлмаган, васият қилувчи томонидан бекор қилинган, ҳақиқий эмас деб топилган, васиятномага кўра мероснинг муайян қисми мерос қилиб қолдириладиган, агар меросда мажбурий улушга эга бўлган шахслар мавжуд бўлса ва агар меросхўр васиятнома бўйича меросдан воз кечган бўлса, қонуний мерос бўлади.

Бундай ҳолатда мерос мол-мулкни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доирасини белгилаш орқали қонун мерос қолдирувчининг васиятномасининг йўқлигини қоплайди. Қонунга кўра меросхўрлар жумласига биринчи навбатда мерос қолдирувчининг васиятнома тузилган тақдирда мол-мулкни қолдириши мумкин бўлган энг яқин қариндошлари киради. Шу билан бирга, қонун бўйича меросхўрлар доираси ва уларни меросга чақирув навбати турли мамлакатларда бир хил эмас¹.

Қонун бўйича меросхўрларнинг барча тоифаларининг муомала лаёқати ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Васиятдан фарқли ўлароқ, фақат фуқаролар қонуний мерос олишлари мумкин, юридик шахслар, турли халқаро ташкилотлар ва бошқалар эса қонуний мерос олишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасида, Европанинг кўплаб мамлакатларида, шунингдек МДХ мамлакатларида қонуний меросга чақириш навбат тартибида амалга оширилади. Агар олдинги турдаги меросхўрлар бўлмаса, ҳар бир кейинги турдаги меросхўрлар мерос оладилар. Бироқ, Қозоғистон ва Украинанинг Фуқаролик кодексларида Ўзбекистон қонунчилигидан фарқли ўлароқ алоҳида қоида мустаҳкамланган бўлиб, яъни меросхўрларни қонунга кўра меросга чақириш навбати ва уларнинг меросдаги улуши миқдори ҳақидаги қоидалар мерос очилгандан кейин тузилган манфаатдор меросхўрларнинг нотариал тасдиқланган келишуви (шартномаси) билан ўзгартирилиши мумкин. Шундай қилиб, қонун қонун бўйича меросхўрларга ўз хоҳишига кўра ва ўзаро келишувга кўра мероснинг қонун билан белгиланган кетма-кетлиги тартибини ўзгартириш ҳуқуқини беради².

¹ Барщевский М.Ю. Наследственное право: Учебное пособие. – М.: Белые альвы, 1996. – 192 с.

² Гуцин В.В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 672 с.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига кўра, меросхўрлар навбатлари сони бешта ҳисобланади. Кўпчилик муаллифлар мерос қолдирувчининг мол-мулки давлатга ўтишнинг ўрнига оилада қолишини таъкидлаб, қонун чиқарувчини қўллаб-қувватлайдилар. Бироқ бу борада бир хил фикрлар мавжуд. Мисол учун, А.М. Байзигитова қонуний меросхўрлар сонини учинчи даражали қариндошлик билан чеклашни таклиф қилади, чунки у қонуний меросхўрлар доирасининг ҳаддан ташқари “механик” кенгайишини ҳуқуқий ҳақиқатларга мос келмайдиган, шунингдек, оилавий муносабатларнинг хусусиятларини ҳисобга олмайдиган деб тан олиш керак деб ҳисоблайди¹.

Юқорида айтиб ўтилганидек, қонун бўйича меросхўрлар меросга навбат бўйича келишади. Ҳар бир кейинги навбатдаги меросхўрлар фақат олдинги навбатдаги меросхўрлар бўлмаганда мерос олиш ҳуқуқига эга бўлади. Бунда бир навбатдаги меросхўрлар тенг улушларда меросхўр бўлишлари ўзига хос хусусият ҳисобланади, фақат вакиллик ҳуқуқи бўйича меросхўр бўлганлар бундан мустасно. Мероснинг улуши қонуний меросхўрларнинг умумий сонига боғлиқ бўлади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1135 -моддасига кўра, мерос қолдирувчининг фарзандлари, турмуш ўртоғи ва ота-онаси биринчи навбатдаги меросхўрлар ҳисобланади. Унинг авлодлари тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича меросхўр бўладилар.

Агар биринчи навбатдаги меросхўрлар бўлмаса, қонунга кўра иккинчи навбатдаги меросхўрлар мерос қолдирувчининг қариндошлари, отаси ва онаси томондан бўлган буви ва бобоси бўлади. Мерос қолдирувчининг туғилган ва туғилмаган ака-укалари ва опа-сингилларининг болалари вакиллик ҳуқуқи бўйича мерос оладилар. Мерос олиш учун чақириладиган ака-ука ва опа-сингиллар тўлиқ қариндош бўлиши мумкин (уларнинг отаси ва онаси бир хил) ва тўлиқ қариндош бўлмаслиги мумкин (уларнинг онаси ва отаси бир хил бўлса ҳам, оталари турлича бўлса ҳам, ака-ука ва опа-сингиллар бир бўлишлари мумкин). Туғилган ака-ука ва опа-сингиллар (бир-бирлари билан иккинчи никоҳда бўлган шахсларнинг биринчи никоҳидан туғилган фарзандлари) қариндош эмаслар ва улар мероснинг иккинчи босқичида ҳисобланмайди. Агар биринчи ва иккинчи навбатдаги меросхўрлар бўлмаса, мерос қолдирувчининг қариндошлари (мерос қолдирувчининг тоға, хола ва холалари) учинчи навбатдаги меросхўр ҳисобланади.

Агар биринчи, иккинчи ва учинчи навбатдаги меросхўрлар бўлмаса, меросхўрнинг олдинги навбатдаги меросхўрлардан ташқари учинчи, тўртинчи ва бешинчи даражадаги қариндошлари қонуний мерос олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Қариндошлик даражаси қариндошларни бир-

¹ Кичигин Л.Ф. Международно-правовые аспекты наследственного права ФРГ и практика его применения по делам советских граждан. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. юрид.наук. – М., 1972. – 22 с.

биридан ажратадиган туғилишлар сони билан аниқланади. Мерос қолдирувчи шахснинг туғилган санаси ҳисобга олинмайди. Қонунга кўра меросхўрлар доирасига бешинчи навбатни киритиб, қонунчи қариндошлик бўйича мерос олишнинг умумий қонидасидан, яъни меросга меросхўрнинг ўғай ўғиллари, ўғай қизлари, ўғай отаси ва ўғай онаси чақирилади.

Францияда, Рим ҳуқуқи анъанасига кўра, меросхўрларни қонуний равишда таснифлаш ва уларни меросга чақирув кетма-кетлигини аниқлашнинг асосига қон қариндошларини мерос қолдирувчига бўлган тахминий яқинлигига қараб гуруҳларга бўлинадиган разрядлар тизими қўйилган. Биринчи даражага мерос қолдирувчининг авлодлари (болалари, набиралари ва бошқалар) киради. Иккинчи даражада мерос қолдирувчининг ота-онаси, шунингдек унинг ака-укалари ва опа-сингиллари ва уларнинг пастки қариндошлари ташкил этади. Учинчи навдатдаги мерос қолдирувчининг бошқа авлодлари (ота-оналардан ташқари), яъни бобоси, бувиси, катта бобоси, буюк бувиси ва бошқалар киритилган. Охирги тоифадаги тўртинчи тоифада олтинчи даражагача бўлган бошқа қариндошлар (биродарлар ва опа-сингиллардан ташқари), яъни амаки ва опа-сингиллар, тоғалар, холалар ва бошқалар. Аввалги даражадаги қариндошлардан ҳеч бўлмаганда биттаси бўлса, кейинги даражадаги барча қариндошлар меросдан четлатилади. Тартиб ичида яқин қариндош қариндошларини меросдан маҳрум қилади. Бироқ, охирги қоида, мерос қолдирувчидан олдин вафот этган меросхўрнинг ҳуқуқлари мерос қолдирувчининг авлодларига ўтиши мумкин бўлган тақдим этиш ҳуқуқи деб номланувчи ҳуқуқни ҳисобга олган ҳолда қўлланилади. Мисол учун, мерос қолдирувчининг набиралари, агар мерос қолдирувчининг ўлиmidан олдин вафот этмаганида, мероснинг оталарига (яъни мерос қолдирувчининг ўғлига) тегишли бўлган улушини мерос ҳуқуқи асосида оладилар.

Агар мерос қолдирувчининг авлодлари бўлмаса, мерос мол-мулки ота ва онадан келиб чиққан ҳолда тенг тақсимланиши мумкин. Бундай ҳолат, агар мерос қолдирувчи вафот этганидан кейин унинг ота-онасидан бири ва бошқа йўналиш бўйича вояга етиб келаётган фарзандлари (масалан, ота ва онаси шажараси бўйича буви) тирик бўлса, шунингдек, агар меросга турли йўналишдаги учинчи ва тўртинчи даражали қариндошлари (масалан, ота йўналиши бўйича туғма ака-укалар ва она йўналиши бўйича учта туғма ака-укалар) юзага келади.

Бир хил даражадаги қариндошларнинг барчаси меросни тенг улушларда оладилар. Унинг ота-онаси, ака-укалари ва опа-сингиллари бўлса, ҳар бир ота-она тўртдан бир қисмга эга бўлади. Қолган қисми эса, ака-укалар ва опа-сингилларга тенг тақсимланади.

Вафот этган эр-хотин, расмий равишда ҳеч бир навбатга киритилмаган бўлса-да, тўртинчи навбат меросхўрлардан олдин боради,

уларни меросдан четлатади ва мол-мулкни тўлиқ мулк қилиб олади. Агар меросхўрлардан фақат битта (отаси ёки онаси) бўйича юқори даражадаги меросхўрлар бўлса, тирик бўлган эр ёки хотин мол-мулкнинг ярмига эгалик ҳуқуқини олади. Бошқа ҳолларда у мол-мулкнинг бир қисми учун (биринчи даражали меросхўрлар мавжуд бўлганда тўртдан бир қисмига, қолган барча ҳолларда ярмига) узуфрукт олади¹. Узуфрукт деганда, бегона мулкка эгалик қилиш, ундан олинган даромаддан фойдаланиш ҳуқуқи, уни сақлаш мажбурияти билан, аммо уни бирон-бир муҳим ўзгаришга олиб келмаслик ҳуқуқи тушунилади. Бу ҳолда меросхўрлар узум меваларини умр бўйи ижарага айлантиришни талаб қилишлари мумкин. Франция, Швейцария қонунларида қариндошларни меросга чақириш тартиби “парантелл” тизими билан белгиланади. Бу тизим аجدодлар дарахтига асосланади, меросхўрдан пастга ва юқорига. Унинг болалари, неваралари пастга тушади ва ҳоказо. Юқорига ота-оналар, авлодлар ва уларнинг авлодлари кўтарилади. Биринчи парантеллани мерос қолдирувчи ва унинг авлодлари, иккинчи парантеллани ота-оналар ва уларнинг авлодлари, учинчи парантеллани мерос қолдирувчининг ота ва она йўналиши бўйича боболари ва бувилари ва уларнинг авлодлари ташкил этади. Бундай тизим аввало авлодларга, сўнгра ёш авлодга афзаллик беради². Биринчи парантелла ичида мулк мерос қолдирувчининг болалари ўртасида тенг тақсимланади. Қолган авлодлар эса, Францияда бўлгани каби, номзодлик ҳуқуқи бўйича мерос оладилар. Иккинчи парантелла ичида мол-мулк мерос қолдирувчининг ота-онаси ўртасида бўлинади: агар улардан бири тирик бўлмаса, унинг улуши вакиллик ҳуқуқи бўйича пастга тушадиганларга, улар бўлмаганида эса тирик қолган ота-онага ўтади. Учинчи ва ундан кейинги парантелллар ичида ҳам худди шундай принциплар амал қилади: юқорига чиқувчилар пастга чиқувчиларга нисбатан устунликка эга ва уларни меросдан четлатади; мол-мулк ота ва она линиялари ўртасида тенг тақсимланади; битта линияда қариндошлар бўлмаган тақдирда, барча мол-мулк бошқа линияда тақсимланади; пастга чиқувчилар вакиллик ҳуқуқи бўйича мерос оладилар.

Германия қонунчилиги меросга чақирилган парантеллар сонини чекламайди, ва энг узоқ қариндошлар ҳам меросхўр бўлишлари мумкин.

Швейцарияда эса меросхўрлар сони қонунга кўра биринчи учта парантелла билан чекланган. Тўртинчи парантелла таркибига кирувчи қариндошлар (боболар, бувилар ва уларнинг авлодлари) мерос қолдирувчининг мол-мулкига фақат узуфруст оладилар. Бу ҳолда мол-мулкка бўлган мулк ҳуқуқи давлатга ўтади.

¹ Михайлова А.С. Возникновение и развитие института наследования в гражданском праве России. Автореф. дисс. на. соиск. уч. ст. канд. юрид. наук. – Краснодар, 2003. – 24 с.

² Наследственное право: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 030501 «Юриспруденция» / Под ред. Н.А. Волковой, А.Н. Кузбагарова, О.Ю. Ильиной. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2009. – 255 с.

Германия ва Швейцарияда хотин ёки эрнинг меросга бўлган ҳуқуқи Францияга қараганда анча кенгроқ. Парантелларнинг бирортасига киритилмаган бўлса-да, у биринчи учта парантелл таркибига кирувчи қариндошлари билан бир қаторда мерос олиш учун чақирилади, қолганларини (Германияда шунингдек, пастга тушадиган бобо ва бувиларини) меросдан чиқариб ташлайди. Агар эр ёки хотин биринчи парантелла билан бирга меросга чақирилган бўлса, у мол-мулкнинг тўртдан бир қисмини олиш ҳуқуқига эга; иккинчи парантелла билан Германия Федератив Республикасида ярми ва Швейцарияда тўртдан бир қисми; учинчи парантелла билан мол-мулкнинг ярми. Швейцарияда эр ёки хотин мол-мулкнинг кўрсатилган қисмига эгалик қилиш ёки кўпроқ миқдордаги мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини танлаш имкониятига эга.

Англияда, қитъа Европа мамлакатларидан фарқли ўлароқ, қонун бўйича меросхўрлар қаторида имтиёзли мавқени тирик бўлган турмуш ўртоғи эгаллайди. Мероснинг улуши мерос қолдирувчининг фарзандлари, ота-онаси, ака-укалари ва опа-сингиллари (ва уларнинг фарзандлари) борлигига боғлиқ.

Агарда қариндошлар бўлса, эр ёки хотин пулни белгиланган миқдорда олиш ҳуқуқига эга, унинг миқдорини белгилаш лорд канцлернинг ваколатига киради. Мисол учун, агар мерос қиймати 125 000 фунт стерлингдан ошмаса, у бутунлай умр йўлдошига ўтади. Агар мероснинг қиймати бу миқдордан ортиқ бўлса, фарзандлари бўлса, марҳум эр ёки хотин 125 000 фунт стерлинг олади, шунингдек, қолган мероснинг ярмидан умр бўйи даромад олиш ҳуқуқига эга бўлади, қолган ярми эса мерос қолдирган шахснинг фарзандлари ўртасида тенг улушларда тақсимланади. Агар меросхўрнинг авлодлари бўлмаса-да, ота-онаси ёки ака-укалари ёки опа-сингиллари қолган бўлса, марҳум умр йўлдоши кўп миқдордаги пулни олиш ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, у қолган мерос мулкнинг ярмига эгалик ҳуқуқини олади, қарзлардан озод. Мол-мулкнинг иккинчи ярми мулк ҳуқуқи асосида ота-онага, агар ота-оналар ҳаётда бўлмасалар эса, меросхўрнинг ака-ука ва опа-сингилларига васийлик ҳуқуқи асосида ўтади. Иккала ҳолатда ҳам умр йўлдошга уй-жой буюмларини сотиб олиш ҳуқуқи берилади. Агар меросхўрнинг юқорида кўрсатилган қариндошлари бўлмаса, унда барча мол-мулк умр йўлдошига ўтади.

Агар умр йўлдош бўлмаган бўлса, мероснинг тартиби ўзгартирилади. Мерос куйидаги навбатларда кетма-кет амалга оширилади: а) пастдан; б) ота-оналар; в) тўлиқ туғилган ака-ука ва опа-сингиллар; г) тўлиқ туғилмаган ака-ука ва опа-сингиллар; д) бобо ва буви (ота ва она йўли билан); э) тўлиқ туғилган тоғалар ва холалар; ж) тўлиқ туғилмаган тоғалар ва холалар. Шунинг таъкидлаш керакки, вояга етган меросхўрлар ва вафот этган шахснинг ота-онаси мол-мулкни мулк

сифатида, қолган барча меросхўрлар эса ишончли мулк асосида сотиб олишади.

Қўшма Штатлардаги мерос қонунлари Англия қонунларига жуда ўхшаш. Шунинг учун ҳам АҚШнинг аксарият штатларида мерос масаласида умр йўлдошнинг мавқеи афзалроқдир. Масалан, Нью-Йорк штатининг қонунларига кўра, умр йўлдош 2 минг доллар (ёки унга тенг қийматдаги мол-мулк) ва қолган мол-мулкнинг учдан бир қисмини (икки ёки ундан ортиқ фарзандлари бўлса) олиш ҳуқуқига эга. Агар умр йўлдошнинг фақат битта фарзанди бўлса (ёки унинг фарзандлари бўлса), умр йўлдошнинг улуши мол-мулкнинг ярмигача кўпаяди. Агар меросхўрнинг қариндошлари бўлмаса ва меросхўрнинг ота-онаси меросга эга бўлса, марҳум умр йўлдошига 25 минг доллар ва қолган мулкнинг қисмини беради. Агар мерос қолдирувчининг биринчи навбатдаги меросхўрлари бўлмаса (ота-оналар, фарзандлар ва уларнинг авлодлари), унда ҳамма нарсани фақат тирик қолган турмуш ўртоғи меросхўрлик қилади¹.

Қонун бўйича меросхўрлар йўқ бўлганда ёки улар меросдан воз кечган тақдирда мол-мулк давлатга ўтади. Германия, Швейцария ва Ўзбекистон қонунчилигига кўра, давлат бу ҳолда қонуний меросхўр сифатида кўриб чиқилади ва бунинг натижасида нафақат ҳуқуқларни, балки мерос қолдирувчининг мажбуриятларини ҳам олади. Франция, Англия ва АҚШда меросхўр қолдирмаган меросхўрнинг мол-мулки эгаси йўқ деб ҳисобланади ва давлатга ҳеч қандай тўловсиз ўтади.

**ЭСАНАЛИЕВ САДРИДДИН
НУРИДДИН ЎҒЛИ**

Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси
мустақил изланувчиси

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ДАСТЛАБКИ ЭШИТУВ ЎТКАЗИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Мақолада дастлабки эшитувнинг процессуал асослари (жиноят иши бўйича иш юритишни тўхтатиб туриш, тугатиш, жиноят ишини айблов далолатномасини, айблов хулосасини ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш тўғрисидаги қарорни тасдиқлаган прокурорга юбориш, жиноят ишларини бирлаштириш, ажратиш, номақбул далилларни ишдан чиқариб ташлаш) тартиб-таомиллари, ҳуқуқий бўшлиқлар, судьянинг ташаббуси ҳамда тарафларнинг илтимосномаси, дастлабки эшитув муддатлари, жиноят-процессуал қонунчиликни такомиллаштириш масалалари илгари сурилган.

¹ Смолина Л В. Наследственное право. – СПб.: Питер, 2005. – 224 с.

Калит сўзлар: дастлабки эшитув асослари, жиноят ишлари тўхтатиб туриш, тугатиш, прокурорга юбориш, жиноят ишлари бирлаштириш, ажратиш, номақбул далилларни ишдан чиқариб ташлаш, суд ажрими, айбланувчи, ҳимоячи судья, прокурор.

Аннотация: В статье представлены процессуальные основы предварительного слушания (приостановление, прекращение уголовного дела, передача прокурору для утверждения обвинительного заключения, обвинительного акта или применения принудительных мер медицинского характера, объединение или разделение уголовных дел, исключение недопустимых доказательств), правовые пробелы, инициатива судьи и ходатайства сторон, сроки предварительного слушания, а также вопросы совершенствования уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: Основы предварительного слушания, приостановление уголовного дела, прекращение, направление прокурору, объединение уголовных дел, разделение, исключение недопустимых доказательств из дела, судебное решение, обвиняемый, защитник, судья, прокурор.

Annotation: The article presents the procedural foundations of the preliminary hearing (suspension, termination of criminal proceedings, submission to the prosecutor for approval of the indictment, indictment act, or the application of coercive medical measures, consolidation or separation of criminal cases, exclusion of inadmissible evidence), legal gaps, the initiative of the judge and the petitions of the parties, the timelines for preliminary hearings, as well as issues related to the improvement of criminal procedural legislation.

Key words: The foundations of preliminary hearings, suspension of criminal proceedings, termination, referral to the prosecutor, consolidation of criminal cases, separation, exclusion of inadmissible evidence from the case, judicial decision, defendant, defense attorney, judge, prosecutor.

Статистик маълумотларга кўра, мамлакатимизда 2021 йилда 92 та, 2022 йилда 791 та, 2023 йилда 1053 та, 2024 йилда 1112 та жиноят ишлари дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқилди. Ўтказилган дастлабки эшитувлар **судларнинг ташаббуси** билан 2021 йилда 62 та, 2022 йилда 654 та, 2023 йилда 918 та, 2024 йилда 1014 тани ташкил этган бир вақтда, **тарафларнинг ташаббуси** 2021 йилда 30 та, 2022 йилда 137 та, 2023 йилда 135 та, 2024 йилда 98 тани ташкил этган. Мазкур кўрсаткичларнинг йилдан йилга сезиларли даражада ортаётганлиги миллий қонунчиликни такомиллаштиришга ҳамда ҳуқуқни қўллаш ягона амалиётини шакллантиришни тақозо этади.

Шунга кўра, амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликни такомиллаштириш мақсадида бир қатор мунозарали масалаларга тўхталиб ўтишни жоиз деб биламиз.

Биринчидан, ҳуқуқни қўллаш амалиётини таҳлили, жиноят ишларини дастлабки эшитув босқичида кўриб чиқиш муддатини ишни судда умумий тартибда муҳокама қилиш муддатига киритиш ёки киритмаслик бўйича турлича талқин қилинаётганлигини кўрсатмоқда. Бу эса, амалдаги жиноят-процессуал қонунчилиги нормаларини ҳар хил қўллаш амалиётини шаклланишига, ўз навбатида турли тушунмовиликларни келтириб чиқармоқда.

Ваҳоланки, амалдаги ЖПКда дастлабки эшитув босқичининг процессуал асослари, тартиби, муддатлари **алоҳида** белгиланганлигини кўришимиз мумкин. Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигида жиноят ишини судда кўриш учун *тайёрлаш босқичида* судья узоғи билан **ўн сутка** ичида тегишли ажримлардан бирини чиқариши лозимлиги кўрсатилган бўлса, ЖПКнинг 405-моддасида жиноят ишини судда муҳокама қилиш муддати ишни муҳокама қилиш бошланган кундан эътиборан икки ойдан ошмаслиги кераклиги кўрсатиб ўтилган. Бундан қонунда жиноят ишини судда кўриш учун *тайёрлаш босқичи* учун белгиланган **ўн сутка муддат жиноят ишини судда муҳокама қилиш муддати**га қўшилмайди деган хулосага келишимиз мумкин бўлади.

Мазкур омилларни инобатга олиб, АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция каби ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибалари таҳлилидан келиб чиққан ҳолда *жиноят ишларини дастлабки эшитув босқичида кўриб чиқиш муддати (ўн сутка)ни ишларни умумий суд муҳокамасида кўриб чиқиш муддати*га киритмаслик лозим деган хулосага келиш мумкин. Мазкур хулоса сўровномада иштирок этган респондентларнинг 79 фоизи томонидан маъқулланган.

Бизнингча, амалдаги ЖПКнинг 405-моддаси иккинчи қисмини “Дастлабки эшитув ўтказиш муддатлари жиноят ишини судда муҳокама қилиш муддати

Иккинчидан, жиноят-процессуал қонунчиликда суд тарафларнинг илтимосига кўра ёки ўз ташаббуси билан жиноят иши бўйича дастлабки эшитув ўтказишнинг умумий тартиби белгиланган бўлса-да, лекин *номақбул далилларни чиқариб ташлаш тўғрисидаги ишларда суднинг ташаббус кўрсатиши борасида аниқ қоидалар белгиланмаганлиги* ҳуқуқни қўллаш амалиётида турли хил тушунмовчиликларни келиб чиқишига сабаб бўлаётганлигини кўриш мумкин. Айнан мазкур омилни инобатга олиб *номақбул далилларни чиқариб ташлаш тўғрисидаги ишларда суднинг ташаббус кўрсатиши* амалдаги ЖПКда асослантирилиши даркор. Мазкур таклиф сўровномада иштирок этган респондентларнинг 70 фоизи томонидан маъқулланган.

Мазкур асосга кўра, амалдаги ЖПКнинг 405¹¹-моддаси, биринчи қисмини “Тарафлар жиноят иши материалларидаги ҳар қандай далилни, агар уларни *номақбул далиллар* деб ҳисобласа, *чиқариб ташлаш тўғрисида илтимоснома беришга ёки суд ўз ташаббусига кўра номақбул далилларни чиқариб ташлаш ҳақида дастлабки эшитув ўтказишга ҳақли*” деб қайд этиш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, амалдаги жиноят процессуал қонунчилигида барча судларда жиноят ишлари ошкора кўрилиши, бундан давлат сирларини қўриқлаш манфаатларига зид келадиган ҳоллар, шунингдек жинсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар кўрилатган ҳоллар мустасно эканлиги, судларда жиноят ишларининг ошкора кўрилиши принципини

чеклайдиган қўшимча талабларни жорий этиш тақиқланишига оид қоидалар белгиланган.

Бироқ, амалдаги ЖПКда жиноят ишлари бўйича дастлабки эшитув **ёпиқ суд мажлисида** кўриб чиқилиши қайд этилганлиги сабабли бугунги кунда судлар томонидан дастлабки эшитув ўтказишга етарли асослар мавжуд бўлгани ҳолда видеоконференцалоқа режимидан фойдалана олмаётганликлари процесс иштирокчиларининг ортиқча вақт ва ресурс сарфлашларига сабаб бўлаётганлиги амалиётчи ходимлар томонидан ҳам танқид остига олинмоқда.

Қонунчиликдаги мазкур қарама-қаршиликларни бартараф этиш мақсадида, *АҚШ, Буюк Британия, Канада, Австралия ва Германия* каби ривожланган давлатларда *дастлабки эшитув очик суд мажлисида* кўрилиши инobatга олиниб, қонунчиликда дастлабки эшитув босқичи **очик суд** мажлисида ўтказилиши лозимлиги ҳақидаги нормани акс эттириш зарурияти миллий қонунчилигимизда асослантирилиши лозим деб биламиз. Мазкур қараш юзасидан сўровномада иштирок этган респондентларнинг 90 фоизи томонидан ҳам маъқулланган.

Фикримизча, амалдаги Жиноят-процессуал кодексининг 405⁶-моддаси биринчи қисмини *“Дастлабки эшитув судья томонидан очик суд мажлисида якка тартибда, тарафлар иштирокида ўтказилади, бундан давлат сирларини қўриқлаш манфаатларига зид келадиган ҳоллар, шунингдек жинсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар қўрилаётган ҳоллар мустасно”* деб қайд этиш лозим.

Тўртинчидан, ҳуқуқни қўллаш амалиётида дастлабки эшитув босқичида ишни кўриб чиққан судьянинг умумий суд муҳокамасида ҳам иштирок этаётганлиги бўйича турлича талқинлар кузатилмоқда.

Ваҳоланки, амалдаги ЖПКда биринчи инстанция судида ишни кўришда иштирок этган судья ўз иштирокида чиқарилган ҳукм, ажрим бекор қилинганидан кейин ўша ишни кўришда иштирок эта олмаслиги қайд этилган.

Бундан қонунда жиноят ишини дастлабки эшитув тарзида кўришда иштирок этган судья ўз иштирокида чиқарилган ажрим бекор қилинганидан кейин ўша ишни кўришда иштирок эта олмаслиги ҳақидаги хулосага келишимиз мумкин бўлади. Мазкур омилларни инobatга олиб, БМТ Инсон Ҳуқуқлари Қўмитаси кўрсатмалари, Европа Инсон Ҳуқуқлари Судининг (ЕИҲС) тавсиялари, АҚШ, Буюк Британия, Германия каби ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибалари таҳлилидан келиб чиққан ҳолда дастлабки эшитув босқичида жиноят ишини амалдаги ЖПКнинг 83, 84-моддаси биринчи ва бешинчи қисмлари билан тугатган судья ушбу ишни кейинчалик умумий суд муҳокамасида ва кейинги босқичларда кўришда иштирок эта олмайди деган хулосага келишимиз мумкин. Мазкур тақлиф сўровномада иштирок этган респондентларнинг 70 фоизи томонидан маъқулланган.

Қарашимизча, амалдаги ЖПКнинг 76-моддасига қуйидаги таҳрирда “*Жиноят ишларини дастлабки эшитув босқичида ЖПКнинг 83-моддаси, 84-моддаси биринчи ва бешинчи қисмлари билан тугатган судья мазкур жиноят ишини кейинчалик биринчи инстанция судида умумий суд муҳокамасида, апелляция, кассация ҳамда тафтиш инстанциясида кўриб чиқишда иштирок эта олмайди*” деб қўшимча киритиш мақсадга мувофиқ.

Бешинчидан, айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиниши ҳақида қарор чиқарилган шахснинг дастлабки эшитув босқичида ҳуқуқий мақоми айбланувчи деб юритилиши бизнингча мунозарали. Сабаби, амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигида айбланувчи судда судланувчи деб аталиши ҳақидаги қоидалар белгиланганлиги, дастлабки эшитув суд муҳокамасининг умумий қоидалари бўйича судья томонидан ёпиқ суд мажлисида якка тартибда, **тарафлар иштирокида** ўтказилиши, амалдаги ЖПКнинг 25-моддаси тўртинчи қисмида **судланувчи (айбланувчи эмас)** тараф сифатида иштирок этиши қайд этилгани, дастлабки эшитув босқичида жиноят ишлари ЖПКнинг 83, 84-моддаси биринчи, бешинчи қисмлари билан тугатилиши мумкинлиги каби бир қатор қоидаларни инобатга олиб, илғор хорижий мамлакатлар *АҚШ, Канада, Италия, Буюк Британия* тажрибалари асосида дастлабки эшитув босқичида шахснинг ҳуқуқий мақоми “**судланувчи**” деб юритилиши асослантирилиши лозим. Мазкур қараш юзасидан сўровномада иштирок этган респондентларнинг 67 фоизи томонидан маъқулланган.

Шунга кўра, амалдаги Жиноят-процессуал кодексининг 49¹-бобида “**айбланувчи**” деган сўзлар “**судланувчи**” деган сўзга тегишли сон ва келишикда ўзгартириш мақсадга мувофиқ.

Олтинчидан, амалдаги ЖПКнинг 405¹²-моддасига кўра, судья жиноят ишини суд томонидан кўриб чиқилишига доир тўсқинликларни бартараф этиш учун уни тарафларнинг илтимосномасига кўра ёки ўз ташаббуси билан *прокурорга юборишга* ҳақли.

Бироқ, амалдаги қонунчиликда прокурорга юборилган жиноят иши прокурор томонидан қанча вақт ичида қайта судга қайта юборилиши ёки жиноят ишининг кейинги тақдири ҳақида судни хабардор қилиш механизми мавжуд эмас. Бизнингча, дастлабки эшитув босқичида жиноят ишини прокурорга юбориш тўғрисидаги суд ажримида қандай ҳолатларга аниқлик киритилиши ҳақидаги масалалар билан бир қаторда ажримнинг ижро муддати ёки жиноят ишининг кейинги тақдири ҳақида судни хабардор қилиш масалалари кўрсатилиши мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Еттинчидан, амалдаги ЖПКнинг 13-моддаси биринчи қисмига кўра, жиноят ишлари **ҳайъатда кўрилади**, Жиноят кодекси 15-моддасининг иккинчи-тўртинчи қисмларида назарда тутилган

жиноятлар тўғрисидаги ишлар эса, судья томонидан **якка тартибда** кўрилади.

Бироқ, амалдаги ЖПКнинг 405⁶-моддаси биринчи қисмида дастлабки эшитув судья томонидан ёпиқ суд мажлисида **якка тартибда**, тарафлар иштирокида ўтказилиши қайд этилган.

Шу ўринда Жиноят кодексининг 15-моддаси бешинчи қисмида назарда тутилган қасддан содир этилиб, қонунда *ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёхуд умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноят ишлари* дастлабки эшитув босқичида кўриб чиқилиши амалдаги ЖПКнинг 405⁶-моддаси биринчи қисми ҳамда 13-моддаси ўртасида бир-бирига мувофиқ келмайдиган қоидаларни кўришимиз мумкин.

Шунга кўра, ҳуқуқни қўллаш амалиётида турли талқинларни юзага келишини олдини олиш мақсадида, амалдаги ЖПКнинг 13-моддаси биринчи қисмини *“Жиноят ишлари ҳайъатда кўрилади, Жиноят кодекси 15-моддасининг иккинчи-тўртинчи қисмларида назарда тутилган жиноятлар тўғрисидаги ишлар эса судья томонидан якка тартибда кўрилади, Кодекснинг 49¹-бобида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно”* деб қайд этишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Саккизинчидан, ҳуқуқни қўллаш амалиётида жиноят ишлари тегишли судларга келиб тушганлиги ҳақида тарафлар хабарсиз қолиб кетаётганликлари оқибатида уларнинг дастлабки эшитув ўтказиш ҳақидаги илтимосномалари судлар томонидан асоссиз рад этилаётганлиги танқид остига олинмоқда.

Ёхуд, айбланувчи айблов далолатномасининг ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхасини олган кундан эътиборан **уч сутка** ичида судга дастлабки эшитув ўтказиш бўйича илтимоснома беришни лозим деб топган ҳолларда, жиноят иши тегишли судга келиб тушмаган ёки жойларда вилоят суди томонидан ишни бошқа ҳудуд судига олиб берилган ёхуд жиноят ишлари судга келиб тушган куннинг ўзида судлар томонидан ишни умумий тартибда кўриб чиқишга тайинлаб қўйган ҳолларда тарафларнинг дастлабки эшитув ўтказиш ҳақида илтимоснома тақдим этиш ҳуқуқларини чеклаб қўйиши табиий.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 14.05.2022 йилдаги “Жиноят ишларини биринчи инстанцияда кўриб чиқишга тайёрлаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 6-сонли Пленум қарорига кўра, судья айблов далолатномаси ёки айблов хулосасининг кўчирма нусхаси айбланувчи томонидан олинган кундан эътиборан **уч сутка ўтгандан сўнг берилган дастлабки эшитув ўтказиш тўғрисидаги илтимосномани, башарти илтимоснома бериш муддати ўтказиб юборилиши сабаблари узрли эмас деб топилса, рад этишга ҳақли** эканлиги кўрсатилган.

Шунга кўра, амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликка жиноят ишлари судларга келиб тушган вақтда тарафларни бу ҳақда хабардор

қилган ҳолда тегишли ажримлардан бирини чиқаришини мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Тўққизинчидан, амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликда дастлабки эшитув натижаларига кўра, судья томонидан қуйидаги ажримлардан бири қабул қилинади ёки рад этилади:

1) *жиноят иши бўйича иш юритишни тўхтатиб туриш ҳақида;*
2) *жиноят иши бўйича иш юритишни тугатиш ҳақида;*
3) *жиноят ишини айблов далолатномасини, айблов хулосасини ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш тўғрисидаги қарорни тасдиқлаган прокурорга юбориш ҳақида;*

4) *жиноят ишларини бирлаштириш ёки ажратиш ҳақида;*

5) *номақбул далилларни ишдан чиқариб ташлаш тўғрисида.*

Шу ўринда дастлабки эшитув ўтказиш ҳақидаги илтимосномалар суд томонидан рад этилганда ёки дастлабки эшитув натижалари бўйича жиноят ишлари бирлаштирилган ёхуд суд ажрими билан номақбул далиллар ишдан чиқариб ташланганда, **суднинг кейинги ҳаракатлари нимадан иборат бўлади** деган савол туғилиши табиий.

Мазкур ҳолатга ечим сифатида “амалдаги ЖПКнинг 405¹⁴-моддаси биринчи қисми 1,5-бандларида назарда тутилган асослар рад этилганда ёки жиноят ишларини бирлаштириш, номақбул далилларни жиноят ишидан чиқариб ташлаш тўғрисида ажрим чиқарилганда суд бир вақтда ишни судда кўриш учун тайинлаш масаласини ҳал этишга ҳақли” деган қонидани амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликда белгилаш мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Хулоса сифатида жиноят ишларини соддалаштирилган тартибда дастлабки эшитув тарзида кўриб чиқиш орқали сифатли жиноят ишларининг судга келиб тушишини таъминлаш, номақбул далилларнинг процессуал тақдирини ўз вақтида аниқлаш, айблов далилларининг қонунийлиги ва ҳаққонийлигини текширишда тарафларнинг тортишувини таъминлаш, тергов босқичида шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини дастлабки эшитув босқичида тўлиқ тиклаш тартибини янада соддалаштириш, жиноят ишларининг кейинги тақдирини тез ва адолатли ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридагиларга кўра, мазкур босқичнинг очиқ ёки ёпиқ суд мажлисида ўтказилишининг аниқ чегараларини белгилаш, жиноят ишини дастлабки эшитув босқичида тугатган судья мазкур жиноят ишини кейинчалик қайта кўриб чиқишда иштирок эта олмаслиги, номақбул далилларни чиқариб ташлаш ҳақида дастлабки эшитув ўтказишга суднинг ташаббус кўрсатиш ваколатлари ҳамда айб эълон қилинган шахснинг ҳуқуқий мақомини белгилашни янада такомиллаштириш билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ этиш жиноят-процессуал қонунчиликни такомиллаштиришга хизмат қилади.

ШУКУРОВА МАЛИКА ШАХОБИДИНОВНА

Ўзбекистон Республикаси

Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги

Судьялар олий мактаби мустақил

изланувчиси

ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚДА ОИЛАВИЙ – ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

Аннотация: Мазкур мақолада халқаро хусусий ҳуқуқ доирасида оилавий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш масалалари таҳлил қилинади. Турли давлат фуқаролари ўртасида тузиладиган никоҳ, алимент мажбуриятлари, бола тарбияси ва васийлик каби муносабатларда қўлланиладиган коллизия меъёрлари ва юрисдикция масалалари ўрганилади. Шунингдек, халқаро шартномалар, қонунлар ва суд амалиёти асосида оилавий ҳуқуқий низоларни ҳал этиш механизмлари кўриб чиқилади. Мақолада миллий ва халқаро тажрибалар қиёсий таҳлил қилинади ҳамда амалда учрайдиган ҳуқуқий муаммоларга ечим сифатида таклифлар баён этилади.

Калит сўзлар: халқаро хусусий ҳуқуқ, оилавий ҳуқуқ, коллизия меъёрлари, юрисдикция, никоҳ, алимент, васийлик, бола ҳуқуқлари, суд амалиёти, қиёсий таҳлил, трансмиллий оилавий муносабатлар

Annotation: This article examines the regulation of family law relations within the framework of private international law. It analyzes the applicable conflict-of-law rules and jurisdictional issues related to marriage, child custody, guardianship, and alimony obligations arising between citizens of different countries. The study also reviews international treaties, national legislation, and judicial practices concerning the resolution of cross-border family disputes. A comparative analysis of national and international approaches is provided, along with practical recommendations for resolving legal issues commonly encountered in international family law cases.

Keywords: private international law, family law, conflict-of-law rules, jurisdiction, marriage, alimony, guardianship, child rights, judicial practice, comparative analysis, transnational family relations

Никоҳ оила муносабатларининг коллизион тартибга солиниши ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу ҳуқуқий муносабатларнинг бевосита шахс билан боғлиқлиги билан олдиндан белгиланади. Сўнгги пайтларда МДҲга аъзо давлатларнинг қонунчилигида анъанавий коллизион боғланишларни сақлаб қолган ҳолда, ушбу соҳада томонларнинг иродасининг чекланган автономлиги тамойилини ўрнатиш, мослашувчан бириктириш формулаларини жорий этиш тенденцияси кузатилмоқда.

Амалиётда оила-ҳуқуқ муносабатларининг қуйидаги коллизион муаммолар вужудга келади: никоҳ муносабатларини қайд этиш шакли ва тартибининг турли - туманлиги, диний тақиқлар, “оқсоқланувчи” никоҳлар. Бундан ташқари, турли диний давлатлар қонунчилигида чет элликлар билан никоҳларнинг таъқиқланиши ҳолатлари ҳам коллизион муаммо сифатида белгиланган. Баъзан коллизион муаммо сифатида ишончнома асосида никоҳдан ўтиш, вакил орқали никоҳдан ўтиш институтларига ҳам дуч келинади. Шунингдек, ҳозирга қадар полигамия

ва моногамия институтлари ҳам коллизион муаммо сифатида барҳам топмаган.

Н.И.Марышеванинг фикрича, оила ҳуқуқининг коллизион нормалари давлатлар ичида ўта қатъийлиги ва ўзгарувчанлиги ҳисобига халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари ичидаги энг мураккаблари бўлиб ҳисобланади¹.

Э.И.Курумшиева турли давлатлар оила ҳуқуқининг асосий коллизион нормалари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтади: 1) никоҳнинг шакли ва шартлари; 2) ирқий ва диний чекловлар; 3) чет элликлар билан никоҳ қуришни тақиқлаш; 4) рухсат олиш зарурати (дипломатик, ота-она ёки васий) никоҳ учун; 5) эрнинг шахсий қонуни устунлиги); 6) ишончнома, вакил ва вакил орқали никоҳ; 7) кўпхотинлилик ва моногамия; 8) бир жинсли никоҳ; 9) ваъда қилинган никоҳга киришдан бош тортганлик учун жавобгарлик; 10) "оқсоқланувчи никоҳлар"².

Чет эл элементи аралашган оила ҳуқуқи соҳасида кўпгина никоҳ-оила муаммоларини тартибга солишда ҳуқуқий устунлик ҳолатидан фойдаланилади, масалан, никоҳ тузиш ёки ажримда фамилияни ўзгартиришдаги ҳуқуқий устунлик ҳолати ва бошқалар.

Никоҳ муносабатларининг алоҳида масалалари бир қатор коллизион нормалар ёрдамида ҳал этилади. Яқин Шарқ мамалакатлари ҳудудида шариат қонунлари амал қилади. Шарқнинг диний қонунлари кўп жиҳатлари билан Европа давлатлари оила қонунчилигидан кескин фарқ қилади. Европанинг оила стандартлари буйича эр-хотин бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга, шариат қонунида эса эркак аёлдан ҳуқуқлари жиҳатидан устун ҳисобланади.

Н.И.Пискунованинг келтиришича, айнан мусулмон давлатларида никоҳланувчиларнинг бирининг иштирокисиз ҳам никоҳ қайд этилиши мумкинлигига қонунан йўл қўйилади³.

Икки фарқли ҳуқуқ тизимларни бирлаштириб бўлмаганлари сабабли, ҳуқуқларни унификация қилишга уринишлар ҳозирга қадар етарли самара беряпти, деб бўлмайди. Фикримизча, бу борада мажбурий унификациялаш ўтказиш тўғри бўлмайди ва ҳозирги кенг глобализация жараёнларига буни мустақил амалга ошириши учун имконият берилиши тўғри бўлади.

Юқоридаги фикрлар юзасидан Ироқнинг оилавий-ҳуқуқий муносабатлардаги коллизион масалаларига биров тўхталиб ўтсак.

¹5. Марышева Н.И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России. М., 2007.стр-5.

²Курумшиева Э.И. к.ю.н., и.о. доцента кафедры гражданского права и процесса юридического факультета Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына "Коллизионные вопросы в области семейного права" <file:///C:/Users/GrandCanon/Downloads/kollizionnye-voprosy-v-oblasti-semeynogo-prava.pdf>

³Н.И.Пискунова. "Порядок и форма заключения трансграничных браков". Вестник Саратовской гос.юридической академии №3(104).2015 г. С-174

Ироқда никоҳ қози ёки қози ёрдамчиси томонидан қайд этилиши шарт. Россия ва Ўзбекистон, шунингдек, бошқа қатор давлатларда эса никоҳ ФХДЁ органларида қайд этилиб, шундан кейингина у ҳуқуқий оқибатлар олиб келиши мумкинлиги белгиланган. Ироқда эса никоҳ диний расм-русумларга амал қилингандан кейингина қонуний, деб тан олинади¹.

Ироқда аёллар учун никоҳ ёши 13 ёш, эркаклар учун 15 ёш қилиб белгиланган. Никоҳ тузиш учун келиннинг розилиги талаб этилади. Ироқда кўп хотинликка рухсат берилган, эркаклар 4 тагача хотин олиши мумкинлиги қонунда белгиланган.

Ироқда муваққат никоҳ тузилиши мумкинлиги ҳам кўзда тутилган, аммо унда одатдаги никоҳда кўзда тутилган кўп ҳолатлар чекланган. Бундай никоҳдар турли диндаги вакиллар томонидан тузилиши мумкин, масалан мусулмон - эркак мусулмон бўлмаган аёлга вақтинча уйланиши мумкин, аммо бунда аёл мусулмонликни қабул қилиши керак, акс ҳолда никоҳ қонуний ҳисобланмайди. Муваққат никоҳда ҳам, доимий никоҳда ҳам аёллар ўз хоҳишлари билан фарзандли бўла олмайдилар.

Умумий қоидаги кўра, кўп хотинли эркак барча хотинларини барабар таъминлай олиши лозим, хотинларни таъминлаш тўлалигича эрнинг зиммасида бўлади, агар эркак буни эплай олмаса, унга никоҳ тузишга йўл қўйилмайди.

Ироқда никоҳга қадар никоҳланувчиларнинг бирор-бир муносабатда бўлишларига рухсат этилмайди. Оталар биринчи маротаба қизларининг хоҳишлари билан ҳисоблашмай уларни никоҳга беришлари мумкин. Айниқса Эрон - Ироқ урушларидан кейин мамалакат аҳолиси сонини қайта тиклаш мақсадида кўп хотинлик кенг тус олди. Ироқда никоҳдан ажрилишга ҳам йул қўйилади, аммо ажрим масаласи эрнинг хоҳиши ва иродаси билан ҳал этилади.

Демак, юқоридагилардан кейин айтиш мумкинки, жуда кўплаб никоҳ-оила муносабатларидан айнан никоҳ институти ва унга уланиб кетадиган масалалар – никоҳ тузиш шартлари, никоҳнинг ҳақиқийлиги, никоҳ тузиш шакли, никоҳнинг бекор қилиниши - буларнинг барчаси айнан дин энг кўп таъсир қиладиган масалалар ҳисобланади. Шунинг учун диний қарашлари, мансублиги бир хил бўлган мамлакатларда никоҳ тузиш ва бекор қилишни тартибга солувчи моддий-ҳуқуқий нормаларнинг унификациясини амалга ошириш мумкин, деган фикрга келиш мумкин. Яъни диний қарашлари турлича бўлган мамлакатларнинг қонунчилигида никоҳ - оила муносабатларида яққол фарқланишлар кўзга ташланади ва бундай муносабатларда бошқа диний мансубликдаги чет элликларнинг иштироки кўплаб коллизия муаммоларни келтириб чиқаради.

¹ Яркина Д. С. Брачные отношения в международном частном праве различных стран / Д. С. Яркина, К. Г. Забулова // Инновационная наука. - 2017. - № 9. - С. 23-28

Л.В.Кудрявцеванинг фикрича, халқаро хусусий ҳуқуқда чет эл элементи билан мураккаблашган оилавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда қуйидаги коллизион муаммоларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

никоҳ тузиш шакли ва тартиби билан боғлиқ бўлган муаммолар;
давлатнинг тарихий ривожланиши, маданияти, ирқий ва диний чегаралари билан боғлиқ муаммолар;

чет давлат фуқаролари билан никоҳ тузишни тақиқланиши билан боғлиқ муаммолар;

кўп хотинлилик муаммоси;

“оқсоқланувчи” никоҳлар муаммоси¹.

Баъзи тадқиқотчилар бу рўйхатга бир жинсли никоҳларни, моногамия ва полигамияни, чеклашлар билан боғлиқ бошқа масалаларни ҳам киритадилар².

Т.С.Лазарчук эса бу рўйхатга ваъда қилинган никоҳга киришдан бош тортиш учун ҳуқуқий жавобгарликни ҳам киритади³.

Ҳар бир давлатнинг ҳуқуқий муносабатлар соҳасидаги моддий-ҳуқуқий нормалари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Никоҳ тузилаётганида эр-хотин қўлланиладиган қонунни танлаш ҳуқуқига эга. Аммо бундай танлов кўпинча муаммолидир. Қўлланиладиган ҳуқуқни танлаш ҳақидаги масалани ечишда “коллизион боғланишлар”дан фойдаланилади. Бундай боғланишларнинг биринчиси шахсий қонун ҳисобланади.

Шахсий қонун ҳар бир давлатда турлича талқин қилинади, аммо кўпинча “шахсий қонун” дейилганда фуқаролик қонуни тушунилади. Иккинчи боғланиш сифатида яшаш жойи қонунини келтириб ўтиш лозим. Бундай принцип Буюк Британия, Янги Зеландия ҳуқуқий тизимларида кенг қўлланилади. Учинчи боғланиш эса - никоҳ тузилган жой қонунидир ва у АҚШда кенг тарқалган.

Россияда никоҳдан ажратишда ОКнинг 160-моддасига кўра, никоҳдан ажратиш қайд этилаётган жой қонуни қўлланилади. Масалан, агар Россия Федерацияси фуқароси Италия фуқароси билан Италияда никоҳдан ўтган бўлса, Россияда бўлиб турган даврда эр-хотинлар ажрим масаласида Россия судларига ёки ФХДЁ органларига мурожаат этишлари мумкин. Ҳудди шундай ҳолат Хитой қонунчилиги билан ҳал этилаётганда, никоҳ тузишда никоҳ тузилаётган жой қонуни

¹Куррявцева Л.В, Шевченко В.С. Проблемы коллизионного регулирования брачно семейных отношений в международном частном праве. Актуальные проблемы современности 2018., №3 С- 38-43

² Р.А.Галиева. “Коллизионные вопросы брака в международном частном праве” VIII Международная научная- практическая конференция. 2020 год. УДК341,9

³Т.с.Лазарчук. Особенности брака в международном частном праве. Республиканская научно-теоретическая конференция «Белорусское право во времени и пространстве». с-103-104. http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/80203/1/Lazarchuk_T.S._103_104.pdf

қўлланилса, никоҳни бекор қилишда бу ишни кўриб чиқиш учун қабул қилган суд жойлашган жой қонуни қўлланилади.

Бундай масалаларда яна ишнинг ҳудудий судловга таалуқлилики муаммоси келиб чиқади. Масалан, Россия фуқароси Россиядан ташқарида яшаётган даврда ҳам ажрим масаласида Россия судларига мурожаат этиши мумкин. Аммо агар эр-хотинлар Россияда доимий яшаш жойига эга бўлмасалар, судловлик масаласи қандай ҳал этилади? Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилигида ҳам никоҳдан ажратишда ажрим қайд этилаётган жой қонуни қўлланилади.

Яна кенг тарқалган муаммолардан бири бу ҳақиқий бўлмаган никоҳларнинг қайд этилишидир. Бунда никоҳлар муайян фойда олиш, масалан, фуқароликка эга бўлиш масаласида ёки бошқа фойда олиш масалаларида қайд этилади. Кўп ҳолларда бундай никоҳлар моддий рағбатлантириш ҳисобига амалга оширилади. Судлар томонидан бу масала кўриб чиқиляётганда юқоридаги ҳолатлар албатта эътиборга олинади.

Бир тарафида чет эл субъекти бўлган оилавий низоларни ҳал этиш буйича суд амалиёти таҳлил қилинганда, судья қуйидаги масалаларга эътибор бериши лозим бўлади:

1. Оилавий муносабатнинг чет эл элементи билан мураккаблашганлик фактини аниқлаши керак.

2. Низоли ҳуқуқий муносабатни юзага келтирган вазиятни, яъни унинг ҳуқуқий табиатини аниқлаши керак.

3. Бу турдаги оилавий низоларни ҳал этишда судьянинг ваколатларини таҳлил қилиши лозим.

4. Процессда иштирок этувчи чел эл элементи таалуқли бўлган давлат билан халқаро шартномалар мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаши лозим.

5. Бундай муносабатларни тартибга солувчи бошқа халқаро-хусусий ҳуқуқ манбаларини аниқлаши керак

6. Чет эл элементи боғланган давлат қонунчилигининг нормалари мазмунини аниқлаши лозим.

7. Чет давлат нормаларининг давлат қонунчилиги нормаларидан устунлиги мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш лозим ва бошқалар.

Ушбу масала масалан, Россия Оила Кодексининг 166-моддасида ўз ечимини топган. Унга кўра: суд ёки фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари ва бошқа органлар хорижий оила ҳуқуқи нормаларини қўллашда ушбу қоидаларнинг мазмунини уларнинг расмий талқинига, тегишли хорижий давлатда қўллаш амалиётига ва доктринасига мувофиқ белгилайди. Манфаатдор шахслар ўз даъволари ёки эътирозларини тасдиқлаш учун уларга ҳавола қилинган хорижий оила ҳуқуқи нормаларининг мазмунини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этишга ҳамда судга ёки фуқаролик ҳолати далолатномаларини

ёзиш органларига ва бошқа органларга хорижий оила ҳуқуқи нормаларининг мазмунини белгилашда бошқача тарзда ёрдам кўрсатишга ҳақли.

Коллизион нормаларнинг оилавий низоларни ҳал этишга таъсири чуқур бўлиб, натижаларни адолатлилик, тенглик ва заиф томонларни ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан шакллантиради. Коллизион нормалар тинчлик ўрнатиш, шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва болалар фаровонлигини биринчи ўринга қўйиш орқали оилаларнинг барқарорлиги ва фаровонлигига ҳисса қўшади.

Ҳуқуқий тизимларда коллизион нормаларини амалда татбиқ этиш аниқ ҳуқуқий асосларни, процессуал адолатлиликни, юридик хизматлардан фойдаланишни, низоларни ҳал этишнинг муқобил механизмларини, суд қарорини ва унинг ижросини ўз ичига олади. Бу амалий жиҳатлар оилавий-ҳуқуқий низоларни ўз вақтида, самарали ва адолатли ҳал этишга эришиш учун зиддиятли нормаларнинг самарали қўлланилишини таъминлайди.

Шунингдек, оилавий муносабатлар доирасида тинчлик ўрнатишга ёрдам беради, заиф томонларни ҳимоя қилади, ҳуқуқ ва мажбуриятларни мувозанатлаштиради, тегишли жараёни таъминлайди, болага йўналтирилган ёндашувларни қўллаб-қувватлайди, самарали ечимларни осонлаштиради, қонуний ҳуқуқларни таъминлайди, мураккаб оила динамикасини ҳал қилади, ҳал қилингандан кейинги муносабатларни қўллаб-қувватлайди ва узоқ муддатли барқарорликка ёрдам беради.

Олдинга силжиш, оила ҳуқуқидаги зиддиятли нормаларнинг самарадорлигини, фойдаланиш имкониятини ва сезгирлигини ошириш учун доимий саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Бунга доимий изланишлар, касбий ривожланиш, фанлараро ҳамкорлик, технологик инновациялар, жамоатчиликни хабардор қилиш ташаббуслари ва ривожланаётган ижтимоий эҳтиёжлар, маданий хилма-хиллик ва оилавий муносабатларда юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш учун ҳуқуқий жараёнларни баҳолаш киради.

Коллизион нормаларни мустаҳкамлаш ва оилавий-ҳуқуқий низоларни ҳал этиш бўйича илғор тажрибаларни тарғиб қилиш орқали ҳуқуқий тизимлар оила контекстида адолат ва инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойилларини қўллаб-қувватлаган ҳолда шахслар, оилалар ва жамоалар фаровонлигига ҳисса қўшиши мумкин.

Бундан шундай ҳулосага келиш мумкинки, чет эл элементи билан мураккаблашган оилавий муносабатлар ечими ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги янги таҳрирдаги Конституцияси муқаддимасида “Ўзбекистоннинг ягона халқи, халқаро

ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормаларига асосланган ҳолда, Конституцияни қабул қиламиз”, деб белгилаб қўйилган.¹

Ушбу норма Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро ҳуқуқ нормалари ўртасида тафовутлар бўлган ҳолларда халқаро ҳуқуқ нормалари амал қилиши англатади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида ҳамда Фуқаролик процессуал Кодексининг 1-моддасининг учинчи қисмида: “агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг қонунида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси қоидалари қўлланилади”², деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини таҳлил қилганимизда қонунчиликда томонларнинг автоном иродаси принципининг қўлланилмаслигини кўришимиз мумкин. Фикимизча эса, Ўзбекистон қонунчилигида ҳам халқаро оила ҳуқуқи соҳасида шартномаий муносабатларнинг халқаро коллизияларни тартибга солиш соҳасида замонавий ёндашувларга мувофиқ ўзгартиришлар киритилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

ЮДАШОВ АЛИШЕР ОЛИМОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси

Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги

Судьялар олий мактаби мустақил

изланувчиси

ҚОНУН БЎЙИЧА ВОРИСЛИК НАВБАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада қонун бўйича ворислик навбатлари ва уларнинг ҳуқуқий ва назарий асослари таҳлил қилинади. Муаллиф ворислик ҳуқуқининг замонавий муаммоларига эътибор қаратиб, ворислик ҳуқуқини янада такомиллаштиришга оид таклифларни илгари суради. Шунингдек, мақолада ворислик ҳуқуқи билан боғлиқ халқаро тажриба ва хорижий давлатлардаги амалиёт ҳам таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: қонун бўйича ворислик, ворислик ҳуқуқи, мерос таркиби, меросхўрлар ҳуқуқлари, Фуқаролик кодекси, ворис, ворислик навбатлари

Аннотация: В данной статье анализируются очереди наследования по закону, а также их правовые и теоретические основания. Автор уделяет внимание современным проблемам наследственного права и выдвигает предложения по его дальнейшему совершенствованию. Кроме того, в статье рассматривается

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент 2023 йил
<https://constitution.uz/uz/clause/index#section1>

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик – процессуал кодекси. Т. “Yuridik adabiyotlar Publish” 2024 йил 4-бет. 1-модда

международный опыт и практика зарубежных государств в сфере наследственного права.

Ключевые слова: наследование по закону, наследственное право, состав наследства, права наследников, Гражданский кодекс, наследник, очереди наследования.

Abstract: This article analyzes the orders of inheritance by law, as well as their legal and theoretical foundations. The author draws attention to contemporary issues of inheritance law and puts forward proposals for its further improvement. The article also examines international experience and the practices of foreign countries related to inheritance law

Keywords: legal succession, inheritance law, estate composition, heirs' rights, Civil Code, heir, succession orders.

Хусусий мулк эгасининг вафотидан кейин ундан қолган мол-мулк тақдирини белгилаш, уни кимнинг эгалигига бериш масаласига ўтган барча даврда ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масала сифатида қаралиб, турли йўллар билан ҳал қилиб келинган. Қадимда биргина ер участкаси, уй-жой, рўзғор буюмлари, иш қуроли ва чорва молларига нисбатан хусусий мулкчилик мавжуд бўлиб, шахснинг вафотидан кейин ушбу мол-мулклар урф-одат бўйича марҳумнинг фарзандлари эгалигига ўтган.

Шунингдек, айрим мажбурият ҳуқуқлари, масалан марҳум ҳаётлигида олган қарзини қайтариш ҳам фарзандлар зиммасига юкланган. Бундан ташқари, марҳумнинг мулки тақдирини, асосан, шариат қоидаларига кўра ҳал қилинган. Жумладан, мусулмон ҳуқуқида вафот этган шахснинг мол-мулки шариат қоидалари ёки васият бўйича мерос бўлиб ўтиши, мерос очилган пайтда тирик бўлган барча қариндошлар меросхўр ҳисобланиши ҳамда ҳар бир меросхўрнинг ўз ҳиссасига эга бўлиши назарда тутилган.

Шариат қоидаларида, хусусан Қуръонда меросга доир масалалар ҳам киритилган бўлиб, унга кўра марҳум қариндошларининг барчаси биргаликда эмас, балки улар марҳумга қариндошлигининг узоқ-яқинлиги ҳисобга олинган ҳолда, яъни навбати билан мерос олишга чақирилган.

Марҳумнинг фарзандлари ва унинг авлоди энг яқин қариндошлар ҳисобланиб, ота-онаси вафот этган ҳолдагина набиралар бобосининг мулкига нисбатан меросхўр ҳисобланган. Марҳумнинг фарзандлари бўлмаган тақдирдагина ота-оналар ўз фарзандининг мулкидан мерос олиш учун чақирилган. Марҳумнинг фарзандлари ва ота-онаси бўлмаган тақдирда унинг мерос мулки яқин қариндошлари ўртасида тақсимланган бўлиб, мусулмон ҳуқуқида қариндошлар тўрт тоифага бўлинган. Марҳумнинг ворислари бўлмаган ва у томонидан васиятнома қолдирилмаган тақдирда марҳумнинг мулки хазинага топширилиб, давлат эгалигига ўтказилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида қонун бўйича ворислик аниқ ҳуқуқий тартибда белгиланган бўлиб, унинг асосий

принципларидан бири — қариндошлик даражасига қараб ворислик навбатларини белгиловчи **навбатлилик тизими**дир¹. Бу тизим ворисларнинг мерос қолдирувчига бўлган яқинлик даражасига асосланади. Навбатлилик қондасига кўра, аввалги навбатдаги ворислар мавжуд ва меросни қабул қилган тақдирда, кейинги навбатдагилар меросга даъвогарлик қила олмайдилар.

Фуқаролик кодексининг 1135-моддасига кўра, ворислик қуйидаги **тартибдаги навбатлар** бўйича амалга оширилади:

Биринчи навбатга мерос қолдирувчининг болалари (шу жумладан фарзандликка олинган болалари), эри (хотини) ва ота-онаси (фарзандликка олувчилар) тенг улушларда қонун бўйича биринчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар. Мерос қолдирувчининг вафотидан кейин туғилган болалари ҳам биринчи навбатдаги ворислар жумласига кирадилар.

Бу тоифадаги ворислар энг устувор ҳисобланади ва мерос улар ўртасида тенг тақсимланади.

Иккинчи навбатга мерос қолдирувчининг туғишган ҳамда она (ота) бир ота (она) бошқа ака-укалари ва опа-сингиллари, шунингдек унинг ҳам ота, ҳам она тарафдан бобоси ва бувиси тенг улушларда қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар.

Учинчи навбатга мерос қолдирувчининг туғишган амакиси, тоғаси, аммаси ва холаси тенг улушларда қонун бўйича учинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар.

Тўртинчи навбатга мерос қолдирувчининг олтинчи даражагача (олтинчи даража ҳам шунга киради) бўлган бошқа қариндошлари қонун бўйича тўртинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар, бунда яқинроқ қариндошлар узоқроқ қариндошларга нисбатан мерос олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

Ворисликка чақириладиган тўртинчи навбатдаги ворислар тенг улушларда мерос оладилар.

Бешинчи навбатга Мерос қолдирувчининг меҳнатга қобилиятсиз боқимлари, агар улар ушбу Кодекснинг 1141-моддаси асосида мерос олмасалар, қонун бўйича бешинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар².

Амалиётда ворислик ҳуқуқи субъектлари ўртасида ўзаро ҳуқуқи ва мажбуриятларнинг ҳажми ва мазмуни масалаларида турли ихтилофлар вужудга келади. Хусусан, мерос олиш талабини билдираётган шахслар улар ўртасида мерос мол-мулкани бўлиниши, меросхўрлар доирасини шакллантирилиши (нолойиқ деб топиш, шахснинг меросхўрлар таркибига киритилмаслиги ва бошқалар) хусусида келиша

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.06.2024 -й., 03/24/931/0402-сон) // <https://lex.uz/docs/111189>

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.06.2024 -й., 03/24/931/0402-сон) // <https://lex.uz/docs/111189>

олмасликлари, шунингдек, меросхўрлар васиятнома бўйича, мерос бошқарувчисининг номзоди ёки унинг тайинланиши юзасидан низолашишлари, нотариус васиятномани тасдиқлашдан ёки мерос гувоҳномаси беришдан, меросни қабул қилиш муддатини тиклашдан воз кечиши мумкин. Мазкур ҳолатларда юзага келган ихтилофлар ва қарамақаршиликлар эса айни пайтда нотариал юрисдикция¹ соҳасига тааллуқли бўлмайди, чунки нотариуслар ва бошқа шахслар нотариал ҳаракатларни ҳуқуқий муносабат иштирокчилар ўртасида моддий низо мавжуд бўлмаганида амалга ошириш ваколати эга бўладилар. Бундай низо мавжуд бўлгани нотариус талаб этилган нотариал ҳаракатларни амалга оширишга ҳақли бўлмайди, манфаатдор шахслар ўзларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун тегишли даъво билан судга мурожаат қилиши талаб этилади. Қолаверса, ворисликда бир қатор низосиз фактларни, шунингдек қонун фақат суд тартибида белгиланишни назарда тутган муҳим ҳолатларни (масалан, фуқаронинг вафот этиш фактини белгилаш, қариндошлик даражасини аниқлаш ёки вафот этган деб эълон қилиш) аниқлаш зарурати юзага келиши мумкин².

Бу ҳолатда Т.Саломатованинг нуқтаи назари ўзига хос қизиқиш уйғотади. Унинг фикрига кўра, “ворислик даъвоси” деганда мерос таркибига кирадиган ҳуқуқлар ва ашёлар тўғрисидаги низолардан келиб чиқадиган ва хато ёки бошқа сабабларга кўра ўзини меросхўр деб ҳисоблаган шахсга мол-мулк мерос тартибида ўтиши билан боғлиқ фактларга асосан меросхўрнинг белгиланган процессуал тартибда судга кўриб чиқиш ва ҳал этиш учун тақдим этилган талаби тушунилади. Мазкур таърифга асосан муаллиф ушбу турдаги даъволарни тўртта мустақил гуруҳга ажратишни таклиф қилади:

- қонун бўйича меросхўрлар ўртасидаги низолар: меросхўр деб эътироф этиш тўғрисидаги, мол-мулкни бўлиш тўғрисидаги, улуш ажратиш тўғрисидаги, ворислик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги, меросни қабул қилиш муддатини узайтириш тўғрисидаги ва бошқа низолар;

- қонун бўйича ва васиятнома бўйича меросхўрлар ўртасида васиятномани тўлиқ ёки қисман ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги низолар;

- васиятнома бўйича ёки турли васиятномалар бўйича меросхўрлар ўртасидаги низолар;

- меросхўрлар ва давлат ўртасидаги низолар. Давлат ҳам ўз навбатида, меросхўр бўлиши мумкинлигини қайд этган ҳолда, Т.Саломатова ушбу низоларни алоҳида гуруҳга ажратишни таклиф этади

¹ Алешина Т.Е. Нотариальная форма реализации права: Теоретико-правовое исследование: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Саратов: 2001. – 4 с.

² Гушин В.В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс: учебник для высших учебных заведений. – М, 2004. – С. 211; Павлова О.А. Наследственные дела или споры? (Что разрешают суды общей юрисдикции?) // Наследственное право. – 2006. – № 2.

ва ўз фикрининг асоси сифатида давлат иштирокидаги ишларни судда кўриб чиқиш ва ҳал қилишга хос бўлган процессуал хусусиятлар мавжудлигини келтиради¹.

Фуқаролик судларида мерос билан боғлиқ кўп турдаги фуқаролик ишлари кўрилади. Уларни даъво тартибида кўриладиган ишлар, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар ва шикоят тартибида кўриладиган ишлар сифатида классификация қилиш мумкин².

Низо тартибида кўриладиган ишларни субъектлари таркибига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- Қонун бўйича ворислар ўртасида (мерос мулкни бўлиш хусусидаги, меросга бўлган ҳуқуқни тан олиш тўғрисидаги, мерос ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги, меросдан улуш ажратиш тўғрисидаги);

- Қонун бўйича ворислар ва васиятнома бўйича ворислар ўртасида (васиятномани ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида, меросдан мажбурий улуш ажратиш тўғрисидаги низолар);

- Васиятнома бўйича ворислар ўртасида ёки турли васиятнома бўйича ворислар ўртасида (хусусан, кейинроқ тузилган васиятномани ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида, васиятнома бўйича меросхўрни нолайиқ деб топиш тўғрисида, мерос мулкни бўлиш тўғрисида);

- Қонун бўйича ворислар ва бошқа шахслар ўртасида (мерос қолдирувчининг кредиторларининг талаблари бўйича, мерос мол-мулкни бировнинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисида, васиятнома бўйича мажбуриятни бажариш тўғрисида, меросдан воз кечишни бажариш тўғрисида)³.

Судларда кўриладиган меросга оид ҳуқуқий муносабатларни Р.Р. Янева меросга оид даъволарнинг характеридан келиб чиққан ҳолда, уларни икки гуруҳга ажратишни таклиф этади:

- меросга оид даъволар, яъни мазмунида даъвогар ўзининг меросга бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни сўраётган талаблар;

- мерос қолдирувчининг мажбуриятларидан келиб чиқадиган, даъвогарнинг мерос ҳуқуқларини тиклашга қаратилмаган даъволар бўлиб, мероснинг очилиш факти уларнинг даъволарига асос бўлиб хизмат қилади⁴.

Ушбу классификацияларни ҳар бирининг мезонига кўра турлари тўлиқ қамраб олинганлигини эътироф этган ҳолда, судларда кўриладиган меросга оид ишларнинг мазмуни бўйича даъво тартибида кўриладиган ишлар, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар ва шикоят

¹ Саломатова Т. Виды исков о наследстве // Российская юстиция. – 2001. – № 7. – С. 22–23.

² Р. Ю. Закиров, Я. С. Гришина, М. М. Махмутова. Наследственное право. – М.: Юристъ, 2005. 303-стр.

³ Опыхтина Е.Г., Макарова О.Г., Буднева О.Г. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения отдельных категорий гражданских дел. Учебно-практическое пособие. Казань – 2007. 63-стр.

⁴ Янева Р. Р. Особенности рассмотрения судами дел, связанных с наследованием. Автореферат. Москва – 2009. 11-стр.

тартибида кўриладиган ишлар сифатидаги классификациясини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ва ишларни ўзига хос жиҳатларини ёритишда самарали бўлган таснифлаш деб ҳисоблаш мумкин.

Лекин шу билан бирга, бу классификацияни кўп миқдорда умумлаштириб юборилганлигини ҳам тан олиш лозим, чунки меросга оид ишларнинг асосий қисмини ташкил этувчи даъво тартибидаги ишларнинг ўзи кейинги навбатда бошқа мезонлар асосида яна классификация қилиниши мумкин.

Навбатлилиқ тизимининг мақсади — мерос қолдирувчининг мулки унинг энг яқин инсонларига ўтиши, мулкый барқарорлик сақланиши ва оилавий муносабатларда адолат таъминланишини кафолатлашдир.

Қонун бўйича ворислик — инсон ҳаётидаги муҳим ва доимий жараён бўлиб, у фуқароларнинг мулк ҳуқуқларини тартибга солиш, аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатларини ташкил этишга хизмат қилади.

Ворислик — инсоннинг ўлими ёки мулкдан бошқа усуллар билан ўзгаришлар юзасидан ўз ҳуқуқларини келгуси шахсга ўтказиш жараёнидир. Ворисликнинг ҳуқуқий хусусиятлари унинг шакллариغا, ҳуқуқий асосларига ва амалий тадбиқларига боғлиқдир. Ушбу институт фуқароларнинг мулк ва маъмурий ҳуқуқларини, шунингдек, уларнинг ижтимоий адолатга бўлган талабини таъминлашга хизмат қилади.

Ворисларни аниқлашда юзага келадиган муаммолар ҳам мавжуд. Масалан, меросдан фойдаланишда ворисларни аниқлашдаги муаммолар муҳим аҳамиятга эга. Бу, айниқса, туғилганлик ёки никоҳ тўғрисидаги ҳужжатлар йўқ бўлганда, ворислик ҳуқуқи билан боғлиқ низоларга сабаб бўлади.

Мерос мулкни баҳолаш ва тақсимлашдаги мураккабликлар мавжуд. Масалан, меросни баҳолаш ва тақсимлашдаги қийинчиликлар, айниқса, мулкни аниқ қадрлашдаги ноаниқликлар ва тортишувлар сабабли ворислар ўртасида баҳслар ва низолар пайдо бўлади.

Меросдан воз кечиш ёки қабул қилишдаги ҳуқуқий бўшлиқлар ҳақида тўхталадиган бўлсак, меросдан воз кечиш ёки қабул қилиш жараёнидаги ҳуқуқий бўшлиқлар фуқароларни адаштириши ва ҳуқуқий мослашувларнинг кечикишига сабаб бўлиши мумкин.

Нотариал ва суд амалиётидаги зиддиятлар ҳам амалиётда учраб туради. Нотариуслар ва суд органлари орасидаги зиддиятлар, шу жумладан, ворисларнинг ҳуқуқини тан олишдаги турли талқинлар, қонунларнинг самарали қўлланишига тўсқинлик қилади.

Қонун бўйича ворисликнинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилиш учун қонунчиликни такомиллаштириш, рақамлаштириш ва фуқароларнинг ҳуқуқий хабардорлигини ошириш керак. Бу йўналишлардаги ишларни жадаллаштириш ворислик жараёнини шаффоф, аниқ ва самарали қилишга ёрдам беради.

**RADJABOV ULUG'BEK
ABDURAKHMANOVICH**

Independent Research Fellow of the Law
Enforcement Academy of the Republic of
Uzbekistan

FOREIGN EXPERIENCE IN THE INVESTIGATION OF BRIBE ACQUISITION

Abstract: *The experience of foreign countries in combating bribery and corruption, current trends, problems in legislation and ways to solve them are analyzed.*

Keywords: *bribery, corruption, foreign experience, legal awareness, legal education, prevention, forms and methods of combating corruption.*

Аннотация: *Порахўрлик ва коррупцияга қарши курашда хорижий мамлакатлар тажрибаси, ҳозирги замон тенденциялари, қонунчиликдаги муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари таҳлил этилган.*

Таянч иборалар: *порахўрлик, коррупция, хориж тажрибаси, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий таълим, профилактика, , коррупцияга қарши кураш шакллари ва усуллари.*

Аннотация: *в статье проанализированы опыт зарубежных стран в борьбе со взяточничеством и коррупцией, современные тенденции, проблемы в законодательстве и пути их решения.*

Ключевые слова: *взяточничество, коррупция, зарубежный опыт, правосознание, правовое просвещение, профилактика, формы и методы противодействия коррупции.*

The study of the experience of developed countries, the involvement of international experts, and the development of the draft Criminal and Criminal Procedure Codes based on rule-making in accordance with the requirements of the rapidly ongoing reforms serve to strengthen the norms aimed at preventing crimes, including corruption crimes, in society.

In the current era or process of globalization, the problem of corruption can be seen in almost every country of the world. However, this does not mean that corruption is the same in all countries. According to experts, the causes of corruption are different in different countries and are determined by the historical stage of development, the presence of socio-economic problems, and the level of development.

In a number of developed countries, a set of administrative norms aimed at preventing and eliminating corruption in the sphere of public administration has been developed.

From the 1990s, international treaties related to combating corruption began to be adopted in international and regional circles.

Multilateral international documents have been adopted on the prevention and combating of corruption:

- “American Convention against Corruption,” adopted by the Organization of American States on March 29, 1996;
- Convention on Combating Corruption by the Council of the European Union on November 21, 1997, affecting officials of the European Community or officials of the member states of the European Union;
- Convention on Combating Bribery of Foreign Officials in International Commercial Practices, adopted by the Organization for Economic Cooperation and Development on November 21, 1997;
- Convention “On Criminal Liability for Corruption,” adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on January 27, 1999;
- Convention “On Civil Liability for Corruption,” adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on November 4, 1999;
- Convention of the African Union “On the Prevention and Combating of Corruption” of July 12, 2003;
- UN Convention “On Combating Transnational Organized Crime and Corruption”;
- Within the framework of the CIS, the adoption by its member states of the Law “On the Legislative Basis of Anti-Corruption Policy” in accordance with the resolution of November 15, 2003, also shows how dangerous corruption is as a vice directed against the development of society.

The problem of corruption as a transnational crime has been widely discussed by international organizations at the international level in recent years. Some politicians even define corruption as a factor causing a global crisis. Researchers who studied the impact of corruption on international relations concluded that developed “first world” countries, with the help of corruption, have the opportunity to overthrow unfavorable governments, establish a favorable regime for themselves, and materially support the opposition to the current government.

In the practice of all foreign countries, special attention is paid to the use of effective criminological research in the prevention of corruption. In particular, the Scandinavian Council for Criminology, established in 1962 by the Ministers of Justice of the Scandinavian countries - Denmark, Finland, Iceland, Norway, and Sweden, participates in the formation of crime policy in these countries. The main goals of the Council are the coordination of criminological research in the participating countries, the development of recommendations to governments on combating crime.

In all these countries, corruption leads to the poverty of the people and the backwardness of the country. In particular, the Independent Commission on

Combating Corruption, established in Hong Kong, can serve as an example for institutions that can successfully implement decisive measures in this area. Careful monitoring of the activities of government bodies - by official institutions, individual citizens, as well as prosecution of perpetrators - serves as the basis for the fight against corruption in Hong Kong.

In the USA, a special law aimed at combating corruption has been adopted. The Foreign Corrupt Practices Act establishes the liability of American companies for bribery of foreign officials in obtaining benefits and guarantees when concluding contracts.

One of Singapore's former prime ministers, Lee Kuan Yew (1959-1990), said: "When the government begins to act not to justify the trust of the people, but to accumulate personal wealth, this is a moral problem. A society that wants to exist for a long time must adhere to the principle of honesty; otherwise, society cannot survive. "The easiest way to stop corruption is to reduce the ability of officials to act at will," he said. It should be noted that Singapore's anti-corruption policy was implemented more out of necessity than adherence to national values. Singapore eliminated the possibility of misusing foreign investments to attract them to the country. In the 2009 ranking of countries with a low level of corruption, published by Transparency International, Singapore ranks third with a low level of corruption and first among Asian countries. When certain corruption incidents occurred in the country, its participants were investigated, the perpetrators were convicted and punished. It should be especially noted that the fight against corruption is ongoing. In Singapore, the leadership of the fight against corruption is carried out directly by political leaders and officials themselves, and this is supported by the public. The specialized body for combating corruption is the Bureau for the Investigation of Corruption Events. This independent body investigates corruption-related cases and takes measures to prevent it in the public and private sectors of Singapore's economy. The Bureau was established in 1952, its powers are defined in the Act "On the Prevention of Corruption." Its head is the director and is directly accountable to the Prime Minister. This serves to prevent any minister from interfering in his activities, suspending the investigation, and otherwise influencing him. The Bureau is responsible for the implementation of the principle of honesty and incorruptibility in public service, and for the conclusion of non-corruption transactions in the private sector. Its responsibilities also include investigating cases of abuse of office by state officials and, upon detection of such cases, providing information to the relevant authorities on disciplinary action. The Bureau also studies the causes of corruption in government bodies and the weaknesses of the civil service that can lead to corruption. In Singapore (Ministry of Finance), a special Anti-Corruption Program began to be implemented in July 1973. The Program partially provided

for: improving relations between citizens and organizations in order to prevent various red tape and red tape; ensuring transparency in the exercise of control by higher-ranking officials over lower-ranking officials; introducing rotation of officials in order to prevent persistent corruption links; conducting surprise inspections; ensuring the confidentiality of information that is important in the fight against corruption; reviewing the set of anti-corruption measures every 3-5 years.

In the 90s of the last century, Japanese researchers, in order to reduce corruption crimes, proposed: disclosure of information about the activities of government structures, the introduction of an independent institution of an ombudsman at the central and local levels for the control of officials, the imposition of severe punishments for such crimes (deprivation of parliamentary elections, lifetime imprisonment, punishment of those involved in the electoral group), and the financing of election campaigns entirely at the expense of the state. In Japan, along with combating corruption, reporting false (slandorous) bribery can also be punishable by the same punishment as bribe-takers - a three-year prison sentence or a fine. Thanks to the reforms carried out in the criminal legislation, the penalties for a number of official crimes have been increased.

For example, abuse of power by state and public figures was punishable by up to 2 years of hard labor or imprisonment. Previously, a person was punished for such a crime for up to 6 months.

The need to protect government bodies from the harmful effects of corruption led the US government to define the fight against corruption as one of the priorities of state policy as early as the 19th century.

In 1978, the US Congress passed the "Law on Government Ethics." The purpose of this Law is to preserve and facilitate the integrity of state officials and institutions.

Canada's criminal law defines "bribery of officials," "deception of the government," and "abuse of trust by an official" as official crimes.

In 1985, a Code was adopted in Canada, which contains rules of conduct that civil servants are obliged to observe in the event of a conflict between their official duties and personal interests.

According to Canadian lawmakers, the purpose of these laws is to increase public confidence in the integrity of the state apparatus and civil servants.

In order to prevent, combat, and eradicate corruption in the civil service system in France, the implementation of

In the 90s, a decision was made to obligate all elected civil servants and public service personnel who may fall under the influence of corruption to provide information about their property and income to the relevant state bodies.

Also, on the basis of lawmaking, legal and organizational foundations have been created that ensure wide disclosure of declarations of income and property of senior employees of the state apparatus.

In conclusion, it should be noted that the issues of protecting the social rights of citizens have always been in the focus of attention of developed countries and authoritative international organizations.

Today, the fight against corruption remains one of the priorities of the policy of every state. Building a successful anti-corruption system requires establishing broad international cooperation in this area, studying the best practices of foreign countries, and applying them in national legislation and practice with a critical approach.

MAMADALIYEV O'TKIR ABDUGAFFAROVICH
Independent Researcher at the Higher School of
Judges

THE DEFINITION AND TYPES OF SIGNIFICANT VIOLATIONS OF CRIMINAL PROCEDURE LAW

Аннотация. Ушбу мақолада ишни судга қадар юритиш босқичида йўл қўйиладиган жиноят-процессуал қонуни нормаларининг жиддий бузилишлари тушунчаси ва уларнинг оқибатлари билан боғлиқ муаммолар таҳлил этилган. Шунингдек, тергов хатоларини бартараф қилишнинг процессуал механизмлари зарурати ва суднинг ушбу йўналишдаги фаолияти муҳокама этилган.

Калит сўзлар: суд, суднинг фаолияти, хатоларни бартараф қилиш, процессуал хужжат, қонунийлик.

Аннотация: В статье проанализированы некоторые проблемные вопросы существенных нарушений уголовно-процессуального закона допускаемых в ходе досудебного производства и их последствия. Также рассматривается необходимость процессуальных механизмов устранения следственных ошибок и деятельность суда в данном направлении.

Ключевые слова: суд; деятельность суда; устранения ошибок, процессуальный акт, законность.

Abstract. The article analyzes significant violations of criminal procedure law made during pre-trial proceedings and their consequences. The need for procedural mechanisms to eliminate investigative errors and the activities of the court in this direction are also considered.

Key words: court; activities of the court; elimination of errors, procedural act, legality.

Article 488 of the Criminal Procedure Code identifies two essential conditions that distinguish significant violations of criminal procedure norms from other types of procedural misconduct:

- Violations that deprive participants in the proceedings of rights guaranteed by law or restrict those rights;
- Violations that hinder the court from conducting a comprehensive examination of the case and that have influenced or may influence the issuance of a lawful, reasoned, and fair decision.

However, according to the substance of this article, a significant violation of the norms of the Criminal Procedure Code does not require the simultaneous presence of both conditions, nor the actual occurrence of consequences. The mere deprivation or restriction of rights itself qualifies as a significant violation.

The term "significant violation" reflects the evaluator's perception of a legal breach. Distinguishing significant violations from the total number of breaches of criminal procedure law is of fundamental importance. This is because the deprivation or restriction of procedural rights of participants in criminal proceedings can affect the outcome of a case in various ways. For example, the violation of procedural rules during an investigative action, such as an identification procedure, may result in the inadmissibility of the obtained evidence. In other cases, such a violation may cast doubt on all or a number of key pieces of evidence upon which the judgment is based¹.

In our view, A.B. Soloviev's position—that errors which did not result in serious consequences or were rectified during the investigation should not be considered significant—is based on a goal-oriented perspective, essentially implying that the end justifies the means. This approach is fundamentally flawed. The mere deprivation of legally guaranteed rights of participants in the proceedings must itself be assessed as a serious consequence.

However, the practical application of the concept of a "violation that may affect the legality and validity of the judgment" presents certain difficulties. This is because any breach of a criminal procedure norm may potentially affect the legality and reasoning of the court's decision².

An analysis of academic literature shows that there is no consensus on which types of errors should be classified as significant violations of the norms of the Criminal Procedure Code. For instance, M.A. Cheltsov regarded any error that could affect the completeness and legality of the investigation as a significant one³. Other scholars have included as significant those violations that either deprive participants of their rights or, by other means, obstruct or may obstruct the

¹ Божьев В. Существенные нарушения норм УПК // Законность. 2009. №1. СПС «КонсультантПлюс»

² Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу РФ (постатейный) (5-е издание, переработанное и дополненное) / под общ. ред. А.В. Смирнова. М.: Проспект. 2009. СПС «КонсультантПлюс».

³ Советский уголовный процесс: Учебник для вузов. Под ред. М. А. Чельцова. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 276-277.

comprehensive, complete, and impartial establishment of all factual circumstances relevant to the subject of proof¹.

The majority of scholars have concluded that the main criterion for determining the seriousness of a legal violation lies in its consequences.

In particular, according to L.A. Voskobitova, there are three criteria for identifying the seriousness of a violation of criminal procedure law:

1. The violation obstructs the comprehensive establishment of the circumstances of the case, which in turn may lead to an unlawful or unfounded judgment;

2. The violation, in one way or another, affects the fairness of the judgment;

3. The violation directly influences the issuance of a lawful and reasoned judgment².

Significant violations of the norms of the Criminal Procedure Code may be expressed in various forms in practice.

According to G.P. Khimicheva, those legal violations that give rise to irreparable doubt regarding the reliability of the findings of the inquiry and investigation should be considered significant³. However, this view cannot be accepted, as doubt is not an objective concept.

In the United States, the Supreme Court developed the "Harmless Error Doctrine" to differentiate procedural violations. According to this doctrine, a procedural violation committed during trial may be considered harmless or insignificant if it does not affect the defendant's guilt. In *Chapman v. California*, the U.S. Supreme Court established the standard for applying this doctrine, stating that it may only be applied when there is no reasonable doubt that the error had no impact on the conviction. The burden of proving the harmlessness of the violation lies with the state⁴.

Only a "serious error"—that is, one that can be interpreted as violating the defendant's fundamental procedural rights—may serve as grounds for overturning a conviction. In other words, the error committed must have caused harm to the rights and interests of the accused⁵.

¹ Гальперин И. М., Лукашевич В.З. Предание суду по советскому уголовно-процессуальному праву. – М.: Юрид. лит., 1965. – С. 65.

² Воскобитова Л.А. Система оснований к отмене приговора в кассационном порядке. М., 1985. С. 22.

³ Химичева Г.П. К вопросу о понятии существенного нарушения уголовно-процессуального закона как основания для возвращения дела на дополнительное расследование // Проблемы борьбы с преступностью в современных условиях российского общества: Материалы научно-практической конференции (29 октября 1998 г.) – М.: ЮИ МВД России, 1998. – С.225-229

⁴ Chapman, 386 U.S. at 26

⁵ У.А.Тухташева. Суд хатоларини бартараф этишнинг жиноят-процессуал йўллари. Юридик фанлари доктори дисс. автореферати -Т.: Тошкент давлат юридик институти, 2020.-49 б.

However, in recent years, this doctrine has been sharply criticised for leading to the forgiveness of any legal violation solely from the standpoint of the defendant's guilt. The automatic application of this rule is said to encourage prosecutors to pursue convictions even in cases where legal norms have been violated¹.

At this point, it is also important to clarify the subject of the legal violation. Therefore, the opinion of A.A. Shirvanov—that any subject of criminal procedural relations may commit a violation of legal norms which should be assessed as significant² cannot be supported. The reason is that the failure of individuals defending their own interests in the criminal process—such as defence lawyers and representatives—to fulfil their procedural obligations, including refusal to participate in investigative actions and similar behaviour, cannot be regarded as a significant violation of legal norms.

In our view, any violation committed by state bodies or officials responsible for conducting criminal proceedings—at any stage of the criminal process—that deprives participants of their rights guaranteed by the Constitution of the Republic of Uzbekistan, as well as universally recognised principles of international law and the Criminal Procedure Code, or that restricts such rights in a way that affects or may affect the issuance of a lawful, reasoned, and fair decision, must be regarded as a significant violation of the norms of criminal procedure law.

Therefore, we consider it reasonable to acknowledge that there are both unconditional violations—those that are recognised as significant breaches of criminal procedure law in any circumstances—and conditional violations, which may be classified as significant depending on the specifics of the case and the discretionary powers of the court.

In academic literature, significant violations of the norms of criminal procedure law are classified based on the subject and object of the violation, whether it is conditional or unconditional, and at which stage of the criminal process it was committed. In particular, based on the object of the violation, significant breaches of the norms of criminal procedure law may be classified as follows:

1. Violation of constitutional principles;
2. Violation of the rights of participants in the proceedings guaranteed by law;
3. Violation of the procedural rules for the collection, examination, and evaluation of evidence;

¹ Daniel J. Meltzer, Harmless Error and Constitutional Remedies, 61 U.CHI. L. Rsv. 1, 28 (1994)

² Ширванов А. А. Существенные нарушения уголовно-процессуального закона как основания возвращения дел для дополнительного расследования: Дис...канд. юрид. наук. - М.: 1999. -С. 114.

4. Violation of the formal and substantive requirements of criminal procedural documents¹.

According to the regulatory classification:

- Violations that are directly established in the Criminal Procedure Code (CPC);
- Violations defined by decisions of the Plenum of the Supreme Court;
- Violations deemed significant based on the discretionary assessment of the law enforcer.

The list of significant violations set out in Article 488 of the CPC is open-ended. The seriousness of a violation must always be assessed on the basis of whether it:

- Deprives participants in the proceedings of rights guaranteed by law, or restricts those rights;
- Interferes in any manner with the court's ability to conduct a comprehensive examination of the case;
- Affects or may affect the issuance of a lawful, reasoned, and fair decision.

For this reason, the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan No. 6, dated 14 May 2022, "On Judicial Practice in Preparing Criminal Cases for Trial in the First Instance," includes among other forms of significant violations of the norms of criminal procedure law:

- Conducting an inquiry or preliminary investigation without instituting criminal proceedings in respect of materials separated for new charges against another person;
- Performing procedural actions by an inquirer or investigator who should have been disqualified under the grounds specified in Article 76 of the CPC;
- Conducting an inquiry or preliminary investigation by a person who was not included in the inquiry or investigation team.

In addition, academic literature classifies the following as serious procedural violations: a significant discrepancy between the content of the indictment and the charges previously announced; failure of the indictment to be approved by the authorised prosecutor; the preliminary investigation being conducted by a person who was not legally authorised or who should have been disqualified; and the violation of the prescribed time limits for the preliminary investigation².

¹ Руднев В.И. Рассмотрение вышестоящим судом жалоб о нарушениях права на защиту. // Комментарий судебной практики. Выпуск 3. – М.: Юристъ. - 1997. - С. 180.

² Упразднение института возвращения дела на дополнительное расследование. Монография / Ш.Файзиев, С.Саттарова, 2017. 36 б.

According to S.F. Shumilin, the following are considered serious procedural violations: a defence lawyer participating in the preliminary investigation as the representative of two or more individuals whose interests conflict; failure to appoint an expert examination in cases where it is mandatory; failure by the inquirer or investigator to take measures to compensate material damage caused by the crime; involving persons with immunity as accused without following the procedure established by law; failure of the indictment to be approved by the prosecutor; and unjustified removal of certain charges from the indictment or the application of a more lenient law during its approval. A violation of the rules concerning investigative jurisdiction is also considered a significant breach of criminal procedure law, as any procedural actions conducted in breach of this rule are deemed unlawful.

According to paragraph 8 of part 1 of Article 488 of the Criminal Procedure Code, only the most egregious violation of the right to defence is classified as a significant violation—namely, when the investigation or trial was conducted without the participation of a defence lawyer, despite such participation being legally mandatory.

However, this rule does not align with the general principles of the Criminal Procedure Code, including part 2 of Article 24, which obliges investigators, prosecutors, and courts to explain the rights of suspects, accused, and defendants, and to take measures ensuring that they have a real opportunity to use all means and methods provided by law to defend themselves against the charges.

In our view, any violation of the right to defence should be regarded as a significant violation of the norms of the Criminal Procedure Code.

Since ensuring the accused has every opportunity to defend themselves is a constitutional principle, any violation of this principle cannot be considered to have limited consequences

The right of the suspect or accused to a defence comprises the totality of procedural opportunities (means and methods) granted by law to challenge the suspicion or accusation, or to mitigate liability and punishment¹

In practice, violations of the right to defence appear in various forms, the most common of which include:

- Failure to explain the right to legal defence;
- Pressuring the accused to waive their right to counsel without ensuring effective access to legal defence;
- Obstructing the participation of a defence lawyer proposed by the suspect or accused;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли «Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

- Assigning a single defence lawyer to represent several individuals with conflicting interests.

In many cases, defence lawyers report that law enforcement officers pressure suspects or accused persons to refuse the appointed defence lawyer, fail to comply with procedures for choosing legal counsel, exert unlawful influence on individuals under investigation to persuade them to reject a lawyer hired under contract, intimidate suspects or accused persons, and threaten them or their relatives. When a lawyer does enter the case, the suspect or accused is often given a specific “briefing” — meaning they are introduced to the lawyer in their absence, without ever having seen them before, and, in most cases, subsequently waive legal assistance. Further abuses include misleading or deliberately deceiving the suspect or accused about the legal consequences of criminal liability, and slandering the contracted defence lawyer. These situations are reported to occur frequently and at almost every stage of proceedings¹.

In this context, the suspect or accused has the right to freely choose their defence counsel. Even when a lawyer is appointed at the state’s expense by the inquirer, investigator, or court (judge), there must be no interference with the participation of a defence lawyer proposed by the suspect or accused².

One of the most common procedural errors in practice is the violation of the rights of the suspect, accused, or defendant in relation to the appointment and conduct of expert examinations.

According to Article 179 of the Criminal Procedure Code, the suspect, accused, or defendant has the right, prior to the conduct of the examination, to: be informed of the decision or ruling on the appointment of the examination and receive an explanation of their rights; challenge the appointed expert; request the appointment of an expert from among individuals they propose; submit additional questions for the expert; provide supplementary materials; be present during the examination with the permission of the inquirer, investigator, or court; request the expert to explain the methods and results used during the examination; give explanations to the expert; review the expert opinion; and request an additional or repeated expert examination.

However, in practice, this legal requirement is often not followed. The individual is only familiarised with the decision on the appointment of the examination after the expert opinion has already been received, resulting in a violation of their rights related to the appointment and conduct of the expert examination.

¹ Пашковский А. Ҳуқуқ органларидаги ислохотлар шунчаки расмиятчилик. Адвокат. - Т. 2019. –Б.45

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли «Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

In particular, in the criminal case against X. reviewed by the Dehkanabad District Criminal Court, the investigator appointed a series of expert examinations: a forensic medical examination on 6 November 2023, a forensic biological and forensic technical examination on 15 November 2023, another forensic biological examination on 29 November 2023, and a psychological examination on 8 January 2024. However, the defendant was only acquainted with the decisions on the appointment of these examinations after the expert opinions had already been obtained, on 10 February 2024. As a result, a special ruling was issued against the investigator for this procedural violation.

If, during the preliminary investigation stage or the court hearing of a criminal case, the accused or their defence lawyer indicates that the rights related to the appointment of a forensic examination were violated, such a procedural breach must be recognised as significant, and the resulting expert opinion should be considered inadmissible evidence¹.

However, in our opinion, the view held by some scholars—that any violation of the accused's rights in the appointment and conduct of an expert examination always constitutes a significant breach of criminal procedure law and therefore cannot be remedied by the court² —is unfounded. This is because the court has the authority to remedy such an error by ordering a repeat expert examination

At the same time, a violation of the rights of the suspect, accused, or defendant in the appointment and conduct of expert examinations may be corrected at the trial stage through the appointment of a repeated examination. However, this inevitably has a negative impact on the duration of the court proceedings

Furthermore, according to E.A. Merinov, an expert opinion must be deemed inadmissible in the following cases:

1. if the examination was appointed by a person who is not an authorised party to the proof process;
2. if the opinion was issued by an expert who should have been disqualified;
3. if the opinion does not include a statement that the expert was informed of their criminal liability;
4. if the objects submitted for examination were obtained in serious violation of criminal procedural law³.

¹ Меринов Э. А. Основания признания заключения эксперта по уголовному делу недопустимым доказательством в стадии судебного разбирательства // Эксперт-криминалист. 2006. №4. СПС «Консультант Плюс».

² Ширванов А.А. Существенные нарушения уголовно-процессуального закона как основания возвращения дел для дополнительного расследования: Дис...канд. юрид. наук. - М.: 1999. - 130 б.

³ ўша жойда

Indeed, if the objects of examination were obtained during searches, inspections, or seizures in violation of the requirements of the Criminal Procedure Code, and were later used as the basis for an expert examination, it is not possible to rectify such an error during the court hearing. Correction of an error committed at the pre-trial stage is only possible through a repeated examination, and only if it is still possible to obtain the objects of examination in accordance with procedural rules.

Therefore, the concept and types of significant violations of the norms of the Criminal Procedure Code, as set out in Article 488 of the Code, do not fully encompass all possible procedural breaches. In our opinion, the following should also be regarded as significant violations:

- Violation of the rules governing the conduct of court proceedings;
- Issuing a judgment based on evidence not examined directly during the court session, including inadmissible evidence, in breach of the principle of direct examination of evidence;
- Completion of a criminal case by an inquirer or investigator who either did not have procedural jurisdiction over the case or should have been disqualified;
- Finalising a criminal case in violation of the rules of investigative jurisdiction;
- Concluding a case through an inquiry procedure instead of a preliminary investigation when the latter is legally required;
- Failure to conduct an expert examination in cases where it is mandatory by law;
- Violation of the right to defence;
- Conducting procedural actions, including the announcement of charges and preparation of the indictment (or summary), after the expiry of the pre-trial inquiry or investigation period;
- Violation of the right not to testify against oneself.

These should all be classified as significant violations of the norms of criminal procedure law.

A significant violation of the norms of criminal procedure law may also be manifested in the infringement of a person's rights enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan, as well as in the international treaties of the Republic of Uzbekistan and the universally recognised principles of international law.

According to Part 3 of Article 15 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, international treaties of the Republic of Uzbekistan, along with the universally recognised principles and norms of international law, form an integral part of the legal system of the Republic of Uzbekistan.

Article 415¹ of the Criminal Procedure Code lists significant violations of criminal procedure norms committed during the pre-trial stage, including

- failure to provide the accused with access to all case materials after the completion of the inquiry or preliminary investigation
- violation of the defendant's right to use their native language and the services of an interpreter
- conducting the investigation without the participation of a defence lawyer or legal representative, despite their involvement being mandatory by law
- conducting an inquiry, preliminary investigation, or court hearing despite the presence of circumstances excluding criminal proceedings.

In such cases, the duty to remedy the violation lies with the court.

Some of these violations, such as the failure to provide the accused with access to all case materials, can be remedied at the trial stage. However, it is important to note that there is no mechanism for remedying other types of violations.

For instance, if the investigation was conducted without the participation of a defence lawyer or legal representative—despite their involvement being mandatory by law—and the charges were formally brought and the individual was questioned as an accused in their absence, how is the court expected to correct such a violation?

Is the prosecutor required to formally reissue the charges and question the accused again in the presence of a lawyer or legal representative? Or should the statements made by the accused be deemed inadmissible as evidence?

Moreover, the classification of a violation as either significant or not may influence the overall outcome of the case or the decision on whether a particular piece of evidence is admissible.

However, according to Article 95¹ of the Criminal Procedure Code, if factual information is obtained by unlawful means, or through the deprivation or restriction of the rights of participants in the criminal process guaranteed by law, or in violation of CPC requirements, such information must be deemed inadmissible. In other words, the admissibility of evidence is not determined based on whether the violation of CPC requirements is considered significant or not.

ЗОКИРОВ ШЕРЗОД ИЛҲОМ ЎҒЛИ

юридик фанлар бўйича
фалсафа доктори (PhD)

**ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ҲУҚУҚИЙ
ТАМОЙИЛЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ**

***Аннотация:** Мазкур мақолада прокуратура органлари фаолиятида асосий тамойилларнинг назарий-ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган. Муаллиф прокуратура*

органларининг фаолиятини ташкил этишда тамойилларининг ўрни, уларни ҳуқуқий жиҳатдан амалга оширишнинг усуллари кўрсатиб берган.

Калит сўзлар: прокуратура органлари, фаолият тамойиллари, назарий асослар, ҳуқуқий механизмлар, қонунийлик, инсон ҳуқуқлари

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимида ўзига хос мавқе ҳамда хусусиятга эга бўлган прокуратура органлари фаолиятининг асосий тамойиллари (принциплари) ҳақида сўз юритишдан аввал, унинг тушунчаси ҳақида айрим маълумотларни эътироф этиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Принцип (тамойил) – латинча сўздан олинган бўлиб, “*prīncipium*” яъни, “қоида, асос”, “асосий, раҳбарий қоидалар, йўл-йўриқлар” деган маънони билдиради. Принциплар маълум бир назариянинг, фаннинг, дунёқарашнинг, сиёсий ташкилотнинг дастлабки ибтидосини ўзида акс эттиради¹.

Прокуратура органларини ташкил этиш, унинг фаолиятини тизимлаштириш ва бошқариш элементи бўлиб, прокуратуранинг вазифаси ва мақомидан келиб чиқади. Бу мақомнинг асоси эса, унинг принциплари ҳисобланади. Принциплар сифатида прокуратура моҳияти ва мақсадини белгиловчи бошланғич асос назарда тутилади. Прокуратура органларини ташкил этиш ва фаолияти принциплари – бу Конституция ва қонунчилик ҳужжатларида белгиланган асосий талаблар бўлиб, улар прокуратуранинг ва улар ходимларининг ижтимоий вазифасини, ваколатларини ҳамда давлатда қонунчилик ҳужжатларининг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш усул ва воситаларини, уларнинг ҳажми ва характерини ҳамда прокуратура органларининг бошқа давлат органлари, хусусан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан фарқ қилувчи белги ва хусусиятларини аниқлайди. Шу принципларга амал қилиш прокуратура органларига ўз вазифасини бажариш имконини беради.

Мамлакатимизда прокуратура органлари фаолиятининг асосий принциплари янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг **143-146-моддалари**да ва Ўзбекистон Республикаси “**Прокуратура тўғрисида**”ги Қонунининг **5-моддаси**да ўз ифодасини топган.

Яъни, юқоридаги қонунга кўра, прокуратура органлари фаолиятини ташкил этиш ва улар фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- бирлик;
- марказлашганлик;

¹ Прокурор назорати. Дарслик (умумий қисм). Мадалиев О.М. // Т: 2009 й. 102-бет.

- қонунийлик;
- мустақиллик;
- ошкоралик.

Принципларни прокурорлик функциялари ва йўналишларини амалга оширишнинг тартиби ва ҳолати билан алмаштирмаслик керак. Сабаби, тамоийиллар ўзаро боғлиқ ва ажралмас ҳисобланади.

Бундан ташқари, прокурор муайян ҳуқуқ соҳасида назоратни амалга оширар экан, шу соҳадаги принципларга амал қилиши лозим. Масалан, судларда давлат айбловини қўллаб-қувватлаганда Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 2-бобида¹ келтирилган қонунийлик, шахснинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш, айбсизлик презумпцияси, гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчини ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминлаш, судда ишларни юритишда тортишув, процессуал ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи каби принципларга амал қилиниши лозим.

Шу ўринда рус олимлари А.А.Чувилёв ва В.И.Басков прокуратура фаолиятида қуйидаги принциплар мавжуд бўлишини зарур деб ҳисоблайдилар²:

- ❖ сиёсий мустақиллик;
- ❖ қонунларнинг бузилишини аниқлаш ва ўз вақтида бартараф этиш;
- ❖ прокуратура органларининг жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоалари билан ўзаро фаолият олиб бориши.
- ❖ прокуратура органларининг ҳудудийлик ва предметлилик каби ички ташкилий принциплари ва ҳ.к.

Прокурорнинг якка тарзда фаолият кўрсатиши ва унинг марказлаштирилганлиги прокуратура тизимининг барча бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахсларни қонунчилик ҳужжатларини аниқ ва бир хилда ижро этишларининг назорат қилинишида ифодаланади. Бу принцип Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида ягона қонунийликнинг қарор топишини таъминлайди.

Прокуратура органлари назоратни ва ўзларига берилган ваколатларини давлат ҳокимияти ҳамда маҳаллий бошқарув идораларидан, мансабдор шахслардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда Ўзбекистон ҳудудида амалда бўлган қонунчилик ҳужжатларига, халқаро ва давлатлараро шартномалар, битим ва консенсусларга қатъий риоя қилиб,

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 17.08.2021 й., 03/21/708/0799-сон, 26.08.2021 й., 03/21/711/0825-сон

² Прокурорский надзор в Российской Федерации: учебник / под ред. А.А. Чувилева. М., 2000. С.58.; Басков В.И. Прокурорский надзор. Учебник. Москва. Издательство: "БЕК", 1995 год. С.78-83.

фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунган ҳолда амалга оширадилар.

Прокуратура фаолияти юзасидан фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлис Сенати олдида ҳисобдордир. Прокуратуранинг қонунчилик ҳужжатлари ижро этилишини назорат қилиш, жиноят ишларини тергов қилиш, шикоятлар, аризалар ва маълумотларни текшириш, кадрларни танлаб уларни жой-жойига қўйиш борасидаги фаолиятига давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек, бошқа мансабдор шахсларнинг аралашуви қатъий тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг **“Прокуратура тўғрисида”**ги Қонунининг 5-моддасида: “Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади ҳамда қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунуши ҳамда ҳисобдорлиги асосида фаолият кўрсатади”, деб белгиланган.

Юқори турувчи прокурор қуйи турувчи прокурорга кўрсатмалар беришга ёхуд унинг ҳар қандай, шу жумладан, процессуал қарорини ўзгартириш ёки бекор қилишга ҳақлидир, шунингдек у ўз бўйсунувидаги барча прокурорларнинг ишлари тўғри ташкил этилиши учун тўлиқ жавобгардир.

Прокуратура органларининг ходимлари ўз фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда бошқа қонунларнинг талабларига аниқ риоя этишлари ва уларни бажаришлари шарт¹. Қонунчилик ҳужжатларида белгиланган нормаларни аниқ бажариш ва уларга риоя этишдан ҳар қандай чекиниш, қандай асосларга кўра қилинишидан қатъи назар, қонунийликни бузиш, деб ҳисобланади ва белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Прокуратура органлари фаолиятининг асосий принциплари ҳар бирининг мазмун-моҳияти ва маъноси хусусида кенгроқ тўхталиб ўтамиз.

Бирлик принципи. Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади ҳамда қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунди, шунингдек уларга ҳисобот беради². Бу принцип прокуратура тизимидаги барча органлар фаолиятини ягона шакл, мақсад ва умумий вазифалардан келиб чиққан ҳолда акс эттирилиши ҳамда аниқланган қонунбузилиш ҳолатларига

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Дарслик. Шарқ. Таджикханов У., Одилқориев Х., Саидов А. // Тошкент. 2001 й.

² Мельников Н. Участие прокурора в суде – важное условие соблюдения конституционных прав граждан./ «Законность» №8, 2013 г.

нисбатан бир хилда прокурор таъсир чораларини, прокурор назорати ҳужжатларини қўллашда ифодаланиши билан ажралиб туради.

Барча бўғиндаги прокурорлар ўз ваколатлари доирасида шахсан ўзлари прокурор назорати ҳужжатлари: протест, тақдимнома, ариза, огоҳлантирув ва қарорни қабул қилади.

Бу ҳужжатларни қабул қилишда мустақиллик тамойилига ҳам амал қилинади. Лекин, қуйи турувчи прокурорнинг фаолияти юзасидан унинг мустақиллигига таъқиб қилинмагани, уни ишчанлик фаолияти бўйича нуфузига путур етказилмагани ҳолда, зарурат бўлганида унинг вазифасини юқори турувчи прокурор томонидан бошқа прокурор ҳам бажара олиши мумкинлиги, шунингдек қуйи турувчи прокурорнинг қабул қилган қарорларини юқори турувчи прокурор томонидан қонун билан белгиланган тартибда ўзгартириши, бекор қилиши мумкинлиги ҳам бирлик принципининг белгиси ҳисобланади.

Бирлик принципи – прокуратуранинг бирлиги, ҳамма прокуратура органларини ташкил этиш ва фаолият принципларининг бирлигида намоён бўлади, прокуратура органларини эса, Бош прокурор бошчилигидаги марказий маҳкама бошқаради. Прокуратуранинг бирлик принципи бу органлар олдида қўйилган вазифаларнинг ҳам бирлиги билан белгиланади, яъни бу давлат номидан қонунийликни мустаҳкамлашдир. Қонун бузилишини аниқлаш ва бартараф этишда юқори турувчи ва қуйи турувчи прокурорлар қонунда белгиланган бир хил ваколатларидан фойдаланадилар. Ҳар бир прокурор прокуратура органининг вакили сифатида қонун билан берилган ваколат доирасида ҳаракат қилади, қонунчилик ҳужжатларининг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни тўлиқ амалга оширади ҳамда қонун бузилишининг олдини олиш ва профилактика қилиш чораларини кўради.

Бирлик принципи марказлашганлик принципи билан узвий боғлиқ: Бу барча прокурорлар, туман-шаҳар, ихтисослаштирилган, харбий, транспорт барчасини бир тизим ташкил этишида кўринади. Бирлик принципи - прокурорларни олдида турган қонун устуворлигини таъминлаш ва бошқа вазифаларни бажариш умумий мақсад эканлигини билдиради.

Марказлашганлик принципи. Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади. Қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга ҳамда Республика Бош прокурорига бўйсунди ва ҳисобдорлиги асосида фаолият кўрсатади. Прокуратура тизимида, бошқарув органлари тизимидаги вертикал ва горизонтал бўйсунишга

нисбатан, бўйсунитишнинг фақат вертикал тизими жорий этилган, яъни, қуйи турувчи прокурор юқори турувчи прокурорга бўйсунди.

Миллий ҳуқуқшунос олимларимиздан Б.Х. Пўлатов “Ҳамма прокуратура органлари бир хил мақсад ва вазифаларни бажарадилар. Бунда назоратни амалга ошириш тартиби, тактикаси ва усули ҳам бир хилдир” деб қайд этиб ўтган¹.

Қонунда белгиланмаган бўлсада, ҳуқуқшунос тадқиқотчи олимлар томонидан эътироф этиладиган ва амалиётда ўз ифодасини топган прокуратура органлари тизимида раҳбарлик принципи прокурорлик фаолиятига оид ҳамма масалалар фақат прокурор томонидан якка тартибда ҳал қилинишида намоён бўлади. Юқори турувчи прокурорларнинг якка тартибдаги буйруқ, фармойишлари қуйи турувчи прокурорлар учун мажбурийдир. Юқори турувчи прокурор қуйи турувчи прокурорнинг қарорлари, фармойишларини якка тартибда бекор қилиши мумкин. Прокуратура органларининг юқори тизимларида якка тартибдаги раҳбарликни, прокурорлик фаолиятининг алоҳида муҳим масалалари бўйича қабул қилинадиган қарорларни коллегиял тартибда муҳокама қилиш билан боғлиқ ҳолда олиб бориш ҳам жорий қилинган. “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуннинг 19-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасида, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратурасида, вилоятлар, Тошкент шаҳар прокуратураларида ва уларга тенглаштирилган прокуратураларда маслаҳат органи бўлган ҳайъат тузилишини кўзда тутди.

Марказлашганлик принципи, биринчи ўринда, прокуратура органлари тизими фаолиятини ташкил этиш, прокуратура органларининг назорат функциясини амалга оширишда ўта муҳим аҳамият касб этади. Марказлашганлик принципи асосида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан мувофиқлаштирилувчи ягона прокурорлик амалиёти, жойлардаги ҳуқуқ ижодкорлиги, ташаббускорлигидаги фаол фаолият, ижро интизоми назорати амалга оширилади.

Қонунийлик принципи. Бу ҳуқуқ субъектлари фаолияти учун умумҳуқуқий бошланғич асос ҳисобланади. Бу принципга амал қилиш ҳуқуқий давлат қурилишининг энг ўзак шартидир. Прокуратура органларининг ходимлари ўз фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда бошқа қонунларнинг талабларига аниқ риоя этишлари ва уларни бажаришлари шарт.

Миллий олимларимиздан Д.С.Довудова “прокуратура фаолиятининг энг муҳим принципларидан бири бу қонунийлик бўлиб, бу бир томондан унинг фаолиятининг бошқа барча принципларини амалга ошириш учун

¹ Прокурор назорати. Дарслик. Пўлатов Б.Х. // Ўзбекистон. 2009 й. 47-бет

зарурий шартдир, бошқа томондан эса давлатчиликни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришнинг энг муҳим воситасидир” деб таъкидлаган¹.

Бошқа бир илмий тадқиқот ишида прокуратура органларида бу тамойил асосий ҳисобланиши, чунки унинг фаолияти қонунийликни таъминлашга қаратилганлиги, қонунларни аниқ бажариш ва уларга риоя этишдан ҳар қандай чекиниш, қандай асосларда бўлишидан қатъи назар, қонунийликни бузиш деб ҳисобланади ва белгиланган жавобгарликка сабаб бўлиши қайд этилган².

Юқорида келтирилган икки илмий қарашдан келиб чиқиб, прокуратура органлари фаолиятида қонунийлик принципи фундаментал аҳамиятга эга эканлигини англаш мумкин. Қонунийлик прокуратура фаолиятининг бошқа тамойиллари амалга ошиши учун асос ва давлатнинг ҳуқуқий тизимини барқарорлаштирувчи энг муҳим омилдир. Шунинг учун прокуратура фаолиятида ҳар қандай қонун бузилиши жиддий оқибатларга ва жавобгарликка сабаб бўлади. Демак, прокуратура органларининг самарали фаолияти ва давлат тараққиёти учун қонунийлик тамойили қатъий амал қилиниши зарур бўлган энг муҳим шарт ҳисобланади.

Мустақиллик принципи. Бу прокурорлар томонидан ўзларининг барча функционал қарор ва ҳаракатларини қонунга асосан олиб боришларидир³. Бунда улар текширув ва тергов материаллари ҳамда уларни олиб боришнинг тўлиқлиги, объективлиги ва ҳар томонламалигини таъминловчи восита сифатида намоён бўлади.

Прокурор, терговчининг у ёки бу масала юзасидан қарор қабул қилишга ёки фаолиятига давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг, ўзини-ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва бошқа ташкилотларнинг аралашуви қонунда белгиланган жиной жавобгарликни вужудга келтиради.

Амалиётда прокурорлар ва терговчилар фаолиятига аралашиш қуйидагича бўлиши мумкин:

- мансабдор шахсларнинг аралашуви, жумладан, меъёрий-ҳуқуқий актлар қабул қилиш орқали;
- оммавий ахборот воситаларининг аралашуви (*ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни нашр қилишни буюртма қилиш шаклида*);
- қўрқитиш ёки жисмоний таъсир кўрсатиш (*оила аъзоларини ўғирлаш, аноним ва тўғридан-тўғри қўрқитишлар, босқинчилик ва ҳ.к.*).

¹ Д.С. Довудова Биринчи инстанция судларида жинойт ишларини юритишда прокурор ваколатларини такомиллаштириш масалалари мавзусида юридик фанлар бўйича фалсафа фанлари доктори (Phd) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2020 йил. – Б.106.

² Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедик луғат. Мустафоев Б. // Т: 2006 й. 329-бет.

³ Ковалев М.А. Прокурорский надзор за обеспечением прав личности при расследовании преступлений. М., МГУ, 2001, с.130

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда қонунчилик ҳужжатлари асосида прокурор ва терговчиларни ҳимоя қилиш чоралари белгиланган. Фаолиятига тўсқинлик қилиш – прокурорни тегишли органларнинг ҳудуди ва биносига қўймаслик, ҳужжат ва материаллар билан танишишга йўл қўймаслик, талабга мувофиқ тегишли ҳужжат ва материалларни бермаслик, қалбакилаштирилган маълумотларни топшириш, мутахассис ва экспертларни ажратмаслик, кўрсатма ва тушунтириш бермаслик мақсадида турли хил баҳоналар ўйлаб топишда намоён бўлади.

Хизмат фаолияти юзасидан амалга ошириладиган қаршиликка нисбатан прокурор ва терговчи турли хил ҳуқуқий воситалар ва бошқа қонунда кўрсатилган чораларни кўрадилар. Булар: мажбурий келтириш, олиб қўйиш, ёлғон гувоҳлик бериш ёки бош тортмаслик учун жиноий жавобгарликка тортиш, прокурор талабларини бажармаганлик учун маъмурий жавобгарликка тортиш ва ҳ.к.

Прокурор ва терговчи қонунда белгиланган тартибда ва ҳолларда ўзларининг юритувидаги ишлар ва материаллар юзасидан тушунтиришлар ва ҳужжатлар билан танишиш имкониятини таъминлашлари керак. Терговчи унинг фаолиятини назорат қилувчи ёки юқори турувчи прокурор олдида шундай мажбуриятга эга. Прокурор тегишли ҳужжатлар ва тушунтиришларни бўйсунуш ва ҳисобдорлик асосида юқори турувчи прокурорга бериши лозим. Қонунда белгиланган ҳолларда тушунтиришлар судларга берилади.

Мустақиллик принципи сиёсий мустақилликни ҳам назарда тутаяди, яъни, прокуратура ходимлари сиёсий мақсадларни кўзловчи жамоат бирлашмалари аъзоси бўла олмайдилар ва фаолият юрита олмайдилар. Бундан ташқари, прокуратура органларида сиёсий мақсадларни кўзловчи жамоат бирлашмаларини тузиш ҳам таъқиқланади. Бу таъқиқ нафақат прокурор ва терговчиларга, балки прокуратуранинг илмий ва педагогик ходимлари, шунингдек, махсус унвонга эга бўлган бошқа ходимларига ҳам тегишлидир.

Бу принципнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, бунда прокуратура ходимларини илмий, ижодий ва педагогик фаолиятдан ташқари бошқа ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланишининг таъқиқланиши (“Прокуратура тўғрисида”ги Қонун 43¹-модда) унинг иш ҳақи билан боғлиқ бошқа иқтисодий ва моддий буйсинувдан халос қилади.

Ошкоралик принципи. Бу прокуратура органлари фаолиятининг ошкоралиги, унинг фуқаролар, оммавий ахборот воситалари учун ўз фаолиятини очиқ амалга оширилишидир. Бу принципни амалга оширилиши жараёнида жамият прокуратура органлари фаолиятини назорат қилишни назарда тутаяди. Аҳоли қонунчилиكنинг аҳволи ҳамда фуқаролик ҳуқуқ ва

эркинликларини таъминлаш борасида прокуратура фаолиятидан маълум бир маънода “хабардор” бўладилар

Бунинг натижаси уларнинг прокуратура органларига мурожаат этиш имкониятини беради. Бундан ташқари, фуқаролар ва оммавий ахборот воситалари томонидан прокуратура органларига уларга маълум бўлган ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берадилар. Бу борада ошкоралик принципининг амал қилиши қонунчиликни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ошкоралик принципининг прокуратура органлари фаолиятидаги меъёрий чегаралари конституциявий талаблар ва қонунчилик нормалари билан тартибга солинади. Қонун билан ҳимояланадиган сирларни ошкор этиш тегишли тартибда моддий, интизомий ёки жиноий жавобгарликни юзага келтиради.

Ошкоралик принципи – вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар халқ депутатларининг тегишли кенгашларига, зарурат бўлган ҳолда эса, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига қонунийликнинг ҳамда жиноятчиликка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида ахборот беришини ҳам англатади. Прокуратура органлари ҳам, ҳуқуқни муҳофаза этувчи бошқа органлар каби, ўз фаолиятини жамоатчиликдан ажралган ҳолда амалга оширолмайдилар. Прокурорлар ишида ошкоралик қонун бузилишига ва ҳуқуқбузарликка йўл қўйган шахсларга нисбатан жамоатчилик фикрини шакллантириш, одамларнинг ҳуқуқий онгига таъсир қилиш ва уларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш имконини беради¹.

Прокурорлар ошкоралик принципини ҳаётга татбиқ қилиб, прокуратуранинг жамоатчилик билан алоқасини мустаҳкамлаш учун шароит яратиш билан бирга, фуқароларда қонунларни ҳурмат қилиш, умумэътироф этилган яшаш, ахлоқ ва одоб қоидаларига риоя қилиш руҳи шаклланишига ҳам ёрдам берадилар.

Прокуратура органларининг турли жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоалари билан ўзаро ҳамкорлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, амалиётдан бизга маълумки, агар прокурор ўзининг фаолиятини давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоалари, аҳоли билан мувофиқлаштирмаса, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни амалга ошириш юзасидан фаолият олиб бориши анча мушкул кечади.

Бундан ташқари, амалдаги қонунчилик тизими прокуратура ҳамда суд органларига қонунийликни таъминлаш йўлида кенг жамоатчиликни жалб қилиш имконини ҳам яратади.

¹ Исламов З.М Проблема власти: ее понимание, назначение, социальная ценность.Т.:ТГЮИ.2003.–С.245.

Шундай қилиб, прокуратура органлари фаолиятида принципларга қатъий амал қилиш, уларни тизимли равишда қўллаш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Прокуратура органлари фаолиятида бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкоралик тамойилларининг аниқ белгилаб олиниши ҳамда уларнинг фаолиятдаги изчил амалга оширилиши, бир томондан, прокуратура органларининг давлат ва жамият олдидаги ишончини оширади. Иккинчи томондан эса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимининг яхлитлигини таъминлаб, жамиятда қонун устуворлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Қайд этиш жоизки, прокуратура органларида принциплар билан ишлаш – бу фақат назарий масала эмас, балки амалиётда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини кучайтириш, қонун бузилишларининг олдини олиш ва давлат органлари фаолиятини қонунга мувофиқлигини таъминлашда самарали механизм ҳисобланади. Шу боис прокуратура органлари фаолиятини янада такомиллаштириш учун бу тамойилларнинг мазмун-моҳиятини доимий илмий тадқиқ қилиш ва амалиётга жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса, ўз навбатида, прокуратура органларининг мамлакат ҳуқуқий тизимидаги обрў-эътиборини янада юксалтириш ва қонун устуворлигига асосланган демократик ҳуқуқий давлат қуришда муҳим ўрин тутаяди.

РАМАЗАНОВ САЙФИЛЛО НАРЗУЛЛАЕВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий
кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби
мустақил изланувчиси

ОДИЛ СУДЛОВГА АРАЛАШИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚИЛМИШЛАР УЧУН ЖАВОБГАРЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА СУДЬЯЛАРНИНГ АСОССИЗ ЖАВОБГАРЛИККА ТОРТИЛИШИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада одил судловга аралашиш билан боғлиқ қилмишлар учун жавобгарликни такомиллаштириш доирасида судьяларнинг асоссииз жавобгарликка тортилиши муаммоси атрофлича таҳлил этилган. Муаллиф мазкур муаммонинг ҳуқуқий ва амалий асосларини очиб берар экан, судьялар дахлсизлигини таъминлаш, уларнинг фаолиятига ноқонуний аралашувларнинг олдини олиш ҳамда суд мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган халқаро ва миллий ҳуқуқий кафолатларни ўрганади. Хусусан, Франция, Германия, Россия ва бошқа давлатларнинг қонунчилигидаги “судьянинг ҳуқуқий мақоми”га оид қонунлар таҳлил қилиниб, Ўзбекистонда ҳам мазкур йўналишда алоҳида қонун ҳужжатини қабул қилиш зарурлиги илмий асосланган.

Шунингдек, мансабдор шахсларга нисбатан жиноят ишларини кўриб чиқишда шахсга қараб судловга тегишлилик принципини жорий этиш бўйича таклифлар илгари сурилади. Мақолада айбсизлик презумпцияси, қонун ва суд олдида тенглик, судьяларнинг дахлсизлиги, уларга таъсир ўтказишга қарши кафолатлар ва ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш борасида назарий хулосалар ва амалий тавсиялар баён этилган.

Калит сўзлар: судьянинг ҳуқуқий мақоми, суд мустақиллиги, дахлсизлик, жавобгарлик, шахсга қараб судловга тегишлилик, айбсизлик презумпцияси, суд ва қонун олдида тенглик, халқаро стандартлар, ҳуқуқий кафолатлар.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the issue of unjustified liability of judges in the context of improving criminal liability for interference in the administration of justice. The author explores both legal and practical dimensions of the problem, emphasizing national and international guarantees for protecting judicial independence and preventing unlawful influence on judges. The article examines foreign legislative experiences, including those of France, Germany, and Russia, concerning laws on the legal status of judges. It also argues for the adoption of a separate law in Uzbekistan on the legal status of judges. Furthermore, the paper proposes the introduction of the principle of personal jurisdiction for criminal cases involving high-ranking public officials. The study presents theoretical conclusions and practical recommendations for enhancing judicial immunity, safeguarding the presumption of innocence, and upholding equality before the law and courts.

Keywords: legal status of judges, judicial independence, immunity, liability, personal jurisdiction, presumption of innocence, equality before the law and court, international standards, legal guarantees.

Аннотация: В статье всесторонне проанализированы проблемы необоснованного привлечения судей к ответственности в контексте совершенствования ответственности за вмешательство в осуществление правосудия. Автор раскрывает правовые и практические основы данной проблемы, уделяя особое внимание международным и национальным гарантиям обеспечения независимости судей и недопустимости незаконного вмешательства в их деятельность. Изучается зарубежный опыт (Франция, Германия, Россия и др.) в сфере нормативного регулирования правового статуса судей. Подчеркивается необходимость принятия в Узбекистане отдельного закона о правовом статусе судей. Также предложено закрепление принципа персональной подсудности для дел, возбуждённых в отношении высокопоставленных должностных лиц. В статье обоснованы теоретические выводы и даны практические рекомендации по совершенствованию гарантий неприкосновенности судей, соблюдению принципов презумпции невиновности и равенства перед законом и судом.

Ключевые слова: правовой статус судьи, независимость суда, неприкосновенность, ответственность, персональная подсудность, презумпция невиновности, равенство перед законом и судом, международные стандарты, правовые гарантии.

Одил судловга аралашиш билан боғлиқ қилмишлар учун жавобгарликни такомиллаштиришда судьяларнинг асоссиз жавобгарликка тортилишининг олдини олиш муҳим омил саналади. Одил судлов жараёнига аралашиш билан боғлиқ қилмишлар учун жавобгарликни такомиллаштириш жараёнида судьяларнинг ноқонуний ва асосланмаган тарзда жавобгарликка тортилишининг олдини олиш ҳуқуқий тизим

барқарорлигини таъминлашда муҳим устуворликлардан бири ҳисобланади. Чунки судьялар фаолиятига ҳар қандай асоссиз таъсир ёки уларни тартибий, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортишга бўлган уринишлар суд мустақиллиги ва инсоннинг адолатли суд ҳимояси ҳуқуқига таҳдид солади¹.

Мамлакатимизда судьялар фаолияти устидан таъсир кўрсатиш ҳолатларининг ҳануз қайд этилгани бу борадаги ҳуқуқий кафолатларни янада мустаҳкамлаш зарурлигини кўрсатади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг 2024 йил фаолиятига оид Ахборотномасига кўра, ўтган йил давомида судьялар дахлсизлигини таъминлаш ҳамда фуқароларнинг суд органларига нисбатан ишончини мустаҳкамлаш мақсадида 5 та ҳолат юзасидан Бош прокуратурага расмий тақдимномалар киритилган. Ушбу ҳолатлардан иккитаси жиноий иш қўзғатилиши билан якунланган. Бундан ташқари, судьялар олий малака ҳайъатига 10 нафар судьяга нисбатан асоссиз интизомий жазо чоралари белгиланган қарорларни бекор қилиш тўғрисида ҳам тақдимнома киритилган². Шунингдек, оммавий ахборот воситалари ҳамда ижтимоий тармоқларда судьяларнинг фаолиятига, уларнинг шахсий дахлсизлиги ва суд қарорларига таъсир кўрсатишга йўналтирилган танқидий материаллар сони ҳам маълум даражада юқори бўлиб қолмоқда. Масалан, 2023 йилда шундай 73 та, 2022 йилда эса 91 та ҳолат қайд этилган бўлса, 2024 йилда бу кўрсаткич 65 тани ташкил этди. Бундай материаллар юзасидан мутасадди органлар томонидан тегишли ҳуқуқий муносабат билдирилгани ҳам судьяларни ҳимоя қилишга қаратилган институтлар фаолиятининг аҳамиятлилигини кўрсатади.

Судьяларнинг фаолиятига таъсир ўтказиш, уларни кўрқитиш, таҳдид қилиш ёки асоссиз танқид қилиш ҳолатлари нафақат миллий қонунчиликда, балки халқаро ҳуқуқ нормаларида ҳам инкор этилади. Жумладан, БМТнинг судьялар мустақиллигига оид асосий принципларида ҳам судьялар ҳар қандай ташқи таъсирдан ҳоли бўлиши лозимлиги таъкидланади³.

Судьяларнинг жавобгарлиги институтларини такомиллаштиришда эса “институционал кафолатлар” ва “шахсий кафолатлар” ўртасидаги мувозанат муҳимдир. Мисол учун, Д.Л.Зернов фикрича, судья фаолияти учун жавобгарликнинг чегаралари аниқ белгиланмас экан, бу ё судьяни

¹ Shklar, J. N. (2014). *Legalism: Law, morals, and political trials*. Harvard University Press.

² Ўзбекистон Республикаси Судьялар Олий кенгашининг 2024 йил фаолиятига доир Ахборотнома. <https://sudyalaroliykengashi.uz/uz/publications/kengashning-2024-jil-faolijatiga-doir-ahborotnoma>

³ United Nations. (1985). *Basic Principles on the Independence of the Judiciary*. Adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders. <https://www.ohchr.org>

жазосизликка олиб келади, ёки унинг мустақил қарор қабул қилиш қобилиятини сусайтиради¹.

Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни бўлмиш Конституцияда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан, 19-моддада барча шахслар жинси, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши ёки шахсий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенг экани мустаҳкамлаб қўйилган. Бу норма инсон қадри ва унинг ҳуқуқий мақомига ҳурмат рамзи сифатида Конституциявий даражада тан олинганининг яққол ифодасидир.

Халқаро ҳуқуқ ҳам ушбу қарашни қўллаб-қувватлайди. 1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 14-моддасида ҳам ҳар бир шахс судлар ва трибуналлар олдида тенг эканлиги белгилаб қўйилган. Бу эса инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда суд органларининг холислиги ва ҳаққонийлиги халқаро миқёсдаги ҳуқуқий мезон эканини англатади².

Юқоридаги меъёрлар таҳлилидан келиб чиқиб шуни аниқ айтиш мумкинки, суд жараёнларида фуқароларнинг барчасига бир хил ҳуқуқий шароит ва ҳимоя имкониятлари таъминланиши шарт. Суд органи, жумладан судья, шахснинг ирқи, фуқаролиги, ижтимоий ҳолати ёки динига қараб ҳуқуқий муносабатни ўзгартирмаслиги лозим. Судья фақатгина қонунга таянади ва ҳукм чиқаришда ўзининг субъектив қарашларини эмас, балки ички ишонч асосида шаклланган холис хулосани эътиборга олади.

Амалиётда эса айрим ҳолларда судьялар тарафидан бундай холисликдан четга чиқиш ҳолатлари кузатилиши мумкин. Хусусан, айбланувчи шахсни илк кўришдаёқ унга нисбатан ишончсизлик ёки шубҳа билан муносабатда бўлиш, унинг ҳуқуқий мақомини ҳали суд ҳал қилмаган бўлса-да, амалда “айбдор” сифатида кўриш ҳолатлари юзага келади. Бу эса суднинг айбсизлик презумпцияси ва судловдаги тенглик принципларига зид ҳолатдир.

Халқаро ҳуқуқшунослардан Виллем Ван Генугтен таъкидлаганидек, суд органларининг барқарорлиги фақат ҳуқуқий нормалар билан эмас, балки шу нормаларнинг амалда адолатли қўлланилиши билан таъминланади. Унинг фикрича, судья нафақат қонунни билиши, балки уни ҳар бир шахсга тенг ва холис тарзда татбиқ этиш масъулиятини ҳам англаши лозим³.

¹ Зернов, Д.Л. (2019). Ответственность судей: теория, практика, перспективы развития. *Российская юстиция*, (6), 35–39.

² United Nations. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights*. Adopted by General Assembly resolution 2200A (XXI). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

³ Van Genugten, W. (2005). *The United Nations and the promotion of the rule of law: The importance of the judiciary*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 23(3), 265–287. <https://doi.org/10.1177/016934410502300303>

Фуқароларнинг суд ва қонун олдида тенглиги принципи – нафақат одил судловни амалга ошириш жараёнида, балки кенг маънода давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида асосий ҳуқуқий ва ижтимоий мезонлардан бири сифатида намоён бўлади. Бу принципнинг мазмуни шундаки: шахснинг жинси, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, яшаш жойи, маълумоти, жамоат бирлашмаларига мансублиги ёки бошқа хусусиятлар суд жараёнида унинг ҳуқуқий мақомига таъсир кўрсатмаслиги лозим. Яъни, ишда иштирок этувчи шахснинг ҳеч қандай хусусияти унинг процессуал ҳуқуқларига имтиёз ёки чеклов бермаслиги шарт.

Бу тамойил фақат суд муҳокамаси якуний босқичида эмас, балки бутун суд жараёни – терговдан тортиб, якуний ҳукм чиқаришгача бўлган ҳар бир босқичда амал қилиши шарт. Суд амалиётида тенгликнинг таъминланиши нафақат процессуал адолат, балки давлатнинг ҳуқуқий барқарорлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқбузарлик ҳолатларига нисбатан ишончини ҳам таъминлайди¹.

Суд олдида тенглик тушунчаси ҳам худди шу мазмунда фуқароларга бир хилда процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар тақдим этилишини билдиради. Масалан, гувоҳ сифатида чақирилган шахснинг судга келиш ва холис кўрсатма бериш мажбурияти унинг ижтимоий ёки моддий аҳволига, ирқи ёки эътиқодига боғлиқ эмас. Суд муҳокамаси қоидалари, фуқаролик даъвосида жавобгарми, жиноят ишида айбланувчими – ҳамма учун баробар тарзда амал қилади.

Бу масалага халқаро ва миллий ҳуқуқшунослар ҳам алоҳида эътибор қаратишган. Масалан, Ханс Келзен таъкидлаганидек, қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги – ҳуқуқий давлатнинг формал белгиларидан бири эмас, балки унинг фаол ишлашини таъминловчи жараёнли механизмдир². Шунингдек, Европа Инсон Ҳуқуқлари Судининг бир қатор прецедент қарорларида ҳам тенглик принципи фақат ҳуқуқни бериш билан эмас, балки унинг амалга ошишини таъминлаш билан белгиланиши таъкидланган³.

Қонун ва суд олдида тенглик принципи – демократик ва ҳуқуқий давлатнинг пойдевори ҳисобланади. У нафақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига, балки мамлакат ҳудудида доимий ёки вақтинча яшовчи хорижий фуқаролар ҳамда фуқаролиги йўқ шахсларга нисбатан ҳам тўлиқ татбиқ этилиши лозим. Бу универсал мазмунга эга тамойил миллий қонунчилик билан бирга халқаро ҳуқуқ нормаларида ҳам

¹ Tiede, L. B. (2017). *Judicial Independence: The Politics of the Supreme Court*. Springer.

² Kelsen, H. (1945). *General Theory of Law and State*. Harvard University Press.

³ European Court of Human Rights. (2007). *D.H. and Others v. the Czech Republic*, Application no. 57325/00. <https://hudoc.echr.coe.int>

ўз ифодасини топган. Жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 7-моддасида “ҳамма киши қонун олдида тенгдир” деган асосий тамойил белгилаб қўйилган¹.

Ҳамманинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили нафақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига, шу билан бирга хорижий фуқаролар ва фуқаролиги йўқ шахсларга нисбатан ҳам тегишлидир. Қонунга мувофиқ бир қатор давлат мансабдор шахсларини: судьялар, депутатлар ва прокурорларни жавобгарликка тортишнинг алоҳида қоидалари белгиланган. Масалан, судья Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси хўжалик суди пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас. Бизнинг назаримизда, бундай алоҳида тартиб фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойилини бузилишига сабаб бўлмайди, чунки у юқорида кўрсатилган мансабдор шахсларнинг қонунда белгиланган жавобгарликка тортилишини истисно қилмайди, фақат жавобгарликка тортиш жараёнини тартибга солади холос. Юқорида кўрсатилган турдаги мансабдор шахслар учун алоҳида тартибда жавобгарликка тортишнинг мавжудлиги улар томонидан ўзига хос давлат хизматини ўташлари сабабидан тақозо этилади.

Судьяларни жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартиби, уларнинг фаолияти бўйича тинтув ўтказиш (“Судлар тўғрисида” қонун 64-модда), Қонун чиқарувчи палата ва Олий Мажлис Сенати аъзоларини ҳибсга олиш (Конституция 104-модда) бу турдаги шахсларни ҳамманинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойилининг умумий қоидалари доирасидан ташқарида бўлишига сабаб бўлади, лекин депутатлар ва судьялар дахлсизликларига кафолатлар бўлмаган шароитда ўзларига юклатилган мажбуриятларни тегишли даражада бажара олмас эдилар. ЖПКнинг 1-моддаси 1-қисмига мувофиқ барча судлар, прокуратура, тергов ва дастлабки тергов органлари учун қонунда белгиланган суд олиб бориш тартиби ягона ҳисобланади. Бироқ, ЖПК айбланувчининг жисмоний ва психологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда суд олиб боришнинг дифференциал тартибини белгилаб беради ва шу сабабли айбланувчилар ўз манфаатларини ҳимоя қилишлари учун турли процессуал кафолатларни назарда тутаяди. Акс ҳолда бу фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойилидан четга чиқиш эмас, уни бузиш ҳисобланади.

Ушбу масалани профессор Г.Тўлаганова шахсига кўра судловга тегишлилик қонунда қатъий белгиланган ҳолатларда кўзда тутилганлиги билан изоҳлайди. Г.Тўлаганованинг қайд этишича, барча суд судьялари ва

¹ United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

халқ маслаҳатчиларига нисбатан қўзғатилган жиноят ишлари Ўзбекистон Республикаси Олий суди судловига тегишлидир. Бундай ҳолатларда шахсига кўра тегишлилик судьялар дахлсизлигининг алоҳида кафолатлари билан боғлиқ бўлиб, одил судловни амалга оширишда судьянинг профессионал фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини инобатга олиш ва судланувчига нисбатан турар жойи бўйича ҳудудда унинг иши кўрилишида бирёқламаликка йўл қўйиш эҳтимолларининг олдини олиш имконини бериши билан изоҳлаб тушунтиради¹.

Муҳими шундаки, бундай ҳуқуқий иммунитетлар суд ёки депутатнинг жиноий жавобгарликдан истисно қилинганини англатмайди, балки ушбу жавобгарликни тартибли ва қонуний йўл билан амалга оширишни таъминлайди. Шу нуқтаи назардан, бундай ҳуқуқий механизмлар қонун олдида тенглик принципига зид эмас, балки унинг самарали амалга ошишини таъминлайдиган воситалардан биридир.

Шуни таъкидлаш жоизки, амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигимизда айрим шахслар тоифасига қараб жиноят ишларини қайси суд юрисдикцияси кўриб чиқиши лозимлиги аниқ белгиланмаган. Ҳолбуки, Франция, Германия, Исландия каби қатор ғарб давлатларида жиноятни ким содир этгани нафақат жавобгарлик масаласида, балки ишни кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган судни белгиловчи омил сифатида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Бу борада А.Угренинова айбланувчи ёки судланувчининг шахсий тавсифларини эътиборга олиб, уларга қараб ишнинг қайси судга тегишли эканини аниқлаш лозимлигини таъкидлайди. Унга кўра, бундай тавсифлар кўп ҳолларда шахснинг мансабдор мақоми билан боғлиқ бўлади². Шунингдек, у таъкидлаганидек, шахсга қараб судловга тегишлилик белгиланиши фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда қўлланилади ва у суд юрисдикциясига оид бошқа мезонлар билан рақобатда устуворликка эга ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, судьяларнинг юридик жавобгарлигини белгиловчи махсус тартиблар нафақат уларнинг ҳуқуқбузарликларини олдини олишга хизмат қилади, балки уларнинг дахлсизлигини таъминлаш орқали фуқароларнинг адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқини амалга оширишда муҳим кафолат сифатида намоён бўлади.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси, Ўзбекистон Республикаси

¹ Jinoyat-protsessual huquqi. Darslik. Mualliflar jamoasi. –Т.: TDYU nashriyoti. 2020 yil.– В.163.

² Угренинова А.М. Подсудность в уголовном процессе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Екатеринбург, 2018. – 25.

Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва унинг ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг аъзоси ва судьяларга нисбатан кўриб чиқиладиган жиноят ишларини одатий тартибда ҳудудийлик ёки бошқа принципга кўра судларда кўриб чиқилиши одил судловни таъминлашга ҳалал беради. Мансабдор шахсларнинг мавқеи, хизмат ёки мансаб ваколатидан фойдаланиши ҳавфи юқорилиги эҳтимолидан уларга нисбатан жиноят ишларини кўриб чиқишнинг судловга тегишлилик юзасидан алоҳида процессуал қонданинг жорий қилиниши мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонунининг 64-моддасида судьяга нисбатан жиноят иши Ўзбекистон Республикаси Олий суди судловига тегишли¹ эканлиги тўғрисидаги қоида мустаҳкамланган. Бироқ, мазкур қоида амалдаги жиноят-процессуал қонунчиликда акс этмаган.

Шу нуқтаи назардан жиноят-процессуал қонунда алоҳида тоифадаги шахсларга нисбатан жиноят ишларининг судловга тегишлилиги масаласи аниқлаштирилиши мақсадга мувофиқ.

Мазкур нуқтада судьялар томонидан одил судловни амалга ошириш жараёнига аралашувларни бартараф этиш мақсадида уларнинг ҳуқуқий мақомини аниқ ва аниқловчи меъёрлар орқали белгилаш зарурлигига эътибор қаратиш лозим. Бу масала алоҳида аҳамиятга эга бўлгани боис, Германия, Франция, Хитой, Россия, Қозоғистон ва Қирғизистон каби бир қатор давлатларда “Судьяларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисида”ги алоҳида қонунлар қабул қилинган. Ушбу масалани тадқиқ этган Т.Сафаров хорижий тажрибаларни таҳлил қилган ҳолда, мамлакатимизда ҳам ана шундай қонун ҳужжатини қабул қилиш орқали фуқароларнинг одил судловга эришиш кафолатларини янада мустаҳкамлаш мумкинлигини таъкидлайди².

Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2019 йил 26 мартдаги 2419-III/КҚ-523-III-сонли Қўшма қарори билан тасдиқланган “Тўғридан-тўғри амал қилувчи қонунларда тизимлаштирилиши ва унификация қилиниши лозим бўлган қонун

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.07.2021 й., 03/21/703/0723-сон. <https://lex.uz/docs/5534923>

² Сафаров Т.Б. Одил судловни амалга ошириш жараёнида судьяларнинг юридик жавобгарлиги: замонавий ҳолат ва ривожланиш йўналишлари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т., 2023. –Б.14.

хужжатларини қайта кўриб чиқиш бўйича Йўл харитаси”да¹ “Суд тизими ва судьялар мақоми тўғрисида”ги Қонун 2020 йил сентябрь ойига қадар ишлаб чиқилиши белгиланган бўлса-да, ҳалигача мазкур қонун ишлаб қабул қилинмаган.

Бизнингча, Ўзбекистонда судьяларнинг ҳуқуқий мақомини алоҳида қонун ҳужжатида мустаҳкамлаш ва мазкур қонунни қабул қилиш нафақат судьялар дахлсизлигини таъминлаш йўлида муҳим қадам бўлади, балки аввалги лавозими орқали муайян алоқаларни сақлаб қолган собиқ судьяларнинг жавобгарлигини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда ҳам самарали восита бўлиб хизмат қилади.

МАМАДАЛИЕВ ЎТКИР АБДУҒАФФАРОВИЧ

Судьялар олий мактаби мустақил
изланувчиси

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ЙЎЛ ҚЎЙИЛГАН ПРОЦЕССУАЛ ХАТОЛАРНИ СУД БОСҚИЧИДА БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВОСИТАЛАРИ (МДҲ ДАВЛАТЛАРИ ТАЖРИБАСИДА)

Аннотация. Ушбу мақолада ишни судга қадар юритиш босқичида йўл қўйиладиган процессуал хато тушунчаси ва уларнинг оқибатлари билан боғлиқ муаммолар таҳлил этилган. Шунингдек, тергов хатоларини бартараф қилишнинг процессуал механизмлари зарурати ва суднинг ушбу йўналишдаги фаолияти муҳокама этилган.

Калит сўзлар: суд, суднинг фаолияти, хатоларни бартараф қилиш, процессуал ҳужжат, қонунийлик.

Аннотация. В статье проанализированы некоторые проблемные вопросы процессуальных ошибок допускаемых в ходе досудебного производства и их последствия. Также рассматривается необходимость процессуальных механизмов устранения следственных ошибок и деятельность суда в данном направлении.

Ключевые слова: суд; деятельность суда; устранения ошибок, процессуальный акт, законность.

Abstract. The article analyzes some problematic issues of procedural errors made during pre-trial proceedings and their consequences. The need for procedural mechanisms to eliminate investigative errors and the activities of the court in this direction are also considered.

Key words: court; activities of the court; elimination of errors, procedural act, legality.

МДҲ давлатларининг замонавий жиноят процессидаги асосий муаммо совет жиноят процессининг мероси бўлган қўшимча тергов институтидан

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси Кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг қўшма қарори, 26.03.2019 йилдаги 2419-III/КҚ-523-III-сон. <https://lex.uz/docs/4612033>

воз кечиш ва процессуал хатоларни судда бартараф қилиш воситаларини такомиллаштиришдан иборат бўлганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Бу ерда бизни қизиқтирган институтни сақлаб қолиш ёки тугатиш билан боғлиқ асосий иккиланиш пайдо бўлди. Бир томондан “қолдиқ салбий таъсири” шу даражада жиддий ва хавфли эканлиги аён бўлдики, нафақат қўшимча тергов институтини тинимсиз танқид қилинишига олиб келди, балки унинг замонавий жиноят-процессуал қадриятлар ва принципламга номувофиқлигини қайд қилиш билан бирга, дарҳол ушбу институтдан воз кечишга чақириқларни юзага келтирди. Иккинчи томонидан қўшимча тергов механизми амалга ошираётган техник юкламани бошқа жиноят-процессуал институтлар ўртасида енгил тақсимлаш унчалик осон эмаслиги маълум бўлди¹.

Яъни қўшимча тергов институти суднинг замонавий функцияси ва тортишув принципага мос эмаслиги юзасидан консенсус мавжуд бўлсада, техник жиҳатдан унинг ўрнини тўлдирувчи тизим яратиш мураккаб вазифа эканлиги маълум бўлди. Бундан ташқари, айрим давлатлар тажрибаси процессуал қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан ислохотлар, ишни судга қадар юритишнинг бутун тизимини ислох қилмасдан туриб буни амалга ошириб бўлмаслигини кўрсатди. Жумладан, Россия Федерациясининг янги ЖПКсида қўшимча терговдан воз кечилиб, фақатгина формал камчиликларни бартараф қилиш учун *“ишни прокурорга қайтариш”* номли процессуал тушунча киритилиб, унга кўра:

- 1) **айблов** хулосаси, айблов далолатномаси, айблов қарори ЖПК талаблари бузилган ҳолда тузилганлиги;
- 2) айблов хулосаси, айблов далолатномаси, айблов қарори айбланувчига топширилмаганлиги;
- 3) тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳақида қарор билан судга юборилган иш бўйича айблов хулосаси ёки айблов далолатномаси тузиш зарурати мавжудлиги;
- 4) ишларни бирлаштириш учун асослар мавжудлиги;
- 5) айбланувчини иш материаллари билан таништиришда унинг ҳуқуқлари тушунтирилмаганлиги ишни прокурорга қайтариш учун асос бўлиши белгиланди.

Бироқ, суд амалиёти мазкур институт айблов хулосасини тузиш билан боғлиқ бўлмаган қонун бузилишлари ва суд муҳокамаси доирасини ўзгайтириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш имконини бермаслигини кўрсатди.

¹ Головкин Л.В. Истоки и перспективы института дополнительного расследования уголовных дел на постсоветском пространстве // Государство и право, 2009, № 11, с. 54–67

Натижада, амалиётда суднинг ташаббуси билан айблови оғирроқ томонга ўзгартиришнинг процессуал механизми мавжуд эмаслиги жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари бузилишига олиб келганлигидан келиб чиқиб, Россия Федерацияси Конституциявий судининг 2003 йил 8 декабрдаги қарори ва Олий суд Пленумининг 2004 йил 5 мартдаги қарори ва ниҳоят ЖПКга ўзгартириш киритиш ҳақида 2008 йил 2 декабрдаги қонун билан қўшимча тергов институти янги ном, “ишни прокурорга қайтариш номи” остида ЖПКга қайтди.

Бугунги кунда РФ ЖПКсига киритилган ўзгартиришлар муносабати билан, қўшимча тергов институти амалда тўлиқ ҳажмда тикланди¹.

РФ Конституциявий суди 2013 йил 2 июлдаги қарори билан айбланувчининг ҳаракатларини оғирроқ жиноят сифатида квалификация қилиш асослар мавжуд бўлган ҳолда буни суднинг ташаббуси билан бартараф қилишнинг процессуал механизмлар мавжуд эмаслигини Конституцияга зид деб топганидан сўнг 2014 йил 21 июлда РФ ЖПКнинг 237-моддаси 1-қисми 6-банд билан тўлдирилиш, ишни прокурорга қайтаришнинг 2 мустақил асоси киритилди. Жумладан :

а) айблов хулосасидаги фактик ҳолатлар айбланувчининг ҳаракатларини оғирроқ жиноят сифатида квалификация қилиш зарурлигини кўрсатса;

б) дастлабки эшитув ёки суд муҳокамасида айбланувчининг ҳаракатларини оғирроқ жиноят сифатида квалификация қилиш учун асослар мавжудлигини кўрсатувчи фактик ҳолатлар аниқланиши.

Натижада ЖПКнинг 2104 йилдаги таҳрири ишни прокурорга қайтариш асослари, РСФСРнинг 1960 йилдаги ЖПКдаги асосларни (фақатгина суриштирув ёки дастлабки терговнинг тўлиқ эмаслиги ёки бир ёқламалилиги асосидан ташқари) тўлиқ такрорлади.

РФ ЖПКсининг 29-моддасида суднинг фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилиши ва бошқа қонун бузилишлари, суриштирув, дастлабки тергов ёки суд муҳокамасида йўл қўйилган бошқа қонун бузилишлари юзасидан хусусий ажрим чиқариш ваколати алоҳида кўрсатилган.

Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 323-моддасида асосий суд муҳокамасини тайинлашга тўсқинлик қилувчи жиноят-процессуал қонуннинг жиддий бузилишари аниқланиши суд томонидан ишни прокурорга қайтариш учун асос бўлиши белгиланган. Озарбайжон Республикаси ЖПКнинг 303-моддасида ҳам шундай тартиб ўрнатилган бўлиб, соддалаштирилган тартибда иш юритишни тугатиш ва ишни

¹ Конин В.В. Институт возвращения уголовных дел для производства дополнительного расследования: прошлое и настоящее // Адвокат. 2012. № 9. С. 21–27

прокурорга қайтариш асослари белгиланган бўлиб, қуйидаги қўпол хатоларга йўл қўйилиши бунга асос бўлади:

шахснинг ҳимояга бўлган ҳуқуқи бузилиши;

жиноят суд ишлари юритилаётган тилни билмайдиган айбланувчининг она тили ёки таржимон хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи бузилиши;

ишни судга қадар юритиш рад қилиниши лозим бўлган шахс томонидан амалга оширилиши;

судга тақдим қилинган материалларда айблов далолатномаси ёки соддалаштирилган тартибда иш юритиш натижалари бўйича якуний баённоманинг мавжуд эмаслиги;

прокурор томонидан айблов хулосаси ёки соддалаштирилган тартибда иш юритиш натижалари бўйича якуний баённома тасдиқланмаганлиги;

айблов далолатномаси ёки соддалаштирилган тартибда иш юритиш натижалари бўйича якуний баённоманинг кодекс талабларига мос эмаслиги;

жиноят суд ишлари юритилаётган тилни билмайдиган айбланувчига она тили ёки у биладиган бошқа тилга таржима қилинган айблов хулосаси топширилмаганлиги;

кодекснинг ишни судга қадар юритиш материаллари билан таништириш юзасидан талаблари бузилганлиги;

ишни дастлабки тергов шаклида ўтказиш зарурлигини кўрсатувчи ҳолатлар мавжуд бўлишига қарамасдан, ишни судга қадар юритиш суриштирув шаклида амалга оширилганлиги.

Қирғиз Республикаси ЖПКнинг 19-моддаси 2-қисмида суд дастлабки терговнинг тўлиқ эмаслигини бартараф қилиш учун ўз ташаббуси билан қўшимча далиллар тўплашга ҳақли эмаслиги белгиланган.

Озарбайжон Республикаси ЖПКнинг 307-моддасида суднинг тайёргарлик мажлисида, яъни ишни тайинлаш босқичида кодекс талабларини қўпол равишда бузган шахсларга нисбатан хусусий қарор чиқариш ваколати кўзда тутилган.

МДХ давлатларининг тажрибасини ўрганиш деярли барча давлатлар жиноят процессуал қонунчилиги жиноят ишини қўшимча терговга қайтариш асосларини дифференциация қилиш ва қайтариш асосларини қисқартириш орқали қўшимча терговдан воз кечиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатади, бироқ ушбу масала техник жиҳатдан турлича ҳал қилинган.

Беларусь Республикаси ЖПКнинг 301-моддаси 2-қисми, айбловни оғирроғига бевосита суд муҳокамасида ўзгартиришни кўзда тутди.

Бироқ, давлат айбловчисининг илтимосномасига асосан, далилларнинг етарли эмаслиги асоси билан ишни қўшимча терговга қайтариш асоси сақлаб қолинган(ЖПК 301-моддаси 5-қисми). Шунга қарамадан мазкур асос қўлланганда жиноят иши тергов ёки суриштирувга қайтарилмасдан суднинг ўзида қолади.

ЖПКнинг 280¹-моддасига мувофиқ, дастлабки суд мажлисида ва суд муҳокамасида ишни прокурорга 4 та асос бўйича қайтаришга йўл қўйилади:

1) Рад қилиш учун асослар мавжуд бўлан шахс томонидан

дастлабки тергов амалга оширилганда ёки терговчи, суриштирувчи, прокурорни рад қилиш ҳақида ариза ҳал қилинмаганда;

2) Ишда жиноят ишини қўзғатиш ёки алоҳида иш юритувига ажратиш ҳақида ёки дастлабки терговни тиклаш ҳақида ёки жиноят ишини иш юритувига олш ҳақида ёки дастлабки тергов муддатини узайтириш ҳақида ёки ишларни бирлаштириш, дастлабки терговни терговчилар гуруҳига топшириш, жиноят ишини судга жўнатиш учун прокурорга юбориш ёки прокурорнинг ишни судга юбориш ҳақида қарори мавжуд бўлмаганда, шунингдек ҳимоячи иштироки мажбурий бўлган ҳолларда ҳимоячи иштирокисиз айб эълон қилинганда;

3) айбланувчи тариқасида жалб қилиш ҳақида қарорда жиноят қонуни(банд, қисм, модда)си кўрсатилмаганлиги;

4) алоҳида тартибда иш юритиш қоидаларига амал қилинмаганда.

Тожикистон Республикаси ЖПКнинг 264-моддасида жиноят-процессуал қонун жиддий бузилиши мавжудлиги судга ишни қўшимча терговга қайтариш учун асос бўлиши белгиланган.

РФ ЖПКсида жиноят-процессуал қонун жиддий бузилиши мавжудлиги ишни прокурорга қайтариш учун асос сифатида белгиланмаган, Конституциявий суднинг 2003 йил 8 декабрдаги N 18-П сонли қарорида, суд муҳокамасида бартараф қилишнинг имкони бўлмаган ва иш бўйича суднинг қарор қабул қилишини истисно қиладиган жиноят-процессуал қонун жиддий бузилишлари, ҳар доим айблов хулосасининг ЖПК талабларига мос эмаслигидан далолат бериши ҳақида тушунтириш берилган¹.

Яъни, қонунда тўғридан-тўғри белгиланмаган бўлсада, жиноят-процессуал қонун жиддий бузилишлари айблов мазмунига таъсир қилишидан келиб чиқиб, ЖПКнинг бошқа асоси билан прокурорга қайтариш кўзда тутилган.

¹ По делу о проверке конституционности положений статей 125, 219, 227, 229, 236, 237, 239, 246, 254, 271, 378, 405 и 408, а также глав 35 и 39 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросами судов общей юрисдикции и жалобами граждан: поста-новление Конституционного Суда Российской Федерации от 8 дек. 2003 г. N 18-П. Доступ из справ.-правовой системы «КонсультантПлюс»

Юқоридагиларга кўра, Беларусь Республикаси ва Озарбайжон Республикасида ишни судга қадар юритиш босичида йўл қўйилиши мумкин бўлган жиноят-процессуал қонун жиддий бузилишининг ёпиқ рўйхати мавжудлиги, мазкур давлатлар шунингдек, Қозоғистон, Қирғиз Республикаси, ва Тожикистонда жиноят-процессуал қонун жиддий бузилиши ишни прокурорга қайтариш орқали бартараф қилинишини қайд қилиш зарур.

Бундан ташқари МДХ давлатларида қўшимча терговдан воз кечишга интилиш умумий бўлсада, бирортасида қўшимча терговнинг барча функцияларини бажара оладиган процессуал механизмни татбиқ қилишга муваффақ бўлинмаганлиги, деярли барча давлатларда бу йўналишдаги ислохотлар мантиқий якунига етмаганлигини таъкидлаш зарур.

Аксарият МДХ давлатлари ишни судга қадар юритиш босқичининг ўзида жиноят-процессуал қонун жиддий бузилишини бартараф қилиш мақсадида ишни судга қадар юритиш устидан суд назоратининг процессуал механизми ва институционал асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратганлигини кўришимиз мумкин.

Жумладан, Россия Федерацияси, Украина, Қозоғистон, Арманистон, Озарбайжон, Қирғизистонда суд назорати жорий қилинган.

Украина, Қозоғистон, Арманистон, Озарбайжон, Қирғизистонда суд назорати алоҳида субъект-тергов судьяси томонидан амалга оширилади.

МДХ давлатларида ишни судга қадар юритувчи органларнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан судга шикоят қилишнинг қуйидаги моделлари қўлланишини қайд қилиш мумкин:

Биринчи модель судга шикоят дастлаб прокурор томонидан кўриб чиқилгандан сўнг берилишини назарда тутди. Мисол учун, бундай тартиб Арманистон, Молдова, Тожикистонда мавжуд.

Иккинчи модель бўйича ҳам прокурор ҳам судга паралел равишда шикоят қилиш имконияти берилади. Бунда суд фақагина шикоятнинг предметиға кўра фақат айрим тоифадаги шикоятларни кўриб чиқади. Мисол учун Озарбайжон, Россия, Қозоғистон ЖПКсида шундай кўзда тутилган.

Учинчи модель фақатгина судга (тергов судьясига) шикоят қилишни кўзда тутди. Мисол учун Украина ЖПК шундай тартибни назарда тутди¹.

¹ Базарова Д.Б. Нарушения закона в уголовном процессе Российской Федерации и их правовые последствия: дис. ... докт. юрид. наук. М., 2005. 246-б

МИРЗААХМЕДОВ М. Х.
магистр Каракалпакского
государственного университета
имени Бердаха

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

***Аннотация:** В данной статье предпринята попытка осветить основополагающие вопросы взаимосвязи международного и национального права. Главный акцент сделан на современные реалии межгосударственного взаимодействия в правовой сфере. Подвергаются тщательному анализу механизмы восприятия, внедрения и включения международных правовых норм в национальные правовые системы. Особое место уделено способам закрепления общепризнанных принципов и норм международного права в Конституции Республики Узбекистан. Дополнительно анализируются различные типы взаимодействия международных и внутригосударственных правовых регуляторов, а также степень их обоюдного влияния на эволюцию правовой системы государства.*

***Ключевые слова:** международное право, национальное право, имплементация, правовая система Республики Узбекистан, эволюция правовой системы, юридическая гармонизация.*

Особенное место в науке международного права отводится исследованию взаимосвязи государственного и международного права. В современном мире этот вопрос представляет интерес не только для специалистов по международному праву, но и для экспертов в области теории государства и права. Правовая система отдельно взятой страны не функционирует изолированно. Она является составной частью всемирного правового пространства, оказывая на него влияние и испытывая его воздействие. Развитие данной системы зависит не только от внутренних процессов, происходящих в конкретном государстве, но и от таких ключевых факторов, как глобальная политическая и экономическая интеграция, а также глобализация.

Взаимодействие норм международного и национального права происходит при регулировании правоотношений, имеющих общий объект регулирования для обеих систем. Отношения, выходящие за рамки юрисдикции отдельного государства, квалифицируются как международные и регулируются нормами международного права. Важно учитывать, что международное право способно регулировать и внутренние правоотношения внутри государства. Отсюда следует, что четкой разделительной линии между сферами действия национального и международного права не существует. При этом, хотя отношения между национальной и международной правовыми

системами различны по своей природе, но имеют общий объект регулирования и неразрывно взаимосвязаны.

Традиционно выделяются две основные концепции взаимодействия международного и национального права: монистическая и дуалистическая. Монизм предполагает, что международное право непосредственно входит в правовую систему государства и имеет приоритет над национальными нормами. В дуализме, напротив, международное право требует имплементации через национальное законодательство. Примером монистической системы является Германия, где международные нормы автоматически применяются без необходимости трансформации. В дуалистических системах, таких как Великобритания, международные нормы должны быть сначала имплементированы через парламентские акты. В Узбекистане сложилась правовая модель, объединяющая черты монистического и дуалистического направлений. Как закреплено в статье 15 «Новой Конституции Республики Узбекистан», которая вступила в силу 1 мая 2023 года: «Если международным договором Республики Узбекистан установлены иные правила, чем те, которые предусмотрены законом Республики Узбекистан, то применяются правила международного договора Республики Узбекистан»¹. Данное положение свидетельствует о верховенстве международного права, что типично для монистической системы. Вместе с тем, на практике реализация международных норм требует их включения в национальное законодательство, что является признаком дуалистического подхода. Следовательно, Узбекистан практикует смешанную модель взаимодействия международного и национального права.

Отметим, что Республика Узбекистан, суверенное демократическое государство, провозгласившее свою приверженность правам человека и принципам государственного суверенитета, подтверждает свою верность идеалам демократии и признает приоритет общепризнанных норм международного права. Однако, нужно признать, что в научном сообществе отсутствует единый подход к определению и правовой характеристике процесса взаимодействия международного и национального права, который приводит к имплементации международно-правовых норм в национальную правовую систему. Даже, учитывая, что в Республике Узбекистан существуют научные работы, частично рассматривающие эту проблематику.

По инициативе руководства государства в отечественное законодательство и практику правоприменения осуществляется последовательное и поэтапное внедрение международных норм в области прав человека. Если обратиться к статистике, то увидим, что в настоящее время

¹ Конституция Республики Узбекистан принята 8 декабря 1992г. (с изм. и доп. По состоянию на 30 апреля 2023г.) // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. Статья 15

нормы более 80 международных документов в сфере прав и свобод человека, ратифицированных Узбекистаном, находят свое отражение в национальном законодательстве. В октябре 2020-го Узбекистан стал членом Совета по правам человека – авторитетного межправительственного органа системы ООН, призванного обеспечивать защиту прав человека по всему миру. Также Правительство Узбекистана своевременно представляет периодические доклады о реализации основных международных договоров по правам человека, а также о последующих мерах по выполнению рекомендаций договорных органов (41 доклад)¹. Достигнут прогресс в обеспечении гендерного равенства, сокращении числа лиц без гражданства, искоренении детского и принудительного труда, развития институтов гражданского общества и обеспечения свободы слова. Узбекистан первым из государств Центральной Азии создал целостную систему национальных институтов по правам человека. Соответственно статья 56 Конституции гласит, что государство создает условия для организации деятельности национальных институтов по правам человека². В Основном законе впервые закрепляются нормы прямого действия в вопросах обеспечения прав и свобод человека, что является принципиально новым явлением в правовой практике Узбекистана и отражением эволюции процессов рецепции и имплементации международных норм в национальное законодательство.

Имплементация норм международного права охватывает все больше областей и выходит за рамки простой трансформации международно-правовых норм. Ряд ученых склоняются к тому, что инкорпорация, рецепция и отсылка к нормам международного права также представляют собой способы воплощения этих норм в национальном законодательстве.

Следовательно, имплементацию норм международного права следует трактовать как фактическое включение общепризнанных принципов и норм международного права в национальную правовую систему. Это может происходить посредством трансформации, рецепции, инкорпорации, адаптации, а также через отсылку к соответствующим международно-правовым актам.

Одной из ключевых особенностей современного социума выступает процесс глобализации, спровоцированный образованием общего мирового экономического, политического и информационного поля. Постоянно увеличивающаяся взаимозависимость между участниками мирового пространства, усиление влияния информационно-телекоммуникационных технологий и трансграничных финансовых потоков, миграция капитала,

¹ Исмаилов Б. Фундамент государственности // Народное слово. 2024. 24 апр. С. 4.

² Конституция Республики Узбекистан принята 8 декабря 1992г. (с изм. и доп. По состоянию на 30 апреля 2023г.) // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. Статья 56

обострение противоречий между традиционной функцией государства, направленной на обеспечение суверенитета, и зависимостью от глобальной экономической и политической системы, появление транснациональных корпораций, получивших возможность, наряду с государством, влиять на мировое развитие, становление международной правовой культуры - вот лишь неполный перечень наиболее общих взаимосвязанных факторов, дающих основания утверждать об объективном характере процесса глобализации в мировом масштабе. Отмечается выразительное взаимное влияние правовых систем друг на друга. Каждая правовая система всегда является следствием внутреннего правового развития общества и внешнего мирового взаимодействия. Прослеживается фундаментальная закономерность развития правовых систем. На определенном этапе происходит контакт сложившейся и функционирующей правовой системы с новой системой, потенциально более открытой и динамичной. В любом случае, при коммуникации наблюдается массовая интеграция моделей одной правовой системы в другую правовую систему.

Если принять во внимание, что международное право не предписывает прямого вмешательства в жизнь населения (в целом и отдельных лиц), это не исключает его воздействия на них. Существует комплекс норм международного права – договорных и обычных – непосредственно или опосредованно затрагивающих население. Это включает вопросы гражданства, выдачи правонарушителей, прав человека и обращения с иностранцами. Даже нормы, формально не регулирующие правовое положение населения, оказывают на него влияние. Международное право, предписывая государствам определенные способы взаимодействия, обязывает субъектов правоотношений действовать в рамках национального законодательства, принимая нормативные акты, затрагивающие положение населения. Оценка влияния международного права на жизнь населения определяется концепцией и характером взаимодействия между международным и внутригосударственным правом, а также пониманием международной правосубъектности.

В современной западной доктрине большинство ученых рассматривают предоставление частным лицам прямого доступа в международные судебные инстанции в качестве стороны судебного процесса как существенное свидетельство возможности прямого регулирования общественных отношений населения нормами международного права¹.

Важно отметить и такую форму взаимодействия национального и международного права, как борьба с преступностью на международной арене.

¹ Кикотя В. Я. О некоторых аспектах взаимодействия международного и национального права // ADVANCES IN LAW STUDIES. 2021. №4. С. 51-55.

Международное сотрудничество в сфере борьбы с преступностью – это специфическая деятельность государств и иных субъектов международного нормотворчества, направленная на предупреждение преступности, борьбу с ней и осуществление правосудия над правонарушителями. Масштабы, направления, оперативные задачи и формы такого сотрудничества обусловлены содержанием и особенностями преступности как явления, характерного для конкретного общества, и в значительной степени зависят от национальной политики государства в сфере борьбы с преступностью и терроризмом.

Признанным центром организации и координации международных отношений является Организация Объединенных Наций – универсальная межправительственная организация, функционирующая в соответствии со специальным международным договором. Основная цель Организации Объединенных Наций, согласно ее Уставу, состоит в обеспечении и поддержании мирных отношений на Земле, однако ООН успешно способствует сотрудничеству государств практически во всех сферах деятельности.

Республика Узбекистан при осуществлении внутренней политики руководствуется рядом важнейших принципов международного права – основополагающих норм, закрепленных в международных договорах, решениях и обычаях. Ключевым международно-правовыми актами, ратифицированными Республикой Узбекистан, являются: Всеобщая декларация прав человека, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Конвенция о правах ребенка, и ряд других.

С практической стороны, первостепенное значение имеет согласование норм международного права и национального законодательства. Гармонизация способствует улучшению национальной правовой системы, а также обеспечивает результативность международного права. Таким образом, достижение единообразия выступает ключевым аспектом в процессе оптимизации взаимосвязи государственного и международного права.

Особенностью конституционной гарантии является принцип добросовестного выполнения обязательств, вытекающих из общепризнанных принципов и норм международного права и из заключенных Узбекистаном международных договоров. Нормативное закрепление этого принципа в Основном Законе выражает полную приверженность как действующим общепризнанным принципам и нормам международного права, а также готовность строго и неуклонно выполнять обязательства, принятые в соответствии с заключенными международными договорами. Став внутригосударственной нормой, эти принципы

приобретают качество главной национально-правовой гарантии примата норм международного права.

Таким образом, проблема взаимосвязи и влияния национального и международного права не теряет своей значимости как для отечественной правовой доктрины, так и для реальной правоприменительной практики. Обстоятельное изучение международных соглашений, оказывавших существенное влияние на юридическое регулирование, не получает должного освещения в современной научной среде. Этот недостаток необходимо устранить, что позволит глубже анализировать релевантные правовые процессы, затрагивающие как международное, так и внутригосударственное правовое пространство.

Представляется критически важным провести комплексный историко-правовой анализ национального законодательства, принимая во внимание эволюцию системы межгосударственных связей и развитие международного права. Аналогично, в теории государства и права наблюдается, по мнению автора, недостаточное внимание к исследованию международного права и вопросам взаимоотношений и взаимного влияния международного и национального права. Цель такого исследования – использование его результатов для выявления закономерностей функционирования и развития государственно-правовых систем, а также для уточнения понятийного аппарата¹.

В отношении практических аспектов взаимодействия международного и национального права, следует отметить их актуальность на текущем этапе. Практика реализации норм международного и национального права, исследование их взаимосвязи и взаимовлияния должны основываться, с одной стороны, на глубоких теоретических исследованиях и юридическом оформлении, а с другой – на необходимости обеспечения приоритета национальных интересов.

МАМАСОЛИЕВ САИДАКМАЛ

Меҳнат ва ижтимоий муносабатлар
академияси талабаси

ТАЪЛИМ ОЛИШ ҲУҚУҚИ: ХАЛҚАРО ВА МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИК

***Аннотация.** Ушбу мақолада таълим олиш ҳуқуқи инсоннинг асосий ижтимоий ҳуқуқи сифатида баҳоланиб, унинг шахсий ривожланиш ва жамият тараққиётидаги ўрни таъкидланади. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида таълим олишнинг универсал*

¹ Третьякова Е. С. Международное и национальное право: соотношение и взаимодействие // Пермский юридический альманах. 2018. С. 123-132.

хуқуқ сифатида белгиланиши, турли мамлакатлар — жумладан, Германия, Буюк Британия, АҚШ, Озарбайжон, Арманистон ва Ўзбекистонда таълим тизимининг ҳуқуқий асослари ҳамда амалий жиҳатлари таҳлил қилинади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида таълим ҳуқуқи ва давлатнинг таълим соҳасидаги мажбуриятлари кенг ёритилган.

Калит сўзлар: Таълим олиш ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари, конституция, жамият ривож, академик эркинлик, мажбурий таълим, давлат ва нодавлат таълим, интернет

Abstract. This article evaluates the right to education as a fundamental social right of the individual, emphasizing its role in personal development and societal progress. It analyzes the recognition of education as a universal right in the Universal Declaration of Human Rights, as well as the legal foundations and practical aspects of education systems in various countries, including Germany, the United Kingdom, the United States, Azerbaijan, Armenia, and Uzbekistan. Additionally, the article explores how the updated Constitution of the Republic of Uzbekistan reflects the right to education and the state's obligations in this area

Keywords: Right to education, human rights, constitution, societal development, academic freedom, compulsory education, public and private education, internet

Аннотация. В данной статье право на образование рассматривается как одно из основных социальных прав человека, подчёркивается его значение для личностного развития и прогресса общества. Анализируется закрепление права на образование как универсального права в Всеобщей декларации прав человека, а также правовые основы и практические аспекты систем образования в различных странах, включая Германию, Великобританию, США, Азербайджан, Армению и Узбекистан. Особое внимание уделяется положениям новой редакции Конституции Республики Узбекистан, касающимся права на образование и обязательств государства в этой сфере.

Ключевые слова: право на образование, права человека, конституция, развитие общества, академическая свобода, обязательное образование, государственное и негосударственное образование, интернет

Билим олиш ҳуқуқи инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тизимининг ажралмас қисмидир. Билим олиш ҳуқуқи инсон ижтимоий ҳуқуқларининг бири сифатида унинг шахс сифатида риволанишига, қолаверса, бутун жамият тараққиёти учун замин яратади. Айнан таълимнинг риволанганлигига қараб шахснинг ижтимоий равақи ва жамиятда тутган мавқеи аниқланади. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 26-моддаси, 2-бандида "Таълим инсон шахсини тўла баркамол қилишга...барча халқлар,ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида бир-бирини тушуниш, тоқатлилиқ ва дўстлиққа хизмат қилиши керак"¹лиги белгиланган. "Ҳар бир инсон таълим олиш ҳуқуқига эга. Таълим олишда ҳеч бўлмаганда, бошланғич ва умумий таълим бепул бўлиши лозим. Техник ва ҳунар таълими ҳаммининг қурби етадиган даражада бўлиши, олий таълим эса ҳар кимнинг қобилиятига асосан ҳамма учун етарли имконият доирасида бўлмоғи керак. Таълим барча халқлар, ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси-Тошкент: "Адолат" миллий ахборот ҳуқуқий маркази,2023.- 26-б

бир-бирини тушунишга хайрихоҳлик ва дўстлик учун хизмат қилиши ва БМТнинг тинчликни сақлаш борасидаги фаолиятига ёрдам бермоғи лозим. Кичик ёшдаги болалар учун ота-оналар таълим турини танлашда имтиёз ҳуқуқига эгадирлар"¹.

Кўплаб ривожланган мамлакатларда, бошланғич таълим мажбурий ва бепул бўлиб ҳисобланади. Лекин бунга доимо амал қилинмайди (бунга кўплаб ривожланган мамлакатларда, бошланғич таълим мажбурий ва сабаб қилиб кўрсатилади, айниқса, Африка давлатларида). Кўплаб ривожланган мамлакатлар сабаб қилиб кўпинча ўқитувчиларнинг етишмаслиги, моддий маблағлар давлатларда мажбурий таълим 12 ҳил ҳисобланади. Поссоциалистик давлатларда мажбурий бепул таълим 8-9 йил қилиб белгилаб гўйилган. Билим олиш ҳуқуқи айрим мамлакатларда, жумладан, АҚШ Конституциясида кўрсатилмаган ва фақат штатлар конституцияларида белгиланган холос. Охирги юз йилликда диний таълим беришнинг муаммолари вужудга келди. Мунозараларнинг асосий мавзуси болалар учун мактабда диний таълим бериш ёки бермаслик масаласи эди. Ўтган юз йилликда бу масала ғарб мамлакатларида долзарб масала сифатида юзага чиқди. XX асрда давлатлар иккита жаҳон урушини бошидан кечиргандан сўнг, бу муаммони ечишга уриндилар. Бу соҳадаги асосий ислохотлар Африка мамлакатларида 1910-1930 ва 1962-йилларда, Буюк Британияда 1944 -1988 йилларда, Белгияда 1968-йилда, Германияда 1949-йилда, Туркияда 1924, 1933, 1949, 1982-йилларда амалга оширилди

Германия Федерациясининг Конституцияси (7-моддаси) да расмий мактабларда диний таълим мажбурийдир. Югоридаги қонун моддасини давлат ўз зиммасига олади. Ушбу конституциянинг 7-моддасига мувофиқ барча таълим ва ўқитиш давлат назоратидадир; диний дарсга бориш ёки бормаслиги унинг тарбияси билан шуғулланувчи (ота-она) ларнинг Германия Асосий Қонунига асосан таълим ва билим олишни назорат қилиш жавобгарлиги зиммасидадир деб белгиланган². Шунингдек, давлат алоҳида шахс ёки тузилмаларнинг махсус мактаблар очиш ҳуқуқини ҳимоя қилади. Буюк Британия давлати таълимни ислоҳ этиш учун 1998-йилда қонун қабул қилди. Унда таълим муассасаларида христиан ва бошга динларни ўрганиш йўлга қўйилган. Христианликни ўрганиш ислом, будда ва бошқа динларни органиш билан бирга гўшиб олиб борилган. Югоридаги динларнинг биргаликда органилишида, уларнинг қайси бири ҳақ дин, ёки қайси бириси нотўғри деган маънода эмас, балки бу услуб (яъни биргаликда ўрганиш) ҳар хил динга итоат қилувчилар мавжуд бўлган мамлакатда жамият

¹ Ўша манба

² Қаранг: Германия Федератив Республикасининг Асосий Қонуни / Масъул муҳаррир, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Саидов.-Тошкент: Akedemnashr, 2019. -64-65-бетлар

эҳтиёжларини қондиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Озарбайжон Конституциясининг 42-моддасига кўра:

1. Ҳар бир фуқаро илм олиш ҳуғугига эгадир;
2. Давлат бепул умумий-мажбурий ўрта маълумот олишни кафолатлайди;
3. Илм тизими давлат томонидан назорат қилинади;
4. Давлат истеъдодли шахслар учун уларнинг моддий аҳволида қатъи назар, илм олишни давом эттиришни кафолатлайди;
5. Давлат илмнинг энг қуйи стандартларини белгилайди¹.

Арманистон Конституциясининг 35-моддасида "Ҳар бир фуқаро таълим олиш ҳуғуқига эгадир. Ўрта маълумот олиш давлат ўқув юртларида бепулдир. Ҳар бир фуқаро давлат ўқув юртларида танлов асосида бепул олий ва ўра махсус маълумот олиш ҳуқуқига эгадир. Нодавлат ўқув юртларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият тартиби қонун билан белгиланади"². Белоруссия Конституциясининг 49-моддасида "Ҳар ким маълумот олиш ҳуғуқига эгадир. Умумий ўрта ва ҳунар-техника таълимининг қулайлиги ва бепуллиги кафолатланади. Ўрта махсус ва олий таълим олиш ҳар кимнинг қобилиятига мувофиқ ҳамма учун баробардир. Ҳар ким танлов асосида давлат ўқув юртларида бепул тегишли маълумот олиши мумкин"³ дейилган. Хорижий мамлакатларда олий таълим ҳам хусусий, ҳам давлатга қарашли бўлиши мумкин. АҚШда хусусий университетларда ўқиш учун 15-30 минг доллар пул тўланади. Японияда 860 минг доллар. Айрим давлатларда давлат университетларида ўқиш бепул ҳисобланади (асосан социалистик мамлакатларда С.М). Билим олиш ҳуқуқи билан таълим бериш ҳуғуқи (академик эркинлик) бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, бу ҳуқуқ замирида - эркин жамиятда ҳар бир ўқитувчига ўз предмети бўйича ўзи лозим топган билимларни бериш эркинлиги тушунилади.

Конституция-ҳуқуқнинг асосий манбаи, мамлакатимизнинг бутун ҳуқуқ тизими учун бошланғич асосларни мужассам этган қомус. У фундаментал давлат-ҳуқуқий муносабатларни бевосита тартибга солади. Шу боисдан инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларидан бири бўлган таълим олиш ҳуқуқининг, аввало, Конституцияда мустақамланиши жамиятимиз ривожини учун беқиёс аҳамиятга эга. Зероки, таълим олиш ҳуқуқи табиий хусусияти шу билан изоҳланадики, ривожланиш, айниқса, маънавий камолотга интилиш инсон фитратига хос омил, таълим айнан

¹ Озарбайжон Республикаси Конституцияси / [https:// en.wikisource.org/ wiki/ Constitution_of_Azerbaijan](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Azerbaijan)

² Арманистон Республикаси Конституцияси/ [https:// www.refworld.org/ sites/default/ files/ legacy-pdf/en/1995-7/3ae6b4ec4.pdf](https://www.refworld.org/sites/default/files/legacy-pdf/en/1995-7/3ae6b4ec4.pdf)

³ Беларус Республикаси Конституцияси/ [https:// constitutionnet.org/ sites/ default/ files/ Belarus%20Constitution.pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/Belarus%20Constitution.pdf)

тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи динамик кучи ҳисобланади. Шу жиҳатдан Конституциямизга киритилган ўзгартишлар қаторида айнан таълимга оид янги қоидалар қўшилиши мамлакатимизнинг юксалиш ва тараққиёт томон юзлангани, таълимни энг муҳим қадриятлардан бири сифатида улуғлаётганининг ёрқин исботи ҳисобланади. Хусусан, “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тўғрисида” ги конституциявий қонун лойиҳаси 21-моддасида ҳар бир инсон ўз шахсини эркин камол топтириш ҳуқуқига эга экани белгиланди. Шахсни камол топтириш айнан таълим орқали амалга оширилади, билим олиш жараёнида унинг муҳим сифат ва фазилатлари шаклланади. Интилувчанлик, мустаҳкам қадриятлар тизими, одамийлик, билимга чанқоқлик, танқидий фикрлаш кўникмалари шулар жумласидандир. Мазкур моддада айнан шу қонуннинг мустаҳкамлаб қўйилиши ҳисобига мамлакат ва жамият ривожининг ҳозирги босқичидаги энг муҳим устувор мақсадларимиздан бири белгилаб қўйилди, десак айтиш ҳақиқат. Зеро, айнан ҳар бир шахс камолоти орқали жамият тараққий топади, шу туфайли олдимизга қўйган энг олий ва эзгу ниятларимизга етишамиз. Бу борадаги яна бир муҳим имконият асосий қонуннинг 33-моддасида белгиланган. Унда давлат интернет тармоғидан фойдаланишни таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиши қайд этилган. Бу жуда муҳим қоида. Нега деганда бугунги кунда бошқа соҳалар қатори таълим тизимини ҳам жаҳон ўргимчак тўрисида тасаввур қилиб бўлмайди. Мактаб ўқувчилари ва талабалар доимий ўз устида ишлаши, ўқитувчи -мураббийлар малакасини оширишида интернетнинг ўрни улкан. Қолаверса, замонавий ахборот жамиятида инсон бир умр ўқиб -ўрганиши лозим. Биз яшаётган “Билимлар иқтисодиёти” ва инновациялар даврида билим олишга эҳтиёж мутлақо табиий ҳол, албатта.

Таълим жараёни янада мослашувчан, натижадор ва ҳар томонлама самарали бўлиши учун интернет тармоғи тақдим этаётган имкониятлардан кенг фойдаланиш зарур. Шу маънода ушбу қонуннинг Бош қомусимизга киритилгани жуда катта аҳамият касб этади. Шу ўринда янги таҳрирдаги Конституциянинг 50-моддасига алоҳида эътибор қаратиш жоиз. Унга кўра, ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эга. Ушбу қоидада айнан “ҳар ким” жумласидан фойдаланилгани жуда муҳим. Гап шундаки, таълим олиш ҳуқуқи субъектнинг айнан “ҳар ким” деб тафсифланиши Ўзбекистон таълим тизимида камситишга йўл қўйилмаслигини англатади. Шунингдек, бу моддада давлат узлуксиз таълим тизими, унинг ҳар хил тур ва шакли ҳамда давлат ва нодавлат таълим ташкилотлари ривожини таъминлаши белгилади. Давлат мактабгача таълим ва тарбияни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиши, бепул умумий ўрта таълим ва бошланғич профессионал таълим олишни кафолатлаши ҳақидаги қоидалар ҳам айнан

шу моддада мустаҳкамланди. Ҳар бир инсон, унинг туғилган жойи ва яшаш ҳудуди, миллати, жинси ва унинг ижтимоий мақомини тавсифловчи бошқа хусусиятларидан қатъий назар, туғилган пайтидан бошлаб (шахсан ўзи ёки ота-онаси, ёки бошқа қонуний вакиллари, васийлари орқали) жамият, аввало, ўзининг давлат институтлари тимсолида унга конструктив ижтимоийлашувда кўмак беришини талаб қилишга ҳақли. Яъни бу ўринда ижтимоийлашув деганда шахснинг ўз эҳтиёж ва манфаатини рўёбга чиқаришга хизмат қилувчи алоқалар тизимига киришиши назарда тутилмоқда. Оддийроқ қилиб айтганда, инсон жамиятда ўз ўрини топишига айнан давлат кўмакчи бўлиши лозим. Таълим олиш имкониятлари давлат томонидан кафолатланиши ҳар кимнинг шахс сифатида камол топиб, бахтли бўлиши учун муҳим омил ҳисобланади. Шу ўринда айтиш керакки, ҳар қандай ҳуқуқ, шу жумладан, таълим олиш ҳуқуқи ҳам маълум маънода мажбурият ҳам ҳисобланади.

Боз устига, қонунчилик ҳамда юридик амалиёт шуни кўрсатадики, кўпгина ҳуқуқлар одамларда фақат инсон томондан қандайдир ижтимоий ва юридик мажбуриятлар бажарилгандан кейин пайдо бўлади. Айни чоғда ҳуқуқларнинг амалга оширилиши янги мажбуриятларни пайдо қилади ва ҳоказо. Таълим олишга бўлган ҳуқуқ ҳам айнан шундай турдаги ҳуқуқларга киради. Муайян ёшгача (бу ёш турли мамлакатларда турлича) таълим тизимининг маълум босқичигача таълим олиш ҳуқуқи амалий жиҳатдан ҳам, юридик жиҳатдан ҳам фуқаронинг мажбурияти бўлади. Яъни ҳар биримиз бизга ижтимоий коммуникациянинг маълум даражасини кафолатлайдиган билим ва кўникмага эга бўлишимиз керак. Бизнинг юртимизда минимал маълумотга эга бўлиш мажбурияти мактаб таълим тизими билан боғлиқ ва юридик жиҳатдан Конституция ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Бунда асосий мажбурият давлат ва ота-оналарга юклатилган.

Жумладан, Конституциямизнинг 77-моддасида ота-оналар ва уларнинг ўрнини босувчи шахслар ўз фарзандларини вояга етгунига қадар қадар боқиши, уларнинг тарбияси, таълим олиши, соғлом, тўлақонли ва ҳар томонлама камол топиши хусусида ғамхўрлик қилиши шартлиги белгилади. Демак, фарзандларнинг таълим орқали ҳаётда ўз ўрнини топишида, биринчи навбатда, айнан ота-оналар масъул эканлигини унутмаслигимиз даркор.

Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, ривожланган давлатлар таълимни кафолатлаш ва уни ҳар ким учун очиқ қилиш йўлида қонунлар орқали муҳим асослар яратган. Айниқса, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида таълим олиш ҳуқуқининг “ҳар ким” учун тегишли экани қайд этилгани мамлакатимизда тенглик ва инклюзивлик

тамойилларига амал қилинаётганининг ёрқин ифодасидир. Билим олиш ҳуқуқи билан бир қаторда, уни амалга оширишда давлат, ота-оналар ва жамият зиммасидаги мажбуриятлар ҳам муҳим ўрин тутди. Таълим инсон камолоти, миллий тараққиёт ва глобал ҳамжиҳатликка хизмат қилувчи энг қудратли восита ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу ҳуқуқнинг қонунчиликда мустаҳкамланиши ва амалда таъминланиши ҳар бир давлатнинг долзарб вазифаси бўлиб қолади.

**DEHQANOV RAXMATILLA
MIRZARAXMAT O'G'LI**

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Sanoat, radiatsiya va yadro
xavfsizligi qo'mitasi bosh yuriskonsulti

**ISTE'MOLCHILAR ISHTIROKIDAGI TRANSCHEGARAVIY MUBOSABATLARDA
SHARTNOMADAN TASHQARI MAJBURIYATLARGA NISBATAN
QO'LLANILADIGAN HUQUQ**

Annotatsiya: *Iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy munosabatlarda shartnomadan tashqari majburiyatlar qonunda ko'zda tutilgan faktlarning sodir bo'lishi natijasida vujudga keladigan majburiyatlardir. Ushbu ilmiy maqola chet el elementi bilan murakkablashgan shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llaniladigan huquqning nazariy va amaliy tahlili, iste'molchilar ishtirokidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarning bir biridan qanday farqli xususiyatini o'z ichiga olgan. Shuningdek, shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llaniladigan huquqning ahamiyati, xalqaro tajriba va hozirgi kundagi milliy qonunchilikda mavjud muammolarni tahlil qilish orqali takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *iste'molchi, transchegaraviy munosabatlar, shartnomadan tashqari majburiyatlar, qo'llaniladigan huquq, yashash joy qonun, Minsk konvensiyasi.*

Аннотация: *Внедоговорные обязательства в трансграничных отношениях с участием потребителей представляют собой обязательства, возникающие в результате наступления предусмотренных законом фактов. Данная научная статья содержит теоретический и практический анализ права, применимого к внедоговорным обязательствам, осложнённым иностранным элементом, а также включает в себя особенности, отличающие договорные и внедоговорные обязательства в отношениях с участием потребителей, осложнённых иностранным элементом. Кроме того, в статье рассматривается значение права, применимого к внедоговорным обязательствам, международный опыт и существующие проблемы в действующем национальном законодательстве, на основе чего разработаны соответствующие предложения.*

Ключевые слова: *потребитель, трансграничные отношения, внедоговорные обязательства, применимое право, закон места жительства, Минская конвенция.*

Annotation: *Non-contractual obligations in cross-border relations involving consumers are obligations that arise as a result of the occurrence of facts provided for by law. This scientific article presents a theoretical and practical analysis of the law applicable to non-contractual obligations complicated by a foreign element, and examines the distinguishing features between contractual and non-contractual obligations in consumer relations involving a foreign element. Furthermore, the article explores the significance of the law applicable to non-contractual obligations, analyzes international practice and the current challenges in national legislation, and offers proposals based on this analysis.*

Key words: *consumer, cross-border relations, non-contractual obligations, applicable law, law of the place of residence, Minsk Convention.*

Hozirgi kunda ishlab chiqarish va xizmatlarning rivojlanishi tovarlar va xizmatlarni yakuniy foydalanuvchisi iste'molchilarni har tomonlama himoya qilish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Chunki, iste'molchi ishtirokidagi shartnomaviy va shartnomadan tashqari munosabatlarda iqtisodiy munosabatlarning faol ishtirokchisi bo'lgan ishlab chiqaruvchi va sotuvchi qaraganda zaif va tajribasizroq deb hisob, bu ayniqsa transchegaraviy munosabatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Chet el elementi bilan murakkablashgan iste'molchilar ishtirokidagi shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlar iste'molchi yashayotgan hududdagi xuddi shunday munosabatlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Misol uchun, shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlar chet el elementi bilan murakkablashgan bo'lishi, majburiyat chet elda sodir bo'lgan bo'lishi, zarar o'rnini qoplash albatda chet el sudlari tomonidan ko'rib chiqishidir.

Biz eng avvalo iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarni quyidagi savollar orqali aniqlashtirib olishimiz lozim. Ya'ni:

1. O'zbekiston Respublikasida iste'molchilar ishtirokidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarga ushbu munosabatlarni tartibga soladigan normativ-huquqiy hujjatlarda qanday ta'rif berilgan?

2. Iste'molchilar ishtirokidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarning bir biridan qanday farq qiladi?

O'zbekiston Respublikasida shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlar Fuqarolik kodeksida bilan tartibga solingan bo'lib, unga ko'ra iste'molchi ishtirokidagi transchegaraviy shartnomaviy majburiyatlar uchun alohida alohida ta'rif ishlab chiqilmagan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1189-1192-moddalarida chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda shartnomaviy majburiyatlar iste'molchilar uchun maxsus qoida belgilanmagan, aksincha umumiy chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilari uchun bir xil doirada qo'llanadi.

Iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun Fuqarolik kodeksining 1195-moddasi bilan alohida qoidalar bilan tartibga solingan bo'lib, iste'molchi bu norma orqali boshqa iqtisodiy munosabat ishtirokchilari toifadasidan ajratilgan.

Iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy shartnoma va shartnomadan tashqari majburiyatlar vujudga kelishi bilan bir bir-biridan farq qiladi. Shartnomaviy majburiyatlar shartnomada taraflar kelishuvi asosida belgilagan majburiyatlar asosida kelib chiqsa, shartnomadan tashqari majburiyatlarni tomonlarning kelishuviga asosan emas, balki qonunda ko'zda tutilgan faktlarning sodir bo'lishi natijasida vujudga keladigan majburiyatlardir.

Biz ushbu maqolada asosan iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy shartnomadan tashqari majburiyatlar nisbatan qo'llanadigan huquqqa e'tibor qaratamiz.

Xalqaro amaliyotda iste'molchilar ishtirokidagi shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llanadigan huquq Yevropa Ittifoqida alohida direktiva qabul qilinmagan. 2007-yil 11-iyul Yevropa parlamenti va kengashining 864/2007-son bilan qabul qilingan "Shartnomadan tashqari majburiyatlar bo'yicha qo'llanadigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamenti fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilar uchun bir xil qoida ishlab chiqilgan. 2007-yil 11-iyul Yevropa parlamenti va kengashning 864/2007-son bilan qabul qilingan "Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining 4-moddasida shartnomadan tashqari majburiyatga nisbatan qo'llaniladigan huquq zarar yetkazilgan mamlakat huquqi hisoblanadi, agar da'vogar shaxs ham, zarar yetkazgan shaxs ham zarar yetkazilgan vaqtda bir mamlakatda doimiy yashash joyiga ega bo'lsa, o'sha mamlakat huquqi, shartnomadan tashqari majburiyat boshqa davlat bilan aniqroq chambarchas bog'liqligi aniq bo'lsa, o'sha boshqa davlatning qonunchiligi qo'llaniladi. "Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining 4-moddasida shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq 3 xil turdagi anglashimiz mumkin. Ya'ni:

1. zarar yetkazilgan mamlakat huquqi;
2. yashash joy qonuni;
3. Uzviy aloqada bo'lgan mamlakat huquqi

Shuningdek, "Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining 5-moddasida ishlab chiqaruvchi va sotuvchi mahsulotni qaysi davlat hududida sotsa, shu davlatning huquqi zarar natijasida kelib chiqadigan shartnomadan tashqari majburiyatga nisbatan qo'llaniladigan huquq hisoblanishi belgilaydi.

Shu bilan birga, iste'molchilar uchun insofsiz raqobat va erkin raqobatni cheklovchi harakatlar natijasida kelib chiqadigan shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun alohida norma mavjud bo'lib, unga ko'ra "Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining 6-moddasida insofsiz raqobat va erkin raqobatni cheklovchi harakatlar natijasida kelib chiqadigan shartnomadan tashqari majburiyatga nisbatan raqobat munosabatlari yoki iste'molchilarning jamoaviy manfaatlariga ta'sir qiladigan yoki ta'sir qilishi mumkin bo'lgan mamlakat huquqi qo'llaniladigan huquq hisoblanadi.

Bundan tashqari, "Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining 14-moddasida tomonlar o'zlari tanlagan huquq bo'yicha shartnomadan tashqari majburiyatlarni hal qilishni kelishib olishlari mumkinligi belgilangan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi ham Yevropa Ittifoqi kabi o'zining shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llanadigan huquq uchun universal konvensiya va shartnomalari mavjud bo'lib, ularning qoidalari fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchilari uchun umumiydir ya'ni, alohida iste'molchi uchun qoidalar mavjud emas. Mustaqil davlatlar hamdo'stligida shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llaniladigan huquqning ikkita holati belgilangan, ya'ni hududiy va fuqarolik taomili. Misol uchun, "Fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risida" 1993-yil 22-yanvarda qabul qilingan Minsk konvensiyasining 42-moddasida zararni qoplash majburiyatlari zararni qoplash to'g'risidagi talab uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat hududida sodir bo'lgan ahdlashuvchi tomonning qonunchiligi bilan belgilanishi, agar zarar yetkazuvchi va jabrlanuvchi bir ahdlashuvchi tomonning fuqarolari bo'lsa, ushbu ahdlashuvchi tomonning qonunchiligi qo'llanishi, zararni qoplash to'g'risidagi talab uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat hududida sodir bo'lgan ahdlashuvchi tomonning sudi vakolatli ekanligi belgilangan. Bundan tashqari, "Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq nizolarni hal qilish tartibi to'g'risida"gi 1992-yil 20-martda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining qo'shilgan xalqaro shartnomaning 4-moddasida Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlat hududida zararni qoplash to'g'risidagi da'vo uchun asos bo'lgan harakat yoki boshqa holat bo'lsa Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatning sudlari vakolatli ekanligi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1195-moddasi iste'molchilar ishtirokidagi chet el elementi bilan murakkablashgan shartnomadan tashqari majburiyatlar tovarni sotib olish, ishni bajarish yoki xizmatni ko'rsatish munosabati bilan iste'molchi ko'rgan zarar o'rnini qoplash to'g'risidagi talabga nisbatan iste'molchining xohishiga ko'ra:

iste'molchining turar joyi joylashgan mamlakatning huquqi;

ishlab chiqaruvchi yoki ishni bajargan, xizmat ko'rsatgan shaxsning turar joyi yoki manzili joylashgan mamlakatning huquqi;

iste'molchi tovarni sotib olgan, ish natijasini qabul qilgan yoki unga xizmat ko'rsatilgan mamlakatning huquqi qo'llanishi belgilangan. Bizning nazarimizda, ushbu norma iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy munosabatlar uchun shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llanadigan huquqni qo'llashda har doim ham samara bermasligi mumkin. Chunki, birinchidan, taraflarning kelishuviga asosan shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llanadigan huquqni kelishib olishini imkoniyatidan tomonlarni mahrum qiladi. Ikkinchidan shartnomadan tashqari majburiyatlar kelib chiqish joyi chet davlat bo'lganda bu qoidani qo'llash yana ham qiyinlashi mumkin, chunki, Fuqarolik kodeksining 1195-moddasining qoidalarini chet davlatlar tan olmasligi va qo'llamasligi ehtimoli yuqori. Buning natijasida esa, iste'molchi shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llanadigan huquq o'z uchun qulay bo'lmagan huquq bo'lishiga olib kelishi mumkin. Nemis konfliktlari bo'yicha taniqli ekspert B. fon Xoffmanning to'g'ri ta'biri bilan aytganda, "O'z vatanini tark etib, dunyo bo'ylab sayohat qilgan iste'molchi o'z bagajida o'z huquqiy tartibining himoya me'yorlarini olib yurmaydi". Ammo Fuqarolik kodeksining 1195-moddasining qoidalari elektron tijoratda iste'molchiga qulay hisoblanadi, chunki, elektron tijoratda ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi tovar reklamasini yo'naltirgan mamlakatning qonun-qoidalari o'rganish asosida ularning talablariga mos keladigan tovarlar va xizmatlarni taklif qilayotgani va ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi bilan iste'molchi o'rtasida shartnomadan tashqari majburiyatlar vujudga keladigan taqdirda iste'molchiga xohishiga ko'ra huquqni tanlashga roziligini bildiradi.

Yuqoridagi tahlil asosan xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, chet el elementi bilan murakkablashgan iste'molchilar ishtirokidagi shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun alohida norma shakllantirish orqali iste'molchilarning ijtimoiy munosabatlarda zaif tomon sifatida huquqlarini samaraliroq himoya qilish;

"Shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq to'g'risida"gi Rim II reglamentining shartnomadan tashqari majburiyatlar uchun qo'llanadigan huquq bo'yicha belgilangan normalarni iste'molchilar huquqlari himoya qilishni tartibga soladigan normativ-huquqiy hujjatlarga implementatsiya qilinishi lozim.

HOZIRGI ZAMONNING EKOLOGIK MUAMMOLARI VA ULARNI INSON HUQUQLARIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kundagi eng dolzarb ekologik muammolar, ularning sabablari va inson hayotiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, bu muammolarni bartaraf etish yo'llari va xalqaro hamkorlik masalalariga ham e'tibor qaratilgan.

Аннотация: В данной статье рассматриваются наиболее актуальные экологические проблемы сегодня, их причины и влияние на жизнь человека. Также было уделено внимание путям решения этих проблем и вопросам международного сотрудничества.

Abstract: This article covers the most pressing environmental problems today, their causes, and impact on human life. Attention was also paid to ways to eliminate these problems and issues of international cooperation.

Kalit so'zlar: ekologiya, iqlim o'zgarishi, chiqindilar, suv tanqisligi, biologik xilma-xillik, atrof-muhit muhofazasi, Orol muammosi, atmosfera ifloslanishi, ekologik tizim buzilishi, cho'llanish va tuproq eroziyasi

Ключевые слова: экология, изменение климата, отходы, дефицит воды, биоразнообразии, охрана окружающей среды, проблема Арала, загрязнение атмосферы, нарушение экологической системы, опустынивание и эрозия почвы

Keywords: ecology, climate change, waste, water scarcity, biodiversity, environmental protection, Aral Sea problem, atmospheric pollution, disruption of the ecological system, desertification and soil erosion

So'nggi o'n yilliklarda ekologik muammolar butun dunyo miqyosida insoniyat oldida turgan eng dolzarb masalalardan biriga aylangan. Texnologik taraqqiyot, sanoatning rivojlanishi va urbanizatsiya natijasida tabiatda muvozanat buzilib, insoniyat yashashi uchun xavf tug'dira boshladi. Shu kabi ekologik muammolardan qo'yidagilarni sanab o'tsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

- Iqlim o'zgarishi: Global haroratning ortib borishi, muzliklarning erishi, dengiz sathining ko'tarilishi va haddan tashqari ob-havo hodisalari (qurg'oqchilik, toshqinlar) – bularning barchasi iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlaridandir. Bu holat asosiy issiqxona gazlari, ya'ni karbonat angidrid (CO₂), metan (CH₄) va azot oksidi (N₂O) miqdorining ortishi bilan bog'liq.

- Atmosfera ifloslanishi: Atmosferaga chiqayotgan zararli gazlar, chang va boshqa moddalarning ko'payishi nafaqat tabiatga, balki inson salomatligiga ham jiddiy xavf tug'dirmoqda. Xususan, yirik shaharlar hududida havo sifati keskin yomonlashmoqda.

- Chiqindilar va ularni boshqarish muammosi: Plastik chiqindilarning ko'payishi, ularni qayta ishlash tizimining yetarlicha samarali ishlamasligi, zaharli sanoat chiqindilari ekologik muhitga katta zarar yetkazmoqda. Ayni paytda, chiqindilarni qayta ishlash, kompostlash va ekologik toza mahsulotlardan foydalanish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda, biroq bu yetarli emas.

- Suv tanqisligi va ifloslanishi: Toza ichimlik suvi resurslarining kamayishi va daryolar, ko'llarning ifloslanishi dunyo miqyosida ekologik inqirozni kuchaytirmoqda. Suv tanqisligi nafaqat qurg'oqchil mintaqalarda, balki rivojlangan davlatlarda ham sezilmoqda.

- Biologik xilma-xillikning kamayishi¹: O'rmonlarning kesilishi, yovvoyi hayvonlar yashash joylarining qisqarishi, pestitsid va kimyoviy o'g'itlarning haddan tashqari ishlatilishi hayvonot va o'simliklar dunyosining keskin kamayishiga olib kelmoqda.

Bu kabi dunyo miqyosidagi ekologik muammolardan tashqari vatanimizda ham juda ko'plab ekologik muammolar mavjudligi, hech birimizga sir emas.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning ekologik jihatdan nozik mintaqasida joylashgan bo'lib, bu hududda yuzaga kelayotgan ekologik muammolar nafaqat mamlakat, balki butun mintaqaning barqaror rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Mustaqillikdan so'ng ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha qator islohotlar amalga oshirilgan bo'lsada, muammolar hanuz dolzarbligicha qolmoqda.

Birgina: Orol fojiasi muammosi - O'zbekiston va butun dunyo ekologlari e'tiboridagi eng yirik ekologik muammolardan biridir. Bugungi kunda dengizning butun qismi qurib ketgan, bu esa ekologik tizim buzilishi, iqlimning keskin issib ketishi, cho'llanish va chang bo'ronlarining ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu hududda istiqomat qiluvchi aholi, qo'shni hududlarda istiqomat qiluvchi aholining salomatligiga, qishloq xo'jalik sohasiga katta zarar keltirmoqda, Orol hududida tez – tez sodir bo'livchi “tuz bo'ron”lari ko'plab qishloq xo'jalik ekinlarini va o'simliklarni nobud bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Bu kabi holatlarni bartaraf qilish borasida O'zbekiston va Qoraqolpog'iston respublikalari ko'plab amaliy tadbirlarni tashkil qilmoqda.

Zero, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasida keltirib o'tilganidek, “Davlat barqaror rivojlanish prinsipiga muvofiq, atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Davlat Orolbo'yi mintaqasining ekologik

¹ O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim O'zgarishi vazirligi rasmiy sayti – <https://eco.gov.uz>

tizimini muhofaza qilish hamda tiklash, mintaqani ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish yuzasidan choralar ko'radi"¹.

Cho'llanish va tuproq eroziyasi kabi muammolar ham O'zbekiston hududidagi katta ekologik muammo hisoblanib, Qashqadaryo, Buxoro, Navoiy va Qoraqalpog'iston hududlarida yerlarning cho'llanishi keng ko'lamda kuzatilmoqda. Sug'oriladigan yerlarda sho'rlanish va eroziya tufayli qishloq xo'jaligi samaradorligi pasaymoqda. Prezidentimiz tashabussi bilan qabul qilinayotgan normativ - huquqiy hujjatlarda bu kabi muammolarni bartaraf qilish borasidagi chora tadbirlar davlat organlariga muddatli topshiriq shaklida etkazilayotgani bu sohadagi muammolarni qanchalik dolzarb ekanligini anglatadi. Ekologik muammolarni eng ko'p zarar berish sohasi insonlarning salomatligi va qishloq xo'jalik sohasi bo'lib, zero bu ikkita soha bir biri bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan: ekologik muammolardan yana biri bu: Suv resurslari tanqisligi va sifati bo'lib, O'zbekistonning eng dolzarb ekologik muammolaridan biridir. Suvdan samarasiz foydalanish, eskirgan irrigatsiya tizimlari, aholi sonining o'sishi bu muammoni yanada kuchaytirmoqda, aholining ekologik madaniyatini rivojlanmaganligi bu kabi muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'layotganligi sir emas. Shuningdek, sanoat chiqindilarining ochiq suv havzalariga tashlanishi suv sifatining yomonlashuviga olib kelmoqda. Bu kabi ekologik muammolarni hal qilish borasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmonining **80-maqsadi: Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish, shahar va tumanlarda ekologik ahvolni yaxshilash, "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish - deb nomlanib unda qo'yidagi ishlarni amalga oshirish nazarda tutilgan.**

- "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasida har yil kamida 200 million tup daraxt ekish. "Yashil makon" umummilliy loyihasi tashabbuslariga mos tarzda respublikaning 10 ta hududida aerobiologik monitoring tizimini yo'lga qo'yish.

- Maishiy chiqindilarni yig'ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga yetkazish.

- Respublika bo'yicha 51 ta yer usti tabiiy suv obyektlari (daryolar, kichik daryolar va tabiiy ko'llar)ning sanitariya-muhofaza zonalari va sohil bo'yi mintaqalarini belgilash ishlarini yakunlash.

- Toshkent shahrini aholiga qulay, ekologik toza va yashash uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lgan hududga aylantirish, ko'kalamzorlashtirish darajasini 30 foizga yetkazish.

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir). 2023 yil 30 aprel kuni O'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovoz berish orqali qabul qilingan. (// <https://lex.uz/docs/6445145>)

- Orol dengizining qurigan tubida qo'shimcha 500 ming gektar yashil maydonlarni barpo etib, 2026-yil yakuniga qadar ularning umumiy hajmini 2,5 million gektarga yoki hududning 78 foiziga yetkazish.

- Orolbo'yida xalqaro "Yashil iqlim" va Global ekologik jamg'armalarning bioxilma-xillik, iqlim o'zgarishi va tuproq yemirilishining oldini olishga qaratilgan dasturlari asosida 300 million AQSh dollari qiymatidagi loyihalarni amalga oshirish.

- Shahar va tuman markazlarida har 50 — 100 ming aholi uchun "jamoat parklari"ni tashkil etish.

- Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish¹.

Yuqoridagi vazifalarning katta qismi 2022-2025 yillar davomida amalga oshirildi, amalga oshirilmagan ishlar va vazifalar yuzasidan qo'shimcha topshiriqlar berilmoqda, O'zbekiston ekologik muammolarga ziddiy e'tibor qaratayorganligi hech birimizga sir emas.

Har bir inson, ekologik toza hududda yashash huquqiga ega bo'lib, Atmosfera havosining ifloslanishi mavjud hududda yashashga majbur emas. O'zbekistonda keyingi yillardagi vujudga kelgan dolzarb muammolardan yana biri "Atmosfera havosining ifloslanishi" muammosidir. Bunga sabablar esa yirik sanoat markazlari – Toshkent, Olmaliq, Navoiy va Angrendagi ishlab chiqarish korxonalari havo ifloslanishining asosiy manbalaridir. Transport vositalarining ko'payishi ham atmosferaning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari aholi sonining o'sishi va iste'mol darajasining ortishi bilan birga maishiy chiqindilar hajmi ham ortmoqda. Qayta ishlash tizimining yetarli emasligi bu chiqindilarning atrof-muhitga zararini oshirmoqda. O'zbekiston Respublikasida bu ekologik muammoni bartaraf qilish masalasini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-sonli "O'zbekiston -2030" strategiyasida keltirib o'tilgan bo'lib, aynan strategiya 62 -bandidan to 73 -bandigacha ekologik muammolarni, atrof muhitni asrab avaylashga, suv resurslaridan unimli foydalanishga, atrof muhitni ifloslanishidan himoya qilishga, iqlim o'zgarishi salbiy ta'sirining oldini olishga, qattiq maishiy chiqindilarni to'plash va olib chiqish xizmatlari sifatini yaxshilashga va biologik xilma-xillik ishonchli saqlanishini ta'minlash e'tibor berilganligi bizning davlatimiz tomonidan bu kabi global muammolarni bartaraf qilishga alohida e'tibor qaratilganligi biz yoshlarni juda xursand qilganligi aytib o'tmasak xato bo'ladi deb o'ylayman. Zero, har bir davlat kelajak avlodga ekologik muammolardan xoli

¹ «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-son Farmoni, (<https://lex.uz/uz/docs/6600413>)

bo'lgan zaminni, musaffo atrof - muhitga ega vatanni meros qoldirmog'i insoniyat oldidagi eng muhim vazifasidir.

Maqolada ilgari surilgan ekologik muammolarni bartaraf qilishga doir ko'plab chora tadbirlar amalga oshirilayotgani quvonarli holat to'g'ri, biroq bu sohaga doir yanada ko'proq chora tadbirlarni amalga oshirishimiz kerakligi hech kimga sir emas.

Shu jarayonlardan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasida mavjud ekologik muammolarni samarali hal qilish va ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- Suv resurslaridan oqilona foydalanish: Zamonaviy, suv tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish) joriy etish; Eskirgan irrigatsiya tizimlarini bosqichma-bosqich yangilash; Aholi va fermerlar o'rtasida suvdan foydalanish madaniyatini oshirish bo'yicha ma'rifiy ishlarni kuchaytirish.

- Orolbo'yi hududini ekologik reabilitatsiya qilish: Qurgan Orol dengizi tubida cho'lga chidamli o'simliklar (saksovul, tamarisk va boshqalar) ekish ishlarini yanada kengaytirish; Orolbo'yi aholisini ekologik inqirozdan himoyalash bo'yicha sog'liqni saqlash va ijtimoiy loyihalarni yanada rivojlantirish; Eko-turizm va barqaror iqtisodiy faoliyat turlarini ko'proq rag'batlantirish.

- Atmosfera havosining ifloslanishini kamaytirish: Sanoat korxonalarida zamonaviy filtrlovchi uskunalarni o'rnatishni majburiy qilish, nazorat qilish jarayonini kuchaytirish; Transport vositalaridan chiqayotgan gazlarni nazorat qilish tizimini kuchaytirish, zararsiz yoqilg'i ishlab chiqarish tarmoqlarini yo'lga qo'yish;

- Elektr transportini ommalashtirish, jamoat transporti tizimini takomillashtirish va avtamobilsiz.

4. Chiqindilarni boshqarish va qayta ishlash:

Chiqindilarni saralash tizimini yo'lga qo'yish;

Qayta ishlash zavodlarini tashkil etish uchun xususiy sektorni jalb etish;

Maishiy chiqindilarni ekologik toza usullar bilan utilizatsiya qilish.

5. Ekologik ta'lim va jamoatchilik ishtiroki:

Maktab va oliy o'quv yurtlarida ekologiya fanining sifatli o'qitilishini ta'minlash;

Aholi o'rtasida ekologik ong va madaniyatni shakllantirish bo'yicha targ'ibot ishlarini kengaytirish;

Mahalliy jamoalarning ekologik loyihalarda ishtirokini qo'llab-quvvatlash.

6. Qonunchilikni takomillashtirish va monitoring tizimini kuchaytirish:

Atrof-muhitga zarar yetkazganlarga nisbatan javobgarlik choralari kuchaytirish;

Ekologik monitoring tizimini raqamlashtirish va doimiy nazorat qilishni yo'lga qo'yish, hamda Xalqaro tashkilotlar bilan ekologik hamkorlikni kengaytirish.

Xulosa. Ekologik muammolarni hal etish uchun hukumatlar, nodavlat tashkilotlari, jamoatchilik va har bir inson birgalikda harakat qilishi zarur. Ta'lim va targ'ibot ishlari, ekologik qonunchilikni kuchaytirish, yashil texnologiyalarni joriy etish bu boradagi asosiy yo'nalishlar bo'lishi kerak. Insoniyat tabiat bilan uyg'unlikda yashashni o'rganmasa, bu muammolar yanada chuqurlashishi mumkin.

ПУЛАТОВ БЕКЗОД АДИБАЕВИЧ

Ўзбекистон Республикаси

Президентининг

Тошкент вилояти Халқ қабулхонаси

бош мутахассиси

ЖИНОЯТ ҚОНУНИНИНГ БЛАНКЕТ НОРМАЛАРИНИ ТУЗИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада жиноят қонунининг бланкет нормаларини тузилиш хусусиятлари чуқур таҳлил этилади. Бланкет нормаларнинг моҳияти, зарурати ва уларни қўллашнинг назарий асослари ёритилади. Шунингдек, мақолада бланкет диспозицияларнинг тузилиши, уларда ҳавола қилинадиган норматив ҳужжатларнинг турлари ва ушбу ҳаволаларнинг ўзига хос жиҳатлари кўриб чиқилади. Муаллиф бланкет нормаларнинг афзалликлари (қонунчиликни ихчамлаштириш, оперативлик) ва камчиликлари (қонунийлик принципининг чекланиши, ҳуқуқни қўллашдаги қийинчиликлар) каби муҳим жиҳатларга эътибор қаратади. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигидаги бланкет нормаларнинг тузилишига оид мисоллар келтирилади ва уларнинг қўлланилишидаги амалий муаммолар таҳлил этилади. Мақола якунида бланкет нормаларни такомиллаштириш ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида самарали қўллаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилади.

Калит сўзлар: жиноят қонуни, бланкет норма, бланкет диспозиция, ҳавола, қонунчилик техникаси, қонунийлик принципи, ҳуқуқни қўллаш.

Аннотация В данной статье проводится углубленный анализ особенностей построения бланкетных норм уголовного закона. Раскрывается сущность, необходимость и теоретические основы применения бланкетных норм. Также рассматривается структура бланкетных диспозиций, виды нормативных актов, на которые делаются ссылки, и специфика данных ссылок. Автор уделяет внимание таким важным аспектам, как преимущества бланкетных норм (компактность законодательства, оперативность) и их недостатки (ограничение принципа законности, трудности в правоприменении). Приводятся примеры построения бланкетных норм в уголовном законодательстве Республики Узбекистан и анализируются практические проблемы их применения. В заключение статьи разрабатываются предложения по

совершенствованию бланкетных норм и их эффективному применению в правоприменительной практике.

Ключевые слова: уголовный закон, бланкетная норма, бланкетная диспозиция, ссылка, законодательная техника, принцип законности, правоприменение.

Annotation: This article provides an in-depth analysis of the peculiarities of structuring blanket norms in criminal law. It elucidates the essence, necessity, and theoretical foundations for the application of blanket norms. Furthermore, the article examines the structure of blanket dispositions, the types of normative acts to which references are made, and the specific features of these references. The author focuses on crucial aspects such as the advantages of blanket norms (compactness of legislation, efficiency) and their disadvantages (limitation of the principle of legality, difficulties in law enforcement). Examples of the structuring of blanket norms in the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan are provided, and the practical problems of their application are analyzed. In conclusion, the article develops proposals for improving blanket norms and their effective application in law enforcement practice.

Keywords: criminal law, blanket norm, blanket disposition, reference, legislative technique, principle of legality, law enforcement.

Жиноят ҳуқуқида бланкет диспозицияларни илмий тушуниш алоҳида ўрин эгаллайди. Бу муаммога кўплаб олимлар мурожаат қилган. Бироқ бланкетлилик муаммосини биринчи бўлиб немис олими К.Биндинг кўтариб чиққан бўлиб, у “бланкет жиноят-ҳуқуқий диспозиция” тушунчасини таклиф қилган. У бундай диспозициялар қаторига жиноят ҳуқуқига оид бўлмаган буйруқлар томонидан тушунтиришни талаб қиладиган жиноий-ҳуқуқий тақиқларни ўз ичига олган диспозицияларни киритган. К.Биндинг ажратиб кўрсатган илмий йўналишнинг истиқболлилиги ва мунозаралилигини англаган ҳолда, жиноят ҳуқуқи соҳасидаги олимлар бланкет жиноят-ҳуқуқий диспозициялар тушунчаси ва мазмуни бўйича ўз қарашларини таклиф эта бошладилар¹.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, Карл Биндингнинг бу ғояси жиноят ҳуқуқи назарияси ва амалиёти учун катта аҳамият касб этди. Унинг иши бланкет нормаларнинг моҳиятини, уларни қўллаш заруратини ва юзага келадиган муаммоларни чуқурроқ ўрганишга тurtки берди. Биндингнинг таълимотига кўра, жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳалари (маъмурий, фуқаролик ва бошқалар) томонидан белгиланган қоидаларнинг бузилиши учун жавобгарликни белгилайди. Бланкет диспозициялар эса айнан шундай бузилишларни аниқлаш учун бошқа норматив ҳужжатларга мурожаат қилишни талаб қилади. Гарчи Биндингнинг қарашлари баъзи танқидларга учраган бўлса-да, бизнинг назармизда, у бланкет нормаларнинг ўзига хос хусусиятларини ва уларнинг ҳуқуқ тизимидаги ўрнини белгилаб берган муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилди. Шунга ўхшаш нуқтаи назарни

¹ Люблинский П. И. Техника, толкование и казуистика Уголовного кодекса: пособие к практическим занятиям по уголовному праву. Петроград, 1917.

И.А.Михайлова ҳам қўллаб-қувватлайди. У бир ҳолатда ажратиб кўрсатилган белгиларни сўзма-сўз талқин қилиб, жиноят қонунининг ўзидаги бланкет диспозиция жиноий қилмишнинг белгиларини белгиламайди, деб таъкидлайди¹. Бошқа ҳолатда эса умумий шаклда барибир жиноий-ҳуқуқий тақиқни ўз ичига олганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, белгиларни аниқроқ аниқлаш учун бланкет диспозиция бизни ҳуқуқнинг бошқа соҳаси кўрсатмаларига йўналтиради. Бу позицияни жиноят-ҳуқуқий диспозицияда тегишли тақиқнинг бутунлай йўқлиги объектив мумкин эмаслиги сабабли мунозарали деб ҳисоблаймиз. Ҳақиқатан ҳам, унда қилмишнинг барча белгилари бўлмаслиги мумкин, лекин моҳиятни акс эттирувчи асосий белгилари, шубҳасиз, бўлиши керак. Биз кўриб чиқаётган муаммони чуқурроқ ўрганиш шуни кўрсатдики, бланкет диспозиция, албатта, жиноят ҳуқуқига хос бўлмаган тушунчавий воситаларни ўз ичига олади. Бу эса бланкет диспозицияларни тўғри тушуниш учун бошқа норматив ҳужжатга ёки ҳуқуқ тармоғига мурожаат қилишни талаб этади. Бу масалани батафсилроқ кўриб чиқиб, Л.Д. Гаухманнинг фикрларига қўшиламиз². У ўз асарларидан бирида бланкет диспозицияси, албатта, жиноят белгиларини ўз ичига олиши кераклигини, аммо уларнинг бир қисми Жиноят кодексида эмас, балки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда тавсифланган, деб таъкидлаган. Бунда шуни унутмаслик керакки, бланкет диспозиция ўзида кўп сонли таркибий қисмларни мужассам этади. Улар тўлиқ ҳажмда унда тавсифланмайди, чунки бундай турдаги жиноят-ҳуқуқий тақиқларни юридик-техник жиҳатдан қуриш ҳаддан ташқари мураккаб ва мақсадга мувофиқ эмас. Бунда қонун чиқарувчи фақат шуни кўрсатадики, жиноят ҳуқуқи учун аҳамиятли оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлган ҳуқуқбузарлик белгилари аниқланганда, жиноий ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши тўғрисидаги масала қўйилади. Бунга йўл ҳаракати хавфсизлигига ёки транспорт воситаларидан фойдаланишга тажовуз қилувчи жиноятлар мисол бўла олади³. Шу номдаги қоидаларга мурожаат қилинмасдан ва уларнинг бузилиши аниқланмасдан келиб чиққан ижтимоий хавфли оқибатлар ҳеч қандай жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлмайди. Биз томонимиздан ўтказилган тадқиқот бланкет диспозицияларнинг бири-биридан сезиларли даражада фарқ қилувчи кўплаб таърифлари мавжудлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам жиноят ҳуқуқи доктринасида

¹ Михайлова И. А. Бланкетные нормы в уголовном законе и их применение органами внутренних дел: дис. канд. ... юрид. наук. М., 2009

² Гаухман Л. Д. Проблемы УК: бланкетность, декларативность, казуистичность // Уголовное право в XXI веке: матер. Междунар. науч. конф. М., 2002.

³ Бедринский А. А., Дорофеев И. Н. Транспортная безопасность и реформирование органов внутренних дел на транспорте // Труды Академии управления МВД России. 2011. № 3 (19).

унинг умуметириф этилган белгилари мавжуд эмас. Ушбу масалада Г.Н.Борзенковнинг бугунги кунда қўлланилаётган бланкет диспозициялари мазмунининг ҳаддан ташқари кенглигини кўрсатиб ўтган фикрига қўшилиш керак, бу эса бланкетликнинг мустақил даражаларини ажратиш учун асос бўлади¹. Бироқ, бланкет диспозицияларни ўрганиш муаммосига бағишланган ишларнинг аксариятида уларнинг асосий фарқи ажратиб кўрсатилади. Уларнинг жиноят-ҳуқуқий мазмунга эга бўлмаган меъёрий кўрсатмалар билан узвий боғлиқлиги қайд этилган². Фикримизча, ушбу белги бланкет диспозицияларнинг асосий концептуал хусусияти ҳисобланади. Бироқ доктринада уларнинг бошқа тармоқ меъёрий кўрсатмалари билан алоқаси турлича белгиланган. Бир гуруҳ олимлар бланкет диспозицияларда жиноий-ҳуқуқий бўлмаган норматив ҳужжатга ҳам аниқ, ҳам мавҳум ҳавола бўлиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, ҳавола мурожаат қилиш керак бўлган манбанинг ўзини ўз ичига олиши керак³. Фикримизча, бундай ёндашув бланкет диспозицияларнинг моҳиятини ҳам, уларни қўллаш амалиётини ҳам сезиларли даражада торайтиради. Биз ҳамфикр бўлган бошқа бир гуруҳ олимлар бланкет диспозицияларнинг бошқа ҳуқуқ соҳалари билан алоқасини кенгроқ талқин қиладилар.

Масалан, Н.В.Беляева ва И.Н.Бокованинг фикрича, бланкетлик ҳуқуқ нормасининг мазмунини аниқлаш учун кўплаб қонуности идоравий норматив ҳужжатларга мурожаат қилиш зарурлигини назарда тутати⁴. Бу шуни кўрсатадики, қонун чиқарувчи ўзининг асосий қисмида муайян жиноятнинг барча белгиларини аниқлаш учун мурожаат қилиш зарур бўлган ҳавола қилинаётган норматив ҳужжатни тўғридан-тўғри кўрсатмайди. Фикримизча, бундай вариант жиноятчиликка қарши курашиш сифатини ошириш учун кўпроқ имкониятлар яратади, бу эса жиноят қонунчилигининг умуметириф этилган ҳуқуқий ҳулқ-атвор қоидаларига риоя қилишнинг асосий кафолати сифатида ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Бланкет диспозицияларни тузишда қонун чиқарувчи кўпинча “мувофиқ равишда...” каби иборалардан фойдаланади. [182,232,266 ва ҳоказо моддалар], “қонун билан белгиланган...” Жиноий-ҳуқуқий тақиқларни тузишда

¹ Борзенков Г. Н. Бланкетные ли диспозиции статей УК о причинении вреда здоровью? // Законность. 2007. № 12.

² Щепелков В. Ф. Определение уголовной противоправности деяния при конструировании и применении Уголовного кодекса // Закон и право. 2012. № 7.

³ Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России. Воронеж, 2004.

⁴ Беляева Н. В. Бланкетные диспозиции в советском уголовном праве и их применение: дис. канд. ... юрид. наук. М., 1984. 10.

Бокова И. Н. Юридическая техника в уголовном законодательстве (теоретико-прикладной анализ главы 22 УК РФ): дис. канд. ... юрид. наук. Н. Новгород, 2022

қўлланиладиган “ноқонуний,” “ноқонуний” ёки “ғайриқонуний” каби таърифлар бланкетлик кўрсаткичи бўлиши мумкин. Бироқ, бу ҳолда юқорида санаб ўтилган таърифларни юридик жиҳатдан очиб бериш уларни ҳуқуқнинг бошқа соҳалари нуқтаи назаридан талқин қилишни талаб этишини белгилаш зарур. Зарурат бўлмаса, бундай диспозиция бланкет диспозиция бўлиши мумкин эмас¹. Гарчи бир қатор жиноят-ҳуқуқий тақиқларни тузиш доирасида бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга тўғридан-тўғри ҳаволаларни топмаслик мумкин бўлса-да, бу бундай диспозицияларни бланкет диспозициялар тоифасидан чиқариш учун ҳуқуқий асос бермайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 169-моддаси диспозицияси ўзганинг мулкни яширин равишда талон-торож қилганлик учун жавобгарликни белгилайди. Фикримизча, уни қўллашда ҳуқуқни қўлловчи ҳар доим ҳам “мулк” ҳуқуқий тушунчасини мустаҳкамловчи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мурожаат қилавермайди. Ушбу вазиятда тахмин қилиш мумкинки, ўғрилик каби талон-торож шаклининг белгиларини аниқлашда ҳар доим ҳам “мол-мулк” тушунчасининг мазмуни ҳам, ундан келиб чиқадиган ўғрилик предметининг белгилари ҳам аниқланмайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, бланкет жиноят-ҳуқуқий диспозицияларнинг бошқа қонунчилик соҳалари ҳужжатлари билан боғлиқлиги муайян жиноят таркибининг қатъий белгиларини, шунингдек иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш учун зарур ва етарлидир. Бу масалада И.А.Михайлова ва А.В.Селскийнинг бланкет диспозициясида жиноятнинг барча мажбурий белгилари мавжуд эмас, деган фикрига қўшилиш мумкин². Айнан шу ҳолат биринчи навбатда бизга бундай диспозицияни бланкет диспозиция деб аташга асос беради, чунки ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари ҳужжатларида муайян жиноят таркиби белгилари батафсил баён этилади.

Солиқ тўлашдан бўйин товлаганлик учун жавобгарликнинг белгиланиши бунга мисол бўла олади. Асосий муаммо Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 184-моддасидаги солиқ қонунчилиги нормаларига ҳавола қилувчи ҳуқуқий кўрсатмаларнинг мураккаб ва ноаниқ юридик-техник тузилишидан келиб чиқади, бу ҳақда бевосита қонун чиқарувчи томонидан диспозицияда кўрсатилади. Солиқ қонунчилигига мурожаат қилиш солиқ қонунчилигида баён этилган қоидаларнинг казуистиклиги, шунингдек жиноятни келтириб чиқарувчи белгиларнинг ноаниқ баён этилганлиги сабабли мавжуд муаммога аниқлик киритмайди.

¹ Пикуров Н. И. Квалификация следователем преступлений со смешанной противоправностью. Волгоград, 1988.

² Сельский А. В. Бланкетные нормы в уголовном законодательстве России: дис. канд. ... юрид. наук. М., 2010.

Бунинг сабаби иқтисодий тоифалар (солиқ, йиғим) тавсифидаги фарқ бўлиб, улар жиноят қонунчилигида кўпликда, солиқ қонунчилигида эса бирликда ифодаланади; Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида бўйин товлаш жиноий хатти-ҳаракат шакли сифатида кўрсатилган (184-модда), Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида эса - тўламаслик ҳақида сўз боради. Филологик терминологияни қўллашдаги тафовутлар солиққа оид жиноятлар белгиларини аниқлашда муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, агар ҳуқуқ нормаларини шарҳлашнинг энг кенг тарқалган усулидан фойдаланилса, ҳатто тўланмаган сумма Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 184-моддасида белгиланган мезонларга мувофиқ бўлса ҳам, битта солиқни тўлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик келиб чиқмайди. Грамматик талқинни қўллаш бизни шундай хулосага олиб келади. Бўйин товлаш белгиларини аниқлашда ҳам муаммолар юзага келади. Хусусан, агар шахс солиқ ҳужжатларини қонунда белгиланган муддатда тақдим этган бўлса ва уларда ёлғон маълумотлар мавжуд бўлмаса, лекин шахс солиқни тўғридан-тўғри тўлашдан бўйин товласа, унинг хулқ-атворини жиноий деб баҳолаш мумкинми? Юзага келган қарама-қаршиликларни бартараф этиш фақат солиққа тортиш соҳасидаги терминологик воситаларни бир хилликка келтириш орқали мумкин. Солиқларни йиғиш соҳасидаги муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси¹ эканлигини ҳисобга олган ҳолда, солиқ қонунчилиги нормаларини ишлаб чиқишда қўлланиладиган атамалар солиқ соҳасига билвосита таъсир кўрсатадиган бошқа ҳуқуқ соҳаларида қўлланилиши керак, деб ҳисоблаймиз. Ушбу фикрни сўралган респондентларнинг кўпчилиги (67% мутахассислар ва 71% фуқаролар) ҳам қўллаб-қувватладилар. Биз баён этган қоидалар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 184-моддасига “бўйин товлаш,” “солиқлар,” “йиғимлар” атамаларини “тўламаслик,” “солиқ,” “йиғим” билан алмаштириш қисмида ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги таклиф билан чиқишга асос бўлади.

Жиноят қонунчилигининг бланкетлиги энг қимматли неъмат - ҳаётни муҳофаза қилиш доирасида ҳам кузатилади. Ҳаётнинг бошланиш ва тугаш пайтини аниқлаш масаласи ҳали ҳам мунозарали бўлиб қолмоқда. Ҳаётнинг бошланиш вақтини, яъни боланинг туғилиш вақтини аниқлаш турли манбаларда турлича таърифланади, шунингдек, жиноят ҳуқуқи доктринаси ва тиббиётда келтирилган нуқтаи назарлар ўртасида сезиларли фарқлар мавжуд². Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Солиқни сақлаш

¹ <https://www.lex.uz/acts/4674902>

² Андреев В.Л. К вопросу совершенствования уголовно-правовой охраны интересов семьи и несовершеннолетних // Труды Академии управления МВД России. 2010. № 4 (16).

вазирлигининг Ўзбекистон Республикаси “Соғлиқни сақлаш муассасаларида туғилганлик ҳақидаги тиббий маълумотнома, перинатал ўлим ва ўлим ҳақидаги тиббий гувоҳномаларни бериш тартиби тўғрисидаги йўриқномани тасдиқлаш ҳақида”ги буйруғига¹ мувофиқ, туғилишнинг тиббий мезонлари қуйидагилардир: - ҳомиладорлик муддати 22 ҳафта ва ундан ортиқ; - туғилганда боланинг тана вазни 500 г ва ундан ортиқ (ёки кўп ҳомилали туғруқларда 500 г дан кам); - туғилганда боланинг тана узунлиги 25 см ва ундан ортиқ (агар туғилганда боланинг тана вазни номаълум бўлса); - ҳомиладорлик муддати 22 ҳафтадан кам ёки туғилганда боланинг тана вазни 500 г дан кам ёки туғилганда тана вазни номаълум бўлса, туғилгандан кейин 168 соатдан (7 кун) ортиқ умр кўрган боланинг тана узунлиги 25 см дан кам. Бунда ҳомиладорлик муддати 22 ҳафта ва ундан ортиқ бўлган, чақалоқнинг тана вазни 500 г ва ундан ортиқ (ёки кўп ҳомилали туғруқларда 500 г дан кам) бўлган ёки чақалоқнинг туғилгандаги тана вазни номаълум бўлган, чақалоқ танасининг узунлиги 25 см ва ундан ортиқ бўлган, чақалоқда тирик туғилиш белгилари (нафас олиш, юрак уриши, киндик тизимчасининг пульсацияси ёки киндик кесилганлиги ва йўлдош ажралганлигидан қатъи назар, мушакларнинг ихтиёрий ҳаракатлари) мавжуд бўлган туғилиш пайти тирик туғилиш ҳисобланади. Юқорида айтилганларнинг барчаси, албатта, боланинг тирик ва яшаш ҳуқуқига эга эканлигини қатъий таъкидлашимизга асос бўлади. Шунининг алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу мезон ва белгилар боланинг туғилганлиги ва тирик туғилганлигининг юридик фактини қайд этишда аҳамиятга эга.

Бироқ, улардан ҳаётни жиноий-ҳуқуқий муҳофаза қилиш бошланган вақтни аниқлаш учун тўлиқ фойдаланиш мумкин эмас. Жиноий-ҳуқуқий муҳофаза объекти сифатида ҳаёт боланинг тирик туғилган вақти расман аниқлангунга қадар пайдо бўлади².

Шу муносабат билан ҳаёт бошланишининг эртароқ пайтини ажратиб кўрсатиш зарурлиги тўғрисида савол туғилади. Уни ҳал қилишда онанинг янги туғилган чақалоқни қасддан ўлдиришига объектив имконият берадиган моментни аниқлаб олиш зарур. Туғруқ пайтида ўлдириш объектив равишда ҳомиланинг она танасидан чиқиш пайтида мумкин

¹ Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирининг “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш муассасаларида туғилганлик ҳақидаги тиббий маълумотнома, перинатал ўлим ва ўлим ҳақидаги тиббий гувоҳномаларни бериш тартиби тўғрисидаги йўриқномани тасдиқлаш ҳақида” буйруғи, 23.03.2010 йилда рўйхатдан ўтган, рўйхат рақами 2089

² Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism – Toshkent: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2021. – 696 bet. (Rustambayev M.X. Comments on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Special section - Tashkent: “Legal literature publish”, 2021. - 696 pages.)

бўлади¹. Бироқ, бу ҳолатда белгиланиши лозим бўлган мажбурий шарт тирик туғилиш имкониятини аниқлашдир. Бу суд-тиббий экспертизаси томонидан аниқланиши керак, чунки боланинг ўлик туғилганлигини аниқлашда айбдорнинг ҳаракатлари янги туғилган чақалоқни ўлдиришга суиқасд қилиш сифатида квалификация қилиниши керак. Ҳозирги кунда суд-тергов амалиёти айнан шундай ёндашувга амал қилмоқда². “Янги туғилган чақалоқ” тушунчасининг таърифида ҳам бирлик йўқ. Шундай қилиб, доктринада мавжуд бўлган энг кенг тарқалган фикр янги туғилган чақалоқнинг асосий хусусиятини унинг туғилгандан кейинги ҳаёти давомийлиги билан боғлайди, бу уч-тўрт ҳафта ичида ўзгариб туради³.

Педиатрияда эса чақалоқлик даврининг давомийлиги чақалоқ дунёга келган пайтдан бошлаб бир ойга тенг бўлади⁴. Бундай келишмовчиликларнинг сабаби шундаки, бугунги кунда янги туғилган чақалоқнинг меъёрий тушунчаси мавжуд эмас. Шу сабабли, янги туғилган чақалоқлик ташқи муҳит шароитларига мослашиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, у ўртача 28 кундан 30 кунгача давом этади⁵. Юқоридагилар бизга онанинг янги туғилган чақалоқни туғруқдан сўнг дарҳол ёки психотравматик вазиятда ўлдирганлик учун жавобгарлигининг имтиёзлилиги туғруқ пайтида ўлдириш вариантыдаги каби физиологик туғруқ жараёни билан эмас, балки чақалоқнинг янги туғилганлиги билан боғлиқ деган хулосага келишимизга асос бўлади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда Жиноят кодексининг 99-моддаси диспозициясига туғиш вақти ва туғилиш ҳамон тушунчаларини қамраб олувчи даврини белгилаб берувчи муддатни аниқ ўрнатиб қўйиш мақсадга мувофиқ. Бугунги Ўзбекистон Республикаси ЖКда онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириш жинояти учун ўрнатилган норма таҳрири етарли даражада мукамал ишлаб чиқилмаган, бу эса ўз навбатида ушбу

¹ Худайкулов Ф. Х. Уголовно-правовые аспекты факультативных признаков объективной стороны преступления при квалификации деяния //Право и жизнь. – 2019. – №. 2. – С. 115-122. (Khudaykulov F. Kh. Criminal law aspects of optional features of the objective side of the crime in the qualification of the act // Law and Life. – 2019. – no. 2. - p. 115-122.)

² Попов А.Н. О начале уголовно-правовой охраны жизни в новом тысячелетии // Уголовное право в XXI веке: Материалы Международной научной конференции на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая-1 июня 2001 г. М: 2002.-С.200. (Popov A.N. On the beginning of the criminal law protection of life in the new millennium // Criminal law in the XXI century: Proceedings of the International Scientific Conference at the Faculty of Law of Moscow State University. M.V. Lomonosov May 31-June 1, 2001 M: 2002.- p.200.)

³ Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. Maxsus qism – Toshkent: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2021. – 696 bet. (Rustambayev M.X. Comments on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Special section - Tashkent: “Legal literature publish”, 2021. - 696 pages.)

⁴ Особенная часть Уголовного кодекса Российской Федерации. Комментарий. Судебная практика. Статистика / под общ. ред. В. М. Лебедева; отв. ред. А. В. Галахова. М., 2009

⁵ Попов А.Н. Преступления против личности при смягчающих обстоятельствах. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. – С. 31-32. (Popov A.N. Crimes against the person under extenuating circumstances. - St. Petersburg: "Legal Center Press", 2001. - p. 31-32.)

жиноятни ўхшаш жиноятлардан фарқлаш, уни енгиллаштирувчи характердаги жиноят сифатида эътироф этишга асос бўлувчи мезонларни тушунишда айрим қийинчиликларни туғдиради. Бу барча ҳолатлар ушбу жиноятни содир этилиши натижасида олиб бориладиган тергов ва суриштирув ишларида ҳамда суд қарорини қабул қилинишида намоён бўлиши мумкин.

Бланкетлик ҳаётнинг тугашини, яъни ўлимнинг бошланиш пайтини аниқлашда ҳам кузатилади. Россия Федерацияси Ҳукуматининг Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш муассасаларида туғилганлик ҳақидаги тиббий маълумотнома, перинатал ўлим ва ўлим ҳақидаги тиббий гувоҳномаларни бериш тартиби тўғрисида йўриқномада¹ инсоннинг ўлим вақти унинг миясининг ўлими ёки унинг биологик ўлими (инсоннинг қайтариб бўлмайдиган ўлими) вақти эканлиги қайд этилган.

Юқорида баён этилган мулоҳазалар диспозицияда ифодаланган энг муҳим неъматни, хусусан, инсон ҳаётини муҳофаза қилишни таъминловчи қоидалар ўта бланкетли ҳисобланади, деган хулосага келиш имконини беради. Жиноий-ҳуқуқий мазмунга эга бўлмаган бошқа норматив ҳужжатларга мурожаат қилмасдан туриб, бундай қилмишларнинг барча белгиларини объектив равишда аниқлаш мумкин эмас.

Шундай қилиб, шахс манфаатларини ҳимоя қилиш доирасидаги бланкетлик жиноят ҳуқуқининг нафақат миллий ҳуқуқнинг бошқа соҳалари билан, балки умуман ишлаб чиқилган халқаро-ҳуқуқий воситалар билан ўзаро ҳамкорлигининг самарадорлигини кўрсатади. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги тармоқларининг институтлари ва тушунчалари, агар бошқача кўрсатилмаган бўлса, жиноят ҳуқуқида қўлланилганда, қонунчиликнинг тегишли тармоқларида мустаҳкамланган маънода қўлланилиши лозим. Бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга ҳавола қилувчи қилмишни квалификация қилишда хатоларга йўл қўймаслик учун тармоқ қонунчилиги манбасига ҳавола қилган ҳолда асосий жиноят таркибини ташкил этувчи элементларни албатта кўрсатиш зарур. Бунда юридик факт сифатида намоён бўлувчи қилмишни ҳуқуқий баҳолаш ва жиноят ҳуқуқининг аксессорлиги бўйича соҳавий қонунчиликнинг диспозицияларига устуворлик берилади. Биз томонимиздан ўтказилган тадқиқот жиноят ҳуқуқида бланкет диспозициянинг қуйидаги белгиларини ажратишга асос бўлади: - ижтимоий хавфли қилмиш белгиларининг тўлиқ рўйхати мавжуд эмаслиги; - мавҳум умумлаштирувчи хусусиятга эгаллиги; - ҳуқуқнинг бошқа соҳалари нормалари билан узвий

¹ Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш муассасаларида туғилганлик ҳақидаги тиббий маълумотнома, перинатал ўлим ва ўлим ҳақидаги тиббий гувоҳномаларни бериш тартиби тўғрисида йўриқнома Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирининг буйруғи, 23.03.2010 йилда рўйхатдан ўтган, рўйхат рақами 2089

боғлиқлиги; - ижтимоий хавфли қилмишнинг тўлиқ белгиларини аниқлаш ва уларнинг мазмунини бошқа соҳа қонунчилигига мурожаат қилмасдан очиб бериш мумкин эмаслиги.

ANARBAYEV ELDOR

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi
universiteti mustaqil izlanuvhisi

KONSESSIYA SHARTNOMALARINI AMALGA OSHIRISH SOHASIDA MDH DAVLATLARI QONUNCHILIGI

Annotatsiya: Maqolada MDH davlatlarida konsessiya shartnomalarini amalga oshirishning huquqiy asoslari tahlil qilingan. Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston va Belarus Respublikalarining konsessiyalar to'g'risidagi qonunchiligi qiyosiy o'rganilgan. Har bir davlatning konsessiya munosabatlarini tartibga solish xususiyatlari, konsessiya ob'ektlari turlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari yoritilgan. MDH davlatlarida konsessiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash shakllari va institutsional tuzilmalar tahlil qilingan. Konsessiya mexanizmini rivojlantirishdagi umumiy muammolar va istiqbollar ko'rsatilgan. Muallif MDH hududida konsessiyalarni rivojlantirish zaruratini asoslab, qonunchilikni takomillashtirish yo'nalishlarini belgilagan. Tadqiqot O'zbekiston uchun MDH davlatlari tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: MDH davlatlari, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston, Belarus, konsessiya qonunchiligi, davlat-xususiy sheriklik, konsessiya loyihalari, institutsional qo'llab-quvvatlash, konsessiya kelishuvi, MDH tajribasi, qonunchilikni takomillashtirish.

Hozirgi vaqtda dunyoning ko'plab mamlakatlari o'z iqtisodiy faoliyatida konsessiya kelishuvlari (shartnomalarini) foydalanmoqda, bu mos ravishda ularning milliy qonunchiligida mustahkamlangan.

Bir qator dunyo mamlakatlari konsessiyani yer osti boyliklaridan foydalanish sohasidagi investitsiya vositasi sifatida foydalanadi, yaqin o'tmishda O'zbekiston Respublikasida bo'lgani kabi¹.

Ayrim mamlakatlar konsessiyani davlat-xususiy sheriklikni amalga oshirishning shakllaridan biri sifatida ko'rib chiqishadi, Yangi O'zbekistonda bo'lgani kabi².

¹ O'zbekiston Respublikasining "Konsessiyalar to'g'risida"gi qonuni, 30.08.1995 yildagi 110-I-son // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-y., 9-son, 185-modda // O'zbekiston Respublikasining "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi qonunchilik takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga O'zgartish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek ayrim qonun hujjatlarini O'z kuchini yo'qotgan deb topish haqida" 22.01.2021 yildagi O'RQ-669-son Qonunining 3-moddasiga ko'ra ushbu Qonun O'z kuchini yo'qotgan // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.01.2021-y., 03/21/669/0060-son.

² O'zbekiston Respublikasining "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonuni, 10.05.2019 yildagi O'RQ-537-son // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2019-y., 03/19/537/3113-son; 23.01.2021-y., 03/21/669/0060-son; 07.06.2022-y., 03/22/775/0477-son.

Shu munosabat bilan ta'kidlaymizki, konsessiyalar faoliyati tajribasi shuni ko'rsatadiki, konsessiya munosabatlarini rivojlantirish Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari milliy iqtisodiyotlarini investitsiya resurslari bilan ta'minlashning istiqbolli yo'nalishi bo'lishi mumkin.

MDH mamlakatlari uchun konsessiya investitsiyalar, zamonaviy texnologiyalar, uskunalarni jalb qilish, boshqa iqtisodiy va bir qator ijtimoiy muammolarni hal qilishning samarali mexanizmi bo'lishi mumkin, nafaqat xom ashyo tarmoqlarida.

Konsessiya shartnomasi bo'yicha yoki davlat mulki kelishilgan muddat va shartlarda xorijiy yoki mahalliy konsessionerga (investorga) foydalanishga topshirilishi kerak, yoki oxirgisiga muddatli va pullik asosda davlat monopoliyasi bo'lgan faoliyat turini amalga oshirish huquqi berilishi kerak¹.

Konsedent (davlat, munitsipal ta'lim) oddiy tadbirkor bo'lgan fuqarolik-huquqiy shartnomadan farqli o'laroq, konsessiya shartnomasida u avvalo ommaviy hokimiyat organi sifatida chiqadi, mulkdan tadbirkorlik maqsadida foydalanish jarayonida o'zining o'ziga xos ijtimoiy vazifasini amalga oshiradi, jamiyat uchun zarur yoki foydali maqsadlarga erishishni ta'minlaydi. Shuning uchun xorijiy amaliyotda jamoat xizmatlarini konsessiya shartnomasining fuqarolik-shartnoma shartlari faqat uning bir qismini tashkil etadi, ikkinchisini namunaviy shartlar (ma'muriy tartibga soluvchi ko'rsatmalar, xizmat yo'riqnomalari, turli idoraviy farmoyishlar), ya'ni konsessionerga qaratilgan ommaviy-huquqiy xarakterdagi talablar tashkil etadi. Jamiyat zarurati, ommaviy manfaat, mulkning ijtimoiy funksiyasining ommaviy-huquqiy imperativlari ob'ektiv mavjud va ular MDH mamlakatlari bozor iqtisodiyotlarining ijtimoiy yo'nalganligini kuchaytirish jarayonida tobora aniqroq namoyon bo'ladi.

Konsessiya munosabatlarining tabiatini tadqiq qilib va ularni MDH hududida rivojlantirish zaruriyatini asoslab, konsessiyalar nafaqat davlat va davlatlararo iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning ustki qurilma vositasi ekanligini, balki aniq ko'ringan ob'ektiv iqtisodiy asosga ega ekanligini aniq tushunish kerak.

Ta'kidlaymizki, MDH mamlakatlarining milliy konsessiya qonunchiligi, davlatlararo daraja to'g'risida gapirib o'tirmasak ham, chuqur ishlab chiqilmagan, faqat bir qator MDH mamlakatlarida konsessiyalar haqida mustaqil qonunlar qabul qilingan yoki xorijiy investitsiyalar haqidagi qonunlarda konsessiya munosabatlarini tartibga soluvchi moddalar mavjud.

Rossiya Federatsiyasi. Rossiyada konsessiya mexanizmining rivojlanishi iqtisodiy, huquqiy va institutsional muhitning o'ziga xosligi bilan bog'liq o'z xususiyatlari va tendentsiyalariga ega.

¹ Конопляник А. Концессии - хорошо забытое старое // ВЕК. – М., 2000. - № 46. – С. 36.

A.N.Savrukov ta'kidlaganidek, "Rossiyada zamonaviy konsessiyalarni rivojlantirishning bir necha bosqichini ajratish mumkin: boshlang'ich bosqich (2005-2010 yy.), asosiy qonunchilikni qabul qilish va birinchi pilot loyihalar bilan bog'liq; faol rivojlanish bosqichi (2011-2015 yy.), konsessiyalarni qo'llash amaliyotining kengayishi va huquqiy bazani takomillashtirish bilan tavsiflanadi; yetuklik bosqichi (2016 y.dan hozirgi kungacha), konsessiya mexanizmini masshtablash va uni yangi sohalarga tarqatish bilan farqlanadi"¹.

Rossiya Federatsiyasi MDH mamlakatlari orasida birinchilardan bo'lib konsessiyalar haqida maxsus qonun qabul qildi. "Konsessiya kelishuvlari to'g'risida"gi Federal qonun 2005-yil 21-iyulda № 115-FZ qabul qilindi. Qonun qabul qilinganidan beri konsessiya loyihalarini amalga oshirish amaliyotining ehtiyojlarini aks ettirgan holda bir necha marta to'ldirildi va takomillashtirildi².

Qonun konsessiya kelishuvini quyidagicha belgilaydi: bu kelishuv bo'lib, unga ko'ra bir tomon (konsessioner) o'z hisobidan ushbu kelishuv bilan belgilangan mulkni (ko'chmas mulk yoki ko'chmas mulk va ko'char mulk, texnologik jihatdan o'zaro bog'langan va konsessiya kelishuvi bilan ko'zda tutilgan faoliyatni amalga oshirish uchun mo'ljallangan) yaratish va (yoki) rekonstruksiya qilish majburiyatini oladi, uning mulk huquqi boshqa tomonga (konsedentga) tegishli yoki tegishli bo'ladi, konsessiya kelishuvi ob'ektidan foydalangan holda (ekspluatatsiya qilish) faoliyat yuritish majburiyatini oladi, konsedent esa konsessionerga ushbu kelishuvda belgilangan muddatga ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish uchun konsessiya kelishuvi ob'ektiga egalik qilish va foydalanish huquqlarini berish majburiyatini oladi³.

Konsessiya kelishuvining tomonlari:

1. Konsedent – Rossiya Federatsiyasi, uning nomidan RF Hukumati yoki u vakolat bergan federal ijro hokimiyati organi, RF sub'ekti, uning nomidan RF sub'ekti davlat hokimiyati organi yoki munitsipal ta'lim, uning nomidan mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi ish yuritadi;

2. Konsessioner – individual tadbirkor, rossiyalik yoki xorijiy yuridik shaxs yoki oddiy sheriklik shartnomasi (birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma) bo'yicha yuridik shaxs tashkil etmasdan harakat qiluvchi ikki va undan ortiq ko'rsatilgan yuridik shaxslar⁴.

Qonun konsessiya kelishuvini tuzish tartibini belgilaydi, u tanlovni tayyorlash va o'tkazishni o'z ichiga oladi, konsessiya kelishuvi tanlovsiz tuzilgan hollar bundan mustasno. Tanlov ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin. Yopiq tanlov

¹ Савруков А.Н. Эволюция концессионного механизма в России // Экономический анализ: теория и практика. – 2022. – № 2. – С. 45-57.

² Федеральный закон от 21 июля 2005 года № 115-ФЗ "О концессионных соглашениях" // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2005. – № 30 (ч. II). – Ст. 3126.

³ O'sha manba.

⁴ O'sha manba.

konsessiya kelishuvi haqidagi ma'lumotlar davlat sirini tashkil etuvchi ob'ektga nisbatan tuzilgan taqdirda o'tkaziladi¹.

Qonun konsessiya kelishuvining amal qilish muddatini belgilaydi, u konsessioner investitsiyalarining qoplanish muddatini hisobga olgan holda belgilanadi va qonunchilik va konsessiya kelishuvida ko'zda tutilgan hollarda uzaytirilishi mumkin. Konsessiyaning maksimal muddati qonun bilan cheklanmagan².

Rossiyada konsessiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash uchun rivojlangan institutsional tuzilma yaratilgan. Asosiy institutlar:

1. RF Iqtisodiy taraqqiyot vazirligi – DXSh va konsessiyalar sohasida davlat siyosatini ishlab chiqadi;
2. Federal loyihalarni moliyalashtirish markazi – loyihalarni tayyorlashni moliyalashtiradi;
3. Milliy DXSh markazi – konsultatsiya va uslubiy yordam ko'rsatadi;
4. Infratuzilmani rivojlantirish fondi – loyihalarga moliyaviy yordam ko'rsatadi;
5. Rivojlanish va tashqi iqtisodiy faoliyat banki (Vneshekonombank) – loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etadi³.

Milliy DXSh markazi tadqiqot ma'lumotlariga ko'ra, "2023-yilga kelib Rossiyada umumiy investitsiya hajmi 1,7 trillion rubldan ortiq bo'lgan 3000 dan ortiq konsessiya kelishuvlari tuzilgan"⁴. Bunda eng ko'p konsessiyalar kommunal sohada (2500 dan ortiq loyiha), transport infratuzilmasida (100 dan ortiq loyiha) va ijtimoiy sohada (150 dan ortiq loyiha) tarqalgan, 2024-yil holatiga ko'ra esa Rossiyada umumiy investitsiya hajmi 2,8 trillion rubldan ortiq bo'lgan 3500 dan ortiq konsessiya loyihalari amalga oshirilgan. Eng ko'p loyihalar kommunal infratuzilma, transport, ijtimoiy infratuzilma sohasida amalga oshirilmoqda⁵.

Keyingi yillarda Rossiyada konsessiya mexanizmini rivojlantirishda quyidagi tendentsiyalar kuzatilmoqda:

1. Konsessiya loyihalarining o'rtacha hajmini oshirish. K.A.Makarevich ta'kidlaganidek, "agar boshlang'ich bosqichda kichik munitsipal konsessiyalar ustunlik qilgan bo'lsa, keyingi yillarda investitsiya hajmi 1 milliard rubldan ortiq bo'lgan yirik federal va mintaqaviy loyihalar soni o'sib bormoqda"⁶.

¹ O'sha manba.

² O'sha manba.

³ Национальный Центр ГЧП. Рынок проектов государственно-частного партнерства в России: итоги 2023 года и тенденции развития. Аналитический обзор. – М.: 2024.

⁴ Национальный центр ГЧП. Государственно-частное партнерство в России: текущее состояние и перспективы развития. Аналитический обзор. – М., – 2023. – С. 12.

⁵ O'sha manba.

⁶ Макаревич К.А. Крупные инфраструктурные проекты на основе концессий: проблемы и перспективы // Финансы и кредит. – 2022. – № 5. – С. 32-44.

2. Konsessiya kelishuvlarini tuzishda xususiy tashabbuskorlik amaliyotini kengaytirish. S.O.Yushin fikricha, “2015-yilda qonunchilikka kiritilgan xususiy konsessiya tashabbusi mexanizmi konsessiya kelishuvlarini tuzish tartib-taomilini sezilarli darajada soddalashtirdi va ularning sonini oshirishga yordam berdi”¹.

3. Konsessiya loyihalari uchun moliyaviy vositalarni rivojlantirish. L.I.Yuzvovich ta’kidlaganidek, “Rossiyada infratuzilma obligatsiyalari, sindikat kreditlari, institutsional investorlar mablag’lari, VEB.RF va boshqa rivojlanish institutlari orqali davlat qo’llab-quvvatlashi kabi konsessiyalarni moliyalashtirish vositalari faol rivojlanmoqda”².

4. Konsessiya loyihalarini tayyorlash va amalga oshirish jarayonlarini raqamlashtirish. M.Yu.Sokolov fikricha, “konsessiya loyihalarini tayyorlash va monitoring qilish uchun raqamli platformalar, konsessionerni tanlashda elektron savdolar, konsessiya ob’ektlarini loyihalash va qurishda axborot modellashtirish (BIM) joriy etilishi konsessiya mexanizmining samaradorligi va shaffofligini oshirishga yordam beradi”³.

5. Konsessiyalarni milliy loyihalar va dasturlarga integratsiya qilish. A.G.Zeldner ta’kidlaganidek, “konsessiya mexanizmi “Xavfsiz va sifatli avtomobil yo’llari”, “Ekologiya”, “Sog’liqni saqlash”, “Ta’lim va boshqa milliy loyihalarni amalga oshirish uchun faol foydalanilmoqda”⁴.

Shu bilan birga, Rossiyada konsessiya mexanizmini rivojlantirish bir qator muammolar va cheklovlarga duch kelmoqda. O.Yu.Skvortsov fikricha, “asosiy muammolar: konsessioner huquqlarining yetarli darajada himoyalanganligi, kelishuvlarni tayyorlash va tuzish tartib-taomillarining murakkabligi, loyihalarni qo’llab-quvvatlash uchun byudjet resurslarining cheklanganligi, murakkab loyihalarni tuzilmalashtirishning yetarli tajribasining yo’qligi”⁵.

Qozog’iston ham konsessiya munosabatlarini huquqiy tartibga solish bo’yicha katta tajribaga ega. Qozog’iston Respublikasining “Konsessiyalar to’g’risida” qonuni 2006-yil 7-iyulda 167-III-son bilan qabul qilingan. 2015-yilda yangi “Davlat-xususiy sheriklik to’g’risida” qonun qabul qilindi, bu qonun turli

¹ Юшин С.О. Частная концессионная инициатива как механизм развития государственно-частного партнерства // Право и экономика. – 2019. – № 8. – С. 43-54.

² Юзович Л.И. Финансовые инструменты для концессионных проектов: российский и зарубежный опыт // Финансы и кредит. – 2021. – № 4. – С. 28-40.

³ Соколов М.Ю. Цифровизация процессов подготовки и реализации концессионных проектов // Финансы и бизнес. – 2022. – № 1. – С. 39-51.

⁴ Зельднер А.Г. Концессии в реализации национальных проектов // Экономические науки. – 2020. – № 7. – С. 7-13.

⁵ Скворцов О.Ю. Проблемы правового регулирования концессий в России // Законодательство. – 2019. – № 6. – С. 32-41.

DXSh shakllarini, shu jumladan konsessiyalarni rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratdi¹.

“Konsessiyalar to‘g‘risida” qonun konsessiyani konsessioner mablag‘lari hisobidan yoki konsedent tomonidan birgalikda moliyalashtirish shartlarida amalga oshiriladigan, konsessiya ob'ektlarini yaratish (rekonstruksiya qilish) va ekspluatatsiya qilishga qaratilgan faoliyat sifatida belgilaydi².

Konsessiya shartnomasi tomonlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Konsedent - Qozog‘iston Respublikasi hukumati yoki mahalliy ijro etuvchi organ;

2. Konsessioner - konsessiya shartnomasini tuzgan yuridik shaxs³.

Qonun konsessiya ob'ektlarining quyidagi turlarini belgilaydi:

1. Transport va kommunikatsiya sohasidagi ob'ektlar;
2. Energetika sohasidagi ob'ektlar;
3. Kommunal infratuzilma sohasidagi ob'ektlar;
4. Sog‘liqni saqlash, ta‘lim, madaniyat, sport sohasidagi ob'ektlar;
5. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi ob'ektlar;
6. Maxsus iqtisodiy zonalar sohasidagi ob'ektlar.

Qonun konsessiya shartnomasini tuzish tartibini belgilaydi, bu tartib tanlovni tayyorlash va o‘tkazishni o‘z ichiga oladi. Tanlov ochiq yoki yopiq bo‘lishi mumkin. Yopiq tanlov konsessiya ob'ekti milliy xavfsizlik va mudofaani ta‘minlash sohasiga tegishli bo‘lgan hollarda o‘tkaziladi⁴.

Qozog‘iston qonunchiligi konsessionerlarga turli xil davlat qo‘llab-quvvatlash shakllarini nazarda tutadi, jumladan:

1. Infratuzilma obligatsiyalari bo‘yicha davlat kafilligi;
2. Davlat kafolatlari;
3. Subsidiyalar;
4. Konsessionerning ma‘lum hajmdagi investitsiya xarajatlarini qoplash;
5. Yer uchastkalarini va boshqa davlat mulkini taqdim etish;
6. Konsessiya loyihasi amalga oshirilishi jarayonida ishlab chiqariladigan ma‘lum hajmdagi tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni davlat tomonidan iste‘mol qilish kafolati⁵.

Qozog‘istonda konsessiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash uchun rivojlangan institutsional tuzilma yaratilgan. Asosiy institutlar quyidagilardir:

¹ Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 167-III "О концессиях" // Казахстанская правда. – 2006. – № 159.

² O‘sha manba.

³ Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 167-III "О концессиях" // Казахстанская правда. – 2006. – № 159.

⁴ Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 167-III "О концессиях" // Казахстанская правда. – 2006. – № 159.

⁵ Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года № 167-III "О концессиях" // Казахстанская правда. – 2006. – № 159.

1. Qozog'iston Respublikasi Milliy iqtisod vazirligi - DXSh va konsessiyalar sohasida davlat siyosatini ishlab chiqadi;

2. AO "Qozog'iston davlat-xususiy sheriklik markazi" - konsultatsiya va uslubiy yordam ko'rsatadi;

3. Qozog'iston Taraqqiyot banki - loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etadi;

4. "Samruk-Qozyna" milliy farovonlik jamg'armasi - loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etadi¹.

Qozog'iston Respublikasi Milliy iqtisod vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil holatiga ko'ra Qozog'istonda 800 dan ortiq DXSh va konsessiya loyihalari amalga oshirilmoqda, umumiy investitsiya hajmi 1,2 trillion tengeden ortiq. Eng ko'p loyihalar sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy kommunal xo'jaligi sohalarida amalga oshirilmoqda².

Belarus ham konsessiya munosabatlarini huquqiy tartibga solish tajribasiga ega. Belarus Respublikasining "Konsessiyalar to'g'risida"gi 63-Z-son qonuni 2013-yil 12-iyulda qabul qilingan. 2015-yilda "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi qonun qabul qilindi, u konsessiyalarni o'z ichiga olgan turli DXSh shakllarini rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratdi³.

"Konsessiyalar to'g'risida"gi qonun konsessiyani Belarus Respublikasi tomonidan milliy yoki xorijiy investorga Belarus Respublikasi hududida davlat eksklyuziv huquqi tarqaladigan faoliyat turini amalga oshirish huquqini yoki Belarus Respublikasi mulkida bo'lgan mulkdan foydalanish huquqini muddatli va pullik asosda berish to'g'risidagi shartnoma sifatida belgilaydi⁴.

Konsessiya shartnomasi tomonlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Konsedent - Belarus Respublikasi, uning nomidan Belarus Respublikasi hukumati yoki u vakolat bergan respublika davlat boshqaruv organi;

2. Konsessioner - konsessiya shartnomasini tuzgan milliy yoki xorijiy investor⁵.

Qonun konsessiya ob'ektlari quyidagilar bo'lishi mumkinligini belgilaydi:

1. Davlat eksklyuziv huquqi tarqaladigan faoliyat turlarini amalga oshirish huquqi;

2. Belarus Respublikasi mulkida bo'lgan ko'chmas mulk va tabiiy resurslar⁶.

Qonun konsessiya shartnomalarining uchta asosiy turini belgilaydi:

¹ Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Аналитический обзор рынка проектов ГЧП и концессий в Казахстане. – Астана: 2024.

² O'sha manba.

³ Закон Республики Беларусь от 12 июля 2013 года № 63-З "О концессиях" // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – 2013. – 2/2061.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba.

⁶ O'sha manba.

1. To'liq konsessiya shartnomasi - ishlab chiqarilgan mahsulotga mulk huquqi bilan;

2. Mahsulotni taqsimlash bo'yicha konsessiya shartnomasi - ishlab chiqarilgan mahsulotni konsessioner va Belarus Respublikasi o'rtasida taqsimlash bilan;

3. Xizmatlar ko'rsatish (ishlarni bajarish) bo'yicha konsessiya shartnomasi - ishlab chiqarilgan mahsulotga mulk huquqi Belarus Respublikasida saqlanib qoladi, lekin konsessionerga haq to'lanadi¹.

Belarus qonunchiligi konsessionerlarga turli xil davlat qo'llab-quvvatlash shakllarini nazarda tutadi, jumladan:

1. Davlat kafolatlari berish;
2. Soliq va bojxona imtiyozlari;
3. Yer uchastkalari va boshqa davlat mulkini berish;
4. Kredit stavkalarini subsidiyalash².

Belarusda konsessiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash uchun institutsional tuzilma yaratilgan. Asosiy institutlar quyidagilardir:

1. Belarus Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi - DXSh va konsessiyalar sohasida davlat siyosatini ishlab chiqadi;

2. Davlat-xususiy sheriklik markazi - konsultatsiya va uslubiy yordam ko'rsatadi;

3. Belarus Respublikasi Taraqqiyot banki - loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etadi³.

Belarus Respublikasi Iqtisodiyot vazirligining ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yil holatiga ko'ra Belarusda 100 ga yaqin DXSh va konsessiya loyihalari amalga oshirilgan, umumiy investitsiya hajmi 1 milliard AQSh dollaridan ortiq. Eng ko'p loyihalar transport infratuzilmasi, energetika, kommunal xo'jalik sohalarida amalga oshirilmoqda⁴.

Ta'kidlash joizki, konsessiyalar faoliyatini qonunchilikda mustahkamlab qo'ygan MDH davlatlari uchun umumiy muammo uning me'yoriy-huquqiy bazasining rivojlanmaganligi hisoblanadi. Konsessiyalar to'g'risidagi qonun xalq xo'jaligining barcha sohalarida turli xil konsessiya shartnomalarini tartibga solishi, kompleks, universal xarakterga ega bo'lishi kerak. Turli iqtisodiyot sohalaridagi konsessiyalar sezilarli darajada farq qilganligi sababli, qonun faqat prinsipial qoidalarni, asosiy tushunchalarni o'z ichiga olishi, bazaviy, ramka xarakteriga ega bo'lishi kerak. Uning asosiy normalari keyinchalik konsessiyalar

¹ Закон Республики Беларусь от 12 июля 2013 года № 63-З "О концессиях" // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – 2013. – 2/2061.

² O'sha manba.

³ Министерство экономики Республики Беларусь. Анализ развития государственно-частного партнерства и концессий в Беларуси. – Минск: 2023.

⁴ O'sha manba.

to'g'risidagi "tarmoq" qonunchilik hujjatlari (tog'-kon, o'rmon, suv, yo'l, kommunal va boshqalar) turkumida konkretlashtiriladi.

SAFAROVA SHAXLO PULATOVNA

Yuridik fanalri bo'yicha falsafa doktori

E-mai:shsafarova@uwed.uz

INSON HUQUQLARI BO'YICHA TA'LIMNI AMALGA OSHIRISHNING XALQARO-HUQUQIY ASOSLARI

1948-yil 10-dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi insoniyat tarixida tub burilish yasagan hujjat bo'lib, har bir insonning sha'ni, erkinligi va daxlsiz huquqlarini e'tirof etgan¹. Ushbu deklaratsiyaning qabul qilinishi inson huquqlarini xalqaro huquqiy normalar bilan mustahkamlash sari tashlangan muhim qadam bo'ldi. Aynan shu davrdan boshlab, xalqaro hamjamiyat inson huquqlari va asosiy erkinliklarni tan oldi va ularning hayotga tatbiq etilishi ustidan xalqaro mexanizmlar orqali monitoring olib borish, qo'llab-quvvatlash amaliyoti shakllandi.

Inson huquqlari tizimida ta'lim olish huquqi markaziy o'rinni egallaydi. Ta'lim – bu boshqa barcha huquqlardan foydalanishga imkon beruvchi asosiy vosita bo'lib, fuqarolarning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy faolligini ta'minlaydi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2011-yil 19-dekabrda qabul qilgan Inson huquqlari sohasida ta'lim va tarbiya to'g'risidagi deklaratsiyasida² har bir insonning ta'lim orqali inson huquqlarini bilish, himoya qilish va ilgari surishdagi roli alohida qayd etilgan. Mazkur deklaratsiyaga ko'ra, har bir shaxs, har bir ijtimoiy va davlat instituti, inson huquqlari va asosiy erkinliklarni hurmat qilishga xizmat qilishi lozim. Bu yondashuv ta'limni shunchaki bilim berish jarayoni sifatida emas, balki inson huquqlari madaniyatini shakllantirishdagi asosiy mexanizm sifatida qaraydi.

Mazkur prinsiplarni amalga oshirish maqsadida, 2004-yil 10-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan Inson huquqlari sohasidagi Jahon ta'lim dasturi e'lon qilindi³. Jahon ta'lim dasturi bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan strategik tashabbus sifatida ishlab chiqildi. Birinchi bosqich (2005–2009) maktab ta'limida inson huquqlari bo'yicha ta'limni joriy etishga bag'ishlangan bo'lsa, ikkinchi bosqich (2010–2014) oliy ta'lim tizimi, o'qituvchilar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarini inson huquqlari doirasida tayyorlashga

¹ <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

² <https://undocs.org/A/RES/66/137>

³ <https://www.ohchr.org/en/education-training/world-programme>

qaratildi. Uchinchi bosqich (2015–2019) OAV mutaxassislarining huquqiy savodxonligini oshirish va axborot vositalarining inson huquqlari madaniyatini targʻib qilishdagi roliga bagʻishlangan. Toʻrtinchi bosqich (2020–2024) esa yoshlarni tenglik, kamsitmaslik va zoʻravonlikdan voz kechish ruhida tarbiyalashga yoʻnaltirildi. Nihoyat, 2024-yil 9-oktyabrda BMT Inson huquqlari kengashi tomonidan qabul qilingan 57/10-sonli rezolyutsiya bilan dasturining beshinchi bosqichi boshlandi. Bu bosqichda taʼlimning rasmiy va norasmiy shakllari orqali zaif guruhlar bilan ishlash, ilgʻor tajribalarni almashish va inson huquqlarini hayotiy kompetensiyaga aylantirish masalalari ilgari surilmoqda.

Taʼlim masalalari global kun tartibining ajralmas qismi sifatida, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan **Barqaror rivojlanish maqsadlari (Sustainable Development Goals – SDGs)** tizimida ham ustuvor yoʻnalish sifatida belgilangan. Xususan, **BRM-4** – “Sifatli taʼlim” deb nomlangan maqsad har bir insonning teng huquqli, inklyuziv va adolatli taʼlim olish imkoniyatini taʼminlash hamda butun umri davomida oʻrganish jarayonini ragʻbatlantirishga qaratilgan¹.

Ushbu maqsadning markazida inson kapitalini rivojlantirish, ijtimoiy adolatni taʼminlash, global ijtimoiy tengsizliklarni kamaytirish va demokratiya negizlarini mustahkamlash yotadi. Ayniqsa, **BRM-4.7-vazifasi** alohida eʼtiborga molik boʻlib, u nafaqat bilim olish, balki oʻquvchilarning fuqarolik masʼuliyati, inson huquqlariga hurmat, bagʻrikenglik, gender tengligi, tinchlikparvarlik va madaniy xilma-xillikka asoslangan qarashlarini shakllantirishni koʻzda tutadi. Vazifa quyidagicha ifodalangan:

“2030-yilgacha barcha oʻquvchilar barqaror rivojlanish, shu jumladan barqaror turmush tarzi, inson huquqlari, gender tengligi, tinchlik va zoʻravonlikdan voz kechish madaniyati, global fuqarolik, madaniy xilma-xillik va madaniyatning barqaror rivojlanishga qoʻshgan hissasi haqida zarur bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishlari taʼminlanadi”².

BRM-4.7 xalqaro hamjamiyat tomonidan taʼlimga boʻlgan yondashuvni faqat bilim beruvchi tizim emas, balki jamiyatdagi barqaror ijtimoiy tuzumlarni shakllantiruvchi asosiy vosita sifatida talqin qilishga olib keldi. Bu vazifa BMT, YuNESKO, UNICEF va boshqa tashkilotlarning yondashuvlarida oʻz ifodasini topdi. Ayniqsa, **YuNESKO**ning “Global Citizenship Education” (GCED) va “Education for Sustainable Development” (ESD) tashabbuslari 4.7-vazifani amalda roʻyobga chiqarishga qaratilgan³.

YuNESKOning taʼkidlashicha, 4.7-vazifaning ijrosi orqali yosh avlod nafaqat ekologik va iqtisodiy masalalarga, balki inson huquqlari, ijtimoiy inklyuziya va

¹ <https://sdgs.un.org/goals/goal4>

² <https://indicators.report/targets/4-7/>

³ <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000261802>

tinchlik madaniyatiga oid masalalarda ham mas'uliyatli qarorlar qabul qila oladigan shaxsga aylanishi ko'zda tutiladi¹.

Shuningdek, BMTning 2023-yilgi "Progress on the Sustainable Development Goals: The Gender Snapshot" hisobotida² 4.7-vazifaga alohida urg'u berilgan bo'lib, ta'limda gender tengligi, kamsitmaslik va madaniy xilma-xillikni integratsiya qilish orqali qashshoqlik, zo'ravonlik va kamsitishlarning oldini olish mumkinligi e'tirof etilgan.

Aynan 4.7-vazifa orqali **ta'limning transformatsion salohiyati** – ya'ni jamiyatni ijobiy o'zgartirishga xizmat qiluvchi qudratli kuch sifatidagi roli chuqur asoslanmoqda. Bu esa zamonaviy ta'lim siyosatini inson huquqlari, demokratiya, inklyuzivlik, barqarorlik va fuqarolik faolligini uyg'unlashtirgan kompleks yondashuv sifatida shakllantirishga olib kelmoqda.

Ushbu ta'limning xalqaro-huquqiy asoslari orasida 1966-yilda qabul qilingan ikkita asosiy xalqaro hujjat muhim o'rin egallaydi: Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 13-moddasida har bir insonning ta'lim olish huquqi tan olinadi. Ushbu moddaga ko'ra, ta'lim inson shaxsining to'liq rivojlanishi hamda inson huquqlari va asosiy erkinliklarga hurmatni kuchaytirishga qaratilishi lozim. Shuningdek, ta'lim barcha xalqlar, irqiy va diniy guruhlar o'rtasida o'zaro tushunish, bag'rikenglik va do'stlikni rivojlantirish, shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkilotining tinchlikni saqlashga oid faoliyatini qo'llab-quvvatlashga xizmat qilishi kerak (Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966, 13-modda).

Mazkur modda davlatlardan boshlang'ich ta'limni majburiy va bepul qilish, o'rta va oliy ta'limga esa teng kirish imkonini yaratish, shuningdek, ota-onalarga o'z farzandlari uchun ta'lim shaklini tanlash huquqini kafolatlashni talab qiladi. Bu me'yorlar ta'lim orqali inson huquqlarini anglash va himoya qilish mexanizmini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt esa, garchi ta'limni bevosita tilga olmasa-da, ta'lim bilan bevosita bog'liq bo'lgan asosiy huquqlarni kafolatlaydi. Jumladan, 19-moddada har bir insonning fikr erkinligi va uni erkin ifoda etish huquqi mustahkamlangan. Bu huquq o'z ichiga turli axborot va g'oyalarni izlash, olish va tarqatishni oladi (Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966, 19-modda). Aynan ushbu huquq inson huquqlari bo'yicha ta'limning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, ochiq muloqot, erkin fikr va tanqidiy tafakkurni rivojlantiradi.

¹ <https://en.unesco.org/themes/gced/sdgs>

² <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2023>

Shuningdek, 18-moddada vijdon, fikr va din erkinligi kafolatlangan bo'lib, bu ham inson huquqlari bo'yicha ta'limda bag'rikenglik va xilma-xillikni ta'minlashda muhim omildir (Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966, 18-modda).

So'nggi yillarda O'zbekiston inson huquqlari bo'yicha xalqaro standartlarga muvofiq ta'lim berish tizimini shakllantirishda barqaror, bosqichli va huquqiy asoslangan yondashuvni izchil amalga oshirmoqda. Bu boradagi asosiy huquqiy asos Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2011-yil 19-dekabrda qabul qilingan "Inson huquqlari sohasida ta'lim va tarbiya to'g'risidagi deklaratsiya" (A/RES/66/137) bo'lib, O'zbekiston ushbu deklaratsiyaning tamoyillarini milliy darajada amalga oshirish maqsadida bir qator strategik hujjatlarni qabul qilgan¹.

2019-yilda BMT deklaratsiyasi qoidalarini ijro etish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi tomonidan **Milliy harakatlar dasturi** va unga ilova sifatida "**Yo'l xaritasi**" ishlab chiqildi. Bu hujjatlar inson huquqlari bo'yicha ta'limni maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimlariga bosqichma-bosqich integratsiya qilishni nazarda tutgan bo'lib, ularning asosiy maqsadi – ta'lim muassasalarida huquqiy ong va fuqarolik madaniyatini shakllantirishdir².

2020-yil 22-iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining **PF-6012-sonli Farmoni** bilan tasdiqlangan **Inson huquqlari bo'yicha Milliy strategiya** (2020–2025-yillar) qabul qilindi. Strategiyada 78 ta aniq chora-tadbirlar belgilab berilgan bo'lib, ular xalqaro inson huquqlari standartlari, xususan, Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM), Jahon ta'lim dasturi va BMTning tematik rezolyutsiyalariga moslashtirilgan.

Ushbu strategiya uchun ustuvor yo'nalishlaridan biri — inson huquqlari bo'yicha ta'limni keng qamrovli tarzda joriy qilishdir. Unda nafaqat ta'lim muassasalarida, balki huquqni muhofaza qiluvchi organlar, davlat xizmatchilari, OAV xodimlari, shuningdek sudyalarning malakasini oshirish kurslarida ham inson huquqlari bo'yicha tizimli o'quv dasturlarini tashkil etish nazarda tutilgan. Bu orqali inson huquqlarining institutsional darajada tushunilishi va amalda qo'llanilishi kuchaytirilmoqda.

2021-yil 7-iyun kuni Prezidentning **PF-5664-sonli Farmoni** bilan O'zbekistonda **Jahon ta'lim dasturining to'rtinchi bosqichini amalga oshirish bo'yicha Milliy komissiya** tashkil etildi. Ushbu komissiya Jahon ta'lim dasturining 2020–2024-yillarga mo'ljallangan bosqichi doirasida quyidagi ustuvor vazifalarni o'z zimmasiga oldi: yoshlar orasida inson huquqlariga hurmat ruhini shakllantirish, kamsitmaslik, tenglik, inklyuzivlik va tinchlik madaniyatini tarbiyaviy hamda ta'limiy jarayonlarga integratsiya qilish.

¹ <https://undocs.org/A/RES/66/137>

² https://uza.uz/posts/milliy-harakatlar-dasturi-inson-huquqlari-boyicha-talimga-yangi-bosqich_193170

Mazkur tashabbuslar doirasida “Inson huquqlari”, “Ayollar huquqlari”, “Bola huquqlari” kabi o‘quv modullari va maxsus kurslar ishlab chiqildi va ularni bosqichma-bosqich quyidagi ta’lim darajalarida joriy etish belgilandi:

maktabgacha ta’lim muassasalari (bolalar bilan ishlovchi pedagoglar uchun),

umumiy o‘rta maktablar (o‘quv dasturlarida fuqarolik va huquqiy tarbiya elementlarini kuchaytirish orqali),

akademik litsey va kollejlari (mantiqiy va ijtimoiy fanlar bilan integratsiyalashgan shaklda),

oliy ta’lim muassasalari (maxsus kurslar va huquqiy modul sifatida),

malaka oshirish markazlari (sud, prokuratura, IIB, bojxona, davlat xizmati xodimlari uchun).

Ushbu chora-tadbirlar O‘zbekiston Respublikasining inson huquqlari sohasida global reytinglardagi o‘rnini mustahkamlash, shuningdek BRM-4.7 maqsadlari doirasida xalqaro majburiyatlarni bajarishga xizmat qilmoqda. Davlat siyosatining bu yo‘nalishi BMT Inson huquqlari bo‘yicha kengashi, YuNESKO, YeXHT kabi tashkilotlar tomonidan ijobiy baholanmoqda¹.

Shu tarzda olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inson huquqlari bo‘yicha ta’lim nafaqat yuridik majburiyat, balki ijtimoiy barqarorlik va demokratik jamiyat qurishning asosiy shartidir. Zamonaviy xalqaro huquq nazariyasida bu soha klassik normativ yondashuvdan tashqari, axloqiy-ma’naviy, siyosiy va institutsional jihatlarini ham o‘z ichiga olgan kompleks mexanizm sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, ta’lim tizimida huquqiy ongni shakllantirish, yosh avlodga tanqidiy fikrlash va mas’uliyatli fuqarolik kompetensiyalarini singdirish orqali jamiyatda inson sha’ni va qadriyatlarini asosiy mezoniga aylantirish mumkin bo‘lmoqda.

Inson huquqlari sohasidagi ta’lim davlat siyosatining integratsiyalashgan va tarmoqlararo ko‘rinishini talab etadi. Bu borada ta’lim, adliya, ichki ishlar, axborot siyosati, gender va yoshlar masalalari bilan shug‘ullanuvchi tuzilmalarning o‘zaro muvofiqlashuvi va samarali koordinatsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro huquqiy me‘yorlarni milliy siyosatga uyg‘un tarzda joriy etish uchun esa faqat normativ bazani qabul qilish emas, balki ta’lim muhitining o‘zini ham demokratiya, erkin fikr, bag‘rikenglik va inson sha’niga hurmat prinsiplari asosida yangilash zarur.

Shuningdek, inson huquqlari ta’limini amaliyot bilan integratsiyalash, ya’ni huquqiy bilimlarni hayotiy ijtimoiy tajriba bilan bog‘lash mexanizmlari ishlab chiqilishi kerak. Bu esa faqat davlat organlari emas, balki fuqarolik jamiyati institutlari, NNTlar, ilmiy markazlar va ommaviy axborot vositalarining ham faol

¹ <https://www.ohchr.org/en/statements/2023/03/un-high-commissioner-human-rights-praises-uzbekistans-human-rights-progress>

ishtirokini talab qiladi. Shuningdek, raqamli ta'lim vositalari, zamonaviy pedagogik metodlar va inkluziv yondashuvlar orqali inson huquqlari madaniyatini ommalashtirish hozirgi davrda strategik zaruratga aylanmoqda.

O'zbekiston uchun bu yo'nalishda muvaffaqiyatli milliy modelni shakllantirish imkoniyati mavjud. Chunki davlat darajasida siyosiy iroda mavjud bo'lib, xalqaro huquqiy normalarni tan olish va ularni hayotga tatbiq etish bo'yicha aniq maqsadlar belgilangan. Endilikda bu yondashuvni tizimlashtirish, o'quv dasturlarining mazmunini chuqurlashtirish va pedagogik kadrlarga doimiy metodik yordam ko'rsatish orqali ta'limning barcha bosqichlarida inson huquqlari bo'yicha chuqur, izchil va barqaror ta'lim tizimini shakllantirish dolzarb vazifadir.

Xalqaro amaliyot shuni isbotlaganki, inson huquqlari bo'yicha ta'lim faqat huquqiy ongni shakllantirmaydi, balki u fuqarolik jamiyatining poydevorini mustahkamlovchi, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi va har bir shaxsning o'zini jamiyatda erkin va mas'uliyatli subyekt sifatida anglashiga xizmat qiluvchi asosiy mexanizmdir. Shu bois, bu yo'nalishdagi har bir yondashuv strategik siyosiy qarash bilan emas, balki uzoq muddatli insonparvar qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda shakllantirilishi lozim.

**РАСБЕРГЕНОВА САРБИНАЗ
АЛИШЕРОВНА**

Преподаватель кафедры международного
права и прав человека
Ташкентский государственный
юридический университет

**СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА НА БЛАГОПРИЯТНУЮ
ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ**

Аннотация: Статья анализирует право человека на благоприятную окружающую среду как фундаментальное право третьего поколения. Исследуются доктринальные подходы к определению данного права и его структура, включающая субстантивные элементы (право на чистый воздух, воду, здоровые экосистемы) и процедурные компоненты (доступ к информации, участие в принятии решений, доступ к правосудию).

Ключевые слова: Право на благоприятную окружающую среду, экологические права человека, права третьего поколения, Орхусская конвенция, экологическая информация, устойчивое развитие, качество окружающей среды.

Annotation: The article analyzes the human right to a healthy environment as a fundamental third-generation right. It examines doctrinal approaches to defining this right and its structure, which includes substantive elements (the right to clean air, water, and healthy ecosystems) and procedural components (access to information, participation in decision-making, and access to justice).

Keywords: *right to a favorable environment, environmental human rights third generation rights, Aarhus Convention, environmental information, sustainable development, environmental quality.*

Право человека на благоприятную окружающую среду представляет собой сложное комплексное право, находящееся на стыке экологического права и права прав человека. Его формирование происходило постепенно, отражая растущее осознание взаимозависимости между качеством окружающей среды и возможностью реализации фундаментальных прав человека. Априори отметим, что здоровую окружающую среду можно рассматривать как предварительное условие для пользования правами человека, поскольку она необходима для пользования определенным правом (например, право на здоровье через наличие чистой питьевой воды) или в целом дает возможность пользоваться правами человека и обеспечивать их¹.

Важно отметить, что несмотря на то, что право на здоровую окружающую среду появилось не так давно, экологические права включены почти в 100 национальных конституций. Эти нормы оказали значительное влияние – от усиления экологического законодательства и важных судебных решений до очистки наиболее загрязненных территорий и обеспечения безопасной питьевой водой².

В доктрине международного права существуют различные подходы к определению данного права. Профессор Алан Бойл из Эдинбургского университета, один из ведущих специалистов в области международного экологического права, определяет право на благоприятную окружающую среду как «право каждого человека на окружающую среду, качество которой позволяет вести достойную и процветающую жизнь»³. Данное определение акцентирует внимание на качественных характеристиках окружающей среды и их влиянии на человеческое достоинство.

Российский исследователь, профессор М.М. Бринчук в своем учебнике «Экологическое право» определяет право на благоприятную окружающую среду как «признанную и гарантированную государством возможность каждого человека пользоваться здоровой и благоприятной для жизни

¹ Джон Нокс. Доклад независимого эксперта по вопросу об обязательствах в области прав человека, связанных с использованием безопасной, чистой и здоровой окружающей средой (Mapping Report, UN Doc No A/HRC/25/53).

² Дэвид Р. Бойд "Революция экологических прав: Глобальное исследование конституций, прав человека и окружающей среды" (Ванкувер: University of British Columbia Press) // URL: <https://www.ubcpres.ca/the-environmental-rights-revolution>.

³ Boyle A. Human Rights and the Environment: Where Next? // European Journal of International Law. 2012. Vol. 23. No. 3. P. 613-642.

природной средой обитания»¹. Это определение подчеркивает роль государства в обеспечении данного права.

Узбекский исследователь Ш.Х.Файзиев подчеркивает, что «право на благоприятную окружающую среду является естественным правом человека, вытекающим из самой природы человеческого существования и необходимости обеспечения достойных условий жизни»². Данная позиция основывается на концепции естественных прав, согласно которой определенные права принадлежат человеку от рождения и не могут быть отчуждены.

Понятие права на здоровую окружающую среду формировалось преимущественно через «мягкое право» - декларации, резолюции международных организаций и доктринальные исследования. Стокгольмская декларация 1972 года впервые на международном уровне провозгласила в Принципе 1: «Человек имеет основное право на свободу, равенство и благоприятные условия жизни в окружающей среде, качество которой позволяет вести достойную и процветающую жизнь»³.

Особенности права на благоприятную окружающую среду проявляются в следующих аспектах:

Во-первых, это право имеет коллективное измерение. Как отмечает М. Андерсон, «экологические права по своей природе часто являются коллективными, поскольку загрязнение окружающей среды обычно затрагивает целые сообщества»⁴. Это не исключает индивидуального характера права, но подчеркивает его особую природу.

Во-вторых, данное право характеризуется межпоколенческим аспектом. Концепция устойчивого развития, закрепленная в Декларации Рио-де-Жанейро 1992 года, предполагает удовлетворение потребностей нынешнего поколения без ущерба для возможностей будущих поколений⁵.

В-третьих, реализация данного права тесно связана с другими правами человека.

В контексте Узбекистана понятие благоприятной окружающей среды раскрывается через систему экологических нормативов, установленных национальным законодательством. Закон Республики Узбекистан «Об охране природы» определяет благоприятную окружающую среду как «окружающую среду, качество которой обеспечивает устойчивое

¹ Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. М.: Эксмо, 2022. С. 156

² Файзиев Ш.Х. Конституционные основы экологических прав граждан Узбекистана // Конституционное право. 2022. № 2. С. 34.

³ Stockholm Declaration on the Human Environment, UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1, 1972

⁴ тот источник

⁵ тот источник

функционирование естественных экологических систем, природных и природно-антропогенных объектов»¹.

Место в системе прав человека. Дискуссия о месте права на благоприятную окружающую среду в системе прав человека остается актуальной. Карел Васак предложил классификацию прав человека по поколениям, относя экологические права к третьему поколению – «правам солидарности»². Однако эта классификация подвергается критике.

Отметим, что право на благоприятную окружающую среду представляет собой комплексное право третьего поколения, которое включает в себя как индивидуальные, так и коллективные элементы. Это право характеризуется особой природой, объединяющей субстантивные компоненты (право на чистый воздух, воду, почву) и процедурные элементы (доступ к информации, участие в принятии решений, доступ к правосудию), что подтверждается анализом доктринальных подходов А. Бойла, Д. Шелтон и узбекских исследователей. Содержание права на благоприятную окружающую среду определяется через систему критериев «благоприятности», которые устанавливаются как международными стандартами (руководящие принципы ВОЗ), так и национальным законодательством. В контексте Узбекистана это право раскрывается через экологические нормативы, обеспечивающие устойчивое функционирование естественных экологических систем.

Следует отметить, что все еще **нет единого универсального договорного определения** данного права на глобальном уровне, поскольку отсутствует всеобъемлющий международный договор, прямо закрепляющий право на благоприятную окружающую среду. В связи с этим понятие права на здоровую окружающую среду формировалось преимущественно в доктрине и практике государств, а также в «мягком праве» (декларациях, резолюциях международных организаций). В литературе неоднократно подчеркивалось, что право на благоприятную окружающую среду носит комплексный характер и отличается известной расплывчатостью формулировок. Например, такие характеристики, как «здоровая», «чистая» или «гармоничная» окружающая среда, сами по себе не имеют четких юридических критериев и требуют уточнения при правоприменении. Тем не менее, отсутствие строгого универсального определения не означает неопределенности самого права: в теории его **сущностное определение** обычно сводится к признанию того, что каждый человек имеет **право требовать поддержания такого состояния окружающей среды, которое необходимо для его здоровья,**

¹ Закон Республики Узбекистан "Об охране природы" 09 декабря 1992 г.

² Vasak K. Human Rights: A Thirty-Year Struggle // UNESCO Courier. 1977. Vol. 30. P. 29.

благополучия и достойной жизни. Иными словами, это право служит правовым выражением базовой потребности человека в чистом воздухе, питьевой воде, неповрежденных экосистемах и общем экологическом благополучии. Как отмечается в экспертных источниках, понятие «окружающая среда» в контексте данного права охватывает **природную среду** – воздух, воду, почвы, климат, биологическое разнообразие и экосистемы, с которыми неразрывно связана жизнь и здоровье людей.

Таким образом, теоретико-правовое определение права человека на благоприятную окружающую среду можно сформулировать следующим образом: **это такое основополагающее (человеческое) право, которое гарантирует каждому индивиду возможность жить в экологически благоприятных условиях, предусматривающих защиту от опасного загрязнения и деградации природной среды, и обязывает государство принимать меры по сохранению, восстановлению и улучшению окружающей среды ради обеспечения здоровья и благополучия нынешнего и будущих поколений.** Данное право носит всеобщий характер и принадлежит каждому человеку **«по праву рождения»**, подобно другим неотъемлемым правам человека. Хотя единая правовая дефиниция еще не закреплена в универсальном международном договоре, складывается широкий международный консенсус по базовому пониманию этого права, отраженному в резолюциях ООН и конституционных нормах многих государств.

НУРУЛЛАЕВ ФАРРУХ УМИДЖОНОВИЧ

Преподаватель Ташкентского
государственного
юридического университета

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ: ВЫЗОВЫ, МЕХАНИЗМЫ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

***Аннотация:** В статье представлен комплексный анализ современного состояния международного сотрудничества в области кибербезопасности. Рассматриваются ключевые вызовы, такие как нормативная фрагментация, юрисдикционные коллизии и доктринальное противостояние между концепцией «цифрового суверенитета» и парадигмой открытого интернета. Автор анализирует основные международно-правовые инструменты, включая Будапештскую конвенцию и новую Конвенцию ООН, а также деятельность профильных международных организаций. Особое внимание уделяется оценке роли и стратегий Российской Федерации, государств-участников СНГ и Республики Узбекистан, которые придерживаются многовекторного подхода, сочетая*

участие в региональных структурах (СНГ, ШОС) с интеграцией в глобальные механизмы. В заключении делается вывод о том, что формирование эффективной системы глобальной кибербезопасности требует не только совершенствования правовой базы, но и реализации мер по укреплению доверия для преодоления геополитических разногласий.

Ключевые слова: Кибербезопасность, международное право, международное сотрудничество, киберпреступность, цифровой суверенитет, правовая фрагментация, Будапештская конвенция, юрисдикция, СНГ, ШОС.

ВВЕДЕНИЕ

Динамичная эволюция информационно-коммуникационных технологий детерминирует возникновение новых угроз для национальной и общественной безопасности. Трансграничный характер киберпреступности и иных угроз в киберпространстве обуславливает необходимость углубленного международного сотрудничества и формирования системы глобального правового регулирования. В течение последних двух десятилетий международное сообщество разработало комплекс конвенциональных и институциональных механизмов, включая соглашения и рекомендации, с целью противодействия киберпреступности и обеспечения международной информационной безопасности.

Однако реализация международно-правового сотрудничества в данной сфере сопряжена с существенными вызовами, в частности, с отсутствием унифицированных стандартов и сложностями в определении юрисдикции. Настоящая статья посвящена комплексному анализу ключевых международно-правовых актов в области кибербезопасности. В работе исследуется мандат и деятельность профильных международных организаций, дается оценка современным правовым механизмам межгосударственного взаимодействия, а также выявляются существующие пробелы и коллизии в правовом регулировании. Особый акцент делается на анализе практики двустороннего и многостороннего сотрудничества, а также на изучении степени вовлеченности Российской Федерации, государств-участников СНГ и Республики Узбекистан в реализацию международных инициатив в сфере кибербезопасности.¹

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологическую основу исследования составила совокупность общенаучных и частнонаучных методов познания, в том числе диалектический, системно-структурный, сравнительно-правовой и формально-юридический.

Нормативную и эмпирическую базу работы образуют международные договоры, конвенции и соглашения (включая Будапештскую конвенцию о

¹ UNODC Central Asia. Training on Electronic Evidence for Prosecutors in Uzbekistan and Kyrgyzstan. Tashkent, 2020.

киберпреступности, проект Конвенции ООН о противодействии использованию информационно-коммуникационных технологий в преступных целях, а также соглашения, принятые в рамках СНГ и ШОС), официальные документы Организации Объединенных Наций, аналитические доклады и материалы профильных международных структур (УНП ООН, Интерпол, ОБСЕ), а также национальные нормативно-правовые акты государств-участников СНГ, в частности, законодательство Республики Узбекистан.

Применение указанной методологии обеспечило всесторонность и объективность исследования правовых основ международного сотрудничества в сфере обеспечения кибербезопасности, что послужило базисом для формулирования теоретических выводов и практических рекомендаций.

ОБСУЖДЕНИЕ

На основе проведенного анализа можно заключить, что международное сотрудничество в сфере кибербезопасности представляет собой комплексный, многоаспектный феномен, детерминированный конвергенцией правовых, политико-дипломатических и технологических факторов. Несмотря на имплементацию таких ключевых международно-правовых инструментов, как Будапештская конвенция Совета Европы¹ и Конвенция Организации Объединенных Наций против киберпреступности² 2024 г.

Фундаментальная дивергенция в доктринальных подходах государств, прежде всего между странами коллективного Запада и представителями глобального Юга (включая Российскую Федерацию, КНР и их партнеров), является ключевым фактором, обуславливающим правовую фрагментацию существующих механизмов. Центральное место в международно-правовом дискурсе занимают вопросы имплементации принципа государственного суверенитета в информационном пространстве, обеспечения прав человека, определения юрисдикции и регулирования трансграничного доступа к электронным данным. Доктрина «цифрового суверенитета», активно продвигаемая РФ, КНР и государствами-членами ШОС, входит в концептуальный антагонизм с парадигмой единого, открытого и свободного интернет-пространства, которой придерживается большинство западных государств, что существенно осложняет процесс согласования универсальных норм поведения в цифровой среде.

¹ Электрон ресурс: Council of Europe. Budapest Convention on Cybercrime. Strasbourg, 2001. <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/179163/20090225ATT50418EN.pdf>

² Электрон ресурс: Конвенция Организации Объединенных Наций против киберпреступности 2024 г. <https://www.unodc.org/unodc/ru/cybercrime/convention/text/convention-full-text.html>

Установлено, что эффективность правоприменения в данной сфере коррелирует не только с наличием формально-юридических оснований, но и с уровнем политического доверия между акторами. Существующая геополитическая турбулентность, применение односторонних санкционных режимов и взаимные обвинения в осуществлении вредоносной деятельности формируют дефицит доверия, что нивелирует действенность таких институтов взаимной правовой помощи, как экстрадиция, совместные следственные группы и получение санкционированного трансграничного доступа к цифровым доказательствам.

Вместе с тем, анализ правоприменительной практики свидетельствует о наличии прецедентов успешного многостороннего (например, операция «Avalanche») и двустороннего взаимодействия (соглашения по мерам доверия). Данные кейсы доказывают возможность достижения практических результатов даже в отсутствие универсальной нормативной базы при наличии политической воли и четко регламентированных процедур.

Что касается вовлеченности государств-участников СНГ и Республики Узбекистан, прослеживается приверженность сбалансированной стратегии: с одной стороны, активно задействуется институциональный потенциал региональных структур (СНГ, ШОС), с другой — предпринимаются шаги по гармонизации национального законодательства с международными стандартами и развитию сотрудничества с глобальными партнерами (ООН, Интерпол, МСЭ). Узбекистан демонстрирует значительный прогресс в области институционального строительства (учреждение Центра кибербезопасности, утверждение национальной стратегии), что формирует предпосылки для его полноценной интеграции в глобальную архитектуру кибербезопасности.

Таким образом, формирование эффективной системы международного сотрудничества в киберпространстве требует двуединого подхода, предполагающего, с одной стороны, дальнейшую универсализацию и адаптацию международно-правового инструментария, а с другой — имплементацию комплекса мер, направленных на укрепление доверия, повышение транспарентности и обеспечение технической совместимости между государствами.

Несмотря на достигнутый прогресс в формировании институциональных и конвенциональных основ, система международного правового регулирования в области кибербезопасности по-прежнему характеризуется наличием существенных правовых лакун, коллизий и доктринальных разногласий.

1. Нормативная фрагментация и отсутствие универсальных стандартов.

Ключевой проблемой является отсутствие унифицированной и универсально признанной нормативной базы. До недавнего времени не существовало глобального конвенционального механизма по борьбе с киберпреступностью, а принятие новой Конвенции ООН не гарантирует ее универсальной ратификации, поскольку сохраняется концептуальная дивергенция подходов. Ряд государств, преимущественно относящихся к западному блоку, могут сохранить приверженность Будапештской конвенции, считая ее стандарты в области защиты прав человека более высокими. Дискуссии в рамках ООН о нормах ответственного поведения государств в информационном пространстве пока привели лишь к формированию свода политически, а не юридически обязывающих рекомендаций (норм «мягкого права»), которые не рассматриваются всеми акторами как достаточные для предотвращения межгосударственных киберконфликтов. Эта фрагментация усугубляется отсутствием консенсуальных дефиниций базовых понятий, таких как «акт агрессии в киберпространстве», критериев разграничения кибершпионажа и кибератаки, а также условий для атрибуции (вменения) государству ответственности за действия негосударственных акторов (хакерских группировок). Подобная терминологическая неопределенность препятствует выработке согласованных международно-правовых мер реагирования.

2. Юрисдикционные коллизии и доктрина цифрового суверенитета.

Второй комплекс проблем связан с экстерриториальным характером киберпространства, который подрывает традиционный принцип территориальной юрисдикции. Возникают сложные коллизионные вопросы определения применимого права и компетентного суда в ситуациях, когда субъект, объект и последствия киберинцидента локализованы в разных национальных юрисдикциях. Сбор и использование цифровых доказательств, распределенных по облачным инфраструктурам в разных странах, сталкивается с различиями в национальных законодательствах о защите данных и правовой помощи.

Эти коллизии обостряются концептуальным антагонизмом в вопросе о «цифровом суверенитете». Ряд государств (включая РФ, КНР, Иран) отстаивают доктрину, согласно которой государство обладает суверенным правом на полный контроль над своим национальным информационным пространством, включая регулирование и фильтрацию контента. Данная позиция, отраженная в проекте Кодекса поведения в информационном

пространстве, предполагает примат государственного суверенитета в ИКТ-сфере и принцип невмешательства. В противовес этому, западные страны акцентируют внимание на мультистейкхолдерной модели управления и парадигме открытого, свободного и единого интернета, рассматривая чрезмерный акцент на суверенитете как угрозу фрагментации глобальной сети и как инструмент для оправдания цензуры. Это фундаментальное идеологическое расхождение блокирует достижение консенсуса по универсальным правилам.

3. Дефицит доверия и проблема «безопасных гаваней».

Эффективность международного сотрудничества напрямую зависит от уровня политического доверия между государствами. В условиях геополитической напряженности и взаимных обвинений в осуществлении кибератак на государственном уровне (state-sponsored attacks) обмен оперативной информацией и оказание взаимной правовой помощи существенно затруднены. Более того, это порождает проблему «безопасных гаваней» (safe havens), когда государства обвиняются в попустительстве или прямом покровительстве киберпреступным группировкам, действующим с их территории против иностранных целей. Такая практика, при которой деятельность злоумышленников негласно допускается при условии ненападения на внутренние ресурсы, подрывает глобальные правоприменительные усилия. Существующие нормы международного права, в частности принцип **“aut dedere aut judicare”** (выдавай или суди), не всегда эффективно применяются в отношении киберпреступников, что является значительным пробелом в действующем правовом режиме.

В рамках Содружества Независимых Государств (СНГ) и сопряженных с ним региональных структур сформирована многоуровневая система сотрудничества в сфере обеспечения информационной безопасности, ключевую координирующую роль в которой играет Российская Федерация.

Нормативно-правовую базу на уровне СНГ составляют: Соглашение о сотрудничестве в борьбе с преступлениями в сфере компьютерной информации (2001 г.), которое заложило основы для гармонизации национальных законодательств и взаимодействия правоохранительных органов. Стратегия обеспечения информационной безопасности (2018 г.), определившая согласованные подходы к противодействию киберугрозам, защите критической информационной инфраструктуры и подготовке кадров.¹

Институциональные механизмы включают: Антитеррористический центр СНГ (АТЦ СНГ), в мандат которого входит координация деятельности

¹ Солиев А. Правовые аспекты международного сотрудничества в области кибербезопасности // Общество и инновации. – 2025. – Т. 6. – №. 4/S. – С. 210-219.

по пресечению использования сети Интернет в террористических и экстремистских целях.

Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), в рамках которой вопросы кибербезопасности интегрированы в военную и военнотехническую кооперацию. Проводятся учения по отражению кибератак на объекты военной инфраструктуры, функционирует профильный координационный совет. В 2021 году был подписан меморандум о сотрудничестве с фондом «Киберус» для совместной подготовки специалистов и технологического обмена.

Республика Узбекистан демонстрирует многовекторный подход, активно участвуя в региональных инициативах и одновременно развивая национальный потенциал и сотрудничество с глобальными партнерами:

Региональное участие: Узбекистан является активным участником кибер-инициатив в рамках СНГ и ШОС. В 2013 году по инициативе узбекской стороны в Ташкенте на базе Региональной антитеррористической структуры (РАТС) был создан Центр информационной безопасности ШОС, ставший региональной экспертной площадкой. Республика последовательно поддерживает совместные международно-правовые инициативы, в частности, выступив соавтором российско-китайского проекта Кодекса поведения в информационном пространстве в 2011 году.

В последние годы в Узбекистане создана прочная институциональная основа: учрежден государственный “Центр кибербезопасности”¹ и принята Стратегия кибербезопасности (2022 г.). Данная стратегия закрепляет международное сотрудничество в качестве одного из приоритетов, в том числе по линии ООН и с ведущими мировыми ИТ-корпорациями для обмена данными о киберинцидентах.

Сотрудничество вне региональных структур: Узбекистан активно перенимает передовой международный опыт. При содействии Совета Европы и США осуществляется повышение квалификации сотрудников правоохранительных органов по методикам расследования киберпреступлений. В 2020 году Управление ООН по наркотикам и преступности (UNODC) совместно с Академией Генеральной прокуратуры Узбекистана провело тренинги по вопросам международной правовой помощи и получения электронных доказательств.²

¹ Xabibiddinov N. KIBERJINOYATLARNI TERGOV QILISHNING O ‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI //Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal. – 2025. – Т. 3. – №. 1. – С. 17-29.

² Электрон ресурс: УНП ООН укрепляет потенциал следователей и прокуроров Кыргызстана и Узбекистана в области взаимной правовой помощи и получения электронных доказательств по делам о трансграничных киберпреступлениях <https://www.unodc.org/roca/en/news/unodc-builds-capacity-of-investigators-and-prosecutors-from-kyrgyzstan-and-uzbekistan-on-mutual-legal-assistance-and-obtaining-electronic-evidence-in-cross-border-cybercrime-cases.html>

Хотя Узбекистан, как и большинство стран СНГ (за исключением Казахстана, инициировавшего процесс присоединения), пока не является участником Будапештской конвенции, наблюдается процесс гармонизации национального законодательства с ее положениями, что свидетельствует о стремлении к интеграции в глобальные механизмы противодействия киберугрозам.

В целом, для государств-участников СНГ характерен многовекторный, или дуалистический, подход к обеспечению кибербезопасности. С одной стороны, они осуществляют тесную координацию в рамках региональных организаций (СНГ, ОДКБ, ШОС), формируя консолидированные позиции для представления на глобальных площадках, таких как ООН. С другой стороны, большинство из них прагматично выстраивают взаимодействие с западными партнерами и институтами посредством участия в глобальных форумах, по линии Интерпола, ОБСЕ и других структур. Такая стратегия позволяет диверсифицировать источники получения компетенций и технологий, повышая национальную устойчивость к киберугрозам.

Республика Узбекистан, в частности, вносит существенный вклад в поддержание региональной стабильности, размещая на своей территории штаб-квартиру Региональной антитеррористической структуры Шанхайской организации сотрудничества (РАТС ШОС).¹ На национальном уровне проводится последовательная работа по совершенствованию нормативно-правовой базы с учетом международных стандартов. Принятый в 2022 году Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности»² прямо инкорпорирует норму о международном сотрудничестве с иностранными государствами и организациями в качестве одного из принципов государственной политики.

Узбекистан демонстрирует приверженность международным стандартам через активное участие в глобальных инициативах, таких как Глобальный индекс кибербезопасности (GCI) Международного союза электросвязи (ITU), стремясь к имплементации передовых практик. Кроме того, республика, наряду с другими странами Центральной Азии, является реципиентом технической и экспертной помощи со стороны международных доноров (ОБСЕ, ПРООН, ЕС), направленной на наращивание институционального потенциала в области противодействия киберпреступности и защиты критической информационной инфраструктуры.

¹ Горелик И. Б. Международно-правовое противодействие киберпреступности: процесс формирования и проблемы управления // Вестник Дипломатической академии МИД России. Международное право. – 2021. – № 1 (12). – С. 87.

² Электрон ресурс: Закон Республики Узбекистан “О кибербезопасности” 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 <https://lex.uz/ru/docs/5960609>

Таким образом, Российская Федерация и государства-участники СНГ, включая Узбекистан, являются неотъемлемыми субъектами глобального диалога по вопросам кибербезопасности. Они не только участвуют в существующих многосторонних механизмах, но и выступают с собственными инициативами, привнося в международный дискурс особую перспективу, акцентирующую внимание на принципах государственного суверенитета, обеспечения информационной (а не только технической) безопасности и сохранения за государствами ключевой роли в управлении национальными сегментами сети Интернет. Расширение взаимодействия постсоветских государств с другими акторами является необходимым условием для формирования подлинно всеобъемлющей и инклюзивной системы международного сотрудничества в киберсфере.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ свидетельствует о дуалистическом и противоречивом характере современного этапа развития международного сотрудничества в сфере кибербезопасности. С одной стороны, сформирована значительная институционально-правовая архитектура, включающая глобальные и региональные конвенциональные механизмы, а также специализированные платформы для взаимодействия в рамках международных организаций (ООН, Интерпол, ШОС, ОБСЕ и др.). Практика подтверждает наличие прецедентов успешного межгосударственного взаимодействия в пресечении киберпреступности и повышении глобальной устойчивости к угрозам.

С другой стороны, система международно-правового регулирования киберпространства характеризуется наличием существенных правовых лакун и доктринальных расхождений. Отсутствие универсального консенсуса по фундаментальным вопросам (объем криминализации деяний, баланс между обеспечением безопасности и защитой прав человека) и концептуальный антагонизм между парадигмой «цифрового суверенитета» и «открытого интернета» препятствуют созданию единого правового режима. Юридические механизмы демонстрируют отставание от темпов технологической эволюции, а проблемы атрибуции атак и геополитическая напряженность нивелируют эффективность правоприменения.

Вследствие этого, современная система международно-правового регулирования носит фрагментарный, мозаичный характер, находясь в процессе становления. Она включает инкорпорированные и функционирующие элементы (действующие договоры и институты), формирующиеся компоненты (новые нормы и протоколы) и значительные пробелы в регулировании. Перед международным сообществом стоит

задача по дальнейшей кодификации и прогрессивному развитию международного права в данной сфере. Это предполагает как совершенствование существующих инструментов, так и разработку новых, будь то всеобъемлющая универсальная конвенция о международной информационной безопасности или серия секторальных соглашений (например, о запрете кибератак на объекты критической инфраструктуры).

Следует подчеркнуть, что совершенствование нормативно-правовой базы является необходимым, но не достаточным условием. Ключевое значение имеет имплементация комплекса мер по укреплению доверия (*confidence-building measures*) и операционализация сотрудничества, включая расширение практики обмена технической информацией, проведение совместных учений и поддержание деполитизированных каналов коммуникации.

Для государств-участников СНГ и Республики Узбекистан дальнейшая интеграция в глобальные правовые механизмы требует поиска баланса между защитой государственного суверенитета и необходимостью принятия коллективных мер. Со своей стороны, западным государствам необходимо признавать легитимные озабоченности других акторов относительно обеспечения справедливого и равноправного участия в управлении глобальной сетью Интернет.

Признавая киберпространство глобальным достоянием, а безопасность в нем — неделимой, следует констатировать, что ее обеспечение возможно исключительно на основе инклюзивного международного сотрудничества, базирующегося на нормах права и учете взаимных интересов. Продолжение академического и экспертного диалога является неотъемлемым элементом процесса выявления правовых коллизий и выработки консенсусных подходов, способствуя постепенному формированию справедливого и эффективного международно-правового порядка в киберпространстве.

ФАЙЗУЛЛАЕВА НИГОРА РАВШАНОВНА

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия
университети мустақил изланувчиси,
ю.ф.ф.д.

МАДАНИЙ МЕРОСНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ БЎЙИЧА ЮНЕСКО ФАОЛИЯТИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

ЮНЕСКО мерос соҳасида ажойиб муваффақиятларга эришди, бу асосан унинг маданий мерос шартномаларининг кенг ратификация қилиниши билан тасдиқланади. Масалан, 2003 йилги Номоддий маданий мерос конвенцияси тез ратификация қилинди, ўн йилдан камроқ вақт ичида 148 та давлат унинг иштирокчисига айланди, бу ЮНЕСКОнинг бошқа маданий конвенцияларидан тезроқ суръатни кўрсатади. 1972 йилги Жаҳон мероси конвенцияси 190 та аъзо давлатга эга бўлиб, мавжуд энг кенг ратификация қилинган халқаро шартномалардан биридир. Бу юқори даражадаги риоя қилиш ЮНЕСКО томонидан илгари сурилган принциплар ва тизимларнинг кенг глобал қабул қилинганлигини англатади.

Муҳими, бу халқаро мажбуриятлар шунчаки мавҳум эмас; улар бутун дунё бўйлаб миллий қонунчилик ва амалиётга самарали тарзда ўтказилади. ЮНЕСКО шартномаларини амалга ошириш учун миллий қонунчилик глобал миқёсда қабул қилинган бўлиб, меросни сақлаш ва ҳимоя қилиш бўйича жуда изчил қоидалар тўпламини яратди. ЮНЕСКОнинг Миллий маданий мерос қонунлари маълумотлар базаси, деярли уч мингта қонунчилик матнлари, импорт/экспорт сертификатлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни ўз ичига олади, унинг бу масалаларда “жаҳон қонунчиси” сифатидаги муҳим ролини таъкидлайди¹. Бу маълумотлар базаси ЮНЕСКОнинг норматив ишларининг кенг тарқалган таъсирининг далилидир.

Бундан ташқари, таъсир миллий юриспруденцияга ҳам тааллуқлидир. Масалан, Бразилиядаги бир муҳим ишда Бразилиянинг (мамлакат пойтахти) Жаҳон мероси объекти мақоми шаҳарсозлик қоидаларини амалга ошириш учун ишлатилган, улар шубҳа остига олинган эди. Олий Адлия суди шаҳарсозлик қоидаларига зид бўлган кўп қаватли уйлар атрофида панжара ўрнатишни истаганларга қарши қарор чиқарди ва шаҳарнинг Жаҳон мероси мақомидан Бразилия қонунчилигининг баҳсли қоидаларининг маъносини аниқлаш учун фойдаланди. Суд ҳатто Жаҳон

¹ UNESCO Database of National Cultural Heritage Laws, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://en.unesco.org/cultnatlaws>

мероси конвенциясининг қоидаларини ўз-ўзини ижро этувчи деб ҳисоблади, уларни меросни бошқаришда иштирок этадиган барча органлар учун бевосита қўлланиладиган ва мажбурий қилди¹. Бу халқаро маданий мерос ҳуқуқининг миллий ҳуқуқий тизимлар ва амалиётларга бевосита ва аниқ таъсирини кўрсатади.

ЮНЕСКО мерос шартномаларининг юқори ратификация даражалари ва муваффақиятли миллий амалга оширилиши кўпинча соҳанинг муваффақиятининг аниқ кўрсаткичлари сифатида нишонланади. Бироқ, бу кенг тарқалган қабул қилиш қисман ушбу ҳужжатларнинг давлат суверенитетини “ҳимоя қилувчи” хусусияти билан боғлиқ. Бу шуни англатадики, давлатлар бу шартномаларни нафақат умуминсоний мерос қадриятларига алтруистик садоқат туфайли, балки конвенциялар кўпинча уларнинг суверен имтиёзларини камайтириш ўрнига мустаҳкамлагани учун ҳам ратификатсия қилиши ва амалга ошириши мумкин.

Давлатларга ўз чегаралари ичидаги меросни белгилаш, номзодлик қилиш ва ҳимоя қилиш устидан сезиларли назоратни бериш орқали бу ҳужжатлар сиёсий жиҳатдан мақбул бўлиб, кенг тарқалган қабул қилинишига имкон беради, шу билан бирга маданий нарративлар ва миллий ўзига хослик устидан давлат ҳокимиятини нозик тарзда мустаҳкамлайди. Масалан, Хитой ҳукуматининг Тибет операсини Номоддий мероснинг репрезентатив рўйхатига киритиши Тибет маданиятини кенгроқ Хитой миллий ўзига хослигининг бир қисми сифатида назорат қилишни тасдиқлаш сифатида қаралиши мумкин, бу эса Тибет даъволарининг сиёсий кучини камайтириши мумкин². Бу динамика шуни англатадики, давлат иштирокини таъминлашдаги муваффақият қисман мавжуд ҳокимият тузилмаларини ҳисобга олиш орқали эришилади, бу эса ушбу давлатлар ичидаги турли маданий гуруҳларнинг вакиллиги ва фаолиятига таъсир қилиши мумкин. Шундай қилиб, ратификатсия сонлари юқори бўлиши ҳар доим ҳам маданий меросни универсал ҳимоя қилиш идеалларига эришишни англатмайди; баъзида бу давлат ҳокимияти ва назорати учун муваффақиятдир.

Жаҳон мероси конвенцияси (масалан, Жаҳон мероси рўйхати, Хавф остидаги жаҳон мероси рўйхати) ва Номоддий маданий мерос конвенцияси (масалан, Инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхати, Шошилиш ҳимояга муҳтож номоддий маданий мерос рўйхати, Энг

¹ Cultural Property Advisory Committee (1983-2025): Its History, Implementation, Separation of Powers Considerations, and Proposed Amendments, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://itsartlaw.org/2025/03/24/cultural-property-advisory-committee-1983-2025-its-history-implementation-separation-of-powers-considerations-and-proposed-amendments/>

² The Future of (International) Cultural Heritage Law - IRPA, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://www.irpa.eu/the-future-of-international-cultural-heritage-law/>

яхши ҳимоя қилиш амалиётлари реестри) доирасида ўрнатилган рўйхатга олиш механизмлари мероснинг мавжудлиги ва аҳамияти ҳақида хабардорликни оширишда жуда муваффақиятли бўлди. Бу хабардорлик нафақат ҳукумат идоралари ва мерос мутахассисларига, балки кенг жамоатчиликка ҳам тегишли.

Рўйхатга олиш кенг қамровли “брендлаш операцияси” вазифасини бажаради, бу рўйхатга киритилган объектлар ва амалиётларнинг жозибadorлигини ва тижорат салоҳиятини сезиларли даражада оширади. Масалан, Жаҳон мероси эмблемаси ўзининг “маблағ йиғиш салоҳияти” ва “маркетинг қиймати” учун аниқ тан олинган бўлиб, кўпинча объектларда яққол намоёиш этилади. Бу брендлаш туризмни жалб қилиши, даромад келтириши ва сақлаш учун ресурслар тақдим этиши мумкин.

Инсониятнинг номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш номоддий маданий мероснинг кўринишини сезиларли даражада оширди, жамоатчилик хабардорлигини оширди ва муҳим авлодлараро мулоқотни ривожлантирди. Масалан, Хорватиянинг 2010 йилда “Ойкане қўшиғи”ни киритиши уни тарғиб қилиш, ҳужжатлаштириш ва тадқиқотлар орқали ҳимоя қилиш учун ҳукуматнинг турли даражаларидан ёрдам олишга олиб келди. Бу, шунингдек, ушбу элементга нисбатан кенг жамоатчилик муносабатини ўзгартирди ва анъана эгалари ва ёш авлодларни уни фаол узатишга жалб қилди¹.

ЮНЕСКОнинг асосий миссиясининг асосий тамойили маданиятлараро мулоқот ва тушунишни рағбатлантиришдир. Унинг Низоми “бир-бирининг йўллари ва ҳаётини билмаслик... дунё халқлари ўртасидаги шубҳа ва ишончсизликнинг умумий сабаби бўлган, бу орқали уларнинг фарқлари кўпинча урушга айланиб кетган” деб таъкидлайди². Шу маънода, мерос аниқ “маданий хилма-хилликнинг манбаи” сифатида белгиланади.

ЮНЕСКО муҳим норматив ҳужжатлар орқали маданий хилма-хилликни рағбатлантиришда жуда самарали бўлди. Масалан, 2001 йилги ЮНЕСКОнинг Маданий хилма-хиллик бўйича умумжаҳон декларацияси маданий хилма-хилликни “вақт ва макон бўйлаб турли шаклларга эга” деб белгилайди, бу “инсониятни ташкил этувчи гуруҳлар ва жамиятларнинг ўзига хослиги ва кўплигини”³ ўзида мужассам этади. У маданий хилма-хиллик “инсоният учун биологик хилма-хиллик табиат учун қанчалик зарур бўлса, шунчалик зарур” эканлигини ва “инсониятнинг умумий мероси”

¹ UNESCO Database of National Cultural Heritage Laws, дата последнего обращения: июля 11, 2025, <https://en.unesco.org/cultnatlaws>

² Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры Издание 2022 г. // https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382500_rus

³ UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity // <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity>

сифатида тан олинishi кераклигини таъкидлайди. 2005 йилги Маданий ифодаларнинг хилма-хиллигини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги конвенция маданий гуллаб-яшнаши ва ўзаро таъсири учун қулай муҳитни янада рағбатлантиради, маданий фаолият, товарлар ва хизматларнинг ўзига хослик, қадриятлар ва маъно воситалари сифатидаги ролини таъкидлайди¹.

Кўп маданиятлилиқ ва хилма-хилликни рағбатлантириш ЮНЕСКОнинг космополит идеалларини акс эттирувчи асосий ютуқдир. Инсон маданиятларининг кўплигини тан олиш ва нишонлашга бўлган бу садоқат глобал тинчлик ва тушуниш учун муҳимдир. Бироқ, бу идеал кўпинча “ваколатли хилма-хиллик”нинг “қоронғу томони” билан тўқнашади². Муаммо хилма-хиллик тизимининг инсон маданий ифодасининг тўлиқ спектрини чинакамига қамраб олишини таъминлашдан иборат, танланган кичик гуруҳни эмас.

IBROHIMOVA SHAHLOXON BERDIYOR QIZI

PhD Researcher,

Uzbekistan state world languages university

ibshahloxon@gmail.com

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN LEARNING ENGLISH PHONETICS IN UZBEKISTAN

Annotation: *The scientific paper devotes to the importance of digital tools in enhancing the acquisition of English phonetics among Uzbek learners, exploring special mobile applications, speech recognition tools and online platforms that support more effective learning results. The analysis highlights how the traditional phonetic instruction and modern English phonetic classes can show various outcomes in learning process. It outlines the challenges faced in traditional phonetic instruction among students and the overcoming ways to improve their speech. It explains the integration of digital technologies in language education has transformed the way phonetics is taught and learned by comparing the analysis of both foreign and national linguists and researchers. Moreover, this article can be effective tool for those who found difficulties to integrate phonetic acquisition of Uzbek learners.*

Key words: *digital technologies, English phonetics, mobile applications, speech recognition tools, online platforms, traditional phonetic instruction, phonetic acquisition.*

Аннотация: *Настоящая научная статья посвящена значению цифровых технологий в усвоении английской фонетики среди узбекских обучающихся. В работе рассматриваются специализированные мобильные приложения, инструменты*

¹ Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions // <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions>

² Lixinski, L. (n.d.). LUCI E OMBRE: THE BRIGHT AND DARK SIDES OF INTERNATIONAL HERITAGE LAW.

распознавания речи и онлайн-платформы, способствующие повышению эффективности процесса обучения. Анализ демонстрирует различия в результатах обучения между традиционными методами фонетического преподавания и современными подходами, использующими цифровые ресурсы. Также освещаются основные трудности, с которыми сталкиваются студенты при традиционном обучении фонетике, и предлагаются способы их преодоления с целью улучшения произносительных навыков. Подчеркивается, что интеграция цифровых технологий в языковое образование радикально изменила подход к преподаванию и освоению фонетики, что подтверждается сравнительным анализом работ как зарубежных, так и отечественных лингвистов и исследователей. Данная статья может быть полезным ресурсом для преподавателей и методистов, сталкивающихся с трудностями в процессе формирования фонетической компетенции у узбекских студентов.

Ключевые слова: цифровые технологии, английская фонетика, мобильные приложения, распознавание речи, онлайн-обучение, фонетическая компетенция, преподавание произношения, CALL-технологии

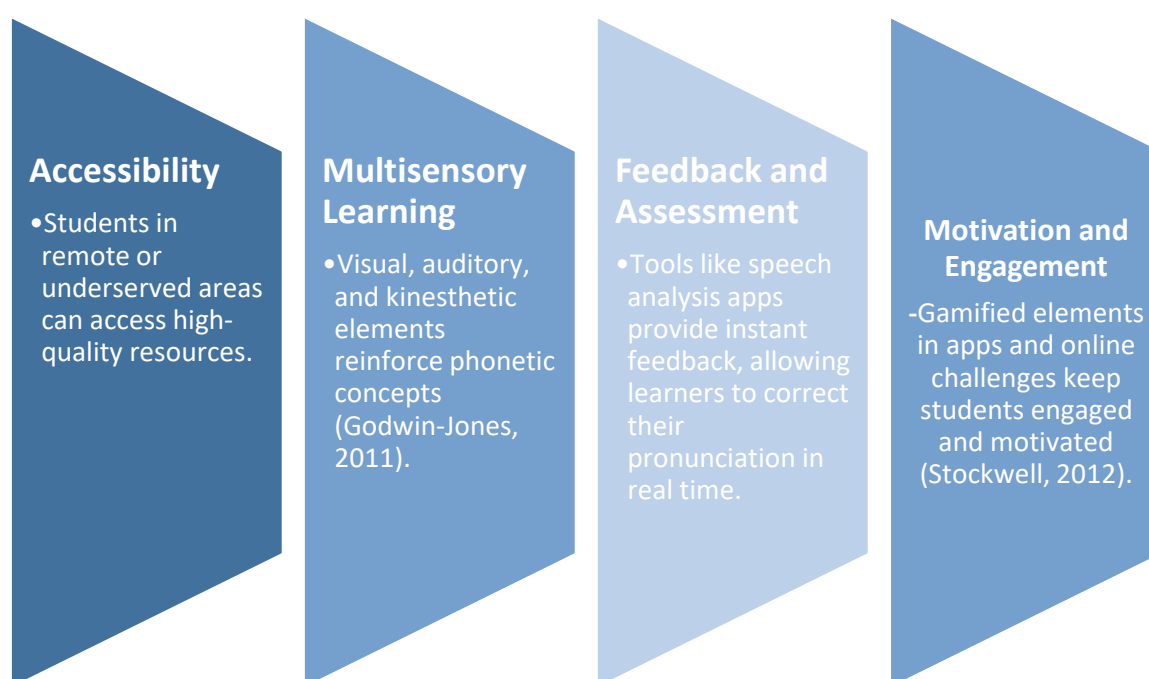
Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola raqamli texnologiyalarning o'zbek talabalari orasida ingliz tilining fonetikasi o'zlashtirilishidagi ahamiyatiga bag'ishlangan. Unda maxsus mobil ilovalar, nutqni aniqlash vositalari va onlayn platformalar orqali o'qitish samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tahlil an'anaviy fonetika o'qitish usullari bilan zamonaviy, raqamli resurslarga asoslangan yondashuvlar o'rtasidagi natijaviy farqlarni ko'rsatadi. Shuningdek, talabalar an'anaviy fonetika ta'limida duch keladigan asosiy muammolar yoritiladi va ularni bartarafetish yo'llari taklifetiladi. Raqamli texnologiyalarni til ta'limiga integratsiyalash fonetika o'qitish va o'zlashtirish yondashuvini tubdan o'zgartirganini, xorijiy va mahalliy lingvistlar hamda tadqiqotchilarning ishlari asosida taqqoslab tahlil qilish orqali tasdiqlanadi. Ushbu maqola o'zbek talabalari fonetik kompetensiyasini shakllantirishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'qituvchilar va metodistlar uchun foydali manba bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ingliz fonetikasi, mobil ilovalar, nutqni aniqlash, onlayn ta'lim, fonetik kompetensiya, talaffuzni o'qitish, CALL texnologiyalari.

In the globalized world, proficiency in English has become a vital skill, particularly in countries like Uzbekistan that are striving to integrate into the international community. On the other hand, learning process is digitalizing thanks to the technologies by adding several optimal methods of teaching and learning. These methods can differ one from another, according to what skill or acquisition the learner aims to reach. However, one crucial aspect of mastering a foreign language is the acquisition of correct pronunciation and phonetic skills. Taking English language as an example, for learners as a second language, can be seen comprehensive due to its unique features in phoneme structures. Similarly, for Uzbek students, learning English phonetics presents unique challenges due to phonological differences between English and Uzbek. Uzbek students often encounter difficulties in distinguishing and producing English sounds that are not present in their native language. For instance, English diphthongs, the "th" sounds (/θ/ and /ð/), and certain vowel contrasts can be particularly problematic. Traditional classroom instruction, often limited by time and resources, may not

provide sufficient practice or individualized feedback, which are critical for mastering pronunciation (Celce-Murcia et al., 2010). Along with that issue, there are differences in stress, rhythm and intonation. In English language the placement of stress and the stress-timed rhythm are different in every word, while Uzbek language has fixed place of stress and intonation. What is more, due to larger vowel inventory in English comparing to Uzbek language, students might face various difficulties during pronunciation of unknown vowel phonemes.

Digital technologies offer innovative solutions to overcome these challenges, making phonetic learning more interactive, accessible, and personalized (Levy & Hubbard, 2005). Digital technologies offer several advantages in the context of Uzbek learners:

What is important is that in language acquiring process learning phonetic system is considered as the foremost stage. With the advancement of educational technologies, a variety of digital tools, including phonetic training apps, speech recognition tools and software, interactive platforms, multimedia resources, virtual reality or AI-driven tutors, are now available to support phonetic learning. For instance, ELSA pronunciation app helps users to improve their American English accents by using advanced speech recognition technology to analyze their pronouncing ways and giving personalized feedback and instructions. This app can be accessed through several gadgets regarding IOS, Android or Windows versions. This application requires to create personal profile at first, then there will be questions to clarify your language level. To practice one's knowledge, the

program provides learners with special groups of sentences by giving access to record their voices in order to analyze in which word do they have difficulty to pronounce. After accomplishing the task, it will provide them feedback and specialized mistake working exercises to correct their accent. Another example is the BBC English learning platform which is aimed to help learners to acquire British accent. This platform does not have special access to record voices like ELSA app, but it improves pronunciation by listening real life interviews or conversations with native speakers. It provides different topic in each lesson and stresses several words by repeating with their definition in a context. Finally, RealLife English app is also worth to introduce for learners who has pronunciation problems. This is also specialized to teach British accent having features of both BBC platform and ELSA app. However, this app has extra opportunity to make mini conversations with the users through all over the world whose level is the same with them within the application. These tools offer learners opportunities for repetition, self-paced learning, and immediate feedback, key elements for effective pronunciation acquisition (Meyer et al., 2021).

Recent pilot programs in Uzbekistan have introduced mobile-based phonetic training in schools and universities. For example, at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, students using ELSA Speak and similar applications reported increased self-confidence and improved pronunciation outcomes compared to control groups using traditional methods (Karimova & Saidov, 2023). Additionally, blended learning models that combine classroom teaching with digital practice have shown positive results in multiple institutions (Shodiev, 2022). To maximize the benefits of digital technologies in English phonetic classes in Uzbekistan, considering curriculum integration by embedding digital tools into formal English instructions, providing educators with digital resources and special training courses and developing tools tailored to Uzbek learners' specific phonetic challenge will be required. Ensuring access to devices and internet connectivity in rural areas are also required to policymakers and educators.

Digital technologies have the potential to revolutionize the way English phonetics is taught and learned among Uzbek students. By addressing traditional limitations and providing engaging, personalized learning experiences, these tools can significantly enhance pronunciation skills. As Uzbekistan continues its educational reforms, the thoughtful integration of digital solutions into English language education will be key to fostering globally competent communicators.

References

1. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). *Teaching pronunciation: A course book and reference guide* (2nd ed.). Cambridge University Press.

2. Godwin-Jones, R. (2011). Emerging technologies: Mobile apps for language learning. *Language Learning & Technology*, 15(2), 2–11.
3. Hockly, N. (2018). Focus on Learning Technologies. Oxford University Press.
4. Karimova, D., & Saidov, R. (2023). The use of mobile applications in teaching English phonetics: A case study of Uzbek university students. *Journal of Language and Educational Technology*, 5(1), 45–59.
5. Levy, M., & Hubbard, P. (2005). Why call call “CALL”?. *Computer Assisted Language Learning*, 18(3), 143–149.
<https://doi.org/10.1080/09588220500208874>
6. Meyer, B., Weible, J., & Lee, C. (2021). Artificial intelligence and speech recognition in ESL pronunciation training. *CALICO Journal*, 38(1), 35–54.
<https://doi.org/10.1558/cj.40123>
7. Shodiev, A. (2022). Digital tools in teaching English pronunciation in Uzbekistan: Challenges and perspectives. *International Journal of Modern Education*, 8(2), 65–73.
8. Stockwell, G. (2012). Using mobile phones for vocabulary activities: Examining the effect of the platform. *Language Learning & Technology*, 14(2), 95–110.

САЛИМОВА ГУЛРУХ МАМАЮСУФОВНА

Прокурор управления по обеспечению
полномочий прокурора в уголовном
судопроизводстве Генеральной
прокуратуры Республики Узбекистан,
независимый соискатель

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ДЕКРИМИНАЛИЗАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В БЮДЖЕТНОЙ СФЕРЕ

АННОТАЦИЯ: В данной статье подробно исследуется необходимость внедрения ИИ-систем в государственное управления, в частности бюджетный процесс в целях обеспечения целевого расходования средств бюджетной системы, совершенствования эффективных механизмов контроля и декриминализации преступлений в бюджетной сфере. В связи с этим разработаны предложения по внесению изменений и дополнений в Уголовный кодекс, а также в Кодекс об Административной Ответственности Республики Узбекистан.

АННОТАЦИЯ: Мазкур мақолада сунъий интеллект-тизимларнинг давлат бошқаруви соҳасига, хусусан бюджет жараёнига, бюджет тизими маблағларининг

мақсадли сарфланишини таъминлаш, самарали назорат механизмларини такомиллаштириш ва бюджет соҳасидаги жиноятларни декриминализация қилиш мақсадида жорий қилиш зарурати атрофлича ўрганилган. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

ABSTRACT: This article examines in detail the need to implement AI systems in public administration, in particular the budget process in order to ensure targeted spending of budget system the powers of law enforcement agencies in order to ensure targeted spending of the budget system funds, improve effective control mechanisms and decriminalize in the budget sektor. In this regard, proposals have been developed to amend and supplement the Criminal Code, as well as the Code of Administrative Responsibility of the Republic of Uzbekistan.

Ключевые слова: искусственный интеллект, бюджет, сметно-штатная дисциплина, бюджетные средства, экономическое преступление, бюджетный контроль, декриминализация преступлений, эффективный механизм контроля.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, бюджет, смета-штат интизоми, бюджет маблағлари, иқтисодий жиноят, бюджет назорати, жиноятларни декриминализация қилиш, самарали назорат механизми.

Keywords: artificial intelligence, budget, estimate-staff discipline, budgetary funds, economic crime, budget control, decriminalize crimes, effective control mechanism.

Современные цифровые технологии, включая искусственный интеллект (далее по тексту ИИ), становятся неотъемлемой частью государственного управления, в частности цифрового правительства. Особенно ярко их эффективность проявляется в сфере финансового планирования, бюджетного контроля, целевого использования средств Государственного бюджета, бюджетов государственных целевых фондов и внебюджетных фондов бюджетных организаций.

Поэтапно ИИ будет внедряться во все сферы жизни, в том числе государственное управления, в частности бюджетный контроль. Следует отметить что, этические принципы-справедливость, прозрачность и ответственность должны быть обязательными для всех государственных ИИ-систем.

Безусловно ИИ-системы должны проектироваться с учётом предотвращения предвзятости и ошибок, обеспечивая надежность и безопасность, особенно в критически важных государственных сферах.

К примеру один из лидеров по регулированию и развитию ИИ Правительство Великобритании совместно с Центром этики данных и инноваций (Centre for Data Ethics and Innovation), разработал Кодекс этики ИИ – «AI Code of Ethics» где подробно описаны принципы внедрения ИИ в государственное управление. В руководстве по использованию ИИ в государственном секторе, отмечено важность прозрачности, подотчетности, обеспечение качества данных и непрерывное наблюдение за системой, а также допуск аудита и существования механизмов для

исправления ошибок. Хотя документ имеет рекомендательный характер, выходить с 2018-2019 годов, обновляется относительно регулярно¹.

Кроме того, ЕС также принял Регламент по ИИ (Artificial Intelligence Act), в США есть Рекомендации NIST по ИИ, Сингапур разработал Национальную стратегию ИИ и этические принципы и т.п.

Все вышеуказанные документы до единого отмечают, что системы ИИ, оказывают существенное влияние на права и свободы граждан, должны обеспечивать прозрачность и возможность вмешательства человека в процесс принятия решений.

Современные реалии меняются со скоростью света, за последние годы во всех странах активно внедряются технологии кибербезопасности и власти Узбекистана также начали реагировать на вызовы, связанные с ИИ.

К сожалению в Узбекистане наблюдается значительный рост киберпреступности, при этом ущерб по нему превысил 1,9 триллиона сумов за период с 2021 по 2024 годы. Если в 2023 году доля киберпреступлений составляла 6,2 % от общего числа преступлений, то в 2024 году она достигла 44.4 %².

Исходя из современных тенденций в Узбекистане Министерство внутренних дел планирует использовать ИИ для повышения эффективности правоохранительной деятельности в 2025-2027 годах. В рамках Постановления Президента «О комплексных мерах по цифровой трансформации системы органов внутренних дел» за № ПП-155 от 30.04.2025 года, учреждается Департамент цифровых технологий и правовой статистики при МВД создается Офис цифровых проектов, внедряются средства цифровой криминалистики для аналитики, прогнозирования и предотвращения преступлений³.

Таким образом, МВД Узбекистана стремится трансформировать организационную деятельность, превратив её в цифровую систему с элементами ИИ для анализа, прогнозирования, видеонаблюдения и автоматизации гражданских сервисов.

Внедрение ИИ в процесс целевого распределения бюджетных средств также может значительно снизить риски хищений и нецелевого использования бюджетных средств.

Во-первых, анализ больших данных: ИИ способен быстро обрабатывать огромные объемы информации и выявлять аномалии, несоответствия или подозрительные операции в расходах, которые могут указывать на правонарушения.

¹ <https://www.gov.uk>

² <https://www.gazeta.uz>

³ <https://lex.uz/uz/docs/7511421>

Во-вторых, автоматизация контроля: система на основе ИИ может автоматически проверять, соответствует ли расходы средств утвержденным Бюджетным кодексом правилам и целям, снижая человеческий фактор (например, небрежностью, коррупцией или злоупотреблениями) и исключая субъективные риски. Также ошибки и намеренные нарушения могут быть минимизированы за счёт автоматизации рутинных и ответственных операций.

В-третьих, прозрачность и отчётность: внедрение ИИ с доступом к открытым данным может повысить прозрачность так, как результаты анализа можно публиковать, проверять в реальном времени, использования блокчейн-технологий и ИИ для ведения сметной документации может обеспечить невозможность фальсификации данных.

В целом, ИИ-мощный инструмент для повышения эффективности и прозрачности распределения бюджетных средств, но для максимальной пользы его нужно внедрять комплексно, вместе с улучшением процессов и законодательной базы. К примеру Сингапур активно внедряет ИИ в госуправление, включая финансовый сектор, при этом строго регулирует этические аспекты и ответственность.

Согласно 28 главе Бюджетного Кодекса Республики Узбекистан, нарушением бюджетного законодательства является: нарушение бюджетной дисциплины; нарушение сметно-штатной дисциплины; нарушение порядка ведения бюджетного учета и финансовой отчетности; нарушение порядка представления бюджетного запроса, смет расходов и штатных расписаний на регистрацию, а также финансовой отчетности и отчетов об исполнении бюджетов государственных целевых фондов; нарушение порядка обеспечения открытости бюджетного процесса.

Лица, виновные в нарушении бюджетного законодательства, несут дисциплинарную, финансовую, административную и уголовную ответственность в установленном порядке.

Внедрения ИИ сделает практически невозможным совершения выше указанных нарушений бюджетного законодательства, а частности бюджетной и сметно-штатной дисциплины в крупных или особо крупных размерах, это может привести к тому, что подобные действия перестанут иметь общественно опасный характер и уголовная ответственность станет менее актуальной. В таком случае можно рассмотреть:

- Смягчения наказаний за данные деяния;
- Перевод преступление в категорию административных правонарушений;
- Повышение ответственности через другие механизмы - например, внутренние аудиты и дисциплинарные меры.

Однако стоит отметить, что полностью исключить человеческий фактор и злоупотребления с помощью ИИ нельзя. Например, умышленные действия, обход систем бюджетного контроля, коррупция или мошенничество могут сохраниться и требовать уголовного преследования.

В недалеком будущем, возможна модернизация бюджетного законодательства Республики Узбекистан в контексте внедрения ИИ в сферу бюджетного управления, с акцентом на декриминализацию или смягчение уголовной ответственности по ст. 184¹ УК Республики Узбекистан.

Учитывая прогресс, назревает необходимость переоценки уголовно-правовых подходов к ответственности за нарушение бюджетной и сметно-штатной дисциплины.

На сегодняшний день ст. 184¹ УК Республики Узбекистан устанавливает уголовную ответственность за нарушение бюджетной и сметно-штатной дисциплины в крупном и особо крупном размере.

Возможности ИИ в профилактике правонарушений безграничны. ИИ уже внедряется в ряде стран, в том числе Узбекистаном через систему «Халқ назорати», «Е-Ҳисоб», «Е-budget» и др., и позволяет: автоматически отслеживать превышение расходов по статьям бюджета; контролировать численность персонала по штатному расписанию; в реальном времени выявлять потенциальные нарушения; генерировать прозрачные отчеты, защищённые от фальсификации; предупреждать действия, ведущие к уголовным последствиям, на ранней стадии.

С ИИ-системами вероятность умышленных нарушений резко снизится, а ошибки будут фиксироваться и исправляются без ущерба что приведет фактическому снижению общественной опасности данного преступления.

Кроме того, внедренные алгоритмы контроля и имитирования бюджета исключать автоматическое одобрение расходов сверх норм, что позволит невозможность совершения нарушений в «особо крупном размере» без системного сбоя. Что приведёт к избыточности уголовного преследования при наличии технологических средств превенции. В большинстве случаев будет достаточно, применение внутренних дисциплинарных мер, административной ответственности или возврата средств.

При реформировании уголовного законодательства за нарушение бюджетной и сметно-штатной дисциплины, следует дифференцировать ответственность по характеру правонарушения. То есть:

1. Самонадеянность или небрежность, без ущерба - выявленное ИИ и исправленное влечёт дисциплинарную ответственность.

2. Первичное превышение, без системности или ущербом не превышающий крупный вред – выявленное ИИ как разовая ошибка, может влечь за собой административную ответственность.

3. Повторное нарушение, намеренное вмешательство с уклонением от контроля ИИ – должно сохранить уголовную ответственность.

На основании вышеизложенного, если ИИ системы внедрять в бюджетный процесс, ст. 175² Кодекса об Административной Ответственности Республики Узбекистан следует изложить в следующий редакции:

«Нарушение бюджетной или сметно-штатной дисциплины, выявленное и устраненное с применением автоматизированных систем контроля с наступлением имущественного ущерба, - влечет наложение штрафа от трех до десяти базовых расчетных величин.

То же деяние, совершенное повторно в течение одного года либо с попыткой обхода автоматизированной системы контроля - влечет наложение штрафа от десяти до двадцати базовых расчетных величин.»

А также ст.184¹ Уголовного Кодекса Республики Узбекистан следует изложить в следующий редакции:

«Нарушение бюджетной и сметно-штатной дисциплины в крупном размере, путём манипуляции или отключения автоматизированных систем контроля, — наказывается штрафом от трехсот до четырехсот базовых расчетных величин или исправительными работами до двух лет либо лишением свободы от трёх до пяти лет с лишением определенного права.

То же деяние, совершенное в особо крупном размере, — наказывается штрафом от четырехсот до шестисот базовых расчетных величин или исправительными работами от двух до трех лет либо лишением свободы от пяти до восьми лет с лишением определенного права.»

Также следует внести изменение в УК и КоАО Республики Узбекистан, что по нарушениям бюджетной и сметно-штатной дисциплины, автоматически выявленным и исправленным ИИ-системой без ущерба, не образуют состава преступления или правонарушения, может нести дисциплинарную ответственность.

Прозрачность и автоматизация ИИ-систем бюджетного контроля делают возможным применение про активные превентивные меры вместо наказания, что позволяет автоматизировать аудит, корректировать нормативы и предотвращать случаи превышения бюджета, снижая потребность в уголовной ответственности.

Эстония¹, Сингапур², ОАЭ³ внедрили ИИ-системы финансового мониторинга, что позволило им уменьшить объём финансовых преступлений, сместить акцент с репрессий на превенцию, а также сократить затраты на надзор и аудит.

В заключении следует отметить, что законодательная база действительно ключевая для успешного внедрения ИИ в бюджетный процесс. Как правильно подчеркнул Ф.Фукуяма, что ИИ может быть полезен для государственных структур только при соблюдении демократических принципов и надлежащей регуляции⁴. Без чётких правил и регламентов система не будет работать эффективно и безопасно. Текущие темпы цифровизации делают возможным снижение общественной опасности ряда экономических правонарушений. Учитывая этот факт, уголовное законодательство должно быть адаптировано - с упором на превенцию, автоматизацию контроля и минимизацию наказания в случае добросовестной ошибки.

СЕВАРА ИШМУРАТОВА

Инсон ҳуқуқлари бўйича
Ўзбекистон Республикаси
Миллий маркази мустақил
тадқиқотчиси

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА АЁЛЛАР ҲУҚУҚЛАРИ ВА ГЕНДЕР ТЕНГЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аёл шарофати билан меҳр ва муҳаббат маскани – оила, бебаҳо неъмат – фарзандлар бор. Аёлларимиз бахтли бўлса, оиламиз ҳам, жамиятимиз ҳам бахтли бўлади, албатта.

Шавкат Мирзиёев
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Мамлакатимизда сўнги йилларда гендер тенглик масаласига улкан аҳамият бермоқда. Гендер тенглик Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан алоҳида эътибор қаратилаётган ва қўллаб-қувватлаш зарурлиги эътироф этилаётган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

¹ <https://news.err.ee/1609250613/>

² <https://lawtech.asia/the-landscape-of-ai-regulation-in-the-asia-pacific/>

³ <https://www.ft.com/content/9019cd51-2b55-4175-81a6-eafcf28609c3/>

⁴ <https://www.persuasion.community/p/ai-technology-and-equality/>

Сўнгги йилларда хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эришиш, жамият ва давлат ишларини бошқаришда уларнинг тенг иштирок этишини таъминлаш, хотин-қизларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, шунингдек, хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликлардан ҳимоя қилишга қаратилган кенг қўламли ислоҳотлар амалга оширилди.

Аслида гендер тенглик, яъни эркеклар ва хотин-қизлар тенглиги инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Сўнгги тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, бу омил энг юқори даражадаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тараққиётнинг ҳам негизидир. Чунки мутахассисларнинг фикрича, фақат эркеклардан иборат жамоага нисбатан 50/50 фоиз эркек ва аёллардан иборат меҳнат жамоалари, айниқса агар улар ақлий меҳнат билан банд бўлса, бир неча баробар юқорироқ натижа кўрсатар экан. Қолаверса гендер тенглик – бу мамлакатнинг демократик тараққиёт даражасини кўрсатувчи индикатор. Демак, ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилиш, юртимизга тобора кўпроқ инвестициялар жалб қилиш учун ҳам шу индикаторга етарлича аҳамият беришимиз керак.

Ўзбекистонда гендер сиёсатини амалга ошириш, хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг асосий устувор йўналиши ҳисобланади.

Ўзбекистон ўтган йиллар давомида инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги 80 та асосий халқаро ҳужжатга, жумладан БМТнинг 1979 йилдаги “Аёлларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида”ги конвенциясига қўшилди (Ўзбекистон ушбу Конвенциясини 1995 йилда ратификация қилган). Шу тариқа давлатимизнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро андозаларга амал қилиш, хусусан, хотин-қизлар ҳуқуқларини таъминлашга тайёрлиги жаҳон ҳамжамиятига эълон қилинди.

Аёллар ва эркеклар ҳуқуқлари тенглиги мамлакатимизнинг асосий қонуни – Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкам белгилаб қўйилган. Хотин-қизларнинг ҳуқуқларини таъминлаш борасида халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда изчил давлат сиёсати амалга оширилмоқда. Айни пайтда мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 50 % аёллар ташкил этиб, уларнинг барча соҳаларда, жумладан, сиёсий бошқарув, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда самарали фаолият юритиши учун барча шарт-шароит яратилган.

Янги Ўзбекистон хотин-қизларнинг мамлакатимиз жамоат, сиёсий ва тадбиркорлик ҳаётидаги ролини тубдан ошириш борасидаги ишлар қонунчилик базасини такомиллаштириш соҳасида ҳам изчил давом эттирилмоқда.

Ўзбекистонда аёлларни ҳар қандай камситиш ва таъқиблардан ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий ҳимоя қилишни назарда тутувчи барча асосий халқаро шартномаларга қўшилган.

Инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган салмоқли қатор қонун ҳужжатлари қабул қилиниб, бунда хотин-қизлар ҳуқуқларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Аёллар ва эркалар тенглигини таъминлашга қаратилган конституциявий тамойилни амалга ошириш учун институционал муҳит яратилди.

Гендер тенглик бўйича институционал чораларга келсак, айтилган пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати таркибида аёллар ҳуқуқларини таъминлаш ва камситишнинг ҳар қандай шаклига барҳам бериш бўйича миллий қонунчиликда халқаро стандартларни уйғунлаштириш билан шуғулланувчи янги Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ташкил қилинган. Бундан ташқари, уйдаги зўравонлик қурбонларига ёрдам бериш мақсадида Зўрлик ишлатишдан жабр кўрган шахсларни реабилитация қилиш ва мослаштириш ҳамда ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш республика маркази ва Хотин-қизлар тадбиркорлиги маркази, Ҳукумат ҳузуридаги “Оила” илмий-амалий тадқиқот маркази каби янги тузилмалар ташкил топди.

Мазкур янги ташкил этилган барча институционал механизмлар Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси билан биргаликда БМТ Конвенциясига мувофиқ аёллар ҳуқуқлари, гендер тенглиги ва хотин-қизларга нисбатан камситишларга барҳам беришнинг ягона яхлит механизмига айланиши масаланинг муҳим томонидир.

Айниқса, “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди. Ушбу Қонун кўп йиллик муҳокамалардан сўнг қабул қилинди. Қонун оиладаги зўравонлик қурбонларига ёрдам бериш, уларга бошпаналар ажратиш, ишонч телефонлари ва нафақат жисмоний зўравонлик, балки психологик ёки иқтисодий жиноятлар бўйича мажбурий жавобгарликка тортиш орқали аёлларни ҳимоя қилиш учун асосдир. Бундай чоралар, хусусан, БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича идоралари томонидан узоқ вақт давомида тавсия қилиб келинган.

Қабул қилинаётган чора-тадбирлар мамлакатнинг барча ҳудудлари ва хотин-қизларнинг барча тоифаларини қамраб олиши керак. Хусусан, 2030 йилгача бўлган даврда БМТ Глобал кун тартибининг Барқарор ривожланиш мақсадларини изчил амалга ошириш кун тартибидаги тамойилларни, айтиқса, “ҳеч кимни ортида қолдирмаслик” тамойилини ҳисобга олган ҳолда, ҳар хил камситиш шаклларига мойил бўлган хотин-қизларнинг ҳолатига алоҳида эътибор қаратиш долзарб масаладир.

Бугунги кунда, гендер тенглиги соҳасида давлат даражасида кўрсатилаётган эътибор маълум бир вақтда эмас балки, доимий равишда изчил давом эттирилиши натижасида жамиятда хотин-қизларнинг тутган ўрни янада мустақамланиши, оилаларнинг тотувлиги, соғлом ва ақлан камол топган келажак авлодни тарбия қилиш орқали мамлакатимизни ривожига ҳисса қўшиб, халқимиз фаровонлиги ва Ўзбекистонни халқаро рейтинг ва кўрсаткичлардаги ижобий ўрнини янада яхшилашга хизмат қилади.

Инсоннинг ҳар томонлама тенглиги – инсон ҳуқуқлари соҳасидаги муҳим принциплардан биридир. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида аёллар билан эркеклар ўртасида тўлиқ тенгликка эришиш ушбу принципнинг асосий талаби ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “биз гендер сиёсати масалалари борасида мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва ишбилармонлик соҳасида аёлларнинг ролини тубдан оширишга қаратилган ишларни қатъий давом эттирамиз”¹ деб таъкидлаган.

КАРОМАТЖОН ДАВЛЕТОВА
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА СУД ТИЗИМИ ФАОЛИЯТИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ: ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ, АМАЛИЙ НАТИЖАЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

Ҳозирги замонда барча соҳалар каби суд тизими ҳам жадал рақамлаштирилмоқда. Ўзбекистон Республикасида ҳам охириги ўн йил ичида суд тизимида ахборот-коммуникация технологияларининг жорий этилишига алоҳида эътибор қаратилди. Суд тизими фаолиятини рақамлаштиришнинг ҳуқуқий асослари бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинган бўлиб, бу жараён босқичма-босқич, тизимли равишда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 2 августдаги “Суд тизими ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги² ва 2012 йил 30 ноябрдаги “Судлар фаолиятини

¹ Президент Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашининг 46-сессиясидаги нутқи

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 2 августдаги “Суд тизими ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // <https://lex.uz/docs/2037985>

янада такомиллаштиришга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги¹ фармонлари билан суд тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш бўйича дастлабки йирик ислохотлар бошланган эди. Бу асосда 2012-2014 йилларда судлар фаолиятини компьютерлаштириш, электрон суд жараёни, видеоконференцалоқа орқали суд муҳокамаларини ташкил этиш ишлари кенг кўламда амалга оширилди. Шунингдек, “Судлар фаолияти” ва “Суд ҳужжатлари” каби махсус ахборот тизимлари яратилди.

Кейинги босқичда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 4 октябрдаги “Туман ва шаҳар судлари фаолиятини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” (қарор номи 2017 йил 11 сентябрдаги ПФ-5187-сонли Фармон таҳририда)ги Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Олий суди тузилмасида Ахборот-таҳлил бўлими ташкил қилинди. Шу билан бирга, статистик ҳисоботларни юритиш жараёни замонавий АКТ асосида соддалаштирилди ва янги тузилаётган судлар замонавий технологиялар билан жиҳозланди.

1997 йил 30 августда қабул қилиниб, 2018 йилнинг 1 апрелига қадар амал қилган Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодексига Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 30 апрелдаги ЎРҚ-352-сон Қонуни билан киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар натижасида хўжалик судига мурожаат қилиш ушбу Кодексда белгиланган шаклларда амалга оширилиши, мурожаат ва унга илова қилинадиган ҳужжатлар хўжалик судига ахборот тизими орқали электрон шаклда юборилиши мумкинлиги, агар ишда иштирок этувчи шахслар телефонлари ва факслари рақамларини, электрон манзилини хўжалик судига маълум қилган бўлсалар, улар ишни юритиш вақтида бу маълумотлар ўзгарганлиги ҳақида хўжалик судини ёзма шаклда, шу жумладан ахборот тизими орқали электрон шаклда хабардор қилишлари кераклиги, хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган кундан эътиборан беш кунлик муддатда ишда иштирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади ёки тилхат олиб топширилиши, ушбу шахсларнинг электрон манзиллари мавжуд бўлган тақдирда эса, ҳал қилув қарори ахборот тизими орқали электрон шаклда юборилиши мумкинлиги, хўжалик суди алоҳида ҳужжат тариқасида ажрим чиқарган ҳолларда, ажрим чиқарилганидан кейин беш кунлик муддатда ишда иштирок этувчи шахсларга ва ажрим дахлдор бўлган бошқа шахсларга юборилади ёки тилхат олиб топширилади, уларнинг электрон манзиллари мавжуд бўлган тақдирда эса, ажрим ахборот

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 30 ноябрдаги “Судлар фаолиятини янада такомиллаштиришга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони // <https://lex.uz/docs/4910826>

тизими орқали электрон шаклда юборилиши мумкинлиги каби нормалар мустаҳкамлаб қўйилган эди.¹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида эса, ушбу масалага янада кенгроқ эътибор берилди ҳамда давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишларини амалга ошириш бўйича суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органларининг муҳим вазифаларидан бири сифатида фаолият самарадорлигини оширишга қаратилган илғор илмий-техника воситалари ва ахборот-коммуникация технологияларини, шунингдек ишни ташкил этишнинг замонавий шакл ва усулларини жорий этиш белгиланди. Фармон билан шунингдек, электрон тартибда суд ишини юритишнинг замонавий шакл ва усулларини, шунингдек одил судловга эришишнинг илғор механизмларини кенгроқ жорий этиш орқали одил судловни амалга ошириш сифатини яхшилашни назарда тутувчи таклифларни ишлаб чиқиш вазифаси белгиланди.

Юқоридаги Фармон асосида тасдиқланган “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш бўйича комплекс чора тадбирлар” Дастури 18-бандида 2017 йилнинг 4-чорагида фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига сўзсиз риоя этилишини таъминлаш, фаолият самарадорлигини оширишга қаратилган илғор илмий-техника воситалари, ахборот-коммуникация технологияларини, шунингдек ишни ташкил этишнинг замонавий шакл ва усулларини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш кўзда тутилди.

Қолаверса, Дастурнинг 32-бандида электрон тартибда суд ишини юритишнинг замонавий шакл ва усулларини, шу жумладан процесс иштирокчилари билан ўзаро электрон ҳамкорликни амалга ошириш, видеоконференцалоқадан фойдаланишни, шунингдек процессуал ҳаракатларни видео, аудио қайд этишни, суд-тергов жараёнларини стенограмма қилишнинг янги турларини кенгроқ жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш бўйича қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳам белгилаб қўйилган эди. Шубҳасиз бу ташаббусларнинг амалга оширилиши суд фаолиятининг самарадорлигига, шунингдек “Электрон ҳукумат тўғрисида”ги Қонунни амалга ошириш доирасида республикани ривожлантиришнинг замонавий босқичи

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 30 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-352-сон Қонуни // <https://lex.uz/docs/2159832?ONDATE=01.05.2013%2000#2160720>

талабларига тўлиқ асосланган одил судловнинг жамоатчилик учун очиқлиги, шаффофлиги ва эркинлиги принципларини ҳаётга изчил татбиқ этишга хизмат қилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Фармони¹ билан судлар фаолиятида замонавий технологиялардан фойдаланиш ҳолатини танқидий ўрганиш ҳамда суд тизими фаолияти самарадорлигини ва аҳолининг одил судловга эришиш даражасини оширишга қаратилган ахборот тизимлари ва ресурсларини янада такомиллаштириш бўйича амалий чора-тадбирлар Дастурини тасдиқлаш вазифаси белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Одил судлов муаммоларини ўрганиш тадқиқот маркази фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарорида ҳам Марказнинг функцияларидан бири сифатида судлар фаолиятининг самарадорлигини оширишга қаратилган илғор илмий-техник воситалар ва ахборот-коммуникация технологиялари, ишни ташкил этишнинг замонавий шакл ва усуллари жорий этиш бўйича таклифлар тайёрлаш белгиланган эди.²

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони³ қабул қилиниши ушбу ислохотларни янги босқичга кўтарди, десак муболаға бўлмайди. Зеро, Ҳаракатлар стратегиясининг иккинчи – қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг олти устувор йўналишлари белгиланган бўлиб, улардан биринчиси – суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, суднинг нуфузини ошириш, суд тизимини демократлаштириш ва такомиллаштиришдир. Ушбу йўналишда белгиланган чора-тадбирлар мажмуидан бири бу – судлар фаолиятига замонавий ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш бўлди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // <https://lex.uz/docs/3121087>

² Мазкур қарор Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 январдаги ПҚ-4096-сонли “Судьялик лавозимларига номзодларни тайёрлаш, судьялар ва судлар аппарати ходимларини қайта тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан ўз кучини йўқотган // <https://www.lex.uz/acts/3171002>

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони <https://lex.uz/uz/docs/3107036>

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид давлат дастурининг 65-бандида судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий қилиш. Хусусан: судьялар ўртасида ишларни автоматик равишда тақсимлаш тартибини жорий қилиш; судларда ўз вақтида электрон тарзда ахборот алмашувини таъминловчи корпоратив алоқани жорий этиш, суд фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация тизимини киритиш; суд қарорларининг ахборот-ҳуқуқий электрон базасини юритиш, шахсий ҳаёт дахлсизлигини таъминлаган ҳолда ва суд иштирокчиларининг розилиги билан барча суд қарорларини чоп этиш тартибини жорий қилиш (ёпиқ суд жараёнида кўриб чиқилганларидан ташқари) каби чора-тадбирлар белгиланган. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш кўзда тутилган бўлиб, ушбу янгиликлар шубҳасиз фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, тадбиркорлик субъектларининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, бу борада қонунийликни таъминлаш, одил судловнинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

2019 йилда Ўзбекистон Ҳукуматининг таклифига биноан Ўзбекистонга ташриф буюрган судьялар ва адвокатларнинг мустақиллиги бўйича БМТнинг махсус маърузачиси Диего Гарсия-Саян БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашига тақдим этган ва 2019 йилнинг 13 июль куни эълон қилинган маърузасида Президент Ш.М.Мирзиёевнинг инаугурациясидан бери мамлакатда амалга оширилган баъзи чора-тадбирлар суд мустақиллигини мустаҳкамлаш ва адвокатлар томонидан профессионал фаолиятни эркин амалга оширишни ўз ичига олганлигини, суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ижобий ўзгаришлар ичида Олий суд веб-сайтида суд қарорларининг мунтазам равишда эълон қилиниши ва ошкораликни ошириш ва одил судловга эришиш учун электрон процедураларни босқичма-босқич жорий этилганлигини алоҳида таъкидлаган.¹

Таъкидлаш жоизки, БМТнинг махсус маърузачиси Диего Гарсия-Саян маърузасидаги тавсияларни амалга ошириш мақсадида, қолаверса, мамлака-тимизда босқичма-босқич амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг мантиқий давоми сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 22 июнда “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-

¹ “Ўзбекистон суд тизимини ҳозирча мустақил дея олмаймиз” // БМТнинг махсус маърузачиси Диего Гарсия-Саян маърузаси. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/07/17/review/>; <https://undocs.org/ru>

6012-сон Фармони¹ ҳамдла 2020 йил 24 июлда “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6034-сон Фармони қабул қилинди.²

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 июлдаги ПФ-6034-сон Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Олий суди тузилмасида Жамоатчилик ва оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлик бошқармаси, вилоят ва унга тенглаштирилган судлар тузилмасида эса матбуот хизматлари ташкил этилиши белгиланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Олий суд билан биргаликда икки ой муддатда судларнинг фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишни янада кенгайтириш дастури бўйича таклифларни Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясига киритиши белгиланди.³

Шунингдек, суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш, судлар ва бошқа идоралар ўртасида маълумот алмашинувини яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди.⁴

Судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқи амалга оширилишини, шунингдек, судлар томонидан мазкур масалага оид қонун ҳужжатлари бир хилда қўлланилишини таъминлаш мақсадида 2020 йил 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги 04-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур Пленум қарори суд муҳокамаси ошкоралиги, судлар фаолияти тўғрисида жамоатчиликка ўз вақтида ва объектив ахборот бериш жамиятда ҳуқуқий хабардорлик даражаси ошишига имкон яратиши, одил судловни амалга оширишнинг муҳим кафолати ҳисобланиши, судлов фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш ва судга нисбатан жамият ишончини оширишнинг самарали воситаси ҳисобланиши, шу муносабат билан судлар

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 22 июнда “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6012-сон Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.06.2020 й., 06/20/6012/0953-сон.

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 июлда “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6034-сон Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон.

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 июлда “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6034-сон Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 06/20/6034/1103-сон.

⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // <http://uza.uz/oz/documents/sud-okmiyati-organlari-faoliyatini-ra-amlashtirish-chora-ta-04-09-2020>

суд муҳокамаси ошкоралиги ва судлар фаолиятига доир ахборотни олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун зарур шароит яратишлари лозимлиги ҳақида тушунтиришдан бошлаган (Қарорнинг 1-банди).¹

Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш, судлар ва бошқа идоралар ўртасида маълумот алмашинувини яхшилаш мақсадида 2020 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Ушбу Қарорда суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштиришнинг қуйидаги вазифалари белгиланди:

фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига кўрсатиладиган интерактив электрон хизматлар турларини кенгайтириш, ҳар бир мурожаатни кўриб чиқиш жараёнининг онлайн кузатиб борилишини таъминлаш, суд биноларида интерактив хизматлардан эркин фойдаланиш имкониятини яратиш;

судларда одил судловни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотларнинг тезкорлик билан олинишини таъминлаш учун вазирликлар, идоралар ва бошқа ташкилотлар билан электрон маълумотлар алмашинувини янада кенгайтириш;

махсус ахборот дастурларини жорий этиш орқали судьялар ҳамжамияти органлари фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш;

суд мажлисларида масофадан туриб, жумладан мобил қурилмалар ва электрон ҳамкорликнинг бошқа шакллари орқали иштирок этиш имкониятини кенгайтириш, шунингдек иш бўйича тарафлар учун суд қарорларини онлайн тарзда олиш имкониятини яратиш;

суднинг ахборот тизимлари, маълумотлар базалари ва бошқа дастурий маҳсулотлари ахборот ва киберхавфсизлигини таъминлаш, хизмат ахборотлари ва маълумотларини комплекс ҳимоя қилиш бўйича чораларни кучайтириш.²

Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқоридаги Қарори билан 2020-2023 йилларда суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш дастури тасдиқланди. Дастурда 2021 йил 1 январдан бошлаб барча судларда суд мажлисларини иш бўйича тарафларнинг илтимосномаси ва раислик қилувчининг розилиги билан аудиоёзувдан

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2020 йил 21 февралдаги “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги 04-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/4751577>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // <http://uza.uz/oz/documents/sud-okmiyati-organlari-faoliyatini-ra-amlashtirish-chora-ta-04-09-2020>

фойдаланган ҳолда қайд этиб бориш ҳамда суд мажлислари баённомаларини ушбу тизимдан фойдаланган ҳолда шакллантириш; 2021 йил 1 июлдан бошлаб апелляция ва кассация инстанцияси судларида ишларни судьялар ўртасида автоматик равишда тақсимлаш; 2021 йил 1 октябрдан бошлаб барча иштирокчиларни суд мажлисларининг вақти ва жойи ҳақида “SMS” хабар орқали бепул асосда хабардор қилиш; 2022 йил 1 январдан бошлаб суд қарорларини иш бўйича тарафларга онлайн тарзда, уларнинг илтимосномаси бўйича эса қоғоз шаклида тақдим этиш; 2022 йил 1 июлга қадар суд ҳокимияти органлари фаолиятида, шу жумладан фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига одил судловга эришишда қулайлик яратиш мақсадида 10 га яқин интерактив хизматлар кўрсатишни йўлга қўйиш; 2023 йил 1 январдан бошлаб суд ишларини давлат архивига электрон шаклда топшириш ва қабул қилиш; судлар, Судьялар олий кенгаши ҳамда Судьялар олий мактабида ахборот-коммуникация технология-лари инфратузилмасини янада яхшилаш назарда тутилди.¹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони билан тасдиқланган “2023 - 2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли стратегияси”да судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, идоралараро электрон маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш асосий вазифалардан бири сифатида белгиланди. Шунингдек, Стратегиянинг 3.7.-бандида судларда ахборот-коммуникация технологияларини жорий қилиш ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш назарда тутилган бўлиб, унда суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш ишларини янада жадаллаштириш; судлар фаолиятига фуқароларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, суд ҳужжатларини автоматик тайёрлаш ва суд қарорларини таҳлил қилиш йўналишида сунъий интеллект технологияларини жорий этиш бўйича чоралар кўриш каби чора-тадбирлар назарда тутилди.²

2025 йилнинг 25 январь кунида “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳасини ишлаб чиқиш ва келишишнинг ягона электрон тизими”

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // <http://uza.uz/oz/documents/sud-okmiyati-organlari-faoliyatini-ra-amlashtirish-chora-ta-04-09-2020>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/6358976#6360188>

(project.gov.uz (loyiha.adliya.uz) орқали “Судлар фаолиятига сунъий интеллект технологияларини янада кенгроқ жорий этиш ва суд соҳасида рақамлаштириш ишларини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори лойиҳаси муҳокамага қўйилди.

Ўзбекистонда судлар фаолиятига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг ретроспектив таҳлили ва ҳуқуқий асосларини ўрганиш натижасида шундай хулоса қилиш мумкинки, мазкур жараён босқичма-босқич, тизимли ва ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири сифатида шаклланган. Айниқса, сўнгги ўн йилликда суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги, шаффофлиги ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида электрон ахборот тизимлари, видеоконференцалоқа ва суд жараёнларининг рақамлаштирилиши амалда жорий этилди.

Хусусан, “Электрон суд”, “Ишончли ҳимоя”, “E-Sud” ахборот тизимлари каби лойиҳаларнинг жорий қилиниши, жараёнда иштирок этувчи томонлар учун қулайлик яратиб, мурожаат қилиш, ҳужжатлар алмашиш, масофадан иштирок этиш имкониятларини кенгайтирди. Шу билан бирга, иқтисодий судлар амалиётида ҳам видеоконференцалоқа воситасидан фойдаланиш, электрон далилларни қабул қилиш ва таҳлил қилиш амалиёти босқичма-босқич ривожланмоқда.

Ўзбекистонда суд фаолиятини рақамлаштириш жараёни миллий қонунчиликка ва халқаро ҳуқуқий стандартларга мос равишда амалга оширилмоқда. Ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш суд иш юритувининг тезкорлиги, шаффофлиги ва фуқароларнинг судга мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Электрон маълумотларга ҳуқуқий мақом бериш, уларни далил сифатида тан олиш ва улардан фойдаланиш механизмлари янада такомиллаштирилишини талаб этади.

Шу билан бирга, Иқтисодий процессуал кодекс даражасида “электрон маълумот” ва “электрон далил” тушунчаларининг ҳуқуқий таърифини мустаҳкамлаш; видеоконференцалоқа орқали иштирок этиш ҳуқуқини қонунан кафолатлаш, хусусан суд муҳокамаларида техник имкониятларни таъминлаш бўйича аниқ тартиблар ишлаб чиқиш; суд жараёнларида шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш, ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий ва техник механизмларини мустаҳкамлаш; судьялар ва суд ходимларининг рақамли саводхонлигини ошириш бўйича мунтазам малака ошириш курсларини ташкил этиш; аҳолининг онлайн суд хизматларидан фойдаланиш маданиятини шакллантириш учун оммавий ахборот воситалари ва интернет орқали тушунтириш ишларини

кучайтириш устувор вазифа сифатида белгиланиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

АРСЛОНОВА РОБИЯ ШУХРАТ ҚИЗИ

Инсон ҳуқуқлари бўйича
Ўзбекистон Республикаси
Миллий маркази
мустақил тадқиқотчиси

РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ШАРОИТИДА БМТНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ НУҚТАИ НАЗАРИДАН ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ БЎЙИЧА ДАСТУРАМАЛ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Сўнгги ўн йилликда рақамли технологиялар, хусусан сунъий интеллект, булутли ҳисоблаш тизимлари, блокчейн технологияси ҳамда катта маълумотлар таҳлили бутун жаҳонда иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни сезиларли ўзгартириб юборди. Халқаро электр алоқа иттифоқининг маълумотига кўра, 2030 йилга келиб сунъий интеллект технологияларининг жаҳон иқтисодиётига қўшаётган ҳиссаси ялпи ички маҳсулотнинг 15 фоизидан ошади¹. Бундай шиддатли ўзгаришлар инсонларга янги имкониятларни тақдим этаётгани билан бирга, инсон ҳуқуқлари соҳасида жиддий хавф-хатарларни ҳам келтириб чиқармоқда. Жумладан, шахсий маълумотларнинг махфийлиги бузилиши, автоматлаштирилган тизимлар орқали инсонларни камситиш (алгоритмик дискриминация) ҳамда рақамли тенгсизлик каби муаммолар глобал кун тартибига чиқди.

Шу нуқтаи назардан, рақамли трансформация шароитида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан тадбиркорлик фаолияти бўйича Дастурамал тамойиллари муҳим аҳамият касб этади. Мазкур Дастурамал тамойиллар 2011 йилда БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгаши томонидан бир овоздан қабул қилинган бўлиб, унинг асосий моҳияти давлат ва бизнеснинг инсон ҳуқуқларига нисбатан масъулияти ва жавобгарлигини белгилашдан иборатдир².

Дастурамал тамойиллар уч асосий йўналишни ўз ичига олади. Биринчи устун давлатнинг инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш бўйича

¹ International Telecommunication Union. AI for Good Impact Report: Choices to Shape the Future [Электрон ресурс]. — Geneva: ITU, 2024. — URL: <https://www.itu.int/hub/2024/10/ai-for-good-impact-report-choices-to-shape-the-future/>.

² United Nations. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework. — New York; Geneva: UN, 2011.

масъулиятини белгилайди. Рақамли даврда давлатлар учун бу масъулият, аввало, миллий қонунчиликни рақамли технологиялардан келиб чиқадиган янги хавфларга мослаштиришдан иборат. Бунда шахсий маълумотларни муҳофаза қилиш, биометрик маълумотларнинг назорати ва оммавий кузатув технологияларини ишлатишга оид меъёрий ҳужжатларни яратиш ва такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, давлат рақамли тизимларда инсон ҳуқуқлари стандартларига риоя этилишини таъминловчи махсус органлар ва назорат тизимларини ташкил қилиши зарур. Бунга меҳнат ҳуқуқлари бўйича инспекциялар, рақамли контент ва алгоритмларни назорат қилувчи органлар, ахборот хавфсизлиги идоралари мисол бўла олади. Ўзбекистонда, масалан, бу йўналишда 2020–2030 йилларда амалга оширилаётган “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу стратегия доирасида электрон ҳукумат, электрон суд тизимлари ҳамда Ягона интерактив давлат хизматлари платформаси кенгайтирилмоқда. Шу билан бирга, давлат ташкилотлари барча рақамли хизматларни аввало рақамли шаклда (*digital by default*) тақдим қилишга ҳаракат қилмоқда. Бироқ, бу жараёнда шахсий маълумотларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда шаффофлик ва жавобгарлик принципларига амал қилиш долзарб вазифа ҳисобланади.

Дастурамал тамойилларнинг иккинчи устунни бизнеснинг инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш бўйича масъулиятини назарда тутди. Бу масъулият замонавий рақамли технологияларни ишлаб чиқувчи ва компаниялар учун алоҳида аҳамиятга эга. Корхоналар ўз фаолиятида инсон ҳуқуқларига таъсирини баҳолаш (*human rights due diligence*) механизмини жорий этиши зарур. Бу механизм орқали тадбиркорлик субъектлари ўз маҳсулотлари, хизматлари ёки жараёнларининг инсон ҳуқуқларига салбий таъсир кўрсатиш эҳтимолини олдиндан аниқлаши, ушбу хавфларни камайтириш бўйича амалий чоралар кўриши ҳамда бу ҳақда очиқ ҳисобот бериш орқали жамоатчилик олдида ҳисобдорликни таъминлаши керак. Бундай амалиётлар Microsoft, Google ва IBM каби йирик технология компаниялари томонидан аллақачон жорий қилинган.

Учинчи устун эса бузилган инсон ҳуқуқларини тиклаш механизмларини яратишни талаб этади. Бу механизм рақамли соҳада икки жиҳатдан амалга оширилади. Бир томондан, давлат рақамли ҳуқуқ бузилишларини суд ва маъмурий органлар орқали самарали ва тезкор кўриб чиқишни таъминлаши шарт. Иккинчи томондан эса, корхоналар ўзлари томонидан тақдим этилаётган рақамли хизматларда пайдо бўладиган шикоятларни қабул қилиш ва уларни шаффоф тарзда кўриб чиқиш учун ички механизмларни ишлаб чиқиши лозим. Масалан, Facebook’нинг мустақил кузатув кенгаши ёки Apple’нинг шаффофлик

бўйича ҳисоботи рақамли компанияларда инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолатларда фойдаланувчиларга адолатли муносабат қилиш имконини яратиш бўйича самарали амалиёт ҳисобланади.

2025 йил июнь ойида Инсон ҳуқуқлари ҳамда трансмиллий корпорациялар бўйича Ишчи гуруҳ томонидан чоп этилган A/HRC/59/53¹ рақамли ҳисоботида сунъий интеллект тизимларини харид қилиш ва улардан фойдаланиш жараёнида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тадбиркорлик ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги Дастурамал тамойилларини қўллаш масаласи атрофлича таҳлил қилинган. Унда, хусусан, мазкур тамойилларнинг давлатлар ва сунъий интеллект технологияларини ишлаб чиқмайдиган, балки уларни фақат харид қилиб ўз фаолиятида қўллайдиган корхоналар томонидан қандай қўлланиши лозимлиги батафсил тушунтирилган. Ишчи гуруҳ ҳисоботида СИ тизимларини харид қилиш ва жорий этиш жараёнида инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан мавжуд камчиликлар, шунингдек, имкониятлар ва ижобий амалиёт мисоллари ўрганилган. Ҳисоботда сунъий интеллектдан фойдаланиш билан боғлиқ инсон ҳуқуқлари бузилган ҳолларда ҳуқуқларни тиклаш кафолатларини самарали таъминлаш бўйича аниқ тавсиялар берилган. Мазкур тавсиялар инсон ҳуқуқлари ҳавфини олдиндан аниқлаш ва камайтириш, инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш ва бузилган ҳуқуқларни тезкор ва самарали равишда тиклаш механизмларини такомиллаштиришга қаратилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши нафақат янги имкониятлар, балки инсон ҳуқуқлари соҳасида аввал кузатилмаган турли мураккаб муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Масалан, сунъий интеллектдан фойдаланган ҳолда қабул қилинаётган қарорларнинг очиқ-ойдин бўлмаслиги ёки алгоритмлар орқали маълум бир гуруҳларга нисбатан адолатли бўлмаган қарорларнинг қабул қилиниши одамларнинг ҳаётига жиддий таъсир кўрсатмоқда. Европа Иттифоқи тажрибасида Сунъий интеллект тўғрисидаги қонуни (AI Act)² каби норматив ҳужжатлар қабул қилиниб, сунъий интеллект тизимлари орқали инсон ҳуқуқларига таъсир кўрсатувчи хавфларни баҳолаш ва шаффофликни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган. Бу каби амалиётлар Ўзбекистон ва бошқа мамлакатлар учун ҳам ибратли бўлиши мумкин.

¹ A/HRC/59/53: Artificial intelligence procurement and deployment: ensuring alignment with the Guiding Principles on Business and Human Rights - Report of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises // UN. – URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/ahrc5953-artificial-intelligence-procurement-and-deployment-ensuring>.

² Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council // EUR-Lex. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689>.

Инсон ҳуқуқлари бузилиш ҳолатларида тузатиш механизмларини ишлаб чиқиш жараёнида, жабрланган шахсларга етказилган зарарларни тўлиқ ва самарали равишда қоплаш, уларнинг ҳуқуқларини тиклаш ва бундай ҳолатларнинг келгусида содир бўлишини олдини олиш бўйича тизимли чора-тадбирлар жорий этилиши лозим. Халқаро амалиёт шуни кўрсатадики, рақамли платформалар фаолиятдан жабр кўрган фуқаролар ҳуқуқларини тиклашда мустақил ва шаффоф шикоятларни кўриб чиқувчи комиссияларни ташкил этиш, шунингдек, давлат судлари билан яқин ҳамкорлик қилиш механизми яхши натижаларни беради. Масалан, Франция, Германия, Жанубий Корея каби давлатларда рақамли ҳуқуқ бузилишларини тезкор кўриб чиқувчи махсус рақамли судлар фаолият юритмоқда.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда рақамли трансформациянинг инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ жиҳатларига жиддий эътибор қаратилмоқда. Хусусан, мамлакатда рақамли технологиялардан кенг фойдаланиш натижасида фуқароларнинг шахсий маълумотларини ҳимоя қилиш борасидаги чоралар кучайтирилди. 2025 йилда қабул қилиниши кутилаётган янги қонун билан сунъий интеллектдан фойдаланувчи тизимларда шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш талаблари, алгоритмлар орқали қабул қилинган қарорларнинг шаффофлиги ва жавобгарлиги ҳамда сунъий интеллект ёрдамида яратилган сохта ахборотларга қарши курашишга оид махсус нормалар киритилиши режалаштирилган. Бу эса мамлакатда рақамли технологияларнинг инсон ҳуқуқларига таъсирини баҳолаш ва назорат қилиш механизмининг қонунчилик асосида шакллантирилаётганлигини англатади.

Бундан ташқари, мамлакатимизда рақамли ислохотларни инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан баҳолаш ва назорат қилиш учун давлат ва жамоатчилик ўртасидаги мулоқот ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу борадаги муҳокамалар ва манфаатдор томонлар иштирокидаги очиқ маслаҳатлашувлар амалиёти келгусида фуқароларнинг рақамли ислохотларга бўлган ишончини мустаҳкамлайди. Айниқса, сунъий интелектли кўллаш натижасида инсон ҳуқуқлари бузилиш эҳтимолларини олдиндан баҳолаш (*Human Rights Impact Assessment*) жараёнини доимий амалий стандартга айлантириш рақамли трансформацияни янада самарали бошқариш имконини беради.

Хулоса ўрнида шуни қайд этиш жоизки, БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида тадбиркорлик фаолияти бўйича қабул қилинган Дастурамал тамойиллари рақамли трансформация жараёнида инсон ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлашда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади. Бу тамойилларнинг ҳар бир устуни давлат, бизнес ва жамият олдига аниқ

вазифаларни қўйиб, уларни амалга ошириш механизмларини белгилайди. Рақамли технологиялар ривожланишининг инсон ҳуқуқлари билан уйғун тарзда кечиши давлат ва жамиятнинг умумий манфаатига хизмат қилади. Шунинг учун ҳам рақамли трансформация жараёнида давлат органлари, тадбиркорлар ва фуқаролик жамияти ўзаро ҳамкорликда ҳаракат қилиши зарур. Фақат шундай ҳолатдагина рақамли келажак инсон кадр-қиммати ва инсон ҳуқуқлари асосида барқарор тараққиётни таъминлай олади.

**МАТМУСАЕВ ИКРОМЖОН
ИБРАГИМЖОН ЎҒЛИ**

Ўзбекистон Республикаси Одил судлов
академияси мустақил изланувчиси

**СУД ҲОКИМИЯТИ ФАОЛИЯТИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ
ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистонда суд тизимини либераллаштириш ва рақамлаштириш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар таҳлил қилинади. Судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш, сунъий интеллект технологияларини жорий этиш ва суд буйруқлари билан боғлиқ иш юкламасини оптималлаштириш муаммолари кўриб чиқилади. Мақолада суд тизимида тузилмавий ўзгаришлар қилиш, жумладан, экстерриториал судловликни жорий этиш ва вилоятлараро тафтиш инстанция судларини ташкил этиш таклифлари илгари сурилади. Сунъий интеллектни суд фаолиятига жорий этишнинг афзалликлари ва хавф-хатарлари, жумладан, “SMART SUD” концепцияси ва ахборот хавфсизлиги муаммолари таҳлил қилинади. Мақола якунида судлар фаолияти самарадорлигини ошириш ва фуқароларнинг одил судловга бўлган ишончини мустаҳкамлашга қаратилган асосий йўналишлар белгилаб берилади.

Калит сўзлар: суд ислохотлари, рақамлаштириш, сунъий интеллект, шаффофлик, суд мустақиллиги, экстерриториал судловлик, суд юкламаси, тафтиш инстанцияси.

Аннотация: В данной статье анализируются реформы, проводимые в Узбекистане в сфере либерализации и цифровизации судебной системы. Рассматриваются проблемы обеспечения независимости судей, внедрения технологий искусственного интеллекта и оптимизации рабочей нагрузки, связанной с судебными приказами. В статье выдвигаются предложения по осуществлению структурных изменений в судебной системе, включая внедрение экстерриториальной подсудности и создание межобластных судов надзорной инстанции. Анализируются преимущества и риски внедрения искусственного интеллекта в судебную деятельность, в том числе концепция «SMART SUD» и проблемы информационной безопасности. В заключение статьи определяются основные направления, направленные на повышение эффективности деятельности судов и укрепление доверия граждан к правосудию.

Ключевые слова: судебные реформы, цифровизация, искусственный интеллект, прозрачность, независимость судей, экстерриториальная подсудность, судебная нагрузка, надзорная инстанция.

Abstract: This article analyzes the reforms being carried out in Uzbekistan in the field of liberalization and digitalization of the judicial system. The problems of ensuring the independence of judges, introducing artificial intelligence technologies, and optimizing the workload associated with court orders are considered. The article proposes to implement structural changes in the judicial system, including the introduction of extraterritorial jurisdiction and the establishment of inter-regional supervisory courts. The advantages and risks of introducing artificial intelligence into judicial activity, including the "SMART SUD" concept and information security issues, are analyzed. In conclusion, the article defines the main directions aimed at increasing the effectiveness of the courts' activities and strengthening citizens' trust in justice.

Keywords: judicial reforms, digitalization, artificial intelligence, transparency, judicial independence, extraterritorial jurisdiction, judicial burden, supervisory authority.

Сўнгги йилларда суд тизимини либераллаштириш, судларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, судга ҳурматсизлик қилиш ва суд ишига аралашиш ҳолатларининг олдини олиш бўйича самарали механизмларни ишлаб чиқиш, суд қарорларининг қатъий ижросини таъминлашга қаратилган фундаментал ислохотлар амалга оширилди.

Бироқ, фуқароларнинг одил судловга бўлган конституциявий ҳуқуқини амалда таъминлаш ҳамда одил судловнинг адолатлилиги ва қонунийлигини таъминлаш бўйича келгусида амалга оширилиши лозим бўлган қатор вазифалар ҳам мавжуд. Жумладан:

Биринчидан, судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, унга сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, идоралараро электрон маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофавий иштирок этиш имкониятларини кенгайтиришдир. Бу борада қоғоз ҳужжат айланишидан тўлиқ воз кечиш, суд муҳокамалари натижаларини прогноз қилиш тизимини жорий этиш ҳамда фуқароларга асосий юридик маълумотларни тақдим этадиган ва ҳуқуқий масалаларда йўл топишга ёрдам берадиган виртуал маслаҳатчи (рақамли ёрдамчи)ни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, судьяларнинг судьялик мақомини суиистеъмол қилиб, суднинг обрўсига путур етказиш ҳолатлари ҳам учраб турибди. Аниқланишича, 2024 йил давомида судьялар малака ҳайъатлари томонидан 1 026 та хизмат текшируви ўтказилиб, шундан 620 та ҳолат бўйича ўз тасдиғини топиб, 472 таси бўйича интизомий иш қўзғатилган. Улардан 276 тасига нисбатан интизомий жазо қўлланилиб, 196 таси бўйича иш юритиш тугатилган. Шу ўринда О.Сулаймонов ва М.Сишикованинг фикрларини келтириб ўтиш жоиздир, уларнинг фикрича, мамлакатимизда судьянинг

юридик жавобгарликка тортилгани ҳолатлари бўйича ОАВда эълон қилинган маълумотлар ҳамда мавжуд қонунчиликни таҳлил қилган ҳолда ҳар доим ҳам судьяларга нисбатан қилмишига мувофиқ жавобгарлик белгиланган деб бўлмайди. Хусусан, Судьялар одоб-ахлоқ кодекси қоидаларининг ҳар қандай бузилиши оқибатида судьяларнинг интизомий жавобгарликка тортилиши ҳолатини танқид этиб, бундай қоидаларни судьялар ҳамжамиятининг олий органи бўлган Судьялар қурултойи томонидан тасдиқланишини ҳамда судьяларни интизомий жавобгарликка тортиш учун асослар рўйхати аниқлаштирилишини таклиф қиладилар.

Таъкидлаш жоизки, соҳада амалга оширилаётган кўплаб ислохотлар ва ижобий ўзгаришлар билан бирга, ислохотга мухтож бўлган жабҳалар ҳам мавжуд бўлиб, улар суднинг иш юкламаларини ортиши ва одил судловни амалга оширишга ўзининг салбий таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Хусусан, фуқаролик ишлари бўйича судларда коммунал қарздорликларни ундириш тўғрисида суд буйруғи бериш ҳамда уни ижрога қаратишда қатор муаммолар юзага келмоқда. Ўрганишларга кўра, 01.01.2023 – 01.07.2024 йил оралиғида судларга коммунал хизматлар тўловини ундириш бўйича жами 226 483 та (2023 й. - 98 728, 2024 й. 1-ярмида - 127 755) аризалар келиб тушган бўлиб, 191 674 та (82 705 / 108 969) 409,4 млрд. сўм қарздорликни ундириш тўғрисида суд буйруқлари чиқарилган. Суд буйруғи низосиз талаб бўлганлиги сабабли суд муҳокамаси ўтказилмайди ва ундирувчи билан қарздор судга чақирилмайди. ФПКнинг 181-моддаси талабига кўра, қарздор суд буйруғининг кўчирма нусхасини олган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда эътирозини судга юбориши лозим.

Статистик маълумотлар таҳлиliga кўра, бугунги кунда фуқаролик судларининг асосий иш юкласини – суд буйруғи билан боғлиқ ишлар ташкил этмоқда.

Маълумот учун: 2023 йилда фуқаролик судлари томонидан қўрилган жами 943 925 та фуқаролик ишларининг 51,2 % ни (483 617 та) суд буйруқлари ташкил этган.

Коммунал қарздорликларни ундириш билан боғлиқ ишларни кўришда юзага келаётган салбий ҳолатларга чек қўйиш ҳамда судларнинг иш юкласини мақбуллаштириш мақсадида коммунал идораларга тўғридан-тўғри ундирув ваколатини бериш ва ўзаро низо келиб чиққан ҳолдагина суд орқали ишни ҳал этиш амалиётини жорий этиш таклиф этилади.

Судларда тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш орқали тизимдаги муаммоларни ҳал этиш, тизимдаги устоз шогирдчилик анъаналарини янада такомиллаштириш мақсадида:

биринчидан, судларда холисликни таъминлаш ва судлар фаолиятига аралашувларга чек қўйиш мақсадида туманлараро иқтисодий судларни маъмурий судлар андозаси асосида бир вилоят учун битта туманлараро иқтисодий суд кўринишига келтириш лозим бўлади;

иккинчидан, туманлараро фуқаролик судларини аҳолининг ўсиши ва фуқаролик муносабатларининг кучайганлигини инобатга олиб, ҳар бир туман учун алоҳида фуқаролик судларини ташкил этиш;

учинчидан, тафтиш тартибидаги ишларни кўриш учун вилоятлараро судларни ташкил этиш;

тўртинчидан, маъмурий ва иқтисодий судларда ишларни кўрилишида ҳокимият, прокуратура ва бошқа давлат органлари ҳамда фуқароларнинг аралашувларини олдини олиш ва коррупция омилларини чеклаш мақсадида ишларни экстерриториал тақсимланиш тартибини жорий этиш ва бунда бир вилоятнинг даъволари бошқа вилоят судлари томонидан кўриб чиқилади.

Шу ўринда судларнинг экстерриториал тақсимланиш тартиби хусусида тўхталадиган бўлсак, иқтисодий ва маъмурий судларда иш кўрилишини экстерриториал шаклларга ўтказишнинг бир қатор муҳим афзалликлари мавжуд. Бундай ёндашув одил судловни таъминлаш, суд жараёнларининг самарадорлигини ошириш ва коррупция хавфларини камайтиришга хизмат қилади.

Бунда экстерриториаллик судьяларнинг муайян ҳудуддаги манфаатдор шахслар, давлат органлари ёки бизнес субъектлари билан бевосита ёки билвосита алоқалари бўлиши эҳтимолини камайтиради. Бу эса ишларни холис ва беғараз кўриб чиқиш учун шароит яратади. Маҳаллий таъсир ўтказиш, босим ёки коррупция хавфлари сезиларли даражада пасаяди. Бундан ташқари, экстерриториал судларнинг ташкил этилиши судьяларнинг муайян тоифадаги ишлар бўйича ихтисослашувига имкон беради.

Масалан, фақат инвестициявий низоларни кўрадиган ёки фақат солиққа оид маъмурий ишларни кўрадиган судлар ташкил этилиши мумкин. Бу судьяларнинг билим ва тажрибасини чуқурлаштириб, ишларни юқори профессионал даражада кўриб чиқишига ёрдам беради. Бундан ташқари, экстерриториал судлар мавжуд судларнинг иш юкламасини оптималлаштиришга ёрдам беради. Агар муайян ҳудудда ишлар сони кескин ошса, бу ишларни бошқа ҳудуддаги экстерриториал судларга йўналтириш мумкин. Бу эса ишларнинг ўз вақтида ва сифатли кўриб чиқилишини таъминлайди. Албатта, экстерриториал судларни ташкил этиш ва уларнинг самарали фаолиятини таъминлаш маълум қийинчиликларни ҳам ўз ичига олиши мумкин (масалан, логистика, кадрлар билан таъминлаш, мувофиқлаштириш). Бироқ, юқорида келтирилган афзалликлар бундай

қийинчиликлардан устун туради ва иқтисодий ҳамда маъмурий судларда одил судловни таъминлашнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Мисол тариқасида Қозоғистон Республикаси процессуал қонунчилигига киритилган муҳим ўзгаришлардан бири маъмурий суд ишини юритишда суд ҳужжатларининг кучга кириши, кассация судларининг ташкил этилиши, “узлуксиз” кассация ва маъмурий ишлар бўйича экстерриториал судловлик мавжудлигидир.

Бугунги кунда суд тизимида одил судлов самарадорлигини оширишга таъсир қилувчи бир қатор омиллар хусусан, коррупциянинг мавжудлиги адолатли қарорлар қабул қилинишига тўсқинлик қилмоқда, иккинчидан, судларнинг ижро ҳокимиятидан тўлиқ мустақил эмаслиги, қарорлар қабул қилишда ташқи таъсирларнинг мавжудлиги; учинчидан, суд ишларининг узоқ муддат давом этиши фуқароларнинг ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилинишига тўсқинлик қилиши; тўртинчидан, судьяларнинг малакаси ва тажрибаси етарли бўлмаслиги, замонавий қонунчилик ва халқаро стандартларни чуқур билмаслиги суд қарорларининг сифатига салбий таъсир кўрсатиши;

бешинчидан, суд жараёнларининг етарлича шаффоф эмаслиги, жамоатчилик назоратининг сустлиги;

олтинчидан, судларнинг моддий-техник базасининг эскирганлиги, замонавий технологиялардан етарли даражада фойдаланилмаслиги;

еттинчидан, суд тизимининг жамоатчилик билан самарали алоқа ўрнатмаслиги, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширишда камчиликларни мавжудлиги ўз навбатида иқтисодий ва маъмурий судларда иш кўрилишини эксериотариал шаклларга ўтказишни *(бир вилоят ишини бошқа вилоят судлари томонилан кўриб чиқилиши)* тақазо қилмоқда. Фикримизча, Ўзбекистоннинг Фуқаролик процессуал кодекси (“ФПК”), Жиноят-процессуал кодекси (“ЖПК”) ва Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги кодекси (“МХТК”) энг муҳим тузатишлар сифатида суд тизимининг янги бўғинларини жорий этиш, улар ўртасида ваколатларни қайта тақсимлаш, барча тоифадаги ишларни кассация тартибида қайта кўриб чиқиш тартибини ўзгартириш, шунингдек, маъмурий ишлар бўйича экстерриториал судловликни жорий этиш лозимдир.

Мазкур юқорида келтирилган янги нормаларни жорий этиш суд амалиётини мослаштиришни ва турли хил талқинларга сабаб бўладиган масалаларни батафсил ишлаб чиқишни талаб қилади.

Бу айниқса маъмурий ишлар бўйича экстерриториал судловлик ва кассация босқичида маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларнинг

юрисдикциясига тааллуқлидир. Амалдаги қонунчиликка кўра иш апелляция ва кассация инстанция судида кўрилгандан сўнг шу судлов ҳайъатининг бошқа судьялари томонидан ишни яна тафтиш инстанция судида кўриб чиқишни тақазо этади, бу эса - холислик бузилиши ва тарафларнинг суд тизимига бўлган ишончини пайсايишига олиб келмоқда.

Шу нуқтаи назардан кассация судларининг ваколатлари этиб қуйидагиларни белгилаш мақсадга мувофиқдир:

- фуқаролик, жиноят, маъмурий ишлар ва маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини кассация инстанцияси суди сифатида қайта кўриб чиқиш;

- суд амалиётини ўрганиш ва уни умумлаштириш яқунлари бўйича қуйи инстанция судлари томонидан одил судловни амалга оширишда қонунийликка риоя этилиши масалаларини кўриб чиқиш;

Апелляция, кассация ва тафтиш инстанциялари – булар турли суд босқичларидир ва ҳар бирида қарор қабул қилувчи судьялар алоҳида ва мустақил бўлиши шарт. Вилоят судининг низоли иш тегишлигига кўра апелляция ва кассация инстанцияларида кўрилгандан кейин, иш ушбу инстанциялардан юқори ва мустақил бўлган *вилоятлараро тафтиш инстанция судида кўрилса*, тарафларлар ўз ишлари холис ва адолатли кўриб чиқиладиганига ишонч ҳосил қилишига ҳамда умумий ҳуқуқий маданиятни ошириш, жамиятда суд органларига бўлган ишончни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Шу ўринда айтиш лозимки, суд-ҳуқуқ соҳасида амалга ошириш зарур бўлган ислохотлардан бири бу - вилоятлараро тафтиш инстанция судиларни ташкил этишдир. Бу ташаббус бир қатор устунликларга эга бўлиб, мамлакатда адолатли ва самарали одил судлов тизимини шакллантиришга хизмат қилади:

биринчидан, вилоятлараро тафтиш инстанция суди - судловнинг холислиги ва сифатини оширишга имкон беради. Бундай судлар, одатда, юқори малакали, тажрибали ва мутахассислашган судьялардан ташкил топади. Судьялар сони камайгани ҳолда, уларнинг касбий даражаси ва билим салоҳияти ошади. Бу эса чиқариладиган суд қарорларининг қонунийлигини таъминлайди;

иккинчидан, вилоятлараро тафтиш инстанция суди суд - тизимини марказлаштириш орқали маъмурий ресурсларни тежаш, суд ишларини тезкорлик билан кўриб чиқиш ва ортиқча юкломани камайитиришга ёрдам беради. Масалан, айрим вилоятлар ёки Тошкент шаҳар судларида бир вақтда юзлаб ишлар йиғилиб қолиши мумкин, бу эса ишларни ўз вақтида сифатли кўрилишини кечиктиради. Вилоятлараро тафтиш инстанцияси

судини ташкил этиш эса иш юкламасини тенг тақсимлашга ва ишларни ўз вақтида қонуний ва асосли ҳал этишга хизмат қилади;

учинчидан, турли вилоятларда турлича ҳуқуқий ёндашувлардан воз кечиб, ягона суд амалиёти шакллантирилади. Бу ҳолат фуқаролар учун ҳуқуқий барқарорлик ва ишонч муҳитини яратади;

тўртинчидан, рақамли технологияларни суд амалиётига жорий қилиш имкониятлари кенгайди. Вилоятлараро тафтиш инстанцияси судлари видеоконференцалоқа, онлайн эшитувлар, электрон хужжат алмашинуви каби имкониятлардан кенг фойдаланади. Бу эса замонавий, шаффоф ва тезкор судлов тизимини вужудга келтиради;

бешинчидан, маҳаллий суд органлари айрим ҳолатларда маҳаллий ҳокимият ёки бизнес манфаатлари таъсирига дуч келиши мумкин. Вилоятлараро тафтиш инстанцияси суди орқали низони бошқа ҳудудда кўриб чиқиш бу каби манфаатлар тўқнашувини чеклаб, суд жараёнидаги холисликни ва қонунийликни таъминлайди.

Бундан ташқари, амалга ошириш зарур бўлган суд ислохотлардан бири маъмурий суд ишларини юритишда низоларни судгача ҳал қилиш механизмларини такомиллаштириш ҳамда судларнинг давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан самарали суд назоратини ўрнатиш ҳам долзарбдир.

Маъмурий суд ишларини юритишда низоларни судгача ҳал қилиш механизмларини такомиллаштириш давлат органлари ва улар мансабдор шахсларининг фаолиятида йўл қўйилган қонунбузилиши ҳолатларини ортиқча сансалорликларсиз ўз вақтида бартараф этишга хизмат қилади.

Бу, *биринчидан*, фуқаролар ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини ўз вақтида тикланишини таъминласа, *иккинчидан*, маъмурий судларни бевосита суд аралашувисиз ҳам ҳал этилиши мумкин бўлган низоларни кўришдан холи қилиш асносида уларнинг иш юкламасини камайтиради. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, маъмурий судга тааллуқли бўлган ишларни синчковлик билан кўриш, иш сифати ва самарадорлигини оширишда муҳим омил бўлади.

Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг аксарият нормалари фуқаролик процессуал қонунчилиги нормаларига монанд равишда қабул қилинган бўлса-да, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичига оид нормалари етарлича пухта баён этилмаган, хусусан, ишни судда кўришнинг мақсад ва вазифалари белгилаб берилмаган. Қонунчиликдаги бундай бўшлиқни бартараф этиш мақсадида *Олий суд Пленумининг 2018 йил 19 майдаги “Маъмурий суд ишларини кўришда биринчи инстанция суди томонидан процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорида тегишли тушунтиришлар*

берилган бўлишига қарамай, бу нормаларнинг айнан процессуал қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундан ташқари, Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 141-моддасида суд муҳокамаси ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган кундан эътиборан бир ойдан ошмаган муддатда тугалланиши белгиланган бўлиб, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш учун алоҳида муддат назарда тутилмаган. Ҳолбуки, Фуқаролик процессуал кодексида фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш ариза қабул қилинган ва фуқаролик иши қўзғатилган кундан эътиборан ўн кунлик муддатдан кечиктирмай амалга оширилиши, алоҳида ҳолларда, бу муддат ўта мураккаб ишлар бўйича судьянинг асослантирилган ажримига биноан йигирма кунга узайтирилиши белгиланган. Маъмурий ишларни судга тайёрлаш учун алоҳида процессуал муддат кодексда назарда тутилмаганлиги ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш учун етарли имкон бермайди. Ишни суд муҳокамасига тайёрлашнинг пухта ўтказилмаслиги эса суд муҳокамаси ва қабул қилинган суд ҳужжатининг сифатига салбий таъсир этиши мумкин. Шу боис, дастлабки эшитув ариза судга келиб тушган кундан эътиборан 20 кундан кечиктирмай ўтказилиши ва ушбу муддатни суд муҳокамаси учун белгиланган муддатга киритилмаслиги қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилиши маъмурий ишларни суд муҳокамасига пухта тайёрлаш, суд муҳокамасини сифатли ўтказиш, иш юзасидан қонуний ва асослантирилган суд қарорлари қабул қилинишида муҳим омил бўлади.

Биламизки, Ўзбекистон Республикаси суд тизими самарадорлигига тўсқинлик қилувчи муаммоларнинг асосий сабаблари суд тизимида институционал ва процессуал мустақилликнинг йўқлигидир.

Фикримизча, самарадорликка эришиш учун судьяларга ижро ва қонун чиқарувчи ҳокимият, шунингдек, сиёсий ва иқтисодий манфаатлар томонидан босим ўтказилишини бартараф этиш зарур. Бунинг учун “судьяларнинг алмаштириб бўлмаслиги” принципи самарали таъминланиши зарур, бу уларнинг жазоланиш, танқид қилиниш ёки санкциялардан қўрқмасдан қарор қабул қилишида муҳим роль ўйнайди.

Аксарият мамлакатларда судьяларнинг алмаштириб бўлмаслиги Конституция доирасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра, на давлат, на бирор бир муассаса, орган ёки жисмоний шахслар судлар ишига аралашиш ҳуқуқига эга эмас, бу эса уларнинг касбий мақомини ўзгартириш таҳдиди орқали судьяларга босим ўтказилишининг олдини олади.

Шунингдек, судьяларга нисбатан интизомий тартиб-таомиллар шаффоф ва адолатли бўлиши, ҳар қандай ташқи таъсирни истисно қилиши лозим. Судья фақат ўз вазифаларини лозим даражада бажармаганлиги учун жавобгар бўлишини, агар улар виждонан қабул қилинган бўлса, ўз

қарорларининг мазмуни учун жавобгар бўлмаслигини кафолатлайдиган аниқ мезонлар ва тартиб-таомиллар белгилаш зарур. Қонунчилик судьяларга босим ўтказишга уринишлар учун жавобгарликни назарда тутиши керак, улар эса ўз мустақиллигини ҳимоя қилиш учун мустақил органга мурожаат қилиш имкониятига эга бўлишлари лозим.

Яна бир муҳим жиҳат судьяларнинг молиявий ва ижтимоий ҳимоясидир, у барқарор молиявий таъминот ва уларнинг лавозимлари хавфсизлигини ҳамда иқтисодий босимдан ҳимоя қилишни таъминлайдиган ижтимоий кафолатларни ўз ичига олади. Тўлиқроқ тасаввурга эга бўлиш учун Чехия, Словакия ва Польша каби ЕИ давлатлари тажрибасини ўрганиш фойдали бўлар эди. Ушбу мамлакатларда судьяларни, хусусан Олий суд судьяларини тайинлашни назорат қилувчи мустақил органлар ташкил этилган.

Судлар фаолиятига сунъий интеллектни муваффақиятли жорий этган Хитойда мазкур судлар “ақлли судлар” деб номланади. “Ақлли судлар” дастури 2017 йилдан бери амалда бўлиб, у суд жараёнларидаги асосий вазифаларни автоматлаштиришни ўз ичига олади. Суд роботлари: фуқароларга қонуний маслаҳат бериш, суд ҳужжатларини тайёрлаш ва уларни автоматик таҳлил қилишни амалга оширади; автоматик далил таҳлили: сунъий интеллект платформалари электрон ҳужжатлардан керакли маълумотларни тезкорлик билан топади; прогноз қилиш ва баҳолаш: сунъий интеллект ўтмишдаги суд қарорларини таҳлил қилиб, янги ишларнинг эҳтимолий натижаларини тахмин қилади. Фикримизча, судга келиб тушган ҳужжатларни қайта ишлаш, маълумотлар базаларига ахборотни автоматлаштирилган тарзда киритиш, “бир хил турдаги” ишларни қидириш, қарорлар қабул қилишда ва “оммавий” характерга эга бўлган айрим ишлар бўйича процессуал ҳужжатлар лойиҳаларини тузишда (масалан, никоҳни бекор қилиш, коммунал тўловларни ундириш, кредитлар бўйича қарздорлик) ёрдам бериш учун сунъий интеллектдан фойдаланишда самарага эришиш мумкин.

Россия Конституциявий суди жиноят адлиясининг конституциявий асослари бошқармаси бошлиғи О.Вагин 2018 йилдаги илмий муҳокамалардан бирида таъкидлаганидек, “инсон, жамият ёки инсониятга нисбатан қарорлар ахборот технологияларининг белгиланганлигидан келиб чиқиб, “ақлли” сунъий интеллектнинг маслаҳатига кўра қабул қилинишини тасаввур қилиш кўрқинчлидир, унга таяниб инсоннинг ўзи фикрлаш, таҳлил қилиш, ўз келажагини башорат қилишни тўхтатади ва шунинг учун оқил мавжудот сифатида деградацияга учрайди, ёрдамсиз ва заиф, “машина”га ҳам, уни бошқарадиган, унга хизмат кўрсатадиган, дастурий таъминотни модернизация қиладиган, тузатадиган ва охир-

оқибат, эҳтимол, айрим шахсларнинг хулқ-атвори ва қарорларини, улар орқали эса кўпчиликнинг манфаатларини манипуляция қиладиган шахсга қарам бўлиб қолади, шу билан одамларни IT технологиялари ва уларни амалга ошириш воситаларининг кўғирчоқларига, гаровларига айлантиради”.

Айрим европалик олимларнинг фикрича, қонундаги бўшлиқлар ва зиддиятлар суд фаолияти учун СИ тизимларини яратишда бартараф этиб бўлмайдиган тўсиқдир. Хусусан, О.В.Брянцева таъкидлаганидек, “қонуннинг мураккаблиги унинг телеологик ва баҳсли табиатидадир: иккита кетма-кет аргумент икки хил устуворликка қараб турли хил қарорларга олиб келиши мумкин”.

Фикримизча, сунъий интеллектнинг ҳуқуқий соҳада қўлланилиши юридик жараёнларни модернизация қилиш ва самарадорликни оширишда катта истиқболларни очиб беради. Бироқ, бу йўналишдаги ҳуқуқий ва ахлоқий асосларни мустаҳкамлаш ҳали ҳам долзарб вазифа сифатида қолмоқда. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, сунъий интеллектни суд жараёнларига жорий этиш имкониятлари қанчалик жозибадор бўлмасин, унинг амалий қўлланилиши билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд. Булар ҳуқуқий асосларнинг етарли эмаслиги, дастурий таъминотнинг холислигини баҳолаш мураккаблиги ҳамда иштирокчи томонларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш зарурати каби долзарб масалаларни ўз ичига олади.

Шунингдек, сунъий интеллект имкониятлари фақат автоматлаштирилган ахборот тизимлари билан чекланиб қолмаслиги лозим. Ундан фойдаланишнинг янада кенг кўлами мавжуд. Жумладан, юридик билимларни автоматик равишда янгилаш ва ривожлантириш имконини берадиган судьялар, прокурорлар ва адвокатлар учун масофавий ўқув платформалари, ҳуқуқий ҳужжатларни тўғри ва тезкор таҳлил қилиш учун интеллектуал тизимлар, жиноят ва ҳуқуқбузарликларни прогноз қилиш ва олдини олиш. Шу боис, бу ғояларни амалга ошириш учун сунъий интеллектнинг кучли моделларини ишлаб чиқиш зарур. Бундай моделлар инсон фикрлаш қобилиятига яқин бўлган таҳлил қилиш ва қарор қабул қилиш имкониятларини яратиши керак. Шу билан бирга, бундай тизимларнинг ишлаш самарадорлигини ошириш учун ёзувларни мустақил равишда ўрганиш, ўзлаштириш ва кўникмаларни янгилаш қобилиятига эга бўлиши ҳам талаб қилинади.

Таъкидлаш керакки, сунъий интеллектдан фойдаланиш билан боғлиқ хавф-хатарлар ҳам мавжуд. Масалан, нотўғри ёки адолатсиз қарор қабул қилиш хавфи, алгоритмларнинг муайян ижтимоий ёки иқтисодий гуруҳларга нисбатан оғишларга эга бўлиши мумкинлиги, шунингдек, шахсий

маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммолар. Шу сабабли, сунъий интеллектни ҳуқуқий соҳада қўллашда жиддий ва масъулиятли ёндашув талаб этилади. Қолаверса, сунъий интеллектдан фойдаланиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган ахлоқий ва қонуний муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш учун аниқ регламентлар ишлаб чиқиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йилда “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори қабул қилинганини қайд этиш лозим.

Мазкур ҳужжатга мувофиқ судлар фаолиятини рақамлаштириш ва “SMART SUD” концепциясини жорий этиш орқали одил судлов сифатини янада яхшилаш, фуқароларнинг судга бўлган ишончини ошириш кўзланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. European judicial systems: Efficiency and quality of justice // CEPEJ studies. – Bruxelles, 2016. – N 23. – Mode of access: <https://www.coe.int/T/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2023/publication/CEPEJ%20Study%2023%20report%20EN%20web.pdf>

2. *Брянцева О.В.* Особенности современного этапа использования информационных технологий в органах внутренних дел // Право. Законодательство. Личность. 2013. № 1 (90). С. 97–101.

3. Бухарев А.В. Обеспечение открытости и прозрачности деятельности судебной системы на современном этапе судебной реформы Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова № 3, 2015 ст. 210.

4. Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. О.Оқюлов. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти. 2010. – Б. 67-68.

5. Wim Voermans Judicial transparency furthering public accountability for new judiciaries // w.utrechtlawreview.org.

6. Lynn Lopucki University of California, Los Angeles // Court System Transparency// published Iowa Law Review (IOWA LAW REV) // https://www.researchgate.net/publication/228189878_Court_System_Transparency.

6. Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Т.: Адолат. 2001. – С 36.

7. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2020 йил 21 февралдаги “Суд муҳокамаси ошкоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги 04-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/4751577>

**ОЧИЛОВ САМАРИДДИН
КАМОЛИДДИНОВИЧ,**
Ўзбекистон Республикаси
Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси,
Бакалаврият факултети катта прокурори,
e-mail: samariddinochilov24@gmail.com
тел: 97-494-14-54

ЖАЗОНИ ЎТАШДАН МУДДАТИДАН ИЛГАРИ ШАРТЛИ ОЗОД ҚИЛИШ МЕЗОНЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тизимида маҳкумларнинг ҳуқуқларини таъминлаш механизмини такомиллаштириш масалалари замонавий ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутмоқда. Айниқса, тузалиш йўлига ўтган маҳкумларнинг жамиятга қайтариш ва мослаштириш, ижобий хулқ-атворини рағбатлантириш шакли сифатида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш амалиётини қўллашни кенгайтириш масалаларини тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишнинг амалдаги мезонлари жиноят ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни кенг қамровли тартибга солиши баҳсли мунозаларга сабаб бўлмоқда. Сўнги вақтларда амалиётда шахсни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштириш, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазони тайинлашда жамоат ташкилотлари кафиллиги қўлланилмоқда. Бироқ, жиноят қонунчилигида бундай амалиёт ҳуқуқий тартибга солинмаган. Жиноят-процессуал қонунчиликда шахсий кафиллик ва жамоат кафиллигига оид нормалар мавжуд бўлса-да, жиноят қонунчилигида ушбу институтлар назарда тутилмаган. Мазкур мақолада жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда кафиллик институтини қўллашга оид назарий қарашлар, бу борада таклиф ва тавсиялар баён этилган.

Калит сўзлар: жазо, шартли озод қилиш, ҳукм, маҳкум, кафиллик.

Аннотация

Вопросы совершенствования механизма обеспечения прав осуждённых в системе прав и свобод человека занимают важное место в современной правовой системе. Особенно актуальными становятся исследования по расширению практики условно-досрочного освобождения как формы поощрения позитивного поведения осуждённых, вставших на путь исправления, с целью их возвращения и адаптации к жизни в обществе.

Существующие критерии условно-досрочного освобождения, регулируемые уголовным правом, вызывают споры из-за их широкого охвата регулируемых общественных отношений. В последнее время в практике применяется поручительство общественных организаций при досрочном освобождении лица от отбывания наказания, замене наказания на более мягкое или назначении наказания, не связанного с лишением свободы. Однако в уголовном законодательстве такая практика не урегулирована.

Несмотря на наличие норм, касающихся личного и общественного поручительства в уголовно-процессуальном законодательстве, в уголовном праве эти институты не

предусмотрены. В данной статье изложены теоретические взгляды на применение института поручительства при условно-досрочном освобождении, а также предложения и рекомендации по данному вопросу.

Ключевые слова: наказание, условно-досрочное освобождение, приговор, осуждённый поручительство.

Abstract

Issues related to improving the mechanism for ensuring the rights of prisoners within the system of human rights and freedoms occupy an important place in the modern legal system. In particular, the study of expanding the practice of conditional early release as a form of encouraging positive behavior and facilitating the reintegration and adaptation of reformed convicts into society is of pressing importance.

The current criteria for conditional early release, which regulate a wide range of social relations governed by criminal law, have given rise to considerable debate. In recent times, in practice, public organizations have acted as guarantors in cases involving conditional early release, substitution of sentences with lighter ones, or the imposition of non-custodial penalties. However, such practices are not yet legally regulated in criminal legislation.

Although norms regarding personal and public surety are present in criminal procedural law, these institutions are not provided for in substantive criminal law. This article presents theoretical perspectives on the application of the institution of surety in the context of conditional early release, along with proposals and recommendations in this area.

Keywords: punishment, conditional early release, judgment, convict act of suretyship.

КИРИШ

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида амалга оширилган кенг кўламли ислохотлар миллий давлатчилик ва суверенитетни мустаҳкамлаш, хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартиботни, давлатимиз чегаралари дахлсизлигини, жамиятда қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик муҳитини таъминлаш учун муҳим пойдевор бўлди.

Қонун устуворлигини таъминлаш, шу жумладан суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг самарали механизмларини жорий этиш миллий ҳуқуқ тизимини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинларига риоя қилиниши ва унинг муҳофазаси самарали таъминлаш масалалари жинойт қонунчилигини ислоҳ этишда ўзига хос аҳамият касб этди.

Ўзбекистон жинойт ҳуқуқида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш институти суд-ҳуқуқ ислохотлари давомида янада такомиллашиб, ушбу институт жинойт содир этган шахсларга нисбатан инсонпарварлик тамойили тадбиқ этилишининг амалий ифодаси сифатида намоён бўлмоқда. Жинойт содир этган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазонинг асосий мақсади шахсни ахлоқан тузатишга қаратилган экан, содир этган жинойти учун жиноий жазога ҳукм этилган этилган шахс

жазони ўташи давомида тегишли хулоса чиқариб, тузалиш йўлига ўтганлигини кўрсатувчи ҳолатлар юзага келганда, унга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилади.

Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Инсонни фақат жазолаш билан, фақат репрессив усуллар билан тарбиялаб бўлмайди. Буни ҳаётнинг ўзи кўп бор исботлаган. Инсонни тарбиялаш учун бутун жамият ҳаракат қилиши, авваламбор, жиноий ҳолатларни туғдирадиган сабаб ва омилларни ҳаётимиздан бартараф этишимиз керак”.¹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3723-сон қарори қабул қилиниб, замонавий халқаро стандартлар ва илғор хорижий тажрибани инобатга олган ҳолда, шунингдек, 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига² мувофиқ жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштиришнинг мутлақо янги устувор йўналишларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш назарда тутилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон – 2030” стратегиясидаги Конституция ва қонунларнинг устуворлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоя қилинишини таъминлашни суд-ҳуқуқ ислохотларининг бош мезонига айлантириш мақсадида озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш амалиётини 30 фоиздан 20 фоизга тушириш белгиланди.³

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилинган маҳкумлар хулқ-атвори устидан олиб борилган назорат тадбирлари, судланган шахслар, шу жумладан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазо енгилроғи билан алмаштирилган шахслар томонидан содир этилган жиноятлар таҳлили ушбу институтни қўллашда

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашр. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2023. – 440 бет. 105-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.; 70-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон Фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 12.09.2023-й., 06/23/158/0694-сон.

инобатга олинадиган жазони ўташ муддати қайта кўриб чиқилиб, такомиллаштирилди.

Маълумки, содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш жиноят деб эътироф этиладиган бўлса, албатта бунинг учун жазо муқаррар ҳисобланади. Шу ўринда, тайинланадиган жазо аниқ мақсадга қаратилган бўлиши, самарали натижа бериши ишончли бўлиши лозим.

ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ,

Жазо шахсни қайта тарбиялаб, унинг хулқини тузатиш ва ижобий хулқ-атвор билан жамиятга қайтиришга хизмат қилмайдиган бўлса, унда тайинланган жазо кўзланган мақсадга мувофиқ бўлмайди. Чунки, жазонинг асосий вазифаси маҳкумнинг хулқ-атворини ижобий томонга ўзгартириш билан якунига етади.

Жиноят содир этгандан кейин ўз қилмишига амалда пушаймон бўлган, қилмишида жазони оғирлаштирувчи белгилар мавжуд бўлмаган айбдорга пушаймонлиги ва қилмишининг ижтимоий хавфлилиги камайганлиги сабабли жазо муддати ёки миқдори тегишли моддада назарда тутилган энг кўп жазонинг учдан икки қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмаслиги ҳақида қарашлар мавжуд.¹

Шахс қилмишининг моҳиятини тушуниб етган, ижтимоий хавфли хусусиятини йўқотган, айбига чин кўнгилдан пушаймон бўлган, содир қилмишининг оқибатларини тушуниб етган, тегишли хулоса чиқарган бўлсада, унга нисбатан жазо тайинланиши жамиятдаги нормал хулқ-атворли шахсни йўқотишга олиб келиши мумкин.

Шунга кўра, сўнги йилларда жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилишни қўллашни такомиллаштиришда асосий эътибор маҳкумни ахлоқан тарбиялаш механизмларини ривожлантириш ва жиноят содир этишини олдини олишга қаратилган самарали ва мақсадли талдбирларни амалга оширишга қаратилмоқда.

Шахсни тарбиялашда энг катта масъулиятни жамият зиммасига олиши, яъни жамоатчилик кафилиги асосида жиноят содир этган шахсни жазодан озод қилиш нисбатан аниқроқ натижа берадиган чора сифатида эътироф этилди.

Ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил шахслар билан ишлаш фаолиятига доир профилактик чора-тадбирларни амалга ошириш борасида бир қатор таклифларда “Профилатика кузатув” чора-тадбирлари доирасида шахснинг яқин алоқаларидан (ғайриижтимоий йўналишга эга бўлган тоифалардан), унинг яшаш (қўни-қўшнилари ва МФЙ субектларидан), иш,

¹ Муслимов И.Т. Судлар томонидан жазони енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда жазо тайинлаш муаммолари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2025 й., 54 бет. 8-бет.

ўқиш жойларидан суҳбатлар ўтказиш орқали ташкил этиш илгари сурилган.¹

Жиноят ҳуқуқида жазодан озод қилиш институтининг ривожланиш тарихини ўрганиш унинг ривожланиш тарихида мавжуд бўлган у ёки бу жазодан озод қилиш турини заруратга кўра миллий қонунчиликка татбиқ этилиши масалаларини кўриб чиқиш имконини беради. Бу борадаги фикрни маъқуллаган айрим олимлар айбдорни кафилликка беришда ифодаланадиган жазодан озод қилиш турини жиноят қонунчилигида акс эттириш лозимлигини қайд этишади.²

Кафил сўзниинг ижтимоий маъноси ўзида бир шахснинг иккинчи шахсга бўлган ижобий муносабатини, бир шахснинг келгусидаги ижобий хулқ-атвори учун иккинчи шахснинг ўз хоҳиш-иродасига кўра ихтиёрий равишда ижтимоий масъулиятни ўз зиммасига олишини ифодалайди.

Умуман, “кафил” арабча сўз бўлиб, кафолат берувчи, васий, зомин деган маъноларни англатади. Шунингдек, бирор нарсага ёки бирор кимса ҳақида бошқаларни ишонтириб, масъулиятни, жавобгарликни ўз устига олувчи, кафолат берувчи шахс тушунилади³.

Жавобгарликдан озод қилиш институтини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқот ишларида⁴ давлатнинг жиноят-ҳуқуқий сиёсатида ҳар бир жиноят учун жазоланиш, бунда жарбланувчининг хоҳиш-истагидан қатъий назар давлат истаги юқори туриши каби қарашлар ўрнига бузилган ҳуқуқни тиклаш, жабрланувчи ва айбдор ўртасидаги муносабатларни тиклашга эътибор қаратилаётганлиги, шу сабабдан ҳам жиноий жавобгарликдан озод қилиш институтлари қаторига медиация, кафиллик каби институтларни ҳамда махсус қисм нормаларида жавобгарликдан озод қилишга оид ҳолатларни кенгайтириш зарурлиги таъкидланган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ.

Миллий жиноий-ҳуқуқий қонунчиликда ҳам кафиллик ҳуқуқий тартибга солинмаган. Айни вақтда, кафиллик тақдим этилганда, судлар

¹ Асланов Б.Т. Ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил шахслар битлан ишлаш фаолиятини такомиллаштириш (ички ишлар органлари мисолида). Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. Тошкент., 2025 й., 60 бет.25-бет.

² Тургунбоев Э.О. Жазодан озод қилиш институтини такомиллаштириш масалалари. Юридик фанлар доктори (Dsc) диссертацияси. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2023 й., 274 бет. 49-бет.

³ Ўзбек тилининг изохли луғати, Муаллифлар жамоаси./ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти./ «К» ҳарфи, 336-бет, Т.: – 479 бет.

⁴ Акрамова М.Т. Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг махсус асослари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2022 й., 51 бет. 20-бет.

демократизм ёки инсонпарварлик принципларига таяниб жазо масаласини ҳал қилмоқда. Кафилнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида тўхталадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 6-моддасида¹ жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки жамоалар жиноят содир этган шахслар ахлоқини тузатиш ишига қонунда назарда тутилган ҳолларда жалб қилинишлари мумкинлиги қайд этилган.

Миллий жиноят қонунчилиги тарихида айбдорни кафилликка бериш орқали шахсни жиноий жазодан эмас, балки жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳолати мавжудлиги кузатилади. Жумладан, 1959 йилдаги ЎзССР ЖКнинг 49-моддасида шахсни жамоат ташкилотларига кафилликка бериш назарда тутилган бўлиб, унга кўра, юридик шахс ва ундаги меҳнат жамоаси дастлабки тергов органларига ёки судга илтимоснома билан мурожаат қилиб, ижтимоий хавфли бўлмаган жиноят содир қилган ўз ходимини қайта тарбиялаш ва ахлоқан тузатиш учун кафилликка олишини билдирар эди.²

Кафилнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида процессуал ҳуқуқ нормасида бир мунча батафсилроқ изоҳ мавжуд. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 251-моддасида шахсий кафиллик ишончга сазовор бўлган шахсларнинг айбланувчи, судланувчи муносиб хулқ-атворда бўлишига кафил эканликлари ҳақида ёзма мажбурият олишидан иборатлиги назарда тутилган. Мазкур кодекснинг 252-моддасида жамоат бирлашмаси ёки жамоа ишда айбланувчи, судланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилинган шахсни кафилликка олиш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли эканлиги қайд этилган.

Кафилнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида процессуал ҳуқуқ нормасида бир мунча батафсилроқ изоҳ мавжуд. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодексининг 251-моддасида³ шахсий кафиллик ишончга сазовор бўлган шахсларнинг айбланувчи, судланувчи муносиб хулқ-атворда бўлишига кафил эканликлари ҳақида ёзма мажбурият олишидан иборатлиги назарда тутилган. Мазкур кодекснинг 252-моддасида жамоат бирлашмаси ёки жамоа ишда айбланувчи, судланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилинган шахсни кафилликка олиш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли эканлиги белгиланган.

Шунинг билан бирга, Жиноят-процессуал кодексининг 251-моддасида айбланувчи, судланувчи олди олиниши учун шахсий кафиллик

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон.

² Бердиев Ш. Жиноят қонунларининг либераллаштирилиши жараёнида жиноий жавобгарликдан озод қилишни такомиллаштириш муаммолари :Дисс...юр.фан.доктори.- Тошкент.: 2011. - Б.81

³ Ўзбекистон Республикасининг жиноят-процессуал кодекси./ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси./ 1995 й., 2-сон.

қўлланилган ҳаракатларни содир этган тақдирда, кафил қонунда белгиланган жавобгарликка тортилиши мумкинлиги қайд этилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг

208-моддасига¹ кўра кафилнинг ёзма мажбуриятни бажармаслиги, олдини олиш учун шахсий кафолат қўлланилган ҳаракатлар айбланувчи томонидан содир этилишига олиб келган бўлса, маъмурий жавобгарликка сабаб бўлади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ.

Жиноят ҳуқуқида шартли ҳукм қилиш, муддатидан илгари жазодан озод қилиш ва бошқа жазодан озод қилиш нормалари назарда тутилганки, айрим ҳолларда шахсга нисбатан жиноят қонуни нормаларида назарда тутилган мажбурлов чоралари ёки давлат тузилмалари томонидан қўлланиладиган чораларга нисбатан шахснинг ўзи яшаётган ёки ишлаётган жойдаги кишиларнинг таъсири самарлироқ натижа бериши мумкин².

Албатта, шахсни кафиллик асосида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда криминологик прогноз қилиш услуги муҳим ўрин тутди. Криминологик прогнозга натижасига кўра маҳкумга нисбатан кафиллик асосида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш амалиётини қўллаш мақсадга мувофиқ.

Криминологик прогноз қилишнинг предмети жиноятчиликнинг ривожланишидаги кузатилган ўзгаришлар, жиноятчилик сабаблари ва унга имкон берган шарт-шароит (детерминант)лар, жиноятчи шахси, жиноят содир этиш механизми, жиноий хатти-ҳаракатлар ҳисобланади³.

Ўзбекистон Республикасининг 2024-йил 7-августдаги “Пробация тўғрисида”ги ЎРҚ–938-сон Қонуни⁴ қабул қилиниши жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган шахслар хулқи устидан назорат қилишининг янги механизмларини вужудга келтирди.

Пробация каби кўп қиррали феноменнинг мавжудлиги унинг моҳиятини тушунишда турли илмий ёндашувларни вужудга келтиради. Пробация жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан — жиноят-ҳуқуқий мажбурлаш чораси сифатида; жиноят-ижроия ҳуқуқи нуқтаи назаридан — жамиятдан

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси./ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси./ 1995 й., 3-сон.

² М.Усмоналиев, Жиноят ҳуқуқи, Умумий қисм./ Олий ўқув юртлари учун дарслик./ – Т., “Янги аср авлоди”, 2005 й., 27-бет, – 664 бет.

³ Буранова Р.Й. Ўзбекистон республикасидаги жиноятчиликни криминологик прогноз қилиш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. Тошкент., 2025 й., 48 бет. 12-бет.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 7 августдаги “Пробация тўғрисида”ги ЎРҚ–938-сон Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 07.08.2024 й., 03/24/938/0591-сон.

ажратилмаган маҳкумлар устидан назорат қилиш тизими сифатида; криминология нуқтаи назаридан эса — такрорий жиноятчиликнинг олдини олишга қаратилган ижтимоий-ҳуқуқий чора сифатида қаралиши мумкин¹.

Ҳозирги кунда жиноят содир этганликда айбли деб топилган шахслар жамоат кафиллиги асосида озодликдан маҳрум қилиш билан бўлмаган жазо тайинланиши, муддатидан илгари жазодан озод қилиниши ёки тайинланган жазо енгилроғи билан алмаштирилиши амалиёти вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суднинг Хотин-қизлар қўмитаси, Ёшлар иттифоқи, Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича республика кенгаши билан кафилликни қўллашга оид Меморандумлар² тузилган.

Меморандумларга кўра, қилмишидан чин кўнгилдан пушаймон бўлган судланувчиларга озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо тайинлаш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш амалиёти шаклланди.

Жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган ижтимоий мослаштиришга муҳтож аёлларга хотин-қизлар фаоли томонидан психолог, ҳуқуқшунос, педагог, расмий диний соҳа вакилларининг ёрдамини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.³

Маҳалла раиси, хотин-қизлар фаоли ҳамда профилактика инспектори жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган аёллар рецидив жиноятчилигининг олдини олиш мақсадида улар билан доимий равишда махсус ва якка тартибдаги профилактик чора-тадбирларни амалга ошириши лозимлиги таъкидланмоқда.⁴

¹ Исергепова А.К. Институт пробатсии в уголовном протсесси: проблемы, тенденции и развития (на примере стран-участников содружества независимых государств). Диссертатсии на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации». Санкт-Петербург. 2020. 196 стр, стр 17.

² "XXI ASR.UZ" ахборот-таҳлилий сайти. <http://21asr.uz/post/> Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитасининг расмий веб-сайти. <http://www.wcu.uz>

³ Насиров И.С. Жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган аёллар рецидив жиноятчилигини олдини олишни такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси. Тошкент., 2025 й., 32 бет. 30-бет.

⁴ Насиров И.С. Жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган аёллар рецидив жиноятчилигини олдини олишни такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси. Тошкент., 2025 й., 32 бет. 30-бет.

Жиноят ҳуқуқида кафиллик тушунчаси алоҳида жиноий-ҳуқуқий институт сифатида эътироф этилмаган, унинг мазмунига илмий-назарий таъриф мавжуд эмас.

Жиноят содир этган шахсга нисбатан жазо тайинлаш ёки жазодан озод қилиш масаласи фақат қонунга асосланиши, шу жумладан кафиллик ҳам бевосита қонунда мустаҳкамланиши лозим. Зеро, жиноят-ҳуқуқий соҳага оид ижтимоий муносабатлар фақатгина жиноят қонунчилиги орқали тартибга солинади.

ХУЛОСА.

Юқоридагиларга кўра, кафиллик тушунчаси жиноят ҳуқуқида жазодан озод қилиш таълимотининг алоҳида институти сифатида илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилиши, бу борада мавжуд муаммоларнинг назарий ечимлари ишлаб чиқирилиши лозим бўлади. Шунингдек, кафиллик институтини тадқиқ этиш натижасига кўра унга ҳуқуқий таъриф берилиши, кафилликни қўллаш асослари, кафилликни қўллаш субъектлари, кафилликни тақдим этиш тартиби, кафилликни қабул қилиш асослари ва оқибатлари жиноят кодексида акс этиши мақсадга мувофиқ.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш амалиётида кафиллик институтининг ўзига хос хусусиялари, қўллаш зарурияти ва асослари таҳлили га кўра қуйидаги хулосалар келтирилади:

биринчидан, кафиллик асосида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш амалиёти шаклланган бўлиб, жамоат ташкилотлари кафилиги улар томонидан тақдим этилган тақдимномаларга асосан амалга оширилиб келинмоқда;

иккинчидан, кафиллик асосида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш қонунчилиқда тўғридан тўри белгиланмаганлиги ушбу амалиётнинг моддий асослари юзасидан баҳсли ҳолатларни юзага келтиради;

учинчидан, кафилликнинг тавсифи, шакллари ва қўллаш асослари яратилиши, кафилликни қўллаш субъектлари доираси белгиланиши, кафиллик шакллари сифатида шахсий кафилик ва жамоа кафиллигини назарда тутиш;

тўртинчидан, Жиноят кодексининг 73-моддасига жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш мезонлари сифатида кафилликни қўллаш ҳамда кафил мажбуриятларини бажармаганлиги учун жавобгарлик асоаларини белгиловчи оид нормаларни киритиш;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан мавжуд амалиётдан келиб чиққан ҳолда маҳкумни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда жамоат ташкилотлари

томонидан тақдимнома бериш амалиёти ҳамда уни тан олиш асослари юзасидан тушунтириш берилиши;

олтинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан мавдждуд амалиётдан келиб чиққан ҳолда маҳкумни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда жамоат ташилоти томонидан тақдимнома бериш амалиёти ҳамда уни тан олиш асослари юзасидан тушунтириш берилиши;

еттинчидан, маҳкумни кафиллик асосида жазони ўташда маҳкумнинг мақомига қўйиладиган талабаларни белгилаш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишнинг амалдаги мезонларига мувофиқлаштириш;

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишда кафиллик институтини янги мезон сифатида киритилиши судланган шахслар томонидан жиноятлар содир этилишини олдини олиш ҳамда озодликдан маҳрум қилиш жазоларни қўллаш амалиётини камайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиеёв Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашр. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2023. – 440 бет. 105-бет.

2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон.

3. Ўзбекистон Республикасининг жиноят-процессуал кодекси./ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси./ 1995 й., 2-сон.

4. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси./ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси./ 1995 й., 3-сон.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.; 70-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон Фармони. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 12.09.2023-у., 06/23/158/0694-сон.

7. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 7 августдаги “Пробация тўғрисида”ги ЎРҚ–938-сон Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 07.08.2024 й., 03/24/938/0591-сон.

8. Тургунбоев Э.О. Жазодан озод қилиш институтини такомиллаштириш масалалари. Юридик фанлар доктори (Dsc) диссертацияси. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2023 й., 274 бет. 49-бет.

9. Бердиев Ш. Жиноят қонунларининг либераллаштирилиши жараёнида жиноий жавобгарликдан озод қилишни такомиллаштириш муаммолари: Дисс...юр.фан.доктори.-Тошкент.: 2011. - Б.81.

10. Муслимов И.Т. Судлар томонидан жазони енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда жазо тайинлаш муаммолари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2025 й., 54 бет. 8-бет.

11. Асланов Б.Т. Ҳуқуқбузарликлар содир этишга мойил шахслар битлан ишлаш фаолиятини такомиллаштириш (ички ишлар органлари мисолида). Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. Тошкент., 2025 й., 60 бет.25-бет.

12. Акрамова М.Т. Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг махсус асослари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент давлат юридик университети. Тошкент., 2022 й., 51 бет. 20-бет.

13. Усмоналиев М., Жиноят ҳуқуқи, Умумий қисм./ Олий ўқув юртлари учун дарслик./ – Т., “Янги аср авлоди”, 2005 й., 27-бет, – 664 бет.

14. Буранова Р.Й. Ўзбекистон республикасидаги жиноятчиликни криминологик прогноз қилиш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. Тошкент., 2025 й., 48 бет. 12-бет.

15. Насиров И.С. Жазони ижро этиш муассасаларидан озод этилган аёллар ресидив жиноятчилигини олдини олишни такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. Тошкент., 2025 й., 32 бет. 30-бет.

16. Исергепова А.К. Институт пробатсии в уголовном протсесси: проблемы, тенденции и развития (на примииере стран-участников содружества независимых государств). Диссертатсии на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Федеральное государственное казенное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-

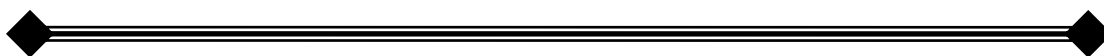
Петербургский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации». Санкт-Петербург. 2020. 196 стр, стр 17.

17. Ўзбек тилининг изоҳли лугати, Муаллифлар жамоаси./ «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти./ «К» ҳарфи, 336-бет, Т.: – 479 бет.

18. "XXI ASR.UZ" ахборот-таҳлилий сайти. <http://21asr.uz/post/>
[Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитасининг расмий веб-сайти. http://www.wcu.uz](http://www.wcu.uz)

**Международная научно-практическая
конференция
“Актуальные вопросы юридической науки и
практики применения права”
20 май 2025 год**

ПРИГЛАШЕНИЕ И ПРОГРАММА

Международная научно-практическая конференция на тему
“Актуальные вопросы юридической науки и практики
применения права”, которая состоится 20 мая 2025 года

Конференция ташкилотчиси:

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси

Конференция иштирокчилари: Академиянинг профессор-ўқитувчилари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Олий суд, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби, Тошкент давлат юридик университети, Ички ишлар вазирлиги академияси, Жамоат хавфсизлиги университети, Юридик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти вакиллари, Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясининг мустақил изланувчилари, таянч докторантлари, магистратура тингловчилари ва бакалаврият талабалари.

Маъруза учун ажратилган вақт – 10 дақиқагача.

On-line кузатиш учун ҳавола:

<https://us06web.zoom.us/j/86413098871?pwd=wnnZrWhsJOIjkBZCAi5XaQJ2ITgbZV.1>

Идентификатор: 864 1309 8871

Код: 333511

“Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси

Д А С Т У Р И

09:30 – 09:55	Иштирокчиларни рўйхатга олиш
10:00 – 10:10	Кириш сўзи Коленко Евгений Вячеславович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғининг биринчи ўринбосари, ю.ф.ф.д., профессор
Модератор: Одинаев Адхам Саъдуллоевич – Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғининг ўринбосари в.б, ю.ф.ф.д., профессор	
10:10 – 10:20	<i>Илмий тадқиқотларни олиб боришда коррупциявий бюрократик тўсиқларни бартараф этиш масалалари</i> Шайзаков Шодиёр Ибрагимович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Илмий инновацион тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий ходимларни тайёрлаш маркази бошлиғи, ю. ф.ф.д., доцент
10:20 – 10:30	<i>Таълим, фан ва амалиёт интеграцияси масалалари: ретроспектива ва замонавий ёндашувлар</i> Маликова Гулчехра Рихсихўжаевна – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Қонунчилик ва ҳуқуқий сиёсат институти Конституциявий қурилиш ва давлат бошқарувининг самарадорлигини таҳлил қилиш шўъбаси бош илмий ходими, ю.ф.д., профессор
10:30 – 10:40	<i>Юридик мавзуда илмий ишлар ёзишда сунъий интеллектдан фойдаланишнинг айрим жихатлари</i> Мелихов Сергей Юрьевич – олим, Санкт-Петербург Тергов кўмитаси академиясининг илмий котиби, ю.ф.н., адлия полковниги
10:40 – 10:50	<i>Тўловга қобилиятсизлик институти: қонунчилик ва суд амалиёти муаммолари</i> Бердияров Раҳматжон Тожинорович – Тошкент шаҳар судининг иқтисодий ишлари бўйича судьяси

10:50 – 11:00	<i>Рақамли эксплуатациянинг инсон савдосининг янги шакли сифатида ҳуқуқий квалификацияси муаммоси масаласига доир</i> Сейтаева Жанар Секежановна – Қозоғистон Республикаси Академияси ҳузуридаги Касбий тайёргарлик институтининг глобал таҳдидларга қарши курашиш бўйича махсус тайёргарлик кафедраси мудири, ю.ф.н., профессор
11:00 – 11:10	<i>Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда содир этилган жиноятларни тергов қилишда сўроққа тайёргарлик кўриш тактикаси</i> Третьяков Григорий Михайлович – “Янка Купала номидаги Гродно давлат университети” нинг жиноят ҳуқуқи, жиноят процесси ва суд экспертизаси кафедраси доценти, ю.ф.н
11:10– 11:20	<i>Гувоҳ, жабрланувчининг процессуал ҳолатини такомиллаштириш масалалари</i> Пўлатов Азизхон Саидакбарович – Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби доценти, ю.ф.ф.д., доцент.
11:20 – 11:30	<i>Кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатлари: жиноят процесси ва тезкор-қидирув фаолиятини бирлаштириш ёки жиноят процессининг регрессияси</i> Козел Валерий Михайлович – “Янка Купала номидаги Гродно давлат университети” нинг жиноят ҳуқуқи, жиноят процесси ва суд экспертизаси кафедраси катта ўқитувчиси
11:30 – 11:40	<i>Судгача бўлган иш юритишда ўзаро ҳамкорликни таъминлашнинг долзарб масалалари</i> Каримова Дилрабо Эргашевна – Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси “Тергов фаолияти” кафедраси профессори в.б., ю.ф.д.
11:40 – 11:50	<i>Кредитга оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари</i> Ҳайитова Адиба Ғофуровна – Фуқаролик ишлари бўйича Миробод туманлараро судининг судьяси

11:50 – 12:00	<i>Жиноят ишларини юритишда бизнес манфаатларини ҳимоя қилиш</i> Қўшаев Нурали Махмудович – Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети Жиноий-ҳуқуқий фанлар кафедраси бошлиғининг ўринбосари, ю.ф.н, доцент.
12:00 – 12:10	<i>Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида ягона ёндашувни қўллаш масалалари</i> Рахмонов Зафаржон Зайниддинович – Юридик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти катта ўқитувчиси ю.ф.ф.д.
12:10 – 12:20	<i>Жиноят процессида реабилитация(Хорижий тажриба)</i> Шодиев Ғулом Махамматович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Илмий инновацион тадқиқотларни мувофиқлаштириш ва илмий ходимларни тайёрлаш маркази катта прокурори, ю.ф.н., доцент
12:20 – 12:30	<i>Инсон ҳуқуқлари бўйича таълимни амалга оширишнинг халқаро-ҳуқуқий асослари</i> Сафарова Шахло Пулатовна – Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази докторанти, ю.ф.ф.д
12:30 – 12:40	<i>Ўзбекистон Республикасида маъмурий йўл билан ушлаб туриш тизимини такомиллаштириш</i> Алламбаев Жавлонбек Рустамович – Божхона институти Умумҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси
12:40 – 13:00	Муҳокама учун савол-жавоблар
13:00 – 14:00	Тушлик
14:00 – 14:10	<i>Қурилишни назорат қилиш ва амалга оширишда коррупцияга қарши курашишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш</i> Абдурахматова Камола Муроджон қизи – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти

14:10 – 14:20	<i>Коррупциявий ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берувчи шахсларни ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш масалалари</i> Мажидов Шаҳзод Абдухалил ўғли – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
14:20 – 14:30	<i>Терговчининг процессуал мустақиллиги ва кафолатларини кенгайтиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари</i> Элмурзаев Билолиддин Нурмон ўғли – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
14:30 – 14:40	<i>Қонунлар ижроси юзасидан прокурор текширувлари: назария ва амалиёт</i> Жумаев Шохжаҳон Бегимқул ўғли – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
14:40 – 14:50	<i>Жиноят процессида вояга етмаган жабрланувчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил</i> Зоирова Иродабегим Файзи қизи – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
14:50 – 15:00	<i>Коррупцияга қарши кураш бўйича самарали сиёсатнинг ажралмас қисми сифатида коррупцияга қарши мониторингнинг аҳамияти</i> Юматов Богдан Олегович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
15:00 – 15:10	<i>Ўзбекистонда прокуратура органлари фаолиятини шаклланиши ва ривожланишининг ташкилий-ҳуқуқий масалалари</i> Маърифжанов Мирзабахром Тохиржон ўғли – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти

15:10 – 15:20	<i>Рақамли даврда коррупцияга қарши курашишини тартибга солиш: коррупцияга қарши кураш воситаси сифатида блокчейн ва сунъий интеллект</i> Пўлатов Сардор Баходир ўғли – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
15:20 – 15:30	<i>Прокуратура органлари фаолиятида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ахлоқий қоидалари ва ҳуқуқий тартибга солиш масалалари</i> Жаббарова Юлдуз Иброҳим қизи – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
15:30 – 15:40	<i>Хотин қизларни жинсий тазйиқдан ҳимоя қилишга доир қонунчилиқни жиноий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш</i> Нормуродова Азиза Азимжон қизи – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
15:40 – 15:50	<i>Рақамлаштириш шароитида онлайн платформада фаолият олиб боровчи ходимларни ҳуқуқий тартибга солиш</i> Абдуллаева Парвина Бахриллоевна – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
15:50– 16:00	<i>Тергов органлари томонидан етказилган зарарлар учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик</i> Турсуналиева Гулбаҳор Абдуқаҳҳор қизи – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
16:00– 16:10	<i>Рақамли тижорат платформаларида мулкӣ ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқӣ усуллари</i> <i>такомиллаштириш</i>

	Неъматова Муборак Одилжоновна – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
<i>16:10– 16:20</i>	<i>Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини такомиллаштириш</i> Расулов Бахтиёр Шавкатович – Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси таянч докторанти
<i>16:20 – 17:00</i>	Муҳокама учун савол-жавоблар
<i>17:00</i>	Конференцияни якунлаш

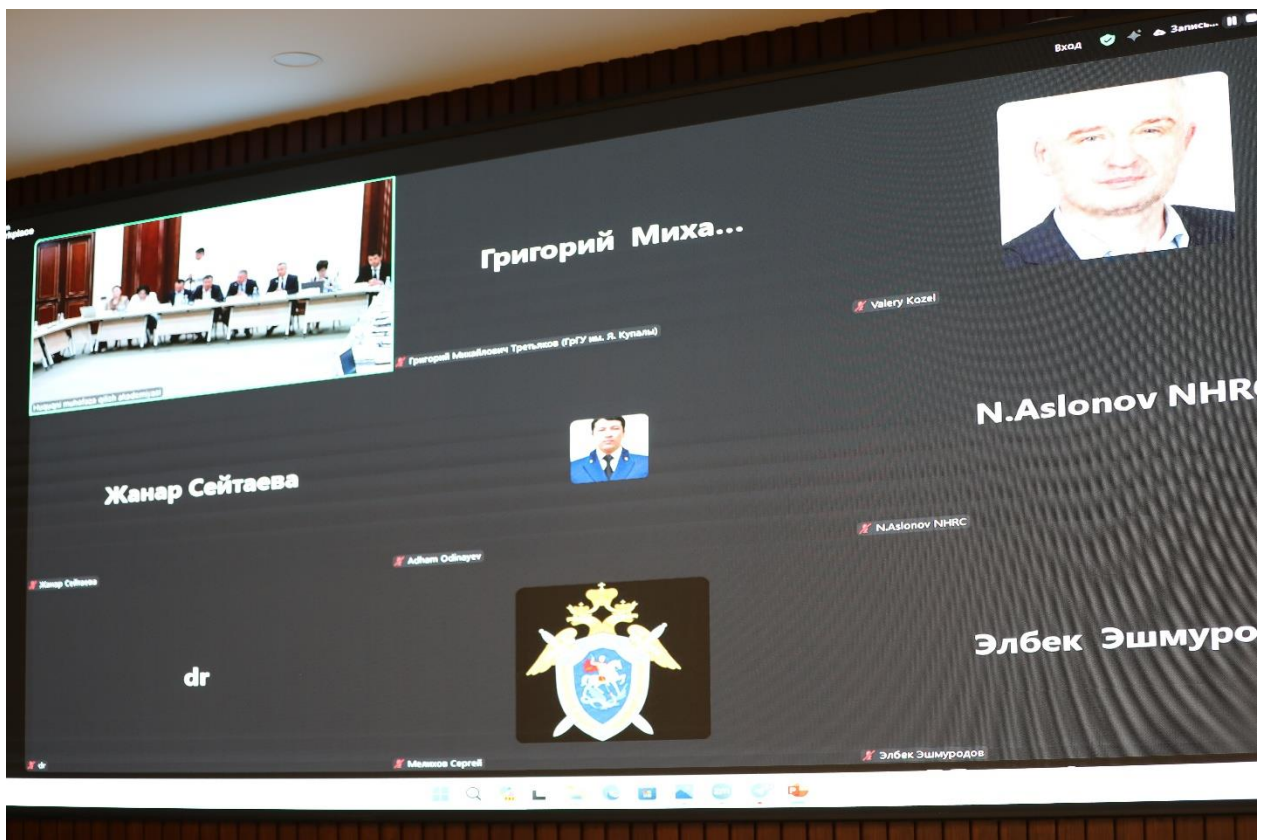
ФОТОЛАВҲАЛАР

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI HUZURIDAGI
OLIY ATTESTATSIYA
KOMISSIYASI

100047, Toshkent sh., Y. G'ulomov ko'chasi, 70.
Tel.: (71) 233-28-83. Fax: (71) 233-06-47
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

SUPREME ATTESTATION
COMMISSION
AT THE MINISTRY OF HIGHER EDUCATION,
SCIENCE AND INNOVATIONS OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

70, Y. Gulomov str., Tashkent, 100047
Tel.: (71) 233-28-83. Fax: (71) 233-06-47
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

Javob qaytarganda shu № ko'rsatib

№ 0102/1889 « 8 » 05 2025 y.

Ўзбекистон Республикаси
Хуқуқий муҳофаза қилиш Академия
бошлиғи биринчи ўринбосари
Е.В.Коленкога

Хурматли Евгений Вячеславович!

Олий аттестация комиссияси Сизнинг 2025 йил 24 апрелдаги 30/5-65130/25-сонли хатингизга жавобан ОАК Раёсатининг 2025 йил 8 майдаги 370/5-сон қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Хуқуқий муҳофаза қилиш академияси томонидан 2025 йилнинг 20 май куни (Тошкент ш.) «Юридик фан ва хуқуқий қўллаш амалиётининг долзарб масалалари» мавзусида ўтказиладиган халқаро илмий-амалӣ анжуман илмий ишлар тўпламида хорижий тил (инглиз тили)да чоп этилган, таҳрирдан ўтказилган илмий мақолалар (маърузалар тезислари бундан мустасно) диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар руйхатиға киритилган хорижий илмий нашрларда чоп этилган илмий мақола сифатида қабул қилинганини маълум қилади.

Асос: Ўзбекистон Республикаси Хуқуқий муҳофаза Академия мурожаати (29.01.2025 й.; №01-10); ОАК юридик фанлар бўйича эксперт кенгаши тавсияси (5.05.2025 й. №5); ОАК тартиб-қонда комиссияси қарори () ОАК Раёсати қарори (8.05.2025 й.; №370/5).

Бош илмий котиб

-

А.А.Шермухамедов

Икром: К.Тухтабегон

М У Н Д А Р И Ж А

Пулатов Б.Х. Задача органов прокуратуры Республики Узбекистан по защите прав и свобод человека.....	4-16
Умарова Б.А. Фуқаролик судларида атроф-табiiй муҳитга нисбатан етказилган зарарларни ундириш билан боғлиқ ишларда прокурор иштирокининг айрим хусусиятлари.....	17-23
Холикулова Х.Ю. Аёллар ҳуқуқлари соҳасида халқаро ҳуқуқ нормаларининг шаклланишининг тарихий босқичлари ва замонавий ёндашувлар.....	23-27
Shonazarov U.I. Specific features of valuation of real estate objects when expropriating land plots for public needs.....	27-35
Шамсиддинова О.Б., Шайзаков Ш.И. Жиноий таъқиб остидаги шахслар ва жиноят процесси иштирокчилари ҳуқуқларини таъминлаш.....	35- 43
Акрамов Х.Ф. Аҳоли ўртасида гиёҳвандликни олдини олиш: муаммо ва ечимлар.....	43-48
Kenjayev T.I. Historical aspects of the development of anti-corruption expertise of draft legislation in the Republic of Uzbekistan.....	49-59
Mengliqulov U.M. Ilmiy tadqiqot va yuridik javobgarlik	59-67
Matchanov SH.K. The concept of tax-related offense and scientific views on it: analysis of terms.....	67-72
Alimov S.K. Global migratsiya sharoitida oilaning huquqiy maqomi va ijtimoiy himoyasi masalalari.....	72-78
Zoirova I.F. Analysis of the concept of a juvenile victim.....	78-85
Djumayev SH.B. The concept of prosecutorial verification of law enforcement and its regulation in legal acts.....	86-91
Elmurzayev B.N. Theoretical and practical aspects of expanding the procedural independence and guarantees of the investigator.....	92-101
Yumatov B.O. Retrospective analysis of the stages of formation and development of anti-corruption monitoring.....	101-117
Қандаҳорова Д.С. Ҳимояга муҳтож болаларни жойлаштириш масалалари: хорижий мамлакатлар тажрибаси ва миллий қонунчилик.....	118-123
Ibragimov D.SH., Narzullayev T.M. Raqamli muhitda bola huquqlarini muhofaza qilishning ilmiy-nazariy asoslari va huquqiy muammolari.....	124-132

Abdullayeva P.B. Legal methods for determining the status of employed persons through online platforms.....	133-139
Normurodova A.A. Digital sexual violence as a form of gender-based violence: challenges of criminal law regulation in the Republic of Uzbekistan.....	139-150
Jabbarova Y.I. The essence of artificial intelligence and the importance of its integration into the legal system.....	150-159
Pulatov S.B. Reducing corruption risks through blockchain technologies: international practice and Uzbekistan's prospects.....	160-171
Ne'matova M.O. Raqamli tijorat tushunchasining mohiyati va uning huquqiy tabiati.....	171-179
Rasulov B.SH. Issues of law enforcement in the field of protection of atmospheric air.....	180-190
Aslonov N.R. Raqamlashtirish sharoitida axborot olish huquqining huquqiy tabiati: nazariya va amaliyot.....	190-194
Qilichova K.L. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish va tarqatish tushunchalari hamda javobgarlik choralari.....	194-200
Abdugaffarov D.D. Force majeure and hardship in cross-border commercial contracts: a comparative legal analysis of german and anglo-american doctrines.....	200-206
Mansurov O.O. Specificity of translated texts of extremist content as an object of forensic political science-linguistic examination.....	206-213
Ахмедов А.М. Камбағалликни қисқартириш: миллий ва хорижий тажриба.....	213-224
Агзамова К.Б. Инсофли эгалловчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурати ва аҳамияти.....	224-232
Облакулов Д.О. Тижоратда пора эвазига оғдириб олиш учун жиноий жавобгарликни такомиллаштириш.....	233-239
Акбаров Б.Б. Меҳнат соҳасидаги ҳуқуқбузарлик тушунчасига нисбатан шаклланган қарашлар ва таърифлар.....	239-245
Shirinkulov B. Procedural aspects of determining the circumstances to be established during the investigation of crimes involving violations of occupational health and safety regulations in construction.....	246-254
Мирмахмудов З.И. Жиноий жазо тайинлашда ижтимоий адолат таомили (жарима жазоси мисолида).....	254-261

Раджабов У.А. Пора олишни тергов қилиш бўйича хорижий тажриба.....	261-266
Мусаева Х.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий битим сифатида васиятноманинг илмий-амалий жиҳатлари.....	267-273
Зуфарова Ш. Проблема правового определения контрафактной продукции в законодательстве Республики Узбекистан и возможные пути её решения.....	274-278
Юлдашев М.М. Коррупция ҳолатлари тўғрисида хабар бериш тизимини такомиллаштиришнинг долзарблиги.....	278-282
Умарова С.Б. Ўзбекистон ва хорижий давлатлар қонунчилигига кўра қонун бўйича ва навбат бўйича меросхўрларни меросга жалб этиш.....	282-288
Эсаналиев С.Н. Жиноят процессида дастлабки эшитув ўтказишнинг процессуал асосларини такомиллаштириш масалалари	288-294
Шукурова М.Ш. Халқаро хусусий ҳуқуқда оилавий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш.....	295-301
Юлдашов А.О. Қонун бўйича ворислик навбатлари ва уларнинг ҳуқуқий асослари.....	301-306
Radjabov U.A. Foreign experience in the investigation of bribe acquisition.....	307-311
Mamadaliyev O.A. The definition and types of significant violations of criminal procedure law.....	311-320
Зокиров Ш.И. Прокуратура органлари фаолиятида ҳуқуқий тамойилларнинг аҳамияти.....	320-329
Рамазонов С.Н. Одил судловга аралашиш билан боғлиқ қилмишлар учун жавобгарликни такомиллаштиришда судьяларнинг асоссиз жавобгарликка тортилишининг олдини олишнинг айрим жиҳатлари.....	329-337
Мамадалиев Ў.А. Жиноят процессида йўл қўйилган процессуал хатоларни суд босқичида бартараф қилиш воситалари(МДХ давлатлари тажрибасида).....	337-342
Мирзаахмедов М.Х. Взаимодействие международного и национального права в Республике Узбекистан.....	343-348
Мамасолиев С. Таълим олиш ҳуқуқи: халқаро ва миллий қонунчилик.....	348-354

Dehqanov R.M. Iste'molchilar ishtirokidagi transchegaraviy mubosabatlarda shartnomadan tashqari majburiyatlarga nisbatan qo'llaniladigan huquq.....	354-358
Otakova M.A. Hozirgi zamonning ekologik muammolari va ularni inson huquqlariga ta'siri.....	359-364
Пулатов Б.А. Жиноят қонунининг бланкет нормаларини тузилиш хусусиятлари.....	364-373
Anarbayev E. Konsessiya shartnomalarini amalga oshirish sohasida MDH davlatlari qonunchiligi.....	373-381
Safarova SH.P. Inson huquqlari bo'yicha ta'limni amalga oshirishning xalqaro-huquqiy asoslari.....	381-386
Расбергенова С.А. Сущность и содержание права человека на благоприятную окружающую среду.....	386-390
Нуруллаев Ф.У. Международно-правовое сотрудничество в сфере кибербезопасности: вызовы, механизмы и региональные подходы.....	390-399
Файзуллаева Н.Р. Маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича Юнеско фаолиятининг айрим жиҳатлари.....	400-403
Ibrohimova SH.B. The role of digital technologies in learning English phonetics in Uzbekistan.....	403-407
Салимова Г.М. Искусственный интеллект как инструмент декриминализации преступлений в бюджетной сфере.....	407-413
Ишмуратова С. Янги Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқлари ва гендер тенглигини таъминлаш масалалари.....	413-416
Давлетова К. Ўзбекистонда суд тизими фаолиятини рақамлаштириш: ҳуқуқий асослари, амалий натижалари ва истиқболлари.....	413-425
Арслонова Р.Ш. Рақамли трансформация шароитида БМТнинг инсон ҳуқуқлари нуқтаи назаридан тадбиркорлик фаолияти бўйича дастурамал тамойилларининг долзарблиги.....	425-429
Матмусаев И.И. Суд ҳокимияти фаолиятининг самарадорлигини ошириш масалалари.....	429-439
Очилов С.К. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш мезонларини такомиллаштириш масалалари.....	440-451
Конференция дастури	452-459
Фотолавҳалар	460-467
ОАК хати	468

*Тўплам қуйидаги сайтга жойлаштирилган: Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси сайти: www.proacademy.uz*

**“ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ”**

мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари

Т Ў П Л А М И

2-ЖИЛД

С Б О Р Н И К

материалов международной научно-практической
конференции на тему:

**«АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И
ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ»**

2-ТОМ

Muharrir M.Talipova

Musahhih N.Niyazova

Kompyuterda tayyorlovchi B.Haydarov

Bosishga ruxsat etildi: 07.09.2025-yil
Bichimi 60x84 ^{1/16}. «Cambria»
garniturada raqamli bosma usulda chop etildi.
Shartli bosma tabog'i 30,25. Nashr.h.t. 22.4
Adadi 50. Buyurtma № 23-08/134

«IMPRESS MEDIA» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Qushbegi ko'chasi, 6-uy.